136. ÉVFOLYAM 2023. MÁRCIUS 1. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Veszprémy László
A tárnokvölgyi csata helye
a hun–magyar hagyományban

Galambosi Péter
III. Henrik német király 1042. évi
hadjárata Magyarország ellen

Tóth Ferenc
Ex libris Comte de Bercheny.
Újabb kutatások a franciaországi
Bercsényi család könyvtára
történetéről

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established in 1888

Editor in Chief László Pászti
Editor Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Editorial Board
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Péter Szabó, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Special Consultants
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-59

Editorial and Publishing Office
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1)-325-16-36

E-mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Electronic version:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Subscription fee
4800 HUF annually, 1200 HUF quarterly

Distribution
Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad
Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Redacteur en chef: László Pászti
Editorial: Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Comité éditorial
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Péter Szabó, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Conseillers scientifiques
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire (Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-59

Rédaction et Maison d'Édition
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-36

E-mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek @gmail.com
Version électronique:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Tarif d'abonnement
4800 HUF (annuel), 1200 HUF (trimestriel)

Diffusée par
Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger
Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

136. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2023. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bálint Ferenc, szakreferens (HM Katonai Örökség Főosztály); *Barna Szilvia,* egyetemi hallgató (KRE); *Bene Krisztián,* PhD, tanszékvezető (PTE, Francia Tanszék); *Berta Kristóf,* egyetemi hallgató (KRE); *Galambosi Péter,* PhD-hallgató (ELTE BTK TTDI); *Kranzieritz Károly,* PhD, történész (HM Katonai Örökség Főosztály); *Solymosi József,* PhD, főlevéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Süli Attila,* PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Tóth Dominik,* kutató (Hadtörténeti Intézet); *Tóth Ferenc,* DSc, tudományos főmunkatárs (BTK TTI); *Ványai Márton,* történész; *Veszprémy László,* DSc

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Márkus Andrea* (francia), *Medgyesy Zsófia* (angol), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Pászti László*

Szerkesztő: *Somogyi Gréta, Medgyesy Zsófia*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czigány István, Csikány Tamás, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Csaba, Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szabó Péter, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Töll László, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2023

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.
Telefon: 325-16-36, 325-16-00; e-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4800 Ft, negyedévre 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Az egyes folyóiratszámok megvásárolhatók a kiadónál: konyv@mail.militaria.hu

Nyomtatott kiadás: ISSN 0017-6540
Online kiadás: ISSN 2732-3676

Index: 25 371

HM Zrínyi Nkft.

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A TÁRNOKVÖLGYI CSATA ÉS HELYE A HUN–MAGYAR HAGYOMÁNYBAN

A hazai írott forrásokban a hunok kárpát-medencei harcait elsőként IV. Kun László klerikusa és udvari krónikása, Kézai Simon örökítette meg a 13. század vége felé, valamikor 1282 és 1284 között.[1]

„S miközben Ditricus és Macrinus erről tárgyaltak egymással, a hunok az éj csendjében Sicambriánál tömlőkön átkeltek a Dunán, s Macrinus és Ditricus seregében, amelyet Potentia képtelen volt befogadni, ezért a mezőn, sátrakban táborozott, kegyetlen mészárlást vittek véghez. Ditricus e támadás miatt feldühödve, Tárnokvölgy mezejére vonult, és csatába bocsátkozott a hunokkal, övéinek és Macrinusnak igen nagy pusztulására és veszedelmére.

A hagyomány szerint azonban ezen a helyen kemény vereséget mért a hunokra. A hunok maradéka pedig megfutamodott, és visszatért saját sátraiba. Ebben a csatában a hunok közül százhuszonötezren estek el; ugyanitt megölték Keve kapitányt is. Ditricus és Macrinus seregéből pedig, nem számítva azokat, akiket az említett város előtt sátraikban gyilkoltak le, kétszáztízezren vesztek el.

Ditricus tehát látva, hogy az övéi ily nagy vérveszteséget szenvedtek, az ütközetet követő napon Macrinusszal együtt elvonult *Tulln* városa felé. Ekkor a hunok, miután tudomásukra jutott, hogy Macrinus és Ditricus elvezényelték seregüket a csata színhelyéről, visszatértek a csata színhelyére, és társaik holttesteit, már akikét föllelhették, s Keve kapitányt is az országút mentén, ahol kőszobrot *(statua lapidea)* emeltek ünnepélyes körülmények között, a szkíta szokásoknak megfelelően elhantolták. Annak a vidéknek ezt a részét ettől kezdve Keveházának/Keveaszónak hívták.

Miután tehát a hunok megismerték nyugat népének fegyveres erejét és bátorságát, összeszedve bátorságukat, s kiegészítve hadseregüket, *Tulln* felé, Ditricus és Macrinus ellen indultak, hogy megütközzenek. Ditricus, mihelyt értesült jövetelükről, *Zeiselmauer*nél szállt szembe velük, és reggeltől egészen a kilencedik óráig oly heves és ádáz ütközet dúlt, hogy Béla, Röv és Kadocsa, a hunok híres kapitányai negyvenezer más harcossal együtt elestek ebben a csatában. Az ő holttestüket is elszállították innen, s a többi bajtársukéval együtt az említett szobornál hantolták el. A német seregből azon a napon elesett Macrinus is, valamint nagyon sok német fejedelem; Ditricust a homlokán egy nyíl sebezte meg halálosan, s szinte nyugat egész hadserege elpusztult vagy megfutamodott."

[1] *Kézai* 1999a. 94–95. o. és *Kézai* 1999b. 37–39. o. Molnár Péter meggyőző érvekkel a krónika első szerkesztését a morvamezei csata évéhez, 1278-hoz kapcsolta. *Molnár* 2021. 124–139. o.

A Kézai Simon krónikájában leírtaknak a hazai olvasók a magyar középkor és újkor folyamán feltétlen hitelt adtak, melynek jele volt, hogy az abban foglaltakat szinte változtatás nélkül átvették a későbbi krónikások. Így tett a *Képes Krónika* szerkesztője is a 14. században, a híres német dalnok, Heinrich von Mügeln, aki beemelte ezt a történetet német nyelvű munkájába, majd hasonlóan jártak el a Mátyás korabeli humanista történetírók is. Maga Keve is a krónikás történetéből lép be a magyar történelemi köztudatba, ahol elsőként említik az uralkodók sorában. Az 1664. évi Nádasdy Ferenc *Mausoleum* című kétnyelvű nyomtatványában vizuálisan is elénk tárul *(Kewe dux / Kewe Herzog).*[2] Az itt olvasottaknak sokan mindmáig hitelt adnak, és egy hajdan volt szkíta–hun, hun–avar hagyomány mondai tükröződésnek tekintik.[3]

A 18. század folyamán a történeti kritika külföldi és hazai jelentkezésével azonban a hun–magyar azonosság vélelmezésével együtt a Kézai Simon krónikájában leírtak történetisége is egyre bizonytalanabbá vált. A tudományos közéletnek szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy a korabeli források a hunok és rómaiak harcát illetően semmi hasonlóról nem tudnak. Amint azt Pray György árnyaltan megfogalmazta: „Ezen pannóniai háborúnak úgymond a külföldi írók előtt éppen nincs történeti hitelessége, melynek valóságáról hazai íróink közül Bél világosan, Timon pedig homályosan kételkedik és méltán, hogy a csatát sosem vívták meg. Mert az azon korabeli görög és római írók, kik apróbb eseményeket is följegyeztek, e pannóniai hun háborúnak sem a kezdetéről, sem a végéről nem tesznek említést. Az ebben az elbeszélésben olvashatók mind a régiek tanúságával, mind saját magukkal is ellentmondásba kerülnek […] Nekem azonban valószínűnek látszik, hogy mindaz, amit erről az ütközetről az évkönyveink feljegyeznek, nem teljesen kitalált, mivel mind a hazai, mind a külföldi szerzők szinte mindahányan említést tesznek róla”.[4]

A csatát Kézai találta ki, vagy már volt korábbi magyarországi hagyománya?

A Pray György által jelzett úton haladva azt próbáljuk bizonyítani, hogy Kézai Simon a 13. században már támaszkodhatott élő hazai hun/Attila hagyományra, amit mesteri módon vegyített az általa olvasottakkal, elsősorban a Jordanes *Getica* című króniká-

[2] *Nádasdy* 1664.

[3] Magyar csaták – Tárnokvölgyi csata 375, a YouTube-on: https://www.youtube.com/watch?v=-VufUoQAYt6o (A letöltés időpontja: 2022. május 14.); A „Legnagyobb Magyar Győztes Csaták, Tárnokvölgyi és Cesunmaur-i (Zeiselmauer) csata, 375” http://szkitahun.blogspot.com/2013/02/scythianhungarian–glory–magyarszkita.html (A letöltés időpontja: 2022. május 14.). 1867-ben Gyárfás István egy széles kitekintésű régészeti tanulmányban érvel a leírtak történeti magja mellett, Márki Sándor azonban a század végén ennek kapcsán „kronológiai képtelenségről” írt. *Gyárfás* 1867. 395–396. o. vö. *Márki* 1889. 9. o.

[4] *Pray* 1761. 74. o. Idézi *Réső Ensel* 1864. 6. o. (Ezt most javított fordításban közöljük.) Ugyanott jó áttekintés olvasható arról, kik keresték Tárnok térségében a 19. században Attila sírját.

jából származó információkkal, és persze a saját szemével látottakkal. Ezt a kérdést azért érdemes körüljárni, mert a hun–magyar hagyományt teljes mértékben elutasítók, a kizárólag olvasott információkból, antikvárius érdeklődésből magyarázók érvelése szerint Kézai volt az első, akit olvasmányai mellett a dunántúli, pannóniai római romok a hazai hun mondakör megalkotására ösztönöztek. E nézet legprofesszionálisabb kifejtése Szűcs Jenő magisztrális tanulmányában olvasható,[5] s hatása a legutóbbi időkig tetten érhető.[6]

Az írott történelemben valóban nem olvashatunk a hunok helyhez köthető kárpát-medencei csatájáról. Persze az is feltehető, hogy a Kézainál leírt csatákban későbbi hadjáratok emlékezete csillan meg, s az ötvöződött a hun hódítás emlékével. Sebestény Géza és Makkay János az avar–frank háborúk (791, 795–796) emlékezetét próbálja kiolvasni e pergamen lapokból,[7] de éppúgy lehetne a katasztrofális német vereséggel záruló 907. évi pozsonyi csatára, vagy a 11. századi német császári hadjáratokra gondolni. Vannak, akik egy, csak nyomaiban megmaradt Attila-sagát valószínűsítenek a történet mögött.[8]

Jellemző módon, az 1200 körül alkotó Anonymus a krónikájában – kevés évszámai egyikeként – leírja a 451-es évszámot, de fogalma sincs arról (vagy elhallgatja), hogy ez a catalaunumi csata éve. Tudjuk, Attila emlékezete Attila városának németes alakjában *(Etzelburg)* megjelenik művében, de a hunokat egy szóval sem említi. Nyilvánvalóan Óbuda Attila városaként való azonosításában a Névtelen szerző tollát az *aquincumi* és a *limes* vonalat követő Duna menti romok vezették. Valójában igen meggyőző a régészek, köztük Tóth Endre véleménye, miszerint az Attila korabeli események lokalizálásában Anonymus után Kézaira is a Dunától nyugatra található, akkor még tekintélyes magasságban álló római romok gyakoroltak nagy hatást.[9] A római kori Pannónia térképére pillantva azt látjuk, hogy a romvárosok és a *limes* erődítményeinek maradványai koncentráltan maradtak meg abban a térségben, ahová Kézai a hun–római harcok eseményeit helyezte. Aquincum–Százhalombatta–Környe–Szőny (utóbbit név szerint is említi krónikájában) térségének romjai kétségkívül hatással lehettek az itt élők generációira, nyilván ezeket próbálták magyarázni és történetekbe szőve bekapcsolni saját településük történelmébe és múltjuk elbeszélésébe.

A kulcsot maga Kézai adja meg a mai olvasónak, amikor ezt írja: „társaik holttesteit az országút mentén, ahol kőszobrot emeltek… a szkíta szokásoknak megfelelően

[5] *Szűcs* 1973. Ezt követtük a legújabb latin–angol kiadásban is. Lásd *Kézai* 1999b.
[6] *Kristó* 2002. 73. o. („egészében koholt hun történet"); *Sándor* 2011. 321–344. o.
[7] *Makkay* 2008. 209–240. o.; *Makkay* 2012. 148–149. o.; *Sebestyén* 2004. 107. o.: „Ditrik neve sem történelmi előzmény nélküli, Nagy Károly e hadjárat egyik vezére a Theodoricus (Ditricus) nevet viseli."
[8] *Macartney* 1999. 313., 524. o.
[9] *Tóth* 2000. 265–275. o.

elhantolták."[10] Ezt 1308-ban egy francia útleírás is megerősíti,[11] bár szerintünk ő is Kézai, illetve a magyar krónika alapján teszi, személyesen talán nem is látta.[12] Érdekes, hogy ez utóbbi latin szöveg elsőként szól „márvány kőről", ami aztán később Antonio Bonfini krónikájában is feltűnik „márvány oszlop" szóösszetételben.[13] Kézai az olvasót ily módon egy konkrét helyhez kalauzolja el, amelyet ő maga jól ismert, s valószínűleg a korabeli dunántúliak körében sem lehetett ismeretlen. Ő akár személyesen is járhatott erre, mivel a szakirodalmi kutatások szerint maga is dunántúli volt, az Alcsútdoboz közelében fekvő Ginza-pusztáról származhatott, nevét is innen vette. Nem egy kitalált eseményhez keresett helyszínt, hanem egy meglévő „emlékezet-helyhez" kapcsolt történetet illesztett be a krónikájába.

Tulajdonképpen az is meglepő, hogy Kézai a hun (azaz első magyar) honfoglalás elbeszélését egy hatalmas hun/magyar vereséggel és egy komoly vérveszteséggel járó győzelemmel, valamint az ott elesett hun/magyar vezérek eltemetésével kezdi. Igen árulkodó, hogy a Kézai által jól ismert névtelen történetíró, Anonymus csak győzelmekről tud számot adni a magyarok honfoglalása kapcsán. Kézai egy olyan helyi történeti hagyományba ütközhetett, amit nem tudott elhallgatni, inkább belefoglalta az elbeszélésébe. Könnyen lehet, hogy az ekkor már meglévő Keve helynevet is magyarázni akarta az azonos nevű vezér ide történt eltemetésével. Persze, rögtön felmerül a kétely, hogy a Tárnoknak is nevet adó királynéi szolgáltató népek milyen történeti hagyományt őrizhettek meg az emlékezetükben a 13. század második felére? Azt, hogy a hagyományt helyi eredetűnek kell gondolnunk, abban nincs vita. Egyébként pedig a 13. század közepén az évtizedeken át zajló ún. tárnokvölgyi perben a helység és lakói országos ismertségre tettek szert. Nem véletlen, hogy a per irataiban a krónikával azonos módon fordul elő Tárnokvölgy neve.[14]

---

[10] *Kézai* 1999a. 95. o.

[11] „Miután meggyengült a rómaiak császársága, kivonultak a magyarok Szkítia tartományból, a hatalmas országból, amely a Maeotis mocsarain túl van, és azon a nagy mezőn, amely Sicambria és Székesfehérvár között terül el, csatát vívtak a tíz említett királlyal és legyőzték őket. És a győzelem örök emlékjeléül itt egy *hatalmas márványkövet* állítottak fel, amelyre *feljegyezték* az említett győzelmet, amely még most is megvan, fennmaradt egészen a mai napig." *Kristó – Makk* 1988. 72–76. o. (Borzákné Macsa Mária fordítása.) Mivel szerinte a történet a kövön olvasható volt, biztosan nem látta személyesen. Latinul: „Deficiente autem imperio Romanorum egressi sunt Hungari de Scythia prouincia et regno magno quod est ultra Meotidas paludes et pugnaverunt in campo magnó, qui est inter Sicambriam et Albam Regalem cum X regibus dictis et optinuerunt eos et in signum victorie perpetuum erexerunt *ibi lapidem marmoreum* permaximum, ubi est *scripta* prefata uictoria, qui adhuc perseueratusque in hodiernum diem […] inter Sicambriam et Albam Regalem". *Kunčer* 2013. 133–144. o. vö. *Deér* 1931.; *Csukovits* 2016. 132–137. o.; *Csákó* 2020. 138–139. o.

[12] *Eckhardt* 1930. 170. o., ő is a kövek hagyományteremtő erejét emlegeti.

[13] *Bonfini* 1936–1941. I. k. 3., 32–33. o., magyar fordításban lásd *Kulcsár* 1995. 73. o.

[14] *Györffy* 1998. 576–577. o. és *Kubinyi* 1961. 126. o. Kézai történetét a perrel szorosabb kapcsolatba hozza *Györffy* 1993. 176–177. o.

Azt a megfigyelésünket, hogy Kézait megelőzően is számolni lehet a hun történelem iránti tudatos érdeklődéssel, bizonyítja az ún. *Somogyvári formuláskönyv* tanúsága. Bácsatyai Dániel 2019-ben azonosította a 15. századi *Somogyvári formuláskönyv* évkönyveiben Regino világkrónikájának vélhetően a 12. századra datálható kijegyzetelését.[15] Az évkönyv magyarországi kivonatolója ugyancsak Reginótól vett át egy, az avarokra vonatkozó bejegyzést, ám más forrásból is bőségesen válogatott a hun történetre vonatkozó eseményekből. Az évszámok a kéziratban a 15. századra a felismerhetetlenségig eltorzultak, de maga a szöveg meglepően jó állapotban maradt fenn. Így már a 337-hez (helyesen 376) tartozó bejegyzésben értesülünk arról, hogy a „hunok, akik magyarok" *(Huni qui et Hungari)* előzik a gótokat. Ezt még hat évszám követi, köztük a catalaunumi csatáé, aminek pontos idejét – amint említettük – Anonymus már ismerte (az évkönyben 391-re torzult), Attila és Leó pápa találkozásán át Attila és Bleda balkáni hadjáratáig. Valóban fontos információ, hogy a kivonatoló a Bleda, s nem a Buda névalakot használja, hiszen Kézai Simontól kezdve a magyar hagyományban ez a forma kanonizálódott.[16] Az évkönyv aztán a magyar kalandozások vonatkozásában bőségesen kiaknázza Reginót, 12. századi magyarországi adatai pedig nem egy esetben unikálisak, és meggyőzően igazolják a szövegnek az ekkorra, azaz mindenképpen Kézai Simon és Anonymus gesztájánál korábbi datálásának lehetőségét. Eszerint az évkönyvben úgy szerepelnek a hunokra vonakozó évszámok, hogy közben nyoma sincs annak, hogy ismerték Kézai krónikáját.[17]

A történet szerint erre, Tárnok felé kellett vezetnie egy nagyobb útnak. Az országút nyomvonalát illetően azonban bizonytalanságban vagyunk, noha nyilván a Savaria–Sopiane és Pécs–Gorsium felől az Aquincumba vezető út közös szakaszáról van szó, amely mellett, vagy annak közelében állhatott az a bizonyos „kőszobor".[18] Erre vonatkozóan legalább két elmélet van. A hagyományos nézet szerint ez a feliratos római kori, az ún. baracskai Jupiter-oltárkővel lehetne azonos, amint arra magunk is utaltunk a Kézai-krónika fordításának jegyzeteiben.[19] A témáról író Eckhardt Sándor vélekedése szerint is döntő fontosságú lehetett e kőszobor Kézai hun történetének megírásában. Eckhardt úgy véli, hogy a helyi hiedelem a római követ egyszerűen a hun ütközet emlékének fogta fel, és Kézai az ott látható hármas római isten ábrázoláshoz kapcsolta a hun kapitányokat.[20]

[15] *Bácsatyai* 2019.
[16] Uo. 54–55. o.
[17] Uo. 23. o.
[18] A római útra legutóbb lásd *Szabó* 2014. 87–93. o. és *Varga* 2016. 123–144. o.
[19] *Juhász* 1934. 75−80. o. és *Ács* 2014. 36. o. Tóth Endre, noha egy baráti beszélgetésben óvatosan kétségbe vonta a baracskai oltárkő szerepét, tanulmányában mégis ennek a képét szerepelteti. *Tóth* 2000. 268. o. és *Kézai* 1999a. 131. o. 85. jegyz.
[20] *Németh* 1940. 196. o.

A másik elméletet Kiss Péter fejtette ki, néhány éve megvédett PhD-értekezésében.[21] Mi inkább vele egyetértve a „kőszobrot" kőoszlop jelentésben használnánk, és egy római mérföldkővel azonosítanánk, amely Kiss Péter számozásában a 68-as.[22] Ezt erősítheti meg, hogy Bél Mátyás a 18. század 20-as éveinek a végén egy Tárnoktól nyugatra, Tordas határában előkerült, akkor még 5 láb magas mérföldkövet még eredeti helyén felállítva látott. Elbeszélésének lényeges eleme, hogy a közvélekedés ezzel a kővel hozta kapcsolatba Keve sírját, amit azonban Bél kétkedve hallgatott és nem osztott.[23] Kiss Péter ezt véli a Kézainál említettel azonosíthatónak. Eredményei szerint az oszlopok magassága a császárkorban 1,8 és 3 méter között változott, felállításuk során 50−80 cm-t a földbe süllyesztettek, így a látható magasságuk 1,3 és 2,2 méter közötti lehetett. Megfigyelését erősítheti, hogy Érden – egy 1244. évi határjárás szerint – szintén állt egy kőszlop *(columpna).*[24] Ezt Buzás Gergely egy római mérföldkővel véli azonosíthatónak, amely szerinte a római út és a székesfehérvári utak találkozásánál állhatott.[25]

Az ilyen kőemlékeket már a kortársak is impozánsnak és izgalmasnak tekinthették, mivel feliratokkal voltak ellátva. Kiss szerint „a mérföldkövek feliratozása meghatározott szabályok szerint történt, a felirat elemei kötött sorrendben követték egymást. Első helyen állt annak a személynek a neve, aki a követ állította. Második helyen megnevezték az állító hivatalát, aminek jogkörében a feliratállítást végezte. Ezt követően a megépített szakasz megnevezése, majd az építés vagy javítás oka került felvésésre."[26] Eredményei szerint a vizsgált 293 pannóniai mérföldkövön összesen 227 esetben olvasható császárnév, s köztük a tárnokvölgyi csatában is szereplő Macrinusé.[27] Kiss utal arra is, hogy a mérfödkövek első nagy javítási hulláma Alsó-Pannóniában éppen Macrinus korában következett be. Neve annak ellenére olvasható maradt néhány emléken, hogy a császárt kivégzése után *damnatio memoriae*-vel sújtották, nevét a felira-

[21] *Kiss* 2007. 13., 64., 274. o. A mérföldkőre vonatkozó információk mind a PhD-értekezésből származnak.

[22] Eckhardt Sándor későbbi nagy tanulmányában már mérföldkőnek tartotta. *Eckhardt* 1928. 627. o.

[23] A Fejér megyére vonatkozó rész (Tárnok ide tartozott) kéziratban maradt fenn, kiadását lásd *Bél* 2017. 122–123. o. A vonatkozó szöveg: „Nempe credit vulgus Keve ducem Hunnorum isthic sepultum esse. Atque ostendunt omnino accolae lapidem, quem eiusdem ducis cippum seu monumentum opinantur. Est ad rotundae columnae similitudinem factus, agro declivi et arabili depositus, pedum circiter quinque altitudinem prominens. Olim multo fuit longior, quippe vertice iam, uti adparet, diminutus. Crassitudinem bracchiorum amplexu facile comprehendas Cirum Romano charactere inscriptus est, sed ita obliterato vetuistate, ut legendo adsequi possis alud nihil, quam haec pauca […] At vero nihil hic, quod pro Keve sepulchro faciat, reperias, quando tota, quae superat, inscriptio Romanum esse monumentum loquatur." Magyarul már korábban is hozzáférhető volt Szabó Béla pontos fordításában. Lásd *Bél* 1977. 162. o.

[24] *Györffy* 1998. 570. o.

[25] *Buzás* 2013.

[26] *Kiss* 2007. 278. o.

[27] Marcus Opellius Macrinus Augustus Caracalla 217 és 218 között volt egy rövid ideig császár.

tokból kivakarták.[28] A felirat a történet alakításában komoly szerepet játszhatott. Ezek jelentőségét Kézai krónikájának lehetséges forrásai között korábban B. Szabó János is kiemelte. Szerinte a frank hagyományból származó Sicambria település Óbudán való lokalizálásában szerepe volt egy itt talált feliratos emléknek, amelyen a *Francus* felirat olvasható.[29] Kiss Péter eredményei szerint Alsó-Pannónia tartományban összesen 15 Macrinus-kori mérföldkő ismert, amelyek persze nem feltétlenül álltak még Kézai korában. Éppen ellenkezőleg, a Tárnok közelében magasodó oszlop talán már ekkor magányos emléknek számíthatott.

Kérdés marad persze, hogy egy mérföldkő megléte elég magyarázatként szolgál-e arra, hogy azon a helyen nagy számban temettek el hunokat? Könnyen lehet, hogy a környéken még további római kori temetők, sírok voltak, amelyek ösztönzőleg hathattak az itt eltemetettek számának növelésére. Ilyenek lehettek az ún. kunhalmok, amelyeket Kézai krónikája nyomán Érdy János feltárt.[30] A szakirodalom mindenesetre tud egy tárnoki, késő római temetőből előkerült veterán katona sírkövéről is (RIU Nr. 1344), de ennek mérete elmaradhatott a mérföldkőétől. A régióban egyébként egyetlen kivételes méretű sírkő maradt fenn, mégpedig a szlovéniai Ptujban (Poetovio, Pettau). A maga 5 méteres magasságával messze földön híres Orpheus-sírkő a középkorban is folyamatosan másodlagos használatban maradt, s máig turistalátványosság. Ugyanakkor érdekes, hogy a mai burgendlandi Lajtaszentgyörgyben (Sankt Georgen am Leithagebirge) található egy ún. Attila-oltár (Attila-Stein), ami eredetileg egy bizonyos Attilius nevet megőrző sírkő, s csak 1800 körül keltette fel először a nagyközönség érdeklődését. A korabeli nyomtatott szakirodalom hatására azonosíthatták ezt Attila házasságkötésének, esetleg megkeresztelkedésének, vagy éppen sírjának a helyszínével.[31]

A zeiselmaueri ütközet és utazó német írástudók magyar földön a 11. században

Ezen a ponton utalnánk a Kézai által említett másik, a magyarok szempontjából immár sikeres ütközetre, amelyet a krónikás a mai ausztriai Zeiselmauernél lokalizál. A hely nemcsak arról neveztes, hogy szerepel az 1200 körüli *Nibelung-ének*ben, hanem arról is, hogy a térség egyik legnagyobb kiterjedésű római katonai táborának a mai napig megtekinthető maradványait őrizte meg. A táborban közel ötszázan állomásozhattak, a környező településen talán további ezren lakhattak. A közeli Nitzingben, egy vélhetően eredeti helyén megmaradt mérföldkövet találunk, amely a tárnoki kőoszlop értelmezéséhez is segítséget nyújt. Bizony, a Zeiselmauernél lezajlott ütközet is csak

[28] *Kuzsinszky* 1900. 8. o. és *Kiss* 2007. 18. o.
[29] *Spekner – B. Szabó – Kanyó* 2015. 189–202. o. (hivatkozott töredékraktári száma: MNM RD 175; Lapidarium Nr. 193).
[30] *Vékony* 2003. 17. o.
[31] Dehio-Handbuch, 270. o.

Kézainál olvasható, s valószínűleg a tárnokvölgyihez hasonló logika szerint született meg. Funkciója a hitelesítés lehetett: a *Nibelung-ének*ben szereplő, római romokkal rendelkező helynév bevonása már puszta feltűnésével is igazolhatta a Tárnokvölgynél leírtakat.[32]

Annál érdekesebb, hogy a 10. században, a 991-ben elhunyt, szentéletűként tisztelt passaui püspök, Pilgrim (971–991) oklevélhamisítványai között 823-ra datálva olvashatunk arról, hogy itt egy *castellum* (vár) állt, mégpedig a „hunok földjén" *(„in terra Hunorum")* Zeizzinmurumban.[33] Ez az oklevél rendelkezésére állhatott a *Nibelung-ének* 1200 körüli megalkotójának is, hiszen az ezen a vidéken keletkezett, de meglehet, hogy e helyszínhez már jóval korábban is virágzó szóbeli hagyomány kapcsolódott. Az még érdekesebb, hogy 1091-ben az itteni, minden bizonnyal római kövekből épített püspöki palotában *(Passauer hof)* halt meg egy további szentéletű passaui püspök, Altmann (1065−1091), akinek így tudomása lehetett a helyi hun hagyományról. Márpedig Altmann az 1064−1065-ös nagy szentföldi zarándoklat során járt Magyarországon, a híres bambergi püspök, Günther (Gunther) társaságában. Altmann a zarándoklatot – Güntherrel ellentétben – túlélte, s arról visszatért Passauba.[34]

Amint ezekből látható, Attila és a magyarok közti kapcsolat már Anonymus 1200 körüli működése előtt is dokumentálható. Ennek leghíresebb írott forrása az egyébként Bambergben iskolázott Hersfeldi Lampert, a híres történetíró krónikájában olvasható az 1071-es évnél, de ez egy 1063-ra vonatkozó jól ismert és sokszor idézett tudósítás. Eszerint Salamon, magyar király anyja elajándékozta Attila kardját a bajor hercegnek, Northeimi Ottónak.[35] A krónikás 1071-ben abban az összefüggésben említi meg, hogy a kard mindenkire szerencsétlenséget hozott, aki csak birtokolta. Günther, bambergi püspök (1057−1065) szintén jó okkal hozható kapcsolatba a magyarországi Attila-hagyomány alakulásával. Feljegyezték róla, hogy Szent Ágoston és Szent Gergely műveinek tanulmányozása helyett Attila és Veronai Dietrich, azaz a *Kézai-krónika* és a későbbi magyar források Detréjének alakja foglalkoztatta.[36] Hersfeldi Lampert hunokra vonatkozó információjának az 1058–1059-re datált jeruzsálemi zarándokútja is ösztönzője lehetett, amelynek során ő maga is keresztülutazott Ma-

[32] A német Attila- és hun hagyomány összefoglalására lásd *Lőkös* 2017. 11–32. o.

[33] *Bumke* 1996. 570–571. o.

[34] *Veszprémy* 2013. 25–44. o.; *Veszprémy* 2017.; *Jacoby* 2005. 267–285. o.

[35] A kardra legutóbb lásd *Zajac* 2019. 33–58. o.; *Tóth* 2018. 271–277. o.; *Bagi* 2018. 33. o.; *B. Szabó* 2021. 104–110. o. Kritikusan: *Sándor* 2011. 357. o. Forrása *Thoroczkay* 2018. 105–107. o. A kard, pontosabban a szablya sorsa igen ellentmondásosan alakult, mígnem Nagy Károly kardjává változott át. Érdekes, hogy a Jordanesnél leírt Attila-kardra több németföldi forrásunk is reflektál, mégis Lampert szövegén kívül egyik sem hozza azt kapcsolatba a magyar eredetű karddal. Vö. *Veszprémy* 2013. 29. o.

[36] Amint írták róla: „Numquam ille Augustinum, numquam ille Gregorium recolit, semper ille Attalam, semper Amalungum et cetera id genus portare [javítva: poetare – V. L.] tractat. Versat ille non libros, sed lanceas, miratur ille non litterarum apices, ser mucronum aries." *Erdmann – Fickermann.* 1950. 120–121. o. és *Veszprémy* 2013. 29. o.

gyarországon. Művét ezt követően írta, s csak 1077 és 1079 között fejezte be.[37] Megállapíthatjuk, hogy a német hadjáratokban, majd zarándokutakon az „Attila-kérdés" legjobb „szakértői" vettek részt, s első kézből tájékozódhattak a pannóniai helyszínek felől. Nyilván meg is találták, amit kerestek: a római romok meggyőzhették őket arról, hogy valóban Attila földjén járnak, mert a látottak az ő hajdani birodalmának a maradványai.

A magyarok és hunok közötti kapcsolat 12. századi meglétét igazolja egy magában álló forrás: Zsófia, magyar királylány levele apjához, II. Géza magyar királyhoz 1146-ból. Zsófiát 1139-ben jegyezték el Henrikkel, a későbbi VI. Henrik német királlyal.[38] A házasság nem jött létre, mivel Zsófia a regensburgi tartózkodása után az admonti bencés kolostorba vonult, ahonnan nem is tért vissza, mert saját akaratából az apáca életet választotta. Az innen származó levélgyűjteményben 11 levél maradt fenn, amelyből ötöt Zsófia írt. A levelek egy 12. század végi kódexben maradtak ránk.[39] Zsófia, az apjához írott levélben őt a hunok királyaként nevezi meg: „Dicsőséges urának és testvérének, a hunok győzedelmes királyának és testvérének egykor testvérhúga, most Krisztus és az ő szolgálóleánya".[40] A szóhasználatot a német környezet éppúgy magyarázhatja, mint annak valószínűsítése, hogy ebben az akkori magyar királyi udvarban már elterjedt felfogás tükröződik. Ez a címzés egyetlen más magyar királyi levélben sem fordul elő. Itteni meglétét talán indokolhatja, hogy egy magánlevélről van szó, már ha nem a 12. századi másoló tévesztett, amennyiben az *Ungarorum* szót egy félreérthető rövidítéssel másolta le.

Időben már közelebb kerülünk Kézai korához egy bécsi krónikás 1276-ra beírt híradásával, miszerint Anna, macsói hercegnő a királyi kincstárból olyan értékes kincseket *(clenodia)* vitt el, amelyeket Magyarország királyáénak gondolt, s Attila ideje óta ott őriztek.[41] Igazolja, hogy a század végére – még Kézai krónikájának megszületése előtt – a magyar királyok hun hagyománya megszilárdulhatott. Igaz, most egy külhoni, s nem hazai krónikás szövegét olvassuk, amelyről nem lehet tudni, hogy magyarországi forrásra vezethető-e vissza.

A hagyományos, korábban általunk is képviselt felfogás szerint a 13. századi krónikások – azaz Anonymus és a század 80-as éveiben Kézai Simon – a saját invenciójuk szerint alkották meg az ős- és a korai magyar történetet, és ebben a hun történetet is. Az utóbbi években egyre inkább arra hajlok, hogy a szóbeli hagyományoknak, elmesélt történeteknek helyet találjak a krónikák forrásai között. Ezeknek a történeteknek

[37] *Lampert* 1894. 130. o.

[38] *Jaksch* 1888. 372. o. (idézi a levelet); *Roitner* 2004. 183–197. o.; *Lyon* 2012. 51–68. o.

[39] Klagenfurt, Universitätsbibliothek, Perg. Hs. 7.

[40] *Makkai – Mezey* 1960. 113. o. Az angol fordításban a „Hunorum" magyarként szerepel. A latinban: „Gloriosissimo domino et fratri suo N. regi Hunorum victoriosissimo, N. quondam germana nunc Christi et ipsius ancilla."

[41] „a tempore regis Ungarie Attile" *B. Szabó* 2021. 104. o.; forrása: Continuatio Vindobonensis. In: MGH SS IX. 708. Korábban lásd *Deér* 2005. 206., 234. o. (Első kiadása: Wien, 1966.)

szerves részét alkothatták az Attilára és a hunokra vonatkozók, amelyeket egészen biztosan nem 1189-ben, a III. keresztes hadjárat alkalmából átvonuló németek ismertettek meg a magyarokkal.[42]

Az Attila-hagyomány tudós ismeretének és gazdagodásának lehetőségét nem zárhatjuk ki, sőt annak feléledésével (újraélesztésével?) számolhatunk a 10. századi első nyugati kapcsolatfelvételt követően.[43] Még inkább a 11. század közepétől, akár már a Gizella királyné környezetében megtelepedő német előkelők, írástudók bizonyított magyarországi jelenlétéhez kapcsolódóan, ami III. és IV. Henrik német uralkodóknak a magyar trónviszályokba való beavatkozásával csak még hangsúlyosabbá válhatott. Ebben egy elhúzódó folyamatot látunk, aminek keretében sajátos kölcsönhatásban állhatott a német és a magyar hagyomány, gazdagítva egyik a másikat. Nem utolósorban azoknak a kutatóknak lehet igaza, akik a Nibelung-hagyomány formálódásában is a magyar történeti hagyomány töredékes nyomait vélik felfedezni.[44]

Források

Bácsatyai 2019. *Bácsatyai Dániel:* A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. Székesfehérvár, 2019.

Bagi 2018. *Bagi Dániel:* Szeniorátusi trónöröklés vagy harc a gyámi pozícióért? Adalékok Béla herceg és I. András vitájához. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2018. 24–36. o.

Bél 1977. Bél Mátyás Pest megyéről. Ford. *Szabó Béla*. Szentendre, 1977.

Bél 2017. *Bel, Matthias* (Bél Mátyás): Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatuum ineditorum tomus quartus, in quo continentur... Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis. Ed. *Gregorius Tóth – Bernadett Benei – Zoltanus Gőzsy – Rudolphus Jarmalov – Gregorius Tóth*. Budapest, 2017.

[42] Összefoglalóan lásd *Veszprémy* 2018.

[43] Újabban Sudár Balázs vizsgálta meg a hun hagyomány lehetséges keleti és nyugati forrásait, a hazai Attila-hagyománynak egy, a történeti 5. századi Attilától elkülönülő értelmezési lehetőségét vázolva fel. *Sudár* 2021.

[44] *Kunstmann* 2007. 18–40. o. vö. *Veszprémy* 2018. 325–332. o.

Bonfini 1936–1941. *Bonfinis, Antonius de:* Rerum Ungaricarum decades. 4 k. Ed. *József Fógel, Béla Iványi, László Juhász*. Leipzig–Budapest, 1936–1941.

Bonfini 1995. *Bonfini, Antonio:* A magyar történelem tizedei. Ford. *Kulcsár Péter*. Budapest, 1995. (2. kiad. 2019.)

Bumke 1996. *Bumke, Joachim:* Die vier Fassungen der Nibelungenklage. (Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte. 8.) Berlin–New York, 1996.

Ekkehard 2012. *Ekkehard barát:* Vita Waltharii manu fortis. Erős kezű Valter története. Ford. *Tulok Magdolna, Makkay János*. A kísérő tanulmányt *Makkay János* írta. Budapest, 2012. (3. kiad.)

Erdmann – Fickermann. 1950. Briefsammlungen der Zeit Heinrichs IV. In: Monumenta Germaniae Historica. Die Briefe der deutschen Kaiserzeit. Vol. V. Hgs. *Carl Erdmann, Norbert Fickermann*. Weimar, 1950.

Jaksch 1888. *Jaksch, August von:* Zur Lebensgeschichte Sophias, der Tochter König Bela's II. von Ungarn. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband 2. (1888) 361–379. o.

Kunčer 2013. Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. *Dragana Kunčer*. Belgrade, 2013.

Kézai 1999a. *Kézai Simon:* Magyarok cselekedetei. In: *Anonymus:* Magyarok cselekedetei. Ford. *Bollók János*. Jegyz. *Veszprémy László*. Budapest, 1999. 125–173. o.

Kézai 1999b. *Kéza, Simonis de:* Gesta Hungarorum. Ed. *László Veszprémy*. Budapest–New York, 1999.

Kristó – Makk 1988. Magyarország 1308-ban. In: Károly Róbert emlékezete. Kiad. *Kristó Gyula, Makk Ferenc*. Ford. *Borzákné Macsa Mária*. Budapest, 1988. 72–76. o.

Lampert 1894. *Lamperti* monachi Hersfeldensis opera. Hg. *Oswald Holder-Egger*. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Vol. 38. 1894. 3–304. o.

Lyon 2012. *Lyon, Jonathan R.:* The Letters of Princess Sophia of Hungary, a Nun at Admont. In: Writing Medieval Women's Lives. Eds. *Ch. N Goldy, A. Livingstone*. New York, 2012. 51–68. o. https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/26041.html (A letöltés időpontja: 2021. november 8.)

Thoroczkay 2018. Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk. *Thoroczkay Gábor*. Szeged, 2018.

Bibiliográfia

Ács 2014. *Ács Pál:* „Isten haragja – magyarnak példája". A hun történet két értelmezése. In: Clio inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. *Tóth Gergely.* Budapest, 2014. 13–37. o.

B. Szabó 2021. *B. Szabó János:* Egy csésze, egy kard. Gondolatok az Árpádok Attila hagyományának „tárgyi bizonyítékairól". In: Az Árpád-ház nyomában. Szerk. *B. Szabó János – Sudár Balázs*. Budapest, 2021. 103–110. o.

Buzás 2013. *Buzás Gergely:* Sárkány Ambrus érdi udvarháza. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja*, 2013. https://archeologia.hu/content/archeologia/153/buzas–gergely–erdi–kastely.pdf (A letöltés időpontja: 2020. október 14.).

Csákó 2020. *Csákó Judit:* A rómaiak pannóniai legelője. Megjegyzések egy hagyomány keletkezéséhez. II. rész. *Fons,* 27. (2020) 2. sz. 119–156. o.

Csukovits 2016. *Csukovits Enikő:* Magyarországról és a magyarokról. Budapest, 2016.

Deér 1931. *Deér, József:* Ungarn in der Descriptio Europe Orientalis. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung,* 45. (1931) 1–22. o.

Dehio-Handbuch 1980. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Burgenland. Wien, 1980.

Eckhardt 1928. *Eckhardt Sándor:* A pannóniai hun történet keletkezése. *Századok*, 62. (1928) 1–3. sz. 465–491., 4. sz. 605–632. o.

Eckhardt 1930. *Eckhardt Sándor:* Micolt. *Magyar Nyelv*, 26. (1930) 5–6. sz. 167–170. o.

Gyárfás 1867. *Gyárfás István:* A tárnokvölgyi ütközet és a hún–scythák temetkezési módja. *Századok*, 1. (1867) 4. sz. 353–377. o.

Györffy 1993. *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet – Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993 (első kiad. 1948).

Györffy 1998. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. k. (L–P) Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest, 1998.

Jacoby 2005. *Jacoby, David:* Bishop Gunther of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century. In: Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Hg. *Lars Hoffmann.* Wiesbaden, 2005. 267–285. o.

Juhász 1934. *Juhász József:* A baracskai Jupiter oltárkő és Köveaszó (Keveháza). *Székesfehérvári Szemle,* 4. (1934) 3–4. sz. 75−80. o.

Kiss 2007. *Kiss Péter:* A pannóniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Budapest, 2007. http://doktori.btk.elte.hu/hist/kisspeter/dissn.pdf (A letöltés időpontja: 2020. október 14.).

Kristó 2002. *Kristó Gyula:* Magyar historiográfia. I. k. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve.) Budapest, 2002.

Kubinyi 1961. *Kubinyi András:* Buda város pecséthasználatának kialakulása. (Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. k.) Budapest, 1961. 109–142. o.

Kunstamnn 2007. *Kunstmann, Heinrich:* Baiern, Ungarn und die Nibelungen. *Zeitschrift für Balkanologie*, 43. (2007) 1. sz. 18–40. o.

Kuzsinszky 1900. *Kuzsinszky Bálint:* Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei,* 7. (1900) 3–66. o.

Lőkös 2017. *Lőkös Péter:* A hunokról és Attiláról alkotott kép német nyelvterületen a középkorban. In: Dentumoger. I. k. Szerk. *Sudár Balázs*. Budapest, 2017. 11–32. o.

Macartney 1940. *Macartney, Carlile Aylmer:* Studies on Early Hungarian and Pontic History. Aldershot, 1999. (első megjelenés 1940: The Attila Saga, The Hun Chronicle, and T. In: Études sur l'Europa Centre–Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek 21.).

Makkai – Mezey 1960. Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Szerk. *Makkai László – Mezey László*. Budapest, 1960.

Makkay 2008. *Makkay János:* Siculica Hungarica Nagy Gézától László Gyuláig. *Acta Siculica,* 2008. 209–240. o.

Márki 1889. *Márki Sándor:* A longobárdok hazánkban. Kolozsvár, 1889.

Molnár 2021. *Molnár Péter:* Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana", avagy a skolasztikus politikai gondolkodás lehetőségei a 13. századi Magyarországon. Habilitációs dolgozat. Kézirat. Budapest, ELTE, 2021.

Nádasdy 1664. *Nádasdy Ferenc:* Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum cum versione operis Germanica. Nürnberg, 1664.

Németh 1940. Attila és hunjai. Szerk. *Németh Gyula*. Budapest, 1940. (Reprint 1996.)

Pray 1761. *Pray, Georgius:* Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1761.

Réső Ensel 1864. *Réső Ensel Sándor:* Attila sírja. Pest, 1864. (Új kiad. Nemzeti Örökség Kiadó, 2019.)

RIU. *Barkóczy László – Mócsy András*: Die römischen Inschriften Ungarns. Budapest, 1972.

*Roitne*r 2004. *Roitner, Ingrid:* Die ungarische Königstochter Sophia in Admont. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 95. (2004) 183–197. o.

Sándor 2011. *Sándor Klára:* Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Budapest, 2011.

Sebestyén 2004. *Sebestyén Géza:* Kézai Simon védelmében. Budapest, 2004.

Spekner – B. Szabó – Kanyó 2015. *Spekner Enikő – B. Szabó János – Kanyó Ferenc:* Hogyan kerülhetett Sicambria Óbudára? Egy hagyomány genezise. *Budapest régiségei,* 48. (2015) 189–202. o.

Sudár 2021. *Sudár Balázs:* Az Árpádok és Attila. In: Az Árpád-ház nyomában. Szerk. *B. Szabó János – Sudár Balázs.* Budapest, 2021. 83–102. o.

Szabó 2014. *Szabó Máté:* Római út Érd határában. In: Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében. Szerk. *Rajna András.* Szentendre, 2014. 87–93. o.

Szűcs 1973. *Szűcs Jenő:* Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. *Századok,* 107. (1973) 3. sz. 569–641., 4. sz. 823–873. o.

Tóth 2000. *Tóth Endre:* A továbbélő ókor. In: Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Szerk. *Mikó Árpád – Sinkó Katalin.* Budapest, 2000. 265–275. o.

Tóth 2018. *Tóth Endre:* A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények. Budapest, 2018. 271–277. o.

Varga 2016. *Varga Gábor:* Római út Érd határában. *Archaeologiai Értesítő,* 141. (2016) 1. sz. 123–144. o.

Vékony 2003. *Vékony Gábor:* A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 15–21. o.

Veszprémy 2013. *Veszprémy László:* A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Historica (Szeged),* 135. k. (2013) 25–44. o.

Veszprémy 2017. *Veszprémy László:* Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon. In: Európa és Magyarország Szent László korában. Szerk. *Bárány Attila – Pósán László.* Debrecen, 2017. 57–70. o.

Veszprémy 2018. *Veszprémy László:* Hunok és magyarok „Csupán Hunniának ne volnának meg a maga költeményei és legendái Attiláról?" In: URBS, CIVITAS, UNIVERSITAS. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére. Főszerk. *Papp Sándor.* Szerk. *Kordé Zoltán – Tóth Sándor László.* Szeged, 2018. 325–332. o.

Zajac 2019. *Zajac, Talia:* Remembrance and Erasure of Objects Belonging to Rus' Princesses in Medieval Western Sources: the Cases of Anastasia Iaroslavna's 'Saber of Charlemagne' and Anna Iaroslavna's Red Gem. In: Moving Women, Moving Objects, 500–1500. Eds. *Tracy Hamilton – Maria Proctor-Tiffany.* Leiden, 2019. 33–58. o.

László Veszprémy

THE BATTLE OF THE TÁRNOK VALLEY AND ITS PLACE IN THE HUN-HUNGARIAN TRADITION

(Summary)

In written sources of Hungary, Simon of Kéza, the court chronicler of Ladislaus IV (the "Cuman"), was the first to record the battles of the Huns in the Carpathian Basin at the end of the 13th century. Although the Battle of the Tárnok Valley is undoubtedly fictitious, some researchers still argue for its occurrence in reality. The chronicler mingled elements from the Hungarian and German Attila traditions in his description of the battles (first in the Tárnok Valley, second at Zeiselmauer). He based his localization of the battlefield on some Roman ruins of Pannonia and Noricum, especially a Roman landmark that still stood in his time near the present-day settlement of Tárnok. Probably he took the name of the Huns' opponent, Macrinus, from such a landmark most likely inscribed with the name of its elevator, emperor Macrinus (r. 217–218 AD). Based on the story, it can be said with certainty that the chronicler may have used earlier local oral traditions in his work in connection with the battle. At the same time, knowledge of the German and Hungarian written Attila traditions can also be proven. The wake (revival?) of the Attila tradition in Hungary may be dated to the 10th century, following the first contact with the West.

It is even more probable that it started in the mid-11th century with the proven presence of German scribes in the service of Queen Gisela settling in Hungary. With the attempted interventions of the German rulers Henry III and Henry IV in the Hungarian throne feuds, their presence could only become more pronounced. It seems to have been a prolonged process in which a notable interaction of the German and Hungarian traditions mutually enriched one another. Last but not least, researchers who detect some fragmentary traces of the Hungarian tradition even in the text of *The Song of the Nibelungs* might be right.

László Veszprémy

DIE SCHLACHT VON TÁRNOKVÖLGY UND IHR PLATZ IN DER HUNNISCH-UNGARISCHEN TRADITION

(Resümee)

In den ungarischen schriftlichen Quellen wurden die Kämpfe der Hunnen im Karpatenbecken erstmals vom Hofchronisten des ungarischen Königs Ladislaus IV. des Kumanen, Simon Kézai, am Ende des 13. Jahrhunderts verewigt. Die Schlacht von Tárnokvölgy (im Tarnok-Tal) ist zweifelsohne fiktiv, aber bis heute existieren Argumente für das Stattfinden. Der Chronist vermischte in seinen Beschreibungen der Schlachten (die erste bei Tárnokvölgy, die zweite bei Zeiselmauer) Elemente der ungarischen und deutschen Attila-Tradition. Bei der Lokalisierung ließ er sich von den römischen Ruinen von Pannonia und Noricum leiten, insbesondere von einem römischen Meilenstein, der damals noch in der Nähe der heutigen Siedlung Tárnok stand. Auch der Name von Macrinus, dem Gegner der Hunnen, findet sich auf einem Meilenstein, der den Namen des gleichnamigen römischen Kaisers trägt, der ihn hatte errichten lassen (reg. 217–218 n. Chr.). Die Geschichte deutet darauf hin, dass der Chronist in seinem Werk auch auf frühere lokale mündliche Überlieferungen über die Schlacht zurückgegriffen haben könnte. Es gibt jedoch auch Belege für die Kenntnis der schriftlichen Überlieferung über Attila in deutscher und ungarischer Sprache. Das Aufleben (die Wiederbelebung?) der Attila-Tradition in Ungarn lässt sich ab dem ersten Kontakt mit dem Westen im 10. Jahrhundert nachweisen. Erst recht ab der Mitte des 11. Jahrhunderts, sogar im Zusammenhang mit der bereits zur Zeit der Königsgemahlin Gisela nachgewiesenen Präsenz deutscher Schriftgelehrter in Ungarn, was sich mit dem Eingreifen der deutschen Herrscher Heinrich III. und Heinrich IV. in die ungarischen Thronstreitigkeiten noch verstärkt haben dürfte. Wir sehen darin einen langwierigen Prozess, in dem deutsche und ungarische Traditionen in besonderer Weise aufeinander eingewirkt und sich gegenseitig bereichert haben könnten. Nicht zuletzt mögen jene Forscher Recht haben, die glauben, dass die Entstehung des Textes des Nibelungenliedes auch fragmentarische Spuren der ungarischen historischen Tradition trägt.

László Veszprémy

LA BATAILLE DE TÁRNOKVÖLGY ET SA PLACE DANS LA TRADITION HUNNICO-HONGROISE

(Résumé)

Dans les sources écrites de Hongrie, les batailles des Huns dans le bassin des Carpates ont été rapportées pour la première fois par Simon Kézai, chroniqueur de la cour de Ladislas IV le Couman, roi de Hongrie, à la fin du 13e siècle. La bataille de Tárnokvölgy est sans aucun

doute fictive, mais sa réalité est toujours défendue. Le chroniqueur mélange des éléments de la tradition hongroise et germanique d'Attila dans ses descriptions des batailles (la première à Tárnokvölgy, la seconde à Zeiselmauer). Pour la localisation, il fut guidé par les vestiges romains de Pannonia et de Noricum, en particulier une borne romaine encore debout près de la commune actuelle de Tárnok. Il a dû lire le nom de Macrinus, l'adversaire des Huns, sur une borne portant le nom de l'empereur romain du même nom qui l'a érigée (r. 217–218 apr. J.-C.). La chronique permet d'affirmer que concernant la bataille, l'auteur a pu utiliser dans son ouvrage une tradition orale locale antérieure. Néanmoins, nous savons qu'il connaissait également la tradition écrite germanique et hongroise d'Attila. Le renouveau (la résurrection ?) de la tradition d'Attila en Hongrie est lié au premier contact avec l'Occident au 10e siècle et, à partir du milieu du 11e siècle, à la présence avérée de lettrés germaniques en Hongrie dans l'entourage de la reine Gizella qui ne pouvait que se renforcer avec l'intervention des souverains germaniques Henri III et Henri IV dans les conflits de succession au trône de Hongrie. Durant ce long processus, les traditions germaniques et hongroises ont pu interagir de manière particulière, chacune enrichissant l'autre. Enfin, les chercheurs qui pensent que le texte de la chanson des Nibelungen porte également des traces fragmentaires de la tradition historique hongroise doivent avoir raison.

Ласло Веспреми

БИТВА ПРИ ТАРНОКВЁЛДЬЕ И ЕЕ МЕСТО В ГУННО-ВЕНГЕРСКОЙ ТРАДИЦИИА

(Резюме)

В венгерских письменных источниках сражения гуннов в Прикарпатье впервые упоминаются Симоном Кезаем в конце 13-ого века, они были увековечены придворным летописцем венгерского короля Ласло Кун IV. Битва при Тарноквёлдье, несомненно фиктивная, но несмотря на это до сих пор утверждается, что она произошла на самом деле. В описании сражений (первое при Тарноквёлдье, второе при Цайзельмауэре) летописец смешивал элементы венгерской и немецкой традиции Аттилы. Римские руины в Паннонии и Норикуме, особенно одна римская всё ещё стоящая достопримечательность, тогда недалеко от современного поселения Тарнок, определяли локализацию. Он также мог прочесть имя противника гуннов, Макрина, на верстовом камне столбе, на котором могло быть написано имя одноименного римского императора (годы правления 217–218 гг. в н.э.), воздвигшего памятник. На основе этой истории можно определенно утверждать, что летописец мог уже использовать более ранний местный устный обычай в своем произведении о битве. В то же время может быть доказано и знание немецкой и венгерской письменной традиции Аттилы. Возрождение (восстановление, оживление?) традиции Аттилы в Венгрии, можно считать начиная с 10-ого века в связи с установлением первого контакта с Западом. Тем более в связи с доказанным присутствием в Венгрии немецких летописцев, поселившихся уже в окружении королевы Гизеллы с середины 11-ого века, которое могло бы ещё стать более заметным только благодаря вмешательству немецких правителей Генриха III. и IV. в споры о венгерском престоле. В этом мы видим затяжной длительный процесс, в рамках которого в своеобразном взаимодействии находились немецкая и венгерская традиции, взаимно обогащая друг друга. Не в последную очередь, правы могут быть те исследователи, которые полагают, что могут обнаружить фрагментарные следы венгерской исторической традиции в формировании текста песни о Нибелунгах.

19. SZÁZADI ERŐDÖK

MÚLTJA *és* JELENE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

GALAMBOSI PÉTER

III. HENRIK NÉMET KIRÁLY 1042. ÉVI HADJÁRATA MAGYARORSZÁG ELLEN

A kora Árpád-kori magyar történelem sorsfordító eseményei közé tartoztak azok a magyar–német háborúk, melyek 1030 és 1074 között végigkísérték a fiatal Magyar Királyság történetét. Az államalapítás körülményeit meghatározó szoros magyar–német kapcsolatok azután romlottak meg, hogy 1024-ben elhunyt Szent István király sógora, II. (Szent) Henrik, s a német trónt elfoglaló II. Konrád – szakítva a Szászdinasztia hagyományaival – határozottan német jellegű birodalmi politikában gondolkodott. Ennek során a keresztény Európához nemrégiben csatlakozó, még javában formálódó közép-európai államok alávetésére törekedett. A Magyar Királyság Szent István halála után súlyos belpolitikai válságba süllyedt, ugyanakkor a Német Birodalom hosszú távon nem tudta megtörni szuverenitását, sem visszavetni belső rendjének megszilárdulását, s végül a 11. század utolsó harmadára jelentősen megerősödött, középhatalommá emelkedett.[1] Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy e többévtizedes eseménysorozat egy fejezetét, az 1042 őszén zajlott események menetét és körülményeit a források adta lehetőségekhez mérten részleteiben is feltárja.

A források áttekintése

Szent István halála után a magyar trónt Orseolo Péter foglalta el, aki azonban erőltetett, minden kompromisszumot nélkülöző reformelképzeléseivel kivívta az egyházi és világi vezető rétegek ellenszenvét, s az 1041-ben kirobbant palotaforradalom után menekülni kényszerült. Míg a magyar politikai elit a szent király sógorát, Aba Sámuel palotaispánt emelte trónra, addig III. Henrik német király védelmébe vette Pétert.[2] Aba tudta, hogy trónját csatamezőn kell megvédenie, mivel Péter a német uralkodó támogatását élvezi, és így ő rendelkezik nagyhatalmi elismertséggel. 1042 tavaszán Aba feldúlta Bajorország határmenti területeit, amiért Henrik ősszel megtorló hadjáratot indított.[3]

A középkori német évkönyvek és krónikák zöme – egymás leírását átvéve – szinte szóról szóra megegyezően emlékezik meg a német uralkodó 1042. évi őszi hadjáratáról: „Henrik király megtámadta Pannóniát, két igen népes várat elpusztított, sokakat

[1] A korabeli német–magyar viszonyra lásd *Boshof* 1988. passim.; *Varga* 2003. 92–129. o.; *Thoroczkay* 2020. 20–26. o. A 11. századi magyar–német háborúk átfogó hadtörténeti áttekintésére lásd *Bánlaky* 1942. III. k. 19–31., 37–60., 64–134. o.; *Borosy* 1985. 34–37. o.; *Kristó* 1986. 57–66. o.; *Szabó* 1994. passim.; *Veszprémy* 2017. 98–112. o.

[2] AA 24–26. o. vö. SRH Vol. I. 324–326. o.

[3] AA 29–31. o. vö. SRH Vol. I. 326–327. o.

behódolás révén alávetett. Mivel azonban Péter királyt, kit magával vitt, az országlakosok visszafogadni nem akarták, mást állított vezérükké, kit ők kértek, és kit kivonulása után Aba visszaűzött Csehországba."[4] Ahhoz, hogy a hadjárat részleteire fény derüljön, mérlegre kell tenni azokat a forrásokat, amelyek e sommás összefoglaláshoz, még ha csak egy-egy ponton is, de hozzátoldanak valamit.

Reichenaui Hermann világkrónikája szerint „Henrik király ősszel Pannóniára támadt, Hainburgot *(Heimenburg)* és Pozsonyt *(Brezesburg)* felprédálta, a Duna északi részét, mivel a délit folyók és mocsarak védték, egészen a Garam folyóig *(ad Grana flumen)* elpusztította és meghódította, így a menekülő magyarokhoz képest kétszer nagyobb hadtest az összecsapások során nagy mészárlást vitt véghez. Miután e részek magyarjait alávetette, mivel azok Pétert visszafogadni nem akarták, egy másikat közülük, ki a cseheknél volt száműzetésben, vezérükké állított, kit azonban Aba, a király távozása után nyomban visszaűzött Csehországba, mivel az ellenállni nem tudott."[5] Hangsúlyozni kell, hogy Hermann az eseményekkel egy időben élt, így elbeszélésére – még ha elfogult is – más forrásokkal ellentétben, nem nyomja rá bélyegét az utókor által a történeti eseményekre és azok alakítóira kirótt értékítélet. Mindebből kifolyólag, bár nem a legbőbeszédűbb kútfő, információi elsődleges jelentőséggel bírnak.

Az *Altaichi Évkönyvek* szerint a német seregek „átkeltek a Duna északi oldalán a cseh herceg tanácsára, aki maga is jelen volt oly haddal, mely királyhoz méltó. A lakosok pedig követeket küldve megüzenték neki [Henriknek], hogy bármit is parancsol a király, végrehajtják, csupán Pétert nem fogadják vissza királyuknak, mit azonban leginkább akart, és ezért hozta őt magával. […] A király kilenc ottani várat vetett alá, melyeket Bretiszláv tanácsára és a lakosok beleegyezésével István király rokonának, ki ama herceggel érkezett, adott át; e várak közül azonban kettőt, a bajor őrgrófság közelében, várőrségünk megérkezése előtt tűzvész emésztett el."[6] Az *Altaichi*

[4] „Heinricus rex Pannoniam ingressus, duas populosissimas civitates evertit, plures deditione subiecit. Sed cum Petrum regem, quem secum ducebat, provinciales recipere nollent, alium quem petebant ducem eis constituit; quem Ovo post discessum eius in Boemiam reppulit." CFH Tom. I. 141. o. (Annales Hildesheimenses); Uo. Tom. I. 222. o. (Annalista Saxo); Uo. Tom. II. 869. o. (Ekkehardi chronicon universale). Lényegtelen eltérésekkel ugyanezt hozzák: Uo. Tom. I. 149. o. (Annales Magdeburgenses); Uo. Tom. I. 171. o. (Annales Palidenses); Uo. Tom. I. 685. o. (Chronicon Suevium Universale).

[5] „Heinricus quoque rex autumno Pannonias petens, Heimenburg et Brezesburg evertit, septemtrionem Danubii partem, quia flumina australem et paludines munierant, usque ad Grana flumen vastavit seu in dedicionem accepit; et pars exercitus bis numero Ungariis incursantibus congrediens, strages magnas effecit. Et subactis partium illarum Ungariis, cum Petrum recipere nollent, quendam alium ex illis, apud Boemanos item exulantem, ducem eis constituit; quem tamen Ovo statim post discessum regis resistere non valentem in Boemiam repulit." HAc 124. o. Hermannra bővebben lásd LexMa Bd. IV. 2167–2168. o.

[6] „Pertransierunt etenim terram ex aquilonali partem Danubii fluminis suasu et consilio Boemici ducis, qui tum inibi una affuerat cum copia, quae regem decuerat. Incolae autem missa legatione promisere se, quicquid rex praeciperet, velle perficere, nisi tantum Petrum regem suum recipere, quod tamen rex summopere voluerat et propter quod eum secum adduxerat. […] Novem ibi

Évkönyvek jelentőségét felbecsülhetetlenné teszi, hogy anyagát már a legkorábbi magyar gesztaírók is felhasználták. Magyar vonatkozású információit – mivel tudomása van Imre herceg szentté avatásáról – nagy valószínűséggel 1083 után jegyezték le.[7] A kortárs Hermann leírásához képest jelentős többlet, hogy kilenc meghódított várat említ. Hallatlanul fontos információt szolgáltat, amikor külön hangsúlyozza: Henrik egy Árpád-házi férfiút, István király *fratruelis*ét helyezte a meghódított terület élére, aki ráadásul Bretiszláv cseh herceg kíséretében tartózkodott.

Első ránézésre némileg árnyalja a képet az 1070-es évek végén alkotó Hersfeldi Lampert. A szerzetes történetíró az *Évkönyvek (Annales)* néven ismert világkrónikájában úgy fogalmaz, hogy „a király, mikor első hadjáratát vezette Magyarországra, az említett Abát megfutamította, egészen a Rába folyóig *(ad fluvium Raban)* vonult, három igen nagy várat elfoglalt, s elfogadván az országlakosok esküdözését, békében hazatért".[8] Lampert elbeszélésének legérdekesebb momentuma, hogy több forrástól eltérően a Dunától délre vonultatja fel a német hadakat. Ezzel kapcsolatban ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a Rába említése nem minősíthető-e egyszerű tévedésnek? A *Ottobeureni Évkönyvek* csupán egy mondatban említik a hadjáratot, ugyanakkor a német sereget a *Dravus* folyóig vezetik.[9] Mivel a középkori forrásokban e néven olykor előforduló Dráva nyilvánvaló módon nem vehető számításba, a legvalószínűbb magyarázat az, hogy a *Danubius* vagy a *Granus* víznév eltorzult alakjával állunk szemben.[10] A Lampertnél olvasható *Raban* névalakba ugyanakkor erőltetett volna hasonló torzulást belemagyarázni. Az eseményekkel egy időben alkotó Hermann említést tesz a Dunától délre húzódó mocsarakról, ami kapcsán érdemes figyelembe venni, hogy az 1030. évi német támadás lendülete is azért tört meg, mert a támadó hadak nehezen tudtak átkelni a Rába mocsárvidékén.[11] Mindez bizonyosan élénken élt a német fél emlékezetében, egyúttal logikus magyarázatot ad arra, hogy miért északi irányból vonultak fel. Mindennek fényében úgy vélem, hogy Lampertnek a Rábára vonatkozó adatát földrajzi tájékozatlanságból fakadó tévedésnek kell minősíteni, még akkor is, ha nagy valószínűséggel maga is megfordult Magyarországon.[12]

civitates rex deditione cepit, quas rogatu Bratezlavi et consensu incolarum fratrueli Stephani regis, qui cum eodem duce advenerat, dedit; duae tamen earundem urbium, Baioaricae marchae proximae, ante adventum nostratium urbanorum ignibus sunt absumptae." AA 31–32. o.

7 Az Imre hercegre vonatokozó adatot lásd AA 19. o. Az *Altaichi Évkönyvek* és a magyar krónikás hagyomány kapcsolatára legújabban lásd *Csákó* 2021. passim.

8 „Rex prima expeditione in Ungariam facta predictum Oban fugavit, usque ad fluvium Raban pervenit, tres urbes maximas cepit, acceptoque a provincialibus iureiurando in pace remeavit." LHa 58. o.

9 „Rex Ungariam intrat usque ad Dravum fluvium." CFH Tom. I. 169. o.

10 *Ortvay* 1882. I. k. 260–261. o. Lásd még *Kiss* 1988. I. k. 389–390. o.

11 Az 1030. évi német hadjáratra bővebben lásd *Györffy* 2013. 311. o.; *Kristó* 1986. 57–58. o.; *Szabó* 1994. 3–5. o.

12 Lampert 1058–1059 folyamán zarándokolt a Szentföldre, útja során Magyarországot is érinthette. Lásd *Hóman* 1925a. 79., 127. o.

A 11–12. század fordulóján alkotó Prágai Kozma azt írja 1030. évi bejegyzésében, hogy „ez évben Bretiszláv herceg nagy vérontással sújtotta a magyarokat és országukat egészen Esztergom váráig *(ad urbem Strigoniam)* feldúlta". Bretiszláv viszont csak 1034-ben foglalta el a cseh trónt, s az 1042., 1044. és 1051. évi hadjáratok során vezetett sereget Magyarországra a német uralkodó vazallusaként. Amint arra Gombos F. Albin rámutatott, a cseh krónikás bizonyosan későbbi hadieseményeket rendelt helytelenül egy korábbi dátumhoz. Az 1044. évi hadjárat fő hadműveletei a Dunántúlon zajlottak, és Henrik a ménfői győzelem után Fehérvárra vonult. 1051-ben a császári fősereg a magyar székváros sikertelen ostromát követően megsemmisítő vereséget szenvedett a Vértes térségében, így a Dunától északra betörő cseh segédhadak is kénytelenek voltak visszavonulni. Mindennek fényében a cseh herceg Esztergomig tartó előrenyomulására kizárólag 1042-ben kerülhetett sor.[13]

A legbővebb leírás a 16. században alkotó Johannes Aventinus tollából ismeretes. A humanista történetíró szerint Henrik, „miután Bajorországban összevonta seregeit, Magyarország ellen vonult. Augusztus idusának ötödén Niederaltaichnál *(apud Aldaechios Inferiores)* tartózkodott. A csehek hercegének, Bretiszlávnak tanácsára szárazföldi és vízi hadsereggel támadta meg Észak-Magyarországot, mivel a Duna azon keresztül folyik, s mert a déli partot mocsarak, erdők és patakok vették körül, és Aba a környező falvakat felgyújtva a lakosokat Győrön túlra *(trans Arrabonem)* telepítette. Megszállta Hainburgot *(Hunnoburgium),* s a polgárok reményüket vesztve, lángba borítva az épületeket, éjszaka elmenekültek. Miután a császár lerombolta és a földdel tette egyenlővé a falakat, Bresztiszláv várához *(Vratizolaoburgium)* vezette a tábort, melyet római nyelven Pozsonynak *(Pisonium)* neveznek, a várat megostromolta, s a városlakók megadták magukat. Követek révén hasonlóképp cselekedett az országrész többi lakosa is, egészen a Garam folyóig *(ad Granum flumen)* kilenc vár hódolt meg a császárnak. Aba kétszer ütközött meg a Garam folyásánál a mieinkkel és kétszer maradt alul, átűzve a folyón, hatalmas károkat szenvedve, míg a mieink közül csupán egy esett el. A császár Pétert, akit magával hozott, fegyverrel akarta a provincia élére helyezni. Az országlakosok makacsul ellene szegültek, s vakmerően azt állították, hogy sokkal inkább akarnának meghalni, mintsem eltűrjék feljebbvalójukként. Így hát

[13] „Anno dominice incarnationis MXXX. Hoc anno dux Bracizlaus magna cede prostravit Ungaros et terram eorum usque ad urbem Strigoniam devastavit." CPcB 140. o. Kritikáját lásd *Gombos* 1938. 121–124. o. A régebbi szakirodalom elfogadta a Kozma által közölt dátumot, és a támadást István király és Konrád császár háborújához kötötte. Lásd *Pauler* 1899. I. k. 70–72. o. és *Marczali* 1895. 297–301. o. A cseh és szlovák kutatás napjainkig elfogadja az események 1030. évi datálását, és hangsúlyozzák, hogy Bretiszláv Morvaország hercegeként vonult hadba Konrád mellett, így oldva fel a kronológiai ellentmondást. Lásd *Lysý* 2004. 455–458. o. és *Steinhübel* 2020. 417–418. o. Ezen elméletekkel szemben ugyanakkor Gombos nyomán hangsúlyozni kell, hogy a kortárs német források egyike sem említ cseh segédhadakat Konrád hadjáratával kapcsolatban, noha III. Henrik támadásai során végig hangsúlyozzák Bretiszláv részvételét. Barbara Krzemieńska 1031-re datálja Bretiszláv felvidéki betörését, amely szerinte önálló hadi vállalkozás volt. *Krzemieńska* 1999. 145–152. o.

a vidéket Szent István fivérének fiára bízták, aki a háború kezdetén a csehekhez szökött, s a bajorok és csehek igen nagy őrségével, mintegy kétezer emberrel erősítették meg."[14] Aventinus szavahihetősége vita tárgyát képezi, és bár feltehető, hogy ismert egy olyan, a korai Árpád-kor történetét tárgyaló írott hagyományt, mely nem maradt korunkra, nehéz megállapítani, hogy egyedülálló információi közül melyek alapulnak elveszett forrásokon, illetve melyek a humanista történetíró jellegzetesen szárnyaló fantáziáján. Az 1042. évi hadiesemények kapcsán a bajor évkönyvíró említi egyedül, hogy a német hadak Altaichnál gyülekeztek, hogy Aba védelmi intézkedéseket tett a Dunától délre fekvő területeken, valamint, hogy a magyar uralkodó kétszer is csatát vállalt volna a Garamnál. Művét erős bajor öntudat hatja át, ezért a német támadás mindent elsöprő erejét írói túlzásnak kell minősíteni.[15]

A hadjárat menete

A hadjárat időbeli kereteinek meghatározásához a napi dátumot és a keltezés helyét feltüntető német királyi oklevelek biztos támpontot nyújtanak. Aventinus azon adata, amely szerint Henrik augusztus idusának ötödén (augusztus 9.) Niederaltaichnál időzött volna, nem helytálló, mivel a német uralkodó augusztus 8-án még Frankföldön, Kaufungenben tartózkodott. Ezt követően augusztus 15-én Bambergben, augusztus 29-én pedig Regensburgban adott ki oklevelet. Minden bizonnyal ide, Bajorország székhelyére gyűjtötte össze hadait a nyár végére, és innen kezdték meg a felvonulást a Duna jobb partvonalán haladva. Aventinus azon adata, miszerint a császár Niederaltaichnál táborozott, azért sem tűnik valószínűnek, mivel a település a Duna bal partján fekszik, Hainburg vára azonban, melyet a források szerint elsőként vettek ostrom alá, a folyó későbbi szakaszán, a jobb parton magaslott.[16]

---

[14] „Interim contractis copiis in Boiariam adversus Ungros transsitum facit, 5. idus Augusti apud Aldaechios inferiores fuit, consilio Vratizolai reguli Boiemorum (quod australe latus paludibus, sylvis, amnibus septum erat; incolas omneis Ovo vicis incensis trans Arrhabonem transtulerat) aquilonarem Ungariam (nam eam Danubius interfluit) terrestri navalique exercitu adgreditur, Hunnoburgium obsidet, cives desperata salute, iniecta aedificiis flamma, noctu aufugiunt, caesar moenibus dirutis ac solo aequatis Vratizolaoburgio, quod romana lingua Pisonium vocatur, castra admovet, urbem oppugnat; oppidani deditionem faciunt, idem ceteri omnes eius tractus incolae usque ad Granum flumen missa legatione factitant, novem oppida se caesari permisere. Ovo bis ad Granum amnem cum nostris congressus, bis superatus, trans flumen est repulsus, maxima clade adfectus; unus nostratium dumtaxat periit. Caesar Petrum, quem adduxerat, provinciae armis partae imponere voluit, provinciales pertinacissime refragantur; mori se malle quam huncce rectorem pati confidentissime adseverant, filio igitur fratris divi Stephani, qui initio belli ad Boiemos aufugerat, ea regio, consensu incolarum conmittitur; praesidio Boiorum Boiemorumque valido, nempe duobus millibus hominum munitur." AdB Bd. II. 48–49. o.

[15] Aventinus személyére és munkájára bővebben lásd *Kis* 2018. passim.

[16] Az okleveleket lásd DD H III. 120–124. o.; a Duna vonalát délen követő főút ausztriai szakaszára és a kapcsolódó mellékutakra bővebben lásd *Csendes* 1969. 226–233. o.

Más megítélés alá esik Aventinus azon információja, amely szerint Aba király védelmi intézkedéseket foganatosított a Duna és a Rába által közrefogott területen, hogy így próbálja megakadályozni az ellenség felvonulását Győr irányába. Noha nem kizárt, hogy Aventinus e manővert más hadieseményektől kölcsönözte elbeszélése színesítése végett, érdemes figyelembe venni, hogy Aba a szent király bizalmi körének tagjaként és udvarának első embereként jól emlékezhetett arra, amikor István 1030-ban a felperzselt föld taktikáját alkalmazta Konrád hadai ellen.[17] Nem elképzelhetetlen tehát, hogy egy évtizeddel később maga is tett hasonló védelmi intézkedéseket. A magyar uralkodó mindenesetre jelentős stratégiai hibát vétett azzal, hogy a folyamtól északra húzódó területeket nem készítette fel a támadásra, mivel arra – az 1042 tavaszán vezetett zsákmányoló hadjárat után – mindenképp számítani lehetett.

Az *Altaichi Évkönyvek* kilenc várról írnak, melyek közül az a kettő, amelyet a német kútfők zöme név nélkül említ, Hermann nyomán biztonsággal azonosítható Hainburggal és Pozsonnyal. E két erődítmény kapcsán megjegyzik, hogy még azelőtt leégtek, hogy a német sereg megérkezett volna. Mindezt Aventinus hihetően azzal magyarázza, hogy azokat a magyar védők gyújtották fel. Mindemögött – amint arra már Marczali Henrik rámutatott – az a szándék húzódhatott meg, hogy lassítsák a támadó hadak felvonulását, s így időt nyerve lehetővé tegyék a védelem hatékonyabb megszervezését.[18] A két vár mindössze 12 km-re épült egymástól a Duna déli, illetve északi partszakaszán, így magától értetődő módon a támadók itt kelhettek át a folyamon. A források nem részletezik azt, hogy a cseh segédhadak hol és mikor csatlakoztak a német fősereghez, ugyanakkor elképzelhetőnek tartom, hogy észak felől törtek be magyar területre, majd a Morva bal partján vonultak déli irányba, és míg a németek Hainburgot, addig a csehek Pozsonyt vették ostrom alá. Ebben az esetben ugyanis a két szomszédos erőd nem tudott egymás segítségére csapatokat vezényelni, s a pozsonyi védőknek nem lehetett kapacitásuk arra, hogy Hainburg elestét látva megerősítsék a folyó bal partszakaszát. A kettős támadással és a két határvár egyidejű bevételével ily módon biztosítani lehetett a Duna ezen szakaszát, ami az átkelés szempontjából elsődleges fontossággal bírt.

A kortárs német források nem értenek egyet az elfoglalt várak számát illetően. Hermann és a későbbi források csupán két várat említenek, Lampert azonban háromról, az *Altaichi Évkönyvek* pedig már kilencről tudnak. Az ellentmondás csupán látszólagos, és egyértelműen azzal magyarázható, hogy a megszállt erősségek eltérő szerepet töltöttek be a korai magyar várrendszerben, s míg például Pozsony határmenti fekvésén túl regionális központ is volt, addig más erődítmények csupán lokális jelentőségű, közigazgatási funkcióval nem rendelkező mentsvárak lehettek. Erre utalnak

[17] Az *Altaichi Évkönyvek* említik, hogy Konrád seregét az éhínség veszélye fenyegette *(exercitus fame periclitabatur)*: AA 18. o., ami arra utal, hogy István valóban gondoskodott arról, hogy az ellenség ne tudja felhasználni a felvonulási terület erőforrásait. Lásd *Györffy* 2013. 311–312. o.

[18] *Marczali* 1896. 17. o.

azok a minőségjelzők is, amelyekkel a források a megszállt várakat jellemzik. A kútfők zöme ugyanis „két igen népes várat” *(duas populissimas civitates)* említ, Lampert pedig azt írja, hogy Henrik „három igen nagy várat” *(tres urbes maximas)* hódított meg. A Hermann által említett Hainburg és Pozsony mellett bizonyosan számolhatunk Nyitrával, amely már Szent István korában a régió fontos központja volt, és ahol István unokatestvérét, a megnyomorított Vazul herceget őriztette.[19] Kelet felé ugyanakkor jelentősebb kora Árpád-kori erődítményt ezen a vidéken nem találunk. Mivel Barsvár már a Garam bal partján épült, annak megszállásával csupán akkor számolhatnánk, ha a német hadak átkeltek volna a folyón, ezt a feltételezést azonban – melyet például a korszakot szinte legjobban ismerő Györffy György is képviselt – maguk a források cáfolják.[20]

A további hat vár azonosítására csupán a későbbi korok viszonyai alapján következtethetünk. Az 1042. őszi hadműveletekben érintett terület a korai Árpád-korban Nyitra fennhatósága alá tartozott, mely a Vág és a Nyitra folyók kisalföldi szakaszát északi irányban egészen a lakatlan hegyvidékig felügyelte.[21] A 11–13. századi források a Vág vonalán több várat is említenek, amelyek feladata a folyami átkelők felügyelete volt. A legdélebben emelt Sempte várát az 1074. évi belháború kapcsán már említi a magyar írott hagyomány, a legészakabbra fekvő Trencsén pedig Kálmán király 1111. évi oklevelében tűnik fel először, melyben az uralkodó megerősítette a zobori apátság jogait a Vág mentén, köztük a Nyitránál és Trencsénnél szedett vámok harmadrészére. A zobori apátság 1113. évi birtokösszeírása említi a Semptétől északra emelt Galgóc várnagyának tisztségét. Ugyan e birtoklajstromban már szerepel a Sempte és Galgóc között félúton fekvő Szolgagyőr település, várára ugyanakkor csak II. András király 1217. évi oklevele utal elsőként, a szolgagyőri várnépek *(civiles)* említésével. A Vág Galgóc és Trencsén közötti szakaszán emelt Árkibánya és Bolondóc váraira ugyancsak a 13. század elejéről, 1226-ból és 1208-ból származnak legkorábbi adataink.[22] Korai keletkezésük okán Semptével, Galgóccal és Trencsénnel bizonyosan számolhatunk az 1042-es hadiesemények idején. Szolgagyőr, Árkibánya és Bolondóc esetében

[19] SRH Vol. I. 320–323. o. Nyitrára bővebben lásd *Bóna* 1998. 35–37. o.; *Györffy* 1998. IV. k. 429–440. o. A Magyar Királyság korai várrendszerére átfogóan lásd *Bóna* 1998. 12–64. o. és *Mordovin* 2016. passim.

[20] *Györffy* 1984. 839–840. o. Györffy véleménye szerint Henrik a hadjárat során a nyitrai dukátust foglalta el, így álláspontja nem függetleníthető a dinasztikus országfelosztások eredetéről és intézményi funkcióiról vallott koncepciójától, melynek ismertetésére ugyanakkor jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség. Az elméletre bővebben lásd *Györffy* 1959. 36–44. o. Ugyancsak ellentmond a forrásoknak Ján Steinhübel érezhetően tendenciózus koncepciója, amely szerint a német és cseh hadak a magyar honfoglalás előtt létezett nyitrai morva fejedelemség területét szállták volna meg, mintegy újraélesztve azt. Steinhübel téved továbbá, amikor a várak azonosítása során kizárólag a várispánságok központjaira van tekintettel, így több, a Garamtól keletre, akár jelentős távolságra fekvő várat foglaltat el a támadókkal. *Steinhübel* 2020. 425–428. o.

[21] Bővebben lásd *Györffy* 1998. IV. k. 331. o. (Térkép).

[22] 1074: SRH Vol. I. 398–399. o.; 1111: DHA Vol. I. 382–383. o.; 1113: Uo. Vol. I. 393. o.; 1208: CDES Vol. I. 116. o.; 1217: HO V. k. 8. o.; 1226: CDES Tom. I. 232. o.

késői említésük óvatosságra int, ugyanakkor – mivel ezeken a helyeken fontos átkelési pontok voltak – valószínűsíthető, hogy ha nem is magukat a 13. század elejétől feltűnő várakat, de legalább előzményeiket, vagy az ezen átkelők felügyeletét korábban ellátó, ehelyütt létesített kisebb erődítményeket foglalhatták el a német és cseh hadak.[23]

Mivel a források szerint Aba nem gondoskodott a Dunától északra húzódó területek védelméről, egyértelműnek látszik, hogy Hainburg és Pozsony eleste után a magyar fél kénytelen volt visszavonulni, hogy megszervezze az ellenállást és a belső területek védelmét. Mindez jelentősen megkönnyítette a német hadak előrenyomulását, így elképzelhető, hogy Nyitrát és a Vág vonalán sorakozó kisebb várakat harc nélkül adták fel, hogy az anyagi és emberi erőforrásokat a Vág és a Garam torkolatvidékének biztosítására fordíthassák. Minderre azért volt szükség, mert a fertői és mosoni mocsarakat, valamint az Aventinus szerint védelmi intézkedésekkel biztosított győri részeket hátrahagyva, a Felvidékről érkező folyók torkolatainál alkalom kínálkozhatott volna a Dunán történő újabb átkelésre, így a támadók akadálytalanul vonulhattak volna a királyi központok irányába. E hadiutak korabeli jelentőségét bizonyítja, hogy amikor 1046 nyarán a Zsitva vidékén időző Péter tudomást szerzett az uralma ellen kitörő, számára immár végzetes lázadásról, kíséretével ugyanezen utakon sietett Fehérvár irányába.[24]

1042 őszén Esztergom volt a legnagyobb veszélyben, mivel a Garam torkolatának előterében kialakított dunai átkelő közvetlen megközelítést biztosított az érseki és királyi székhely irányába. Kozma leírása Bretiszláv támadásáról felveti annak lehetőségét, hogy a támadók a folyó felől megindulva megkísérelhették bevenni Esztergomot, és elképzelhetőnek tartom, hogy az Aventinus által említett két Garam menti csata valójában a vár ostromának emlékét tarthatta fenn. A bajor humanista elbeszélése – amely szerint Aba a Garamon túlra menekült – azért valószínűtlen, mert amennyiben a magyar sereg a Garam bal partjára szorult volna, úgy a támadók akadálytalanul kelhettek volna át a Dunán az egyik legfőbb királyi székhely közvetlen szomszédságában.[25] Hangsúlyozandó tehát, hogy a magyar fél számára ebben a helyzetben nem a Garam vonalának védelme volt az elsődleges cél, amint az a források előadásából első olvasatra tűnhet – és ami Aventinust is megtéveszthette –, hanem az, hogy megakadályozza a német és cseh hadak újbóli átkelését a Dunán. A források közül ugyancsak Aventinus tett említést hadihajókról, amikor azt írta, hogy Henrik szárazföldi sereggel és hajóhaddal *(terrestri navalique exercitu)* egyaránt támadott. Noha nem kizárt, hogy a bajor humanista csupán toposzjelleggel

[23] Más megközelítésből ugyancsak ezen várak elfoglalását feltételezte Pauler Gyula. *Pauler* 1899. I. k. 417–418. o. 169. jegyz. Az északnyugati országrész további fontos határvárai voltak Sopron, Moson és Kapuvár, mivel azonban a Duna vonalától délre épültek, kívül estek a német és cseh hadak felvonulási területén. Lásd *Bóna* 1998. 34–37. o. és *Györffy* 1998. IV. k. 139. o. (Térkép).

[24] SRH Vol. I. 339. o.

[25] Megjegyzendő, Esztergom német *Gran* elnevezése a Garam víznévre, illetve a Garam torkolatnál működő révre utal. Lásd *Györffy* 1998. II. k. 245. o. és *Kiss* 1988. I. k. 434. o.

alkalmazta a szófordulatot, bizonyos, hogy valóban kísérték hajók a szárazföldön haladó csapatokat, hiszen azok fontos szerepet játszhattak az utánpótlás biztosításában, és nélkülözhetetlenek voltak az átkelések lebonyolításában: először a Hainburg és Pozsony közötti szakaszon, majd a Magyar Királyság központi területein. E hajók ugyancsak alkalmat teremthettek Esztergom esetleges ostromához, amely azonban nem hozott sikert a támadóknak.

A korabeli források szerint a német király seregei nem közelítették meg a Dunától délre mélyebben fekvő főbb királyi székhelyeket, sem Fehérvárt, sem Veszprémet. Mindennek fényében kijelenthető, hogy a német támadás 1042 őszén akkor feneklett meg, amikor Henrik hadai – noha északról sikeresen megkerülték a Rába-vidék mocsarait – később nem tudtak visszatérni a Duna déli oldalára, vélhetően azért, mert Aba a nyugat-felvidéki határvárak feladásával kellő erőt tudott a Vág- és a Garam-torkolat, valamint az azok környékét felölelő Duna-vonal védelmére összpontosítani.

Henriknek így meg kellett elégednie a Nyugat-Felvidék megszállásával, ahol azonban kénytelen volt tudomásul venni, hogy a magyar lakosság – noha együttműködő magatartást tanúsít – nem hajlandó elfogadni Pétert helytartóként, mivel uralkodása idején, amint azt a *Sankt Galleni Évkönyvek* vonatkozó bejegyzése hozza, „mindenben esküszegő volt”.[26] A patthelyzetet végül úgy sikerült feloldani, hogy a német uralkodó Bretiszláv tanácsára egy, a cseh herceg kíséretében tartózkodó Árpád-házi herceget állított a terület élére, akit a magyar lakosság a dinasztikus vérségi jog alapján elfogadott urául.[27]

A hadjárat Henrik itinerárium alapján október második felében érhetett véget. A német uralkodó ugyanis november 8-án már az Elba mentén fekvő Nymburkban *(Nivvenbvrch)* adott ki oklevelet, ami arra utal, hogy Bretiszláv társaságában Csehország felé hagyta el a Magyar Királyságot, és november 10-e körül érkezhettek meg Prágába.[28] Aventinus szerint Henrik 2000 fegyverest bocsátott az Árpád-házi herceg rendelkezésére, akit azonban a források szerint Aba azon nyomban kiűzött, ahogy a német uralkodó elhagyta Magyarország területét. A 11. századi magyar haderő

[26] „Nam idem Petrus, quamdiu regnavit, in multis praevaricator extitit.” CFH Vol. I. 200. o.

[27] A dinasztiák szakralitására és annak a trónörökléssel kapcsolatos összefüggéseire bővebben lásd *Font* 2005. 133–193. o.

[28] DD H III. 124–125. o. A dátumformulában olvasható helynév azonosítása nem áll vitán felül, ugyanakkor a kutatás éppen azért hajlik a csehországi település felé, mert Henrik a soron következő oklevelét egy hónappal később, december 13-án a türingiai Nordhausenben adta ki (Uo. 125–126. o.), ami alapján feltehető, hogy az uralkodó a magyar hadjáratáról nem Bajorországba tért vissza, hanem Csehországon keresztül északnyugat felé vette útját. Minderre bővebben lásd a jelzett szövegkiadás kommentárját, Nymburk várára és a településre pedig *Profous* 1957. Part. III. 240. o. Eltérő vélemény szerint Henrik a Duna déli völgyében futó úton tért haza a hadjárat végeztével, így a november 8-án kiadott oklevél keltezési helye Klosterneuburggal volna megfeleltethető. *Csendes* 1969. 118. o.

létszámát a kutatás nagyvonalakban 15–20 000 főre teszi, jelen esetben azonban több körülményre is érdemes figyelemmel lenni.[29]

Amint arra Makk Ferenc felhívta a figyelmet, Aba király annak érdekében, hogy sikerrel vívhassa meg folyamatos háborúit a Német Birodalommal, maximalizálni igyekezett haderejét, ezért belpolitikáját az a törekvés határozta meg, hogy a lehető legnagyobb mértékben hadra foghassa a társadalom legszélesebb rétegét kitevő közrendűeket, akiket a magyar krónikáshagyomány nyílt ellenszenvvel parasztoknak *(rustici)* és nemteleneknek *(ignobiles)* titulál. Noha e réteg tagjai személyükben szabadok voltak, a nemzetségi társadalmi rend felbomlása során a lesüllyedés veszélye fenyegette őket. Lényegében vagyontalanok voltak, mindössze lóval és fegyverrel rendelkeztek, megélhetésüket a hadizsákmányból kapott részesedés és az azt kiegészítő prédálás biztosította.[30] Kérdéses azonban, hogy Aba mennyire tudta kivitelezni e törekvését a folyamatos bel- és külpolitikai feszültségek közepette. A német és cseh hadak gyors és erőteljes betörése láthatóan arra kényszerítette az uralkodót, hogy újra rendezze sorait, továbbá számolnia kellett a német megszállás alá került területekről elmaradó emberi és anyagi erőforrások hiányával. Mindezt tetézte az a veszély, hogy a kormányzásával elégedetlen, esetleg Péterhez húzó főemberek szabotálják a királyi sereg hadműveleteit, így jelentős erőket ragadnak ki irányítása alól. Hogy mindez jogos félelem volt, a magyar krónika elbeszélésén túl – mely szerint a király Marosvárott a húsvéti gyűlésen 40–50 főembert összeesküvés vádjával kivégeztetett – a másfél évvel későbbi ménfői csata kimenetele is tanúsítja.[31]

Az 1042. őszi események kapcsán a források hallgatnak a magyar haderő létszámáról és szervezeti felépítéséről. Bár Aba az év tavaszán sikeres betörést hajtott végre az osztrák területeken, figyelembe véve a német és cseh hadak hatékony előrenyomulását, ennek következtében az átszervezés és a mozgósítás sürgető körülményeit, úgy vélem, nem számolhatunk jelentős magyar túlerővel. A forrásokból kitűnik, hogy a magyar fél egy hátráló, a nyílt összecsapást kerülő stratégiát alkalmazott, akárcsak 1030-ban, vagy később, az 1051. évi német támadás során, ami jól mutatja, hogy a magyar haderő a 11. század első felében még létszámbeli fölény birtokában sem volt egyenrangú ellenfele a birodalmi erőknek. Mindezt az a tény is igazolja, hogy Aba csupán a német fősereg és a cseh segédhadak kollektív kivonulása után indította meg hadműveletét a megszállt országrész visszafoglalására.

[29] A 11. századi magyar haderő létszámára lásd *Borosy* 1992. 27–30. o. és *Négyesi* 1994. 142. o.

[30] A Krónika elbeszélését lásd SRH Vol. I. 331. o. Értelmezésére lásd *Makk* 2000. 337–338. o. vö. *Gerics* 1982b. 300–308. o.

[31] A csanádi húsvéti zsinatra lásd SRH Vol. I. 329–330. o. és uo. Vol. II. 500. o. A ménfői csatára uo. Vol. I. 330–333. o.; Aba uralkodására, társadalompolitikájára és a hivatkozott események megítélésére vö. *Gerics* 1982. passim. és *Kristó* 1984. passim.

A hadjárat közép-európai összefüggései

A magyar és német középkorkutatás részletesen feltárta az államalapításkori magyar–német kapcsolatok történetét, több oldalról körbejárták III. Henrik keleti irányú külpolitikai törekvéseit, s az Orseolo Péter és Aba Sámuel felé tanúsított magatartását.[32] Az 1042. évi hadjárat kapcsán azonban a források jelentős szerepet tulajdonítanak I. Bretiszláv cseh hercegnek. Közismert, hogy Bretiszláv 1039-ben megtámadta Lengyelországot, jelentős területeket foglalt el, s a felprédált Gnieznóból magával vitte Prágába Szent Adalbert ereklyéit. 1040-ben még sikerrel verte vissza Henrik támadását, egy évvel később azonban maga is behódolni kényszerült, ugyanakkor a német uralkodó kegyéből megtarthatta Sziléziát.[33] A cseh kutatás felveti, hogy Bretiszláv azért működött közre Henrik magyarországi hadjárataiban, hogy expanziós törekvéseit a német uralkodó külpolitikájával összhangba hozva, megkísérelje visszaszerezni a Magyar Királyság északnyugati, egykoron morva fennhatóság alatt álló Nyitra és Vág menti területeit. Mindez ugyanakkor erős túlzás, mivel a katonai segítségnyújtás kötelezettsége a vazallusi státuszból is egyenesen következik.[34]

Az első ezredforduló idején létrejött közép-európai államok egymáshoz való viszonyát jelentősen befolyásolta a Német Birodalom keleti irányú politikája, és az egyes fejedelmek, hercegek és királyok német uralkodókkal kialakított viszonya. Bretiszláv két évtizedes (1034–1055) országlását ugyanezen tendenciák jellemezték.[35] Gallus Anonymus gesztájából tudjuk, hogy amikor Bretiszláv 1039-ben megtámadta Lengyelországot, arra kérte Pétert, hogy tartsa fogva a trónjáról elűzött, majd a magyar udvarban menedéket kereső I. Kázmér lengyel fejedelmet, a magyar király azonban hazazavarta a cseh követséget, és száz lovaskatona kíséretében továbbengedte Kázmért a birodalomba.[36] Egy évvel később azonban, amikor Henrik a lengyel fejedelmet támogatandó, hadjáratot indított Bretiszláv ellen, Péter katonai segítséget nyújtott a cseh hercegnek.[37] Mivel 1041-ben Henrik behódolásra kényszerítette Bretiszlávot, és

[32] Minderre részletesen lásd *Varga* 2007. passim.

[33] Bretiszláv uralkodásának ezen éveire átfogóan, a hadi események részletes elemzésével lásd *Krzemieńska* 1999. 188–315. o.

[34] *Třeštík – Žemlička* 2018. 87. o. (a vonatkozó hely Třeštík munkája). Nem támasztja alá a korabeli cseh területi igények feltételezését a hivatkozott koncepciónak alapot adó, IV. Henrik nevében 1086-ra datált, bizonyítottan hamis oklevél sem, melyet Kozma krónikája tartott fenn. A szöveg szerint az egyesített prágai–morva püspökség úgynevezett Vág-provinciája a Tátrától és a folyó vonalától nyugatra húzódó területeket foglalta magába egészen a bajor határvidékig. CPcB 250–254. o. Kritikáját lásd DHA Vol. I. 243–246. o. Koszta László szerint maga az a tény, hogy a hitelében kétes oklevelet egykorú krónika tartotta fenn, azt bizonyítja, hogy a cseh területi befolyás igénye legalább egyházkormányzati szinten napirenden volt, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy mindennek eredője a morva püspökség 1063. évi Olmütz központtal történt felélesztéséhez köthető. Minderre bővebben lásd *Koszta* 2009. 294–297. o.

[35] Bretiszláv uralkodására átfogóan lásd *Krzemieńska* 1999. passim.

[36] GPP 75. o.

[37] AA 25. o.

védelmébe fogadta a trónjáról elűzött Pétert, mindketten a német uralkodó kíséretében találták magukat, s ez a helyzet felülírta kettejük viszonyát, amely az 1039 és 1041 közötti események tükrében meglehetősen bizonytalan és nehezen értelmezhető.

Makk Ferenc álláspontja szerint Péter első országlása során folytatott külpolitikáját az a vezérelv határozta meg, hogy a száműzött Vazul-fiakat távol tartsa a Magyar Királyságtól. Elmélete szerint, amikor a magyar hercegek lengyel földön tartózkodtak, Péter a lengyel fejedelemmel működött együtt, majd miután azok cseh földre távoztak, a cseh herceggel lépett szövetségre, és azért törekedett jó viszonyra a szomszédos uralkodókkal, hogy azok ne nyújtsanak támogatást az Árpádoknak.[38] Makk koncepciója azonban ellentmond a források által kirajzolt időrendnek, mivel a magyar krónikák szerint a megnyomorított Vazul fiai Csehországba menekültek, s később onnan távoztak lengyel földre.[39] A kronológia tükrében sokkal valószínűbb, hogy Péter éppenséggel azért nyújtott segítséget Kázmérnak, mert a magyar hercegek ekkor még Bretiszláv udvarában tartózkodtak, amit bizonyítanak az 1042. évi hadjáratra vonatkozó források is, amikor a cseh herceg kíséretében szolgáló Árpád-sarjról szólnak. Mindennek ellenére Péter 1040-ben mégis támogatta a cseh herceg védekező háborúját, véleményem szerint azért, mert a magyar uralkodó felismerte, hogy egy német befolyás alatt álló Közép-Európában semmilyen külpolitikai mozgástere nem maradna. Továbbá, mivel Péter jelentősen megromlott német kapcsolatokat örökölt a szent királytól, reális félelemnek mutatkozott, hogy amennyiben Csehországban német befolyás érvényesül, úgy a száműzött hercegek birodalmi támogatást kaphatnak esetleges hatalmi ambícióikhoz.[40] Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az *Altaichi Évkönyvek* szerint István a Péternél „uralomra méltóbb" *(digniorem in regno)* unokafivérét vakíttatta meg, ami egyértelművé teszi, hogy a korabeli közvélemény – de legalább annak egy része – elismerte az Árpádok Vazul-ágának fiági vérrokonságon alapuló hatalmi igényeit.[41] Bretiszláv és Péter viszonyát tehát – noha az 1040-es évek elejére politikai kényszerből egy táborba sodródtak – jelentősen beárnyékolta az a tény, hogy a magyar trónra a dinasztikus vérségi elv alapján jogosult, és ezért Péter hatalmára veszélyes Vazul-fiak a cseh udvarban, Bretiszláv kíséretében tartózkodtak.

[38] *Makk* 1996. 70–71. o.

[39] „Interea Endre, Bela et Leuente, qui fugerant in Bohemiam, inde propter paupertatis inopiam transierunt in Poloniam." SRH Vol. I. 334. o. Bővebben lásd még *Font* 2015. 608–614. o. Steinhübel álláspontja szerint a Csehországba menekült Árpád-házi hercegek, miután nem számíthattak Bretiszláv támogatására, először Németországba álltak tovább. *Steinhübel* 2020. 421–424. o.

[40] Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Deér József. *Deér* 2015. 61–63. o. A szlovák kutatásban felmerült, hogy Bretiszláv talán Magyarországon tölthette rövid száműzetését, még azt megelőzően, hogy elfoglalta a cseh trónt, és a magyar udvarban megismerkedhetett a később trónra lépő Péterrel, minek nyomán Magyar- és Csehország 1039 és 1041 között szilárd németellenes szövetséget alkotott. Minderre lásd *Lysý* 2004. 458–462. o. Az elmélet gyenge pontja, hogy nem veszi figyelembe a trónjáról elűzött lengyel király megsegítése miatt Bretiszláv és Péter között keletkezett feszültséget.

[41] AA 24. o.

Ez az alaphelyzet minden bizonnyal az 1042. évi eseményekre is rányomta a bélyegét. Noha a hadjárat politikai céljait egyértelműen Henrik diktálta a birodalmi törekvések szellemében, s a német források éppen ezért az ő vezető szerepét hangoztatják, az elbeszélések mégis abba az irányba mutatnak, hogy a hadmozdulatok tényleges irányítója Bretiszláv lehetett, mivel a seregek az ő iránymutatása szerint vonultak fel a Dunától északra, és Kozma idevonható adata szerint ő nyomult egészen Esztergom falai alá. Stratégiai tanácsai mellett Henrik politikai döntéseire is hatással volt, mivel ő ajánlotta a német uralkodó figyelmébe a kíséretében tartózkodó Árpád-házi herceget. Véleményem szerint mindemögött az a szándék húzódott meg, hogy Bretiszláv az országával határos északnyugat-magyarországi részeken sokkal szívesebben látott volna egy olyan helytartót, akivel több éve szoros személyes kapcsolatban állt, semmint Pétert, akivel azt megelőzőleg csupán akkor tudott együttműködni, ha külső politikai nyomás arra mindkettőjüket rákényszerítette.[42] Mindez azért is lehetett indokolt a cseh herceg számára, mert Kázmér lengyel fejedelem ugyancsak Henrik szövetségese lett, és noha Bretiszláv 1041-ben egyéb hódításai feladásával még megtarthatta Sziléziát, számítania kellett arra, hogy a lengyel fél törekedni fog annak visszaszerzésére, és a cseh–lengyel ellentétek a német szövetség berkein belül kiújulhatnak. E jogos félelmek az 1050-es évekre realizálódtak, Kázmér ugyanis előbb fegyverrel foglalta vissza Sziléziát, majd Henrik 1054 húsvétján Quedlinburgban oly módon békítette ki a cseh és lengyel uralkodókat, hogy elismerte a lengyel fennhatóságot a terület felett, amiért cserébe Kázmér vállalta évi 500 márka ezüst és 30 márka arany megfizetését Bretiszlávnak és utódainak.[43]

Történetírás és történeti emlékezet a korai Árpád-korban

Mindezek után lássuk, mit tartott emlékezetre méltónak az 1042. évi hadjáratból a magyar krónikás hagyomány! A 14. századi krónikakompozíció szerint Henrik király „hatalmas hadjáratot indított és a csehek hercegének, Bretiszlávnak tanácsára a Duna északi részén vonult Magyarország határvidékére. A magyarok követei azonban megígérték a császárnak, hogy a magyarok mindenben rendelkezésére állnak, kivéve abban, hogy Pétert királyukká visszafogadják, mit azonban a császár minden erejével véghez vinni törekedett. Lekötelezte ugyanis Péternek tett ígérete, miszerint visszaadja neki az országot. A magyarok azonban semmiképp sem egyeztek ebbe bele, és miután ajándékokat küldtek, továbbá szavukat adták, hogy a német foglyokat

[42] Kristó Gyula eltérő véleménye szerint Henrik célja egyfajta dinasztikus országmegosztás kikényszerítése volt, mely révén a dinasztia egy, az ő személyéhez hű tagja legitim politikai hatalom birtokában a német birodalmi érdekeket képviselte volna Magyarországon. Bővebben lásd *Kristó* 1974a. 55–56. o. Az Árpád-házi herceg 1042. évi helytartóságára a dinasztikus országmegosztások tükrében lásd *Bagi* 2017. 64–66. o.

[43] AA 50. o. és CPcB 190. o. Sziléziára lásd LexMa Bd. VII. 1481–1484. o. A terület jelentőségére a cseh és lengyel államok korai fejlődésének tükrében lásd *Rosik* 2013. 53–55. o.

szabadon engedik, a császár sietve hazatért, hogy szembeszálljon Gozelon herceg fiának, Gottfriednak, a lotaringiaiak hercegének lázadásával."[44]

Feltűnő, hogy a magyar krónika elhallgatja az Árpád-házi herceg jelenlétét. A hazai írott hagyomány szerint ugyanis az 1040-es évek első felében elhúzódó válságnak az volt az eredője, hogy a politikai véleményformálásra jogosult egyházi és világi vezetők senkit nem találtak Szent István nemzetségéből, aki elfoglalhatta volna a trónt. A kortárs közgondolkodás sem Orseolo Pétert, sem Aba Sámuelt nem tekintette az Árpád-ház tagjának, amit a 14. századi krónikakompozíción túl az archaikus hagyományokat fenntartó *Zágrábi Krónika* és a szintén korai, a 12. század elejéről származó esztergomi királylajstrom is bizonyít.[45] 1042 őszén a nyugati Felvidék lakosságának lehetősége volt arra – és a kortárs források szerint élt is vele –, hogy még ha a német uralkodó kegyéből is, de elfogadjon urául egy Árpád-házi herceget. A magyar írott hagyomány ugyanakkor ezt a jelenetet szelektálja, és miután gazdagon megajándékoztatja a német uralkodót, úgy kívánja láttatni az eseményeket, mintha Henriket az időközben kitörő lázadás hívta volna vissza a birodalomba. Tudjuk azonban, hogy Gottfried lotaringiai herceg lázadására csupán évekkel később, 1047-ben került sor.[46]

Mivel a kortárs német forrásokat, köztük az *Altaichi Évkönyvek*et már az első magyar gesztaírók is kimutathatóan ismerték, így egyértelmű, hogy a Henrik szolgálatában katonáskodó Árpád-házi herceg szerepét szándékosan mellőzték az elbeszélésből, és hogy a hadjáratról írt szűkszavú megemlékezés lezárása ne tűnjön indokolatlannak, egy későbbi lázadást, melyről szintén a német kútfőkből szereztek tudomást, néhány évvel előbbre hoztak.

Sajnálatos módon a rendelkezésre álló források nem nevezik meg a Bretiszláv kíséretében tartózkodó magyar herceget. A kutatás elsősorban Vazul két fiát, régebben Andrást, újabban Bélát szokta emlegetni, döntő bizonyíték azonban a források szűkszavúságából adódóan egyikük mellett sem hozható fel.[47] Az biztos, hogy Levente herceg nem jöhet szóba, hiszen róla tudjuk, hogy haláláig kitartott a pogány hit mellett, míg a kortárs német források Henrik hadjáratait a kereszténység érdekében vívott szent háborúként láttatják.[48] Aventinus elbeszélése, noha név nélkül, de konkrétan

[44] „Movit itaque expeditionem ingentem et consilio Baratazlai ducis Bohemorum ex aquilonari parte Danubii venit ad confinium Hungarie. Legati vero Hungarorum promiserunt cesari, quod Hungari in omnibus starent ad mandatum eius, nisi quia Petrum in regem non susciperent, quod tamen cesar summo opere perficere affectabat. Obligatus enim erat Petro promissione, quod ei regnum restitueret. Hungari vero nullatenus consenserunt et missis muneribus, data quoque fide, quod captivos Teutonicorum abire permitterent, cesar rediit festinanter contra insultus Gothfridi ducis Lotoringorum filii ducis Gozzilonis." SRH Vol. I. 328. o.

[45] SRH Vol. I. 207–208., 351–352. o. és *Knauz* 1875. 624. o.

[46] Mivel Gottfried lázadását az *Altaichi Évkönyvek* is említik, a magyar krónikások bizonyára innen szereztek róla tudomást. AA 44. o.; Gottfried személyére lásd LexMA Bd. IV. 1601. o.

[47] Andrásra: *Marczali* 1896. 17. o. és *Pauler* 1899. I. k. 82–83. o.; Bélára: *Györffy* 1984. 839–840. o.; *Makk* 1996. 74. o.; *Varga* 2003. 106. o. További álláspontok ismertetésére lásd *Kristó* 1974a. 55. o. 73. jegyz.

[48] Leventére lásd SRH Vol. I. 344. o.; a német források szemléletére *Varga* 2003. 122–123. o.

Vazulra utal. A bajor humanista szerint Szent István Pétert, mint „leányági unokaöcscsét” *(nepotem ex sorore)* jelölte utódául, „fiági unokaöccse” *(nepos ex fratre)* viszont ellentmondott, akit ezért a király megvakíttatott. Aventinus minden bizonnyal az *Altaichi Évkönyvek* fogalmazását vette alapul, melyek ugyancsak azt írják, hogy István „fivérének fiát” *(filium fratris sui)* vakíttatta meg, amiért az nem adta konszenzusát Péter örökléséhez.[49] A humanista történetíró ez utóbbi szavakat visszhangozza az 1042. évi hadjárat leírásánál, mivel azonban forrásai nyomán tisztában volt azzal, hogy Vazulnak csupán fiai kényszerültek száműzetésbe, hogy előadása ne tűnjék ellentmondásosnak, fantáziáját használva beszúrta a szövegbe a herceg szökését. Tekintve azonban, hogy Vazul testi fogyatékossága miatt alkalmatlan lett volna egy hódoltatott terület katonai irányítására, ezt a lehetőséget el kell vetnünk. A szlovák kutatásban napjainkban is népszerű az a meghaladott nézet, amely szerint Henrik helytartója Domoszló herceg – Szent István másik unokatestvére, Szár László fia – lett volna, feltételezve, hogy Vazul fiai 1042-ben már Lengyelországban tartózkodtak. Mindezt azonban a források ugyancsak nem támasztják alá.[50]

A források hallgatása miatt csupán azon körülmények meghatározására van lehetőség, amelyek az azonosítást valamennyire valószínűsíthetik. Hogy a magyar krónikák tudatosan elhallgatják egy Árpád-sarj helytartóságát, magától értetődően következik a magyar írott hagyomány németellenes felfogásából. Azokon a pontokon ugyanis, ahol a magyar hagyomány eltorzítja az alapul vett kortárs német kútfők előadását, rendre a német befolyás és a birodalmi hatalmi igények érvényesülésének mértékét kívánja csökkenteni. A döntő kimenetelű ménfői csatavesztést a magyar hagyomány például azzal próbálja kompenzálni, hogy az elesett német katonák tömegei után fiktív helynevet *(Ferlorum Payer)* eredeztet.[51] Amikor a győzelem után Henrik és kísérete Fehérvárra vonult, s trónra ültette Pétert, a magyar krónikák szerint a német uralkodó megerősítette a magyarok törvényeit, holott az egykorú forrásokból tudjuk, hogy a német – a közvetlen kortárs Hermann szerint konkrétan a bajor – törvényeket vezették be.[52] E példák tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy a magyar hagyomány azért

[49] AA 24. o.; AdB Bd. II. 41. o.

[50] A magyar szakirodalomban Wertner Mór vetette fel Domoszló nevét, de a vele való azonosítás nem vált elfogadottá a kutatásban. Az álláspont utolsó jelentős képviselője Vajay Szabolcs volt. Lásd *Wertner* 1892. 591–592. és *Vajay* 1962. 67. o. A szlovák kutatásra legújabban lásd *Steinhübel* 2020. 429. o. Szár László fia, Domoszló nevét a korai hagyományokat is megőrző *Zágrábi Krónika* tartotta fenn (SRH Vol. I. 206. o.), az Árpád-kori geszták ugyanakkor nem tesznek róla említést, mert a dinasztikus hagyomány tudatos módosításával unokatestvéreit, Andrást, Bélát és Leventét tették meg Szár László fiainak. Minderre bővebben lásd *Váczy* 1942. passim. Azt viszont tudjuk, hogy Szár László felesége Ruténiából származott, ami az Árpádok ezen ágának keleti szláv kapcsolataira utal. Míg Vazul fiairól tudható, hogy cseh földön töltötték száműzetésük első szakaszát, s így okkal hozhatók kapcsolatba az 1042. év eseményeivel, addig Domoszló herceg sorsáról hallgatnak a források.

[51] SRH Vol. I. 332–333. o. vö. *Györffy* 1998. II. k. 609. o.

[52] SRH Vol. I. 333. o.; HAc 125. o. Magyarázatára lásd *Györffy* 1984. 842. o.

taszította feledésbe az Árpád-házi herceg 1042. évi nyugat-felvidéki helytartóságát, mert azt túlságosan jelentős német hatalmi befolyásként értékelte.

A kortárs vagy közel egykorú források közül egyedül az *Altaichi Évkönyvek* mondják ki, hogy az illető Szent István rokona, Hermann csupán azt jegyzi meg, hogy a magyarok közül való volt. A magyar középkor-kutatásban régóta egyetértés van azt illetően, hogy az évkönyvek magyar vonatkozású információi magyar forrásból származnak. Mivel ezen adatok zöme András és fia, Salamon pártján állva láttatja az eseményeket, magától értetődő, hogy a közvetítők Salamon édesanyja és felesége kíséretének azon tagjai voltak, akik követték úrnőiket német földre, amikor az 1070-es évek közepén a Béla-ág szerezte meg a hatalmat, és Salamon családja elmenekült az országból.[53] E gondolatmenetet követve felmerül a kérdés, hogy amennyiben III. Henrik 1042-ben Andrást állította volna a megszállt országrész élére, akkor saját köreinek miért állt volna érdekében elhallgatni a nevét? Az évkönyvek ezzel együtt határozott ellenszenvvel írnak Béláról, ami az események tükrében teljesen érthető. Ebből a szempontból nézve indokoltabbnak tűnik az a lehetőség, hogy Béla működött közre a német uralkodó 1042. évi hadjáratában, ám a két évtizeddel később történtek fényében akár az évkönyveket vezető niederaltaichi szerzetes, akár magyar informátorai jobbnak látták elhallgatni nevét, és csupán István király férfirokonaként említeni.

Ugyancsak Béla irányába mutat a középkori magyar krónikákban tükröződő dinasztikus emlékezetpolitika. Annak ellenére, hogy a legrégibb magyar geszták által alapul vett kortárs német források hallgatnak a helytartó kilétéről, és így a magyar írott hagyomány a konkrét személyazonosítást onnan nem is vehette volna át, bizonyos, hogy legalább a korai Árpád-korban még tisztában voltak a meg nem nevezett herceg kilétével. Györffy György memóriahatár-elmélete szerint a történeti emlékezet nagyjából hetvenéves időintervallumra képes visszatekinteni, ami azt jelenti, hogy a magyar gesztairodalom kezdetekor, függetlenül attól, hogy az a 11. század középső harmadában vagy a 12. század elején indult be, még bőven élhettek olyanok, akik emlékezhettek a cseh herceg kíséretében hazatérő Árpád-házi hercegre.[54]

Tekintettel a fentebb említettekre, András ellen szól, hogy az ő esetében nem volt feltétlenül indokolt a német befolyás erőltetett kompenzálása. András és Béla 1060-ban kitört belháborújának elbeszélésekor ugyanis a magyar hagyomány részletezi, hogy András segítségére német és cseh zsoldosok érkeztek, magyar vitéze azonban alig akadt, mivel a magyarok túlnyomó többsége Bélához csatlakozott. A Béla-ági történetírás eleve erősen támadja Andrást, amikor érzékletesen hangsúlyozza a gyermek Salamon megkoronázásának igazságtalanságát, az pedig, hogy felelőssé teszi a királyt a pogánylázadás pusztításaiért és Szent Gellért meggyilkolásáért, fiai nemzőképte-

[53] Minderre bővebben lásd *Hóman* 1925b. 81–85. o.

[54] *Györffy* 1993. 392–395. o. A történeti irodalom magyarországi kezdeteire vonatkozó vitás kérdések áttekintésére bővebben lásd *Veszprémy* 2004. passim. és *Thoroczkay* 2018. passim.

lenségét pedig a bűnökért kirótt isteni büntetésként értékeli, nem kevesebb, mint az András-ág ideológiai trónfosztása.[55] Mindezek mellett nem hatna kompromittálóan András emlékezetére, ha a Béla-ági történetírók Henrik helytartójaként jellemeznék. Nem úgy Béláéra, akinek utódai még két és fél évszázadig uralták az országot. Noha a historiográfiai kutatásban felmerült, hogy a krónikák pozitív Béla-képét csupán László király szentté avatása után formálták meg, hangsúlyozandó, hogy a 12. század első feléből, II. (Vak) Béla korából származó esztergomi királylajstrom a Szekszárdon nyugvó uralkodót is felsorolja a kegyes emlékezetű királyok között.[56] Mindez arra utal, hogy Béla emlékét már közvetlen leszármazottai is ápolták, ezért bizonyos, hogy a német király 1042. évi hadjáratában játszott szerepét már a magyar gesztairodalom kezdetén igyekeztek a felejtés homályába taszítani.

Összegzés

A források újbóli áttekintését követően III. Henrik 1042. évi őszi hadjáratát a következőképp tartom rekonstruálhatónak: A magyarok tavaszi prédálását megboszszuló hadjárat az előkészületeket követően szeptember első napjaiban indulhatott meg. A német sereg a Duna jobb partján haladt egészen Hainburgig, míg a cseh segédhadak északról közelíthették meg a folyót Pozsony irányában. A határt vigyázó két erőd egyidejű megszállásával biztosították a fősereg átkelését a folyamon, hogy a felvonulás a bal parton folytatódjék, északról megkerülve a Rába-vidék mocsarait. A Felvidék északnyugati várainak megszállása a források szerint akadálymenetesen zajlott le, vélhetően azért, mert a magyar fél a várak feladásával minden erejét a Vág és a Garam torkolatvidékének védelmére kívánta fordítani. Noha a források alapján feltételezhető, hogy a támadók megkísérelték ostrom alá venni Esztergomot, a német és cseh hadak a magyar védelmi intézkedéseknek köszönhetően nem tudtak ismét átkelni a Dunán, s így nem tudták megközelíteni az ország központi területeit. Mindez az előrenyomulás lendületének megtörését, a hadjárat végét eredményezte.

Henrik részleges sikert ért el azzal, hogy az ország északnyugati részének jelentős hányadát megszállta. A hódoltatott terület Bretiszláv cseh herceg közbenjárására egy Árpád-házi magyar herceg felügyelete alá került. A cseh herceg magatartását elsősorban saját politikai céljai motiválták, mivel figyelmét a tartósan elhúzódó, elsősorban gazdaságilag jelentősebb területek birtoklása körül kialakult lengyel konfliktusra kívánta fordítani. Mindennek érdekében a Csehországgal határos északnyugat-magyarországi terület felügyeletére egy olyan helytartót javasolt a német uralkodónak, akihez személyes és szoros viszony fűzte, és ezért biztos lehetett volna a tartós békében.

[55] SRH Vol. I. 351–357., 364–365. o.
[56] *Knauz* 1875. 624. o. vö. *Kristó* 1974b. 606–607. o.

A források hallgatnak a helytartó kilétéről, ugyanakkor bizonyos, hogy Vazul herceg valamelyik fiáról van szó, mivel ők ekkor még a cseh udvarban tartózkodtak. A magyar írott hagyomány kínosan mellőzi e jelenetet, ami a dinasztikus emlékezetpolitika célirányosságával magyarázható. Mivel Béla esetében kompromittálóbbnak hat a német zsold ténye, a vele való azonosítást tartom valószínűnek. Mindenesetre a lakosság együttműködő magatartásának köszönhető, hogy Henrik nem érezte szükségét jelentős katonai erő helyben hagyásának, ugyanakkor ennek hiányában Aba a német fősereg kivonulását követően viszonylag könnyen ki tudta űzni a helytartót, érvényesítve hatalmát a terület fölött.

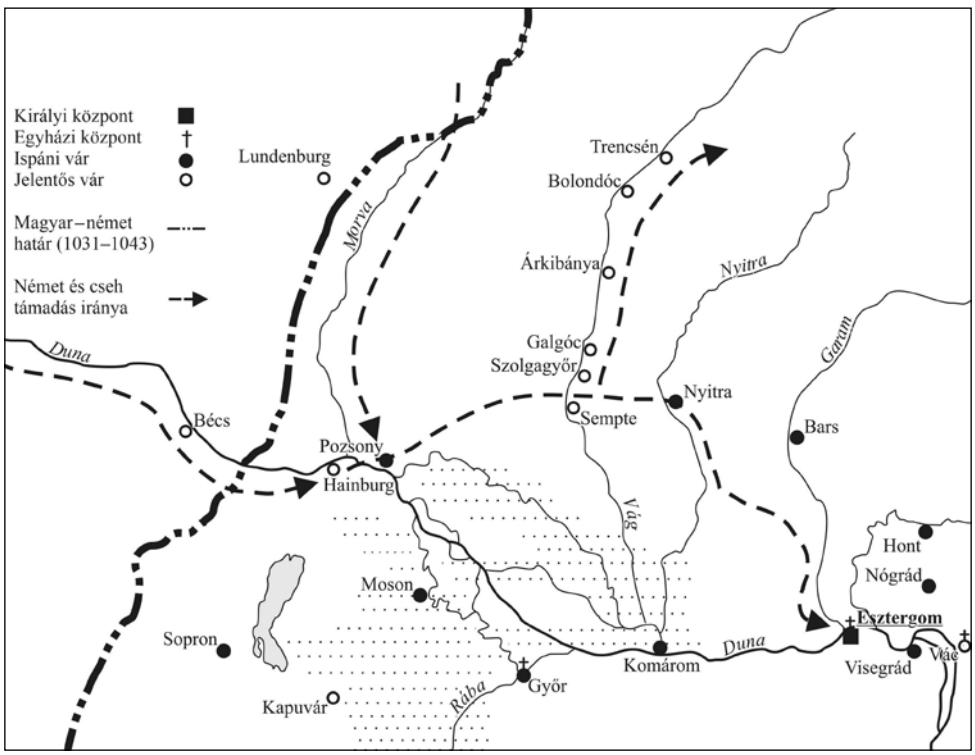

III. Henrik német király hadjárata Magyarország ellen 1042 őszén

Rövidítések

AA — Annales Altahenses maiores. Ed. *Edmundus L. B. ab Oefele.* (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Vol. IV.) Hannoverae 1891.

AdB	Johannes Turmair's genannt Aventinus Annales ducum Boiariae Bd. I–II. Hrsg. von *Sigmund Riezler.* (Johannes Turmair's genannt Aventinus Sämmtliche Werke. Bd. II–III.) München, 1881–1884.
CDES	Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae. Tom. I–II. Ed. *Richard Marsina.* Bratislavae, 1971–1987.
CFH	Catalogus fontium historiae Hungaricae. Tom. I–III. Collegit, revocavit, etc. *Albinus Franciscus Gombos.* Vol. IV. Index. Composuit *Csaba Csapodi.* Budapest, 2011.
CPcB	Cosmae Pragensis chronica Boemorum – Cosmas of Prague: The Chronicle of the Czechs. Edited by *János M. Bak* and *Pavlína Rychterová.* Translated by *Petra Mutlová* and *Martyn Rady* with the cooperation of *Libor Švanda.* Introduced and annotated by *Jan Hasil* with the cooperation of *Irene van Rensvoude.* (Central European Medieval Texts, X.) Budapest–New York, 2020.
DD H III	Heinrici III. Diplomata. Ed. *Heinrich Bresslau – Paul Kehr.* (Diplomatum regum et imperatorum Germaniae, V.) Berolini, 1931.
DHA	Diplomata Hungariae antiquissima. Vol. I. (1000–1131). Ed. *Georgius Györffy.* Budapestini, 1992.
GPP	Gesta Principum Polonorum – The Deeds of the Princes of the Poles. Translated and annotated by *Paul W. Knoll* and *Frank Schaer.* With a preface by *Thomas N. Bisson.* (Central European Medieval Texts, III.) Budapest–New York, 2003.
HAc	Herimanni Augiensis chronicon. In: Monumenta Germaniae historica. Scriptores in folio. Vol. V. Annales et chronica aevi Salici. Ed. *Georgius Heinricus Pertz.* Hannoverae, 1844. 67–133. o.
HO	Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. k. Szerk. *Nagy Imre* et *al.* Győr–Budapest, 1865–1891.
LHa	Lamperti Hersfeldensis annales. In: Lamperti monachi Hersfeldensis opera. Ed. *Osvaldus Holder-Egger.* (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Vol. XXXVIII.) Hannoverae, 1894.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. I–II. Ed. *Emericus Szentpétery.* Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette *Szovák Kornél* és *Veszprémy László.* Budapest, 1999.

Bibliográfia

Bagi 2017. *Bagi Dániel:* Divisio Regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs, 2017.

Bánlaky 1942. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXIV. k. Budapest, 1928–1942.

Bóna 1998. *Bóna István:* Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.

Borosy 1985. *Borosy András:* Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. I–II. k. Szerk. *Liptai Ervin.* Budapest, 1985. I. k. 26–40. o.

Borosy 1992. *Borosy András:* Hadsereglétszámok a X–XIV. században. *Hadtörténelmi Közlemények,* 105. (1992) 4. sz. 3–32. o.

Boshof 1988. *Boshof, Egon*: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. In: Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Hrsg. von *Ekkehard Völkl.* Regensburg, 1988. 41–63. o.

Csákó 2021. *Csákó Judit:* Az *Altaichi Évkönyv* és a magyar krónikás hagyomány. Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára. *Történelmi Szemle,* 63. (2021) 1. sz. 5–24. o.

Csendes 1969. *Csendes, Peter:* Die Straßen Niederösterreichs im Früh- und Hochmittelalter. (Dissertationen der Universität Wien, 33.) Wien, 1969.

Deér 2015. *Deér József:* A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Máriabesnyő, 2015.

Font 2005. *Font Márta:* A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005.

Font 2015. *Font Márta:* I. András és Bölcs Jaroszláv. *Világtörténet*, 37. (2015) 4. sz. 607–624. o.

Gerics 1982 *Gerics József:* Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. *Magyar Könyvszemle,* 98. (1982) 3 sz. 186–197. o. és 4. sz. 299–313. o.

Gombos 1938. *Gombos F. Albin:* Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. *Serédi Jusztinián.* 2. k. Budapest, 1938. 107–132. o.

Györffy 1959. *Györffy György:* A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. In: *Uő:* Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára) Budapest, 1959. 1–126. o.

Györffy 1984. *Györffy György:* Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország története. I. k. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. *Székely György.* Szerk. *Bartha Antal.* Budapest, 1984. I/1. k. 835–888. o.

Györffy 1993. *Györffy György:* Az Árpád-kori magyar krónikák. *Századok,* 127. (1993) 3–4 sz. 391–412. o.

Györffy 1998. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. k. Budapest, 1963–1998.

Györffy 2013. *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 2013.

Hóman 1925a. *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Budapest, 1925.

Hóman 1925b. *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925.

Kis 2018. *Kis Iván:* Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi: A bajor humanista történetíró szavahihetőségének problémája. *Fons,* 25. (2018) 1. sz. 49–86. o.

Kiss 1988. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. k. Budapest, 1988.

Knauz 1875. *Knauz Nándor:* Két krónika. I. közlemény. Az esztergomi rövid krónika. *Századok,* 9. (1875) 9. sz. 623–625. o.

Koszta 2009. *Koszta László:* A nyitrai püspökség létrejötte (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században). *Századok,* 143. (2009) 2. sz. 257–318. o.

Kristó 1974a. *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974.

Kristó 1974b. *Kristó Gyula:* Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok,* 108. (1974) 3. sz. 585–621. o.

Kristó 1984. *Kristó Gyula:* Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. *Magyar Könyvszemle,* 100. (1984) 3 sz. 159–175. o. és 4. sz. 285–299. o.

Kristó 1986. *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.

Krzemieńska 1999. *Krzemieńska, Barbara:* Břetislav I. Čechy a střední Evropa v prvé polovině XI. století. Praha, 1999.

LexMa Lexikon des Mittelalters. Bd. I–IX. München–Zürich, 1977–1999.

Lysý 2004. *Lysý, Miroslav:* Politika českého kniežata Břetislava I. (1035–1055) voči Uhorsku. *Historický časopis,* 52. (2004) 3. sz. 451–468. o.

Makk 1996. *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2.) Szeged, 1996.

Makk 2000. *Makk Ferenc:* Szent István és utódai. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. *Kristó Gyula – Makk Ferenc.* Szeged, 2000. 319–348. o.

Marczali 1895. *Marczali Henrik:* A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *Frőlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza – Marczali Henrik:* Magyarország a királyság megalapításáig. (A Magyar Nemzet Története. I. k.) Budapest, 1895.

Marczali 1896. *Marczali Henrik:* Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). (A Magyar Nemzet Története. II. k.) Budapest, 1896.

Mordovin 2016. *Mordovin Maxim:* A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 5.) Budapest, 2016.

Négyesi 1994. *Négyesi Lajos:* A ménfői csata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 107. (1994) 3. sz. 136–146. o.

Ortvay 1882. *Ortvay Tivadar:* Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. I–II. k. Budapest, 1882.

Pauler 1899. *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. k. Budapest, 1899. (Reprint 1984.)

Profous 1957. *Profous, Antonín:* Místní jména v Čechách jejich vznik, púvodní význam a změny. Díl. I–IV. Praha, 1947–1957.

Rosik 2013. *Rosik, Stanisław:* The formation of Silesia (to 1163). Factors of regional integration. In: The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526). Ed. *Przemysław Wiszewski* (Cuius regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia [c. 1000–2000] vol. 1.) Wrocław, 2013. 41–64. o.

Steinhübel 2020. *Steinhübel, Ján:* The Nitrian Principality. The Beginnings of Medieval Slovakia. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 68.) Leiden–Boston, 2020.

Szabó 1994. *Szabó, Csaba:* Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. *Ungarn Jahrbuch,* 21. (1993/1994) 1–18. o.

Thoroczkay 2018. *Thoroczkay Gábor:* A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Budapest, 2018. 103–114. o.

Thoroczkay 2020. *Thoroczkay Gábor:* A középkori Magyarország. Állam és ideológiák. Budapest, 2020.

Třeštík – Žemlička 2018. *Třeštík, Dušan – Žemlička, Josef:* The Czech State in the Era of Přemyslid Princes and Kings (from the Beginning of the 11th Century to 1306). In: *Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma* et *alii:* A History of the Czech Lands. Prague, 2018. 87–122. o.

Váczy 1941. *Váczy Péter:* A Vazul-hagyomány történeti kútfőinkben. *Levéltári Közlemények,* 18–19. (1940/1941) 304–338. o.

Vajay 1962. *Vajay, Szabocs:* Großfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandschaft. *Südostforschungen*, 21. (1962) 45–101. o.

Varga 2003. *Varga, Gábor:* Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München, 2003.

Varga 2007. *Varga Gábor:* Heinricus III. Rex pacificus. *Aetas,* 22. (2007) 3. sz. 35–58. o.

Veszprémy 2004. *Veszprémy László:* Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok,* 138. (2004) 2. sz. 325–347. o.

Veszprémy 2017. *B. Szabó János – Veszprémy László:* Az Árpád-kor hadtörténete (1000–1301). In: Magyarország hadtörténete. I. k. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2017. 87–174. o. (Veszprémy L. szerzői része).

Wertner 1892. *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892.

Péter Galambosi

THE CAMPAIGN OF HENRY III, KING OF GERMANY AGAINST HUNGARY IN 1402

(Summary)

The Hungarian-German wars that took place intermittently between 1030 and 1063 represent a defining sequence of events of the early Árpád period. Military history research has always paid special attention to them, although due to the sourcing conditions, it is only possible to reconstruct the events in a broad way at most. The present study seeks to clarify the circumstances of the German attack on the Kingdom of Hungary in the autumn of 1042. After taking stock of the relevant sources, I will explore three issues in the analysis. First, I will attempt to reconstruct the possible course and development of the campaign, then I will try to place the sequence of events in the context of regional international processes, and finally, I will outline the form in which the events were incorporated into the historical memory of the Árpád period.

The time frame of the campaign was designated between the very end of August and mid-October, based on Henry III's itinerary, and I tried to reconstruct the course of events based primarily on German narrative sources. According to my concept, the German and Czech armies launched a coordinated attack in the area of Bratislava and Hainburg to ensure the march on the left bank of the Danube, upon which the Hungarian side gave up the north-western part of the country, and withdrawing its forces, organized the defence of the inner territories. Although the German

and Czech armies successfully bypassed the marshes of the Raba region from the north in this way, later the momentum of the advance was broken, because they could not return to the right bank of the Danube. This is because the Hungarian side regrouped its forces in time and organized the defence of the Komárom and Esztergom sections of the river, so the attackers could not approach Transdanubia and the main ruling centres.

Finally, through the intercession of the Bohemian ruler Bretislav, Henry appointed a prince of the House of Árpád to head the occupied territory. The relationship between the opposing parties and the persons mentioned in the sources highlights the central European context of events, going far beyond Hungarian-German relations. The attitude of the Bohemian prince, who played an important role in the campaign, was primarily determined by his own political goals, especially the development of the Czech-Polish conflict for the possession of Silesia. Hungarian chronicles of the Árpád period are deliberately silent about the Hungarian prince in the service of Henry because they consider his person an overabundance of German influence. Due to that the identity of the governor cannot be determined with certainty though the memory policies palpable in German sources and in Hungarian chronicles of the Árpád period cast suspicion on Prince Béla.

Péter Galambosi

DER FELDZUG DES DEUTSCHEN KÖNIGS HEINRICH III. GEGEN UNGARN IM JAHR 1042

(Resümee)

Die ungarisch-deutschen Kriege, die sich zwischen 1030 und 1063 in mehreren Etappen abspielten, sind eine entscheidende Ereignisreihe der frühen Arpadenzeit, der die militärgeschichtliche Forschung seit jeher besondere Aufmerksamkeit schenkt, obwohl eine Rekonstruktion der Ereignisse aufgrund der Quellenlage allenfalls in groben Zügen möglich ist. Die vorliegende Studie versucht, die Umstände des deutschen Angriffs auf das Königreich Ungarn im Herbst 1042 zu klären. Nach einem Überblick über die einschlägigen Quellen konzentriert sich die Analyse auf drei Bereiche. Zunächst versuche ich, den möglichen Verlauf und die Entwicklung des Feldzugs zu rekonstruieren, dann versuche ich, die Ereignisreihe in den Kontext regionaler internationaler Prozesse zu stellen, und schließlich skizziere ich, wie sich die Ereignisse in das historische Gedächtnis der Arpadenzeit einfügten.

Der chronologische Rahmen des Feldzuges basiert auf dem Reisetagebuch Heinrichs III., den ich zwischen Ende August und Mitte Oktober festgelegt habe, und ich habe versucht, den Ablauf der Ereignisse hauptsächlich auf der Grundlage deutscher Erzählungen zu rekonstruieren. Nach meinem Konzept starteten die deutsche und die böhmische Armee einen koordinierten Angriff in der Gegend von Bratislava (Pressburg) und Hainburg, um den Aufmarsch am linken Donauufer zu sichern, während die ungarische Seite ihre Kräfte zurückzog, die Verteidigung des Landesinneren organisierte und den nordwestlichen Teil des Landes aufgab. Obwohl die deutsche und böhmische Armee auf diese Weise die Sümpfe der Raab-Gegend von Norden her erfolgreich umgangen hatten, wurde der Schwung des Vormarsches später gebrochen, weil sie nicht auf das rechte Donauufer zurückkehren konnten. Die Ungarn hatten sich neu formiert und die Verteidigung der Flussabschnitte von Komárom (Komorn) und Esztergom (Gran) rechtzeitig organisiert, um die Angreifer daran zu hindern, Transdanubien und die wichtigsten Herrscherzentren zu erreichen.

Mit der Vermittlung des böhmischen Monarchen Břetislav ernannte Heinrich schließlich einen Prinzen aus dem Arpadenhaus zum Oberhaupt des besetzten Gebiets. Das Muster der

Beziehungen zwischen den gegnerischen Parteien und den in den Quellen erwähnten Personen zeigt den mitteleuropäischen Kontext der Ereignisse, der weit über die ungarisch-deutschen Beziehungen hinausgeht. Die Haltung des böhmischen Fürsten, der im Feldzug eine wichtige Rolle spielte, wurde in erster Linie durch seine eigenen politischen Ziele bestimmt, insbesondere durch die Entwicklung des böhmisch-polnischen Konflikts um den Besitz Schlesiens. Die ungarischen Chroniken der Arpadenzeit schweigen bewusst über den ungarischen Fürsten in Heinrichs Diensten, weil sie in ihm eine übermäßige Behauptung des deutschen Einflusses sehen. Da die Quellen über die Identität des Statthalters schweigen, kann die Identität des Fürsten aus dem Arpadenhaus nicht mit vollkommener Sicherheit festgestellt werden, aber die Erinnerungspolitik, die sich in den deutschen Quellen und in den ungarischen Chroniken der Arpadenzeit nachweisen lässt, lässt den Verdacht auf Fürst Béla fallen.

Péter Galambosi

LA CAMPAGNE DE L'EMPEREUR GERMANIQUE HENRI III CONTRE LA HONGRIE EN 1042

(Résumé)

Les guerres successives entre les Hongrois et les Germains entre 1030 et 1063 constituent une série d'événements décisifs du début de l'époque d'Árpád auxquels la recherche en histoire militaire a toujours accordé une attention particulière, même si le manque de sources ne permet qu'une reconstitution approximative. La présente étude vise à clarifier les circonstances de l'offensive germanique contre le royaume de Hongrie à l'automne 1042. Après énumération des sources pertinentes, l'analyse se concentrera sur trois domaines. Tout d'abord, je tenterai de reconstituer le déroulement et le développement possibles de la campagne, puis j'essaierai de placer la série d'événements dans le contexte des processus internationaux régionaux, et enfin je décrirai comment les événements ont été intégrés dans la mémoire historique de l'époque d'Árpád.

Le cadre chronologique de la campagne est basé sur l'itinéraire d'Henri III que j'ai établi entre la fin du mois d'août et la mi-octobre. C'est essentiellement sur la base de sources narratives germaniques que j'ai tenté de reconstituer le cours des événements. Selon mon concept, les armées germaniques et bohémiennes ont lancé une offensive coordonnée dans la région de Presbourg et de Hainbourg pour sécuriser la mise en place sur la rive gauche du Danube, ce qui a contraint les Hongrois de retirer leurs forces de la partie nord-ouest du pays avant d'organiser la défense des régions intérieures. Certes, les armées germaniques et bohémiennes ont ainsi réussi à contourner les marais de la zone de la Rába par le Nord, mais l'élan de leur avancée s'est ensuite brisé, car elles n'ont pas pu revenir sur la rive droite du Danube. En effet, les Hongrois se sont regroupés et ont organisé à temps la défense des sections fluviales à Komárom et à Esztergom, ce qui a empêché les envahisseurs de s'approcher de la Transdanubie et des principaux centres de pouvoir.

Henri a finalement nommé un prince de la dynastie d'Árpád à la tête du territoire occupé sur l'intervention du duc de Bohême Bretislav. Les relations entre les forces adverses et les personnes mentionnées dans les sources révèlent le contexte d'Europe centrale des événements, bien au-delà des relations hungaro-germaniques. L'attitude du duc bohémien, qui a joué un rôle important dans la campagne, fut principalement déterminée par ses propres objectifs politiques, notamment l'évolution du conflit polono-bohémienne pour la possession de la Silésie. Les chroniques hongroises de l'époque d'Árpád gardent délibérément le silence sur le prince hongrois au

service d'Henri, car il représentait l'influence germanique excessive. Les sources étant muettes sur l'identité du gouverneur, l'identité du prince de la dynastie d'Árpád ne peut être établie avec une certitude absolue, mais la politique de la mémoire que l'on retrouve dans les sources germaniques et les chroniques hongroises de l'époque d'Árpád suggèrent qu'il s'agit du prince Béla.

Петер Галамбоши

ВОЕННЫЙ ПОХОД НЕМЕЦКОГО КОРОЛЯ ГЕНРИХА III. ПРОТИВ ВЕНГРИИ В 1042-ОМ ГОДУ

(Резюме)

Решающим рядом событий ранней эпохи Арпада являются венгерско-немецкие войны, происходившие с перерывами между 1030 и 1063 годами, которым военно-исторические исследования всегда уделяли особое внимание, хотя из-за данных источников реконструкция событий возможно лишь в общих чертах. В данном исследовании делается попытка прояснить обстоятельства нападения Германии на Венгерское королевство осенью 1042-ого года. После учета соответствующих источников в ходе анализа я сосредоточусь на трех кругах вопросов. Сначала я попытаюсь реконструировать возможный ход и формирование военного похода, затем я попытаюсь поместить ряд событий в контекст региональных международных процессов и, наконец, я излагаю как эти события были включены в историческую память эпохи Арпада.

Временные рамки военного похода основываясь на итинаре маршрута Генрика III., я обозначил между самым концом августа и серединой октября и попытался реконструировать ход событий, опираясь в первую очередь на немецкие нарративные источники. Согласно моей концепции, немецкая и чешская армии предприняли скоординированное наступление в районе Братиславы и Хайнбурга для обеспечения марша похода по левому берегу Дуная, в ответ на это венгерская сторона отвела свои силы, сдав северо-западную часть страны и организовала оборону внутренних районов. Хотя немецкая и чешская армии таким образом успешно обошли болота района Раба с севера, позже темп наступления был сломлен, поскольку они не могли вернуться на правый берег Дуная. Венгерская сторона вовремя перегруппировала свои силы и организовала оборону Комаромского и Эстергомского участков реки, поэтому наступающие не могли подойти к Задунайскому региону и к основным господствующим центрам.

Наконец, с вмешательством чешского правителя Бретислава Генрих назначил принца из Дома Арпадов главой оккупированной территории. Отношения между противоборствующими сторонами и лицами, упомянутыми в источниках, проливают свет на связи событий в центральноевропейском масштабе, далеко выходящие за рамки венгерско-германских отношений. Поведение чешского князя, взявшего на себя важную роль во время похода, возможно, определялось прежде всего его собственными политическими целями, главным образом развитием чешско-польского конфликта из-за обладания Силезией. Венгерские хроники эпохи Арпада намеренно умалчивают о венгерском принце на службе у Генриха, потому что видят в нем чрезмерное влияние немецкого торжества. Поскольку источники молчат о личности наместника, личность принца Арпада не может быть определена с абсолютной уверенностью, но в то же время политика памяти, очевидная в немецких источниках и в венгерских хрониках эпохи Арпада, указывает на подозрения князя Бела.

BENE KRISZTIÁN

MAGYAROK 1939–1940-BEN A FRANCIA HADSEREGBEN*

Általános jellemzők és egyéni életutak

Bevezetés

A második világháború történetének – noha számtalan szakmunka foglalkozik vele – még napjainkban is akadnak olyan fejezetei, amelyek kevesebb figyelmet kaptak, ezért érdemes további kutatásokat folytatni. Ezek közé tartozik a konfliktus során fennálló francia–magyar katonai kapcsolatok rendszere is, amelynek egészével nem foglalkozott még átfogó kutatás – csupán egyes résztémáit tárták fel[1] az adott időszakban rendelkezésre álló források felhasználásával.

A három részből álló tanulmánysorozat célja – a jelen folyóirat szabta terjedelmi korlátokon belül – a kutatásnak köszönhetően rendelkezésre álló információkra alapozva a francia és szabad francia reguláris kötelékek soraiban szolgálatot teljesítő magyarok, valamint a hazánkban internált francia katonák tevékenységének bemutatása a két ország katonai és polgári levéltárainak anyagaira alapozva, amely reményeim szerint hiánypótló módon ad képet a bilaterális kapcsolatok ezen különleges fejezeteiről. A jelen tanulmány a második világháború kirobbanásától az 1940-es franciaországi hadjárat végéig terjedő időszakban vizsgálja a francia haderő kötelékében szolgálatot teljesítő magyarok számát és tevékenységét.

A francia haderő külföldi önkéntesei 1939–1940-ben

Tekintettel arra, hogy az 1930-as évek második felében nagy számban érkeztek a fasizmus elől menekülők Franciaországba, a francia katonai vezetés arra számított, hogy közülük sokan lesznek hajlandóak a francia hadseregbe belépve harcolni a tengely-

* A kutatás 2015-ben indult útjára a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával, amelynek során öt kutatási területre koncentrálva kíséreltem meg a témakör átfogó jellegű feltárását. Ezek a következők voltak: 1. az 1939–40-ben a francia fegyveres erők kötelékében szolgálatot vállaló magyarok számának meghatározása, tevékenységüknek bemutatása; 2. a De Gaulle tábornok vezetése alatt álló Szabad Franciaország mozgalomban közreműködő magyarok számának meghatározása és tevékenységének feltárása; 3. a franciaországi magyar diaszpóra francia ellenállásban való részvételének bemutatása; 4. a Magyarországon internált francia hadifoglyok kérdéskörének jobb megismerése, amely lehetővé teszi a szlovák nemzeti felkelésben való részvételük rekonstruálását is; 5. a német fegyveres erők kötelékében szolgálatot teljesítő franciák és a magyar hadsereg alakulatai közötti együttműködések megismerése, illetve előbbiek részvételének bemutatása a magyar területeken zajló összecsapásokban.

[1] Lásd például *Bajomi* 1980.; *Uő* 1984.; *Lagzi* 2016.

hatalmak erői ellen. Ennek megfelelően az első világháborús tapasztalatokra építve[2] már 1939 folyamán megkezdődött a háború időtartamára jelentkező önkéntesek intézményének megszervezése, hogy a leendő jelentkezők rövid időn belül harcra kész alakulatok kötelékében teljesíthessenek szolgálatot.[3] A francia kormány 1939. április 12-ei rendelete engedélyezte a 18 és 40 év közötti külföldi állampolgároknak, hogy csatlakozzanak a francia hadsereghez (az alsó korhatárt később 17 évre szállították le).[4]

A háború kitörését követően 83 000 külföldi önkéntes jelentkezett a francia hadseregbe, akik többségét a kötelező orvosi vizsgálat után valamelyik kiképzőtáborba irányították tovább.[5] A nagy számban jelentkező lengyel és csehszlovák állampolgárokat az emigráns kormányokkal kötött megállapodás értemében a nemzeti alapon szerveződő hadseregek fennhatósága alá helyezték,[6] a többi önkéntest pedig a Francia Idegenlégió kötelékébe sorolták be.[7] Az utóbbiakat alapvetően két kategóriába lehet sorolni: azokra, akik közvetlenül az Idegenlégióba jelentkeztek (1939 végéig 8465 fő,[8] 1940 májusáig pedig összesen 13 200 fő), illetve azokra, akik általánosságban a francia haderőbe kívántak belépni a háború időtartamára szóló szerződéssel – számuk körülbelül 14 000 főre tehető.[9] Ugyanakkor a francia hadvezetés úgy döntött, hogy utóbbiakat is az Idegenlégió erre a célra felállított egységeibe irányítja. Ez nem váltott ki osztatlan lelkesedést a jelentkezők körében, mivel a Légió sajátos hírneve nem mindenkit vonzott, de amennyiben harcolni kívántak, el kellett fogadniuk ezt a döntést.[10]

A francia hadvezetés az új egységeket a meglévő aktív és tartalékos idegenlégiós személyi állomány köré kívánta szervezni, ennek megfelelően önálló ezredek felállítását tervezte, amelyekben 2000 aktív légiós mellett 500 korábban leszerelt tartalékos és 500 újonc teljesít szolgálatot.[11] Ennek a struktúrának a segítségével a jelentős harci tapasztalattal rendelkező légiósok szakértelmét akarták ötvözni az újonnan jelentkezők lelkesedésével. Ugyanakkor a koncepció kizárólagos alkalmazását éppen az aka-

2 *Bene* 2017. 33–37. o.
3 *Porch* 1994. 510–514. o.
4 *Comor* 1988. 28–29. o.
5 *Comor* 2013. 946. o.
6 A franciaországi lengyel közösség mintegy 50 000 főt állított csatasorba a Lengyelországból érkező 37 000 katona mellé, a csehszlovák alakulat pedig valamivel több mint 10 000 főt számlált. Erről bővebben lásd *Maliszewski* 2015. és *Marès* 1991.
7 SHD GR 34 N 316. Instruction sur l'engagement des étrangers pendant la durée des hostilités. Annexe II. 1. o.
8 *Montagnon* 1999. 209. o.
9 Az Idegenlégió létszáma a konfliktus előtt 22 000 fő volt, 1940 májusára pedig ez a szám 48 900 lett, tehát mintegy 26 900 fővel növekedett. 13 200 fő közvetlenül a Légióba állt be rendes szerződéssel, tehát logikusan következtetve a háború időtartamára jelentkezett önkéntesek száma 13 700 körül lehetett. *Comor* 1988. 29. o. Egy másik forrás szerint a számuk 13 340 fő volt. Idézi *Leroy* 2010. 14. jegyz.
10 Lásd például SHD GR 34 N 317. Création du 12e REI. Lettre du commandant le dépôt de la Légion étrangère du 15 avril 1940.
11 SHD GR 34 N 316. Fiches de renseignements novembre 1939 – août 1940. 1. o.

dályozta meg, hogy a háború időtartamára jelentkező önkéntesek száma olyan mértékben múlta felül a rendelkezésre álló veteránokét, hogy gyakorlatilag teljes egészében újoncokból álló ezredek felállítása is szükségessé vált.[12]

Az eredeti elképzelés szerint létrehozott első két alakulat a 11. és 12. idegenlégiós gyalogezred volt 1939–1940 fordulóján, ezért ezekben a 3000 fős ezredekben az újoncok aránya húsz százalék alatt maradt.[13] Tekintettel arra, hogy a háború időtartalmára katonai szolgálatot vállaló önkéntesek száma – ahogy láttuk – igen jelentős volt, napirendre került a kizárólag az ő részvételükkel megszervezett alakulatok felállítása is.[14] Az önkéntesek átlagos életkora 25 és 30 év közé esett, tehát tartalékosnak számítottak, így a katonai hatóságok is ennek megfelelően bántak velük, vagyis alapos kiképzésüket és modern felszereléssel való ellátásukat nem tartották kiemelt fontosságú feladatnak. Kiképzésük helyszínéül a spanyol határ közelében, Perpignan térségében található barcarès-i tábort választották, amelyet a spanyol polgárháború menekültjeinek internálására hoztak létre 1938-ban. Emiatt a helyszín jobban hasonlított börtönre, mintsem kiképzőtáborra, ami rosszul hatott az önkéntesek kezdeti nagy lelkesedésére.[15] A számukra kiutalt fegyverzet elavult és rendkívül hiányos volt, a század elején gyártott puskák többsége még hordszíjjal sem rendelkezett, ezért madzagokat erősítettek rájuk, hogy vállon is hordani lehessen ezeket.[16] Harctéri bevetésük és szereplésük ennek megfelelően alakult.

A *11. gyalogezred* 1939. november 1-jén alakult meg,[17] soraiban 81 tiszt és 3009 fő legénységi állományú katona teljesített szolgálatot.[18] December 13-án a francia–német határon fekvő Moselle megyébe helyezték át, ahol védelmi állásokat foglalt el a határ mentén, a Maginot-vonal mögött.[19] Április 13-án a 6. észak-afrikai gyaloghadosztály alárendeltségébe helyezték, és átirányították az első vonalba Nancy városától északra.[20] A május 10-én meginduló német támadás után a Meuse folyóra támaszkodva vette fel a harcot az előretörő német egységekkel. Június 22-ére a René-Paul Dubuisson tábornok parancsnoksága alatt álló haderőt, amelyhez a 6. észak-afrikai gyaloghadosztály is tartozott, bekerítették a német csapatok, ezért a tábornok tűzszünetet rendelt el egységeinek (összesen 68 000 embernek), majd elrendelte a fegyverletételt és

12 *Montagnon* 1999. 213–214. o.
13 *Mahuault* 2013. 271. o.
14 Ezek a 21., 22. és 23. külföldi önkéntes légiós menetezredek és két menetzászlóalj (az 1. és egy szám nélküli, Sathonay-ban felállított alakulat) voltak. Kisebb számban kerültek újoncok az ekkor létrehozott 97. felderítő csoport és a 13. légiós könnyűdandár kötelékébe is, azonban ezek személyi állományát elsősorban az aktív légiós alakulatoktól átirányított katonákkal töltötték fel. *Bene* 2021. 79–83. o.
15 *Porch* 1994. 526–527. o.
16 SHD GR 34 N 319. Rapports d'officiers septembre 1939 – juin 1940. Rapport du capitaine de Franclieu. 2. o.
17 SHD GR 34 N 316. 11e R.E.I. Journal de marche 1939–1940. 2–3. o.
18 Uo. Fiches de renseignements novembre 1939 – août 1940. 1. o.
19 Uo. 11e R.E.I. Journal de marche 1939–1940. 6. o.
20 Uo. 11e R.E.I. Journal de marche 1939–1940. 14–23. o.

a feltétel nélküli megadást.[21] A komoly megpróbáltatásokon átesett ezred ekkor már csupán 578 főből állt, vagyis elvesztette eredeti létszámának több mint háromnegyedét (79 tisztjéből 56-ot), tehát gyakorlatilag harcképtelen volt.[22] Parancsnoki felhatalmazással már a tűzszünet ideje alatt megindultak egyénileg és kis csoportokban a szökések a francia fennhatóság alatt álló területek felé, így a hivatalosan fogságba esett légiósok közül több mint négyszázan jelentkeztek a francia vonalaknál néhány napon belül.[23] Az alakulat kitartását és önfeláldozását hadseregparancsban közzétett kitüntetéssel ismerte el a francia hadvezetés.[24]

A *12. légiós gyalogezredet* 1940. február 25-én állították fel,[25] parancsnokságát pedig Jean Besson alezredes látta el. A 84 tisztből, 321 altisztből és 2685 légiósból álló alakulatot[26] április 8-án a 8. gyalogoshadosztályhoz csatolták,[27] majd május 17-én Soissons térségében, az Aisne folyó partján foglalt el védelmi állásokat. Június 5-én megindult a német csapatok nagy offenzívája déli irányban, amelynek célja a Somme–Ailette–Aisne folyókra támaszkodó francia védelmi vonal áttörése volt. Ennek során az ezred 3. zászlóalját június 9-én a németek teljesen bekerítették, ezért az alakulat mindössze 90 főnyi állománya megadta magát, a zászlóalj pedig megszűnt létezni. Az ezred többi alegysége feltartóztató harcokat vívott, miközben dél felé vonult visszsza.[28] Az alakulat létszáma az eredeti töredékére csökkent: mindössze 26 tiszt, 37 altiszt és 239 légiós (összesen 302 fő) maradt meg az alakulatból.[29] Augusztus elején az ezred maradékát feloszlatták, ugyanakkor szintén hadseregparancsban közzétett kitüntetéssel jutalmazták kiemelkedő harctéri teljesítményét.[30]

A teljes egészében a háború időtartalmára katonai szolgálatot vállaló önkéntesek felhasználásával létrehozott új alakulat az 1939. szeptember 29-én felállított *21. külföldi önkéntes légiós menetezred* volt, amelynek parancsnokságát Paul Debuissy alezredesre bízták.[31] Április 1-jén a 35. gyaloghadosztály kötelékébe helyezték át,[32] majd május 1-jén a mintegy 3000 főt számláló egységet a Strasbourgtól északra található

[21] SHD GR 34 N 316. 11e REI. Capitaine Lyet. 1. o.
[22] Uo. Fiches de renseignements novembre 1939 – août 1940. Fiche établie par le lieutenant Chevillote. 1. o.
[23] Uo. Historique sommaire du 11e REI. 8. o. és GR 34 N 316. Divers rapports d'officiers. Lieutanant Kakhowsky. 1–4. o.
[24] *Montagnon* 1999. 126. o.
[25] SHD GR 34 N 317. Création du 12e REI. Lettre du ministre de la Défense nationale et de la Guerre du 18 février 1940. 1. o.
[26] Uo. 12e REI (1939–1940). 1. o.
[27] Uo. 12e REI. Extrait du journal de marche et opérations du régiment. 1. o.
[28] Uo. Historique du 12e REI. 2–4. o.
[29] Uo. 12e REI. Extrait du journal de marche et opérations du régiment. Exemplaire nº 2. 81. o.
[30] Uo. Historique du 12e REI. 5. o.
[31] SHD GR 34 N 319. Situation d'encadrement du 21e Régiment de Marche de Volontaires Étrangers. 2. o.
[32] Uo. Notice concernant le 21 Régiment de Marche des Volontaires Etrangers en 1940. 1. o.

Brumath-ba vezényelték, a francia–német határ közelébe.[33] Május 20-án átirányították a francia–belga határvidék térségébe, Sedantól délre, ahol az egységet június 9-én érte az első német támadás. Heves harcok után 11-én éjszaka kénytelen volt visszavonulni állásaiból. Az alakulat kitartását a 35. hadosztály parancsnoka is értékelte, aki őszinte elismerését fejezte ki a légiósok teljesítményéért, Debuissy alezredes pedig 89 személyt terjesztett fel kitüntetésre, köztük három magyart is: Nicolas Brody őrmestert, Alexandre Ferenczy őrvezetőt és Emeri(c) Garai másodosztályú közlegényt.[34] Június 20-án az ezredet Dubuisson tábornok harccsoportjának alárendeltségébe helyezték, aki csapatainak bekerítése miatt tűzszünetet, majd 22-én feltétel nélküli megadást rendelt el (csakúgy, mint a 11. légiós gyalogezrednek). A harcokat túlélő légiósok túlnyomó többségükben hadifogságba kerültek (körülbelül az eredeti létszám feléről lehet szó),[35] azonban egy áthelyezés miatt a bekerítésből kicsúszott az alakulat egy töredéke (8 tiszt és 400 katona), akiket ezredük hivatalos feloszlatása után leszereltek.[36]

A *22. külföldi önkéntes légiós menetezred*et 1939. október 24-én állították fel, parancsnokságát pedig Pierre Villiers-Moriamé alezredesre bízták.[37] A 86 tisztből, 211 altisztből és 2851 légiósból álló ezredet 1940. április 1-jén a 19. gyalogoshadosztály alárendeltségébe helyezték,[38] amelynek kötelékében május 8-ától Mulhouse térségében foglalt el védelmi állásokat. Május 19-én a Somme mentén kialakított védelmi vonal megerősítése érdekében áthelyezték Conchy-les-Pots térségébe.[39] A német csapatokkal vívott harcok következtében az egység június 4-én 74 tisztet és 2400 altisztet, illetve légióst számlált, vagyis körülbelül 600 fő veszteséglistára került.[40] A június 5-én meginduló német offenzíva további komoly veszteségeket okozott, és kétnapos küzdelem után végül megadásra kényszerítette a túlélőket, akiknek létszáma ekkor nagyjából 500–600 fő lehetett. Helytállásáért ezt az ezredet is hadseregparancsban tüntették ki.[41]

A *23. külföldi önkéntes légiós menetezredet* 1939 november elején hozták létre (a pontos dátum a vonatkozó iratanyag megsemmisülése miatt nem ismert),[42] ugyanakkor csupán május végén találták bevetésre alkalmasnak. A 81 tisztből, 348 altisztből és 2667 légiósból álló alakulat június 5-én érkezett meg Villers-Cotterêts-be, ahol a 8. gyalogoshadosztály alárendeltségébe helyezték, és azonnal a frontvonalra

[33] SHD GR 34 N 319. Notice concernant le 21 Régiment de Marche des Volontaires Etrangers en 1940. 1. o.
[34] Uo. Rapports d'officiers mai-juin 1940. Lettre du lieutenant-colonel Debuissy du 22 novembre 1941. 1–2. o.
[35] A 35. hadosztály megadásakor 252 tisztet és 5900 katonát számlált. Uo. Rapports d'officiers mai-juin 1940. Rapport du lieutenant Lintignac. 19. o.
[36] Uo. Fiche de renseignements avril-juin 1940. 1–2. o.
[37] Uo. 22e R.M.V.E. Historique. 4. o.
[38] Uo. Mutations juin 1940. Etat comparatif.
[39] Uo. 22e R.M.V.E. Historique. 4. o.
[40] Uo. 22e R.M.V.E. Résumé de l'historique du Régiment. 2. o.
[41] Uo. 22e R.M.V.E. Historique. 28–40. o.
[42] Uo. 23e R.M.V.E. Dossier 10c. Fiche établie par le lieutenant Jean Goffinon. 1. o.

vezényelték. A meginduló német offenzíva komoly veszteségeket okozott az egységnek, mivel június 7-én egyik zászlóalja már csupán 150 embert tudott csatasorba állítani.[43] A következő két hét folyamán az egység harcolva vonult vissza, majd június 25-én megérkezett a közel 500 kilométerre délre, Limoges térségében található Châteauponsacba.[44] A fegyverszünet megkötése után a 30 tisztet és 300 légióst számláló alakulatot augusztus 12-én feloszlatták.[45]

A francia hadvezetés 1939. december 1-jén elrendelte a *180. felderítő csoport* létrehozását az Észak-Afrikában állomásozó 1. és 2. légiós lovasezred állományának felhasználásával, Paul Lacombe de la Tour alezredes parancsnoksága alatt. A 23 tisztből és 650 légiósból álló alakulat 1940 márciusában érkezett meg Franciaországba, ahol új számot kapott (97.) és a 7. észak-afrikai gyalogoshadosztály kötelékébe rendelték.[46] A *97. felderítő csoport* május 17. és június 22. között folyamatosan manőverező harcokat folytatott az előretörő német páncélosékek ellen. A jelentős túlerő ellenére teljesítette a rábízott feladatot, fedezte anyaegységének visszavonulását, miközben az elszenvedett jelentős veszteségek ellenére is megőrizte harckészségét. A fegyverszünet megkötésekor csupán 12 tisztet és 250 légióst számlált.[47] Az alakulat kivételes teljesítményét Pálmával ékesített Hadikereszttel ismerték el, emellett 359 főt (!) egyénileg is kitüntettek a harctéren tanúsított helytállásáért.[48] A franciaországi hadjárat lezárulta után az egységet szeptember 30-án feloszlatták, túlélőit pedig visszairányították az 1. légiós lovasezred kötelékébe.[49]

A *13. légiós hegyi könnyűdandár*t 1940. február 23-án hozták létre Észak-Afrikában a Budapesten született (és részben magyar származású) Raoul Magrin-Vernerey alezredes parancsnoksága alatt.[50] A dandár létszáma 63 tiszt, 255 altiszt és 1987 légiós volt,[51] franciaországi kiképzését követően pedig, 1940 májusa és júniusa során részt vett a norvégiai Narvik kikötőjének elfoglalásában.[52] A kikötő kiürítése után az egységet Franciaországba szállították, ahol Bretagne védelme során számított rá a francia hadvezetés. Ez a terv azonban a hadi helyzet kedvezőtlen alakulása miatt végül meghiúsult, ezért az alakulatot Nagy-Britanniába irányították, ahova különböző alegységei június 19–20-án érkeztek meg.[53] Ezt követően tagjai egy része a Charles de Gaulle

43 SHD GR 34 N 319. 23e R.M.V.E. Dossier 10c. Rapport du capitaine de Digoine du Palais. 1–2. o.
44 Uo. 23e R.M.V.E. Rapports et comptes rendus d'officiers. Rapport du capitaine Marsol. 2. o.
45 Uo. 23e R.M.V.E. Dossier 10c. Fiche établie par le lieutenant Jean Goffinon. 1. o.
46 *Montagnon* 1999. 214. o.
47 *Blond* 2008. 371. o.
48 *Montagnon* 1999. 228–229. o.
49 *Comor* 2013. 437–438. o.
50 SHD GR 12 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère. 1. o. Az alezredes részletes pályafutásával kapcsolatban lásd *Bene* 2019. 78–96. o.
51 SHD GR 34 N 318. Dossier 5d. Tableau d'effectif de guerre de la 13e demi-brigade de marche de Légion étrangère du 11 avril 1940.
52 *Montagnon* 1999. 220–221. o.
53 SHD 12 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère. 17–19. o.

által létrehozott Szabad Francia Erőkhöz csatlakozott, a többieket pedig Marokkóba szállították, ahol az alakulatot július 16-án hivatalosan feloszlatták.[54]

Mint a fenti vázlatos ismertetésből is kiderült, a külföldi jelentkezők részvételével felállított alakulatok döntő többsége gyorsított kiképzés után, hiányos felszereléssel és fegyverzettel került bevetésre 1940 tavaszán a jelentős túlerőben lévő német csapatok ellen, olyan stratégiai helyzetben, amely a sikernek még halvány esélyével sem kecsegtetett, mivel a francia parancsnokság a frontvonalon kialakult rések betömésére vetette be a légiós egységeket. Bár ezek a kötelékek május és június folyamán heves és esetenként átmenetileg sikeres védelmi harcokat folytattak, így helytállásukkal kivívták feletteseik elismerését (valamint utólag számos esetben ki is tüntették az alakulatokat és azok tagjait a harctéren nyújtott teljesítményükért), ugyanakkor a reménytelen küzdelem során általában létszámuk 70-80 százalékát elveszítették, a túlélők jelentős része német hadifogságba került, az alakulatokat pedig 1940 nyarán feloszlatták.[55]

Az egységekre vonatkozó levéltári dokumentáció – amely a hadműveletek kimenetele miatt rendkívül töredékes – az esetek többségében csupán elszórt és hiányos információkat tartalmaz a személyi állományra vonatkozóan, így nem ad kielégítő választ a soraikban szolgáló magyarok számára és személyére nézve. Emiatt a kérdés megválaszolásához más forrásokat is be kell vonnunk, amelyre a következő fejezetben kerítünk sort.

A francia hadsereg magyar tagjai

A 20. század első felében több hullámban vándoroltak ki magyarok Franciaországba. Ezt a döntést számos esetben az első világháborút követő magyarországi politikai események indokolták, ugyanakkor sokan a jobb megélhetés reményében választották a külföldi munkavállalást. A sokszínű politikai, gazdasági és társadalmi háttérrel rendelkező franciaországi magyar közösség ideológiailag meglehetősen vegyes képet nyújtott, mivel soraiban jobboldali, keresztény demokrata és kommunista meggyőződésű személyek is fontos szerepet töltöttek be, ugyanakkor az alapvetően munkásokból álló diaszpórában egyértelműen a baloldali eszmék voltak a legnépszerűbbek.[56] Mivel az első világháborút követő francia gazdasági konjunktúra jelentős munkaerőigényt támasztott az iparban, a magyarok főként ezen a területen helyezkedtek el. Emiatt a magyar diaszpóra jelentős része a főváros ipari régiójában telepedett le és az itteni üzemekben dolgozott, de számos magyar az észak-franciaországi bánya- és iparvidéken, valamint Elzász-Lotaringiában, illetve Lyon és Grenoble térségében kapott munkát.[57] Mellettük meg kell említeni az észak-afrikai algériai területeken letelepedő

[54] SHD GR 34 N 318. Citations. Fiche du lieutenant Clémençon du 25 février 1941. 1–3. o.
[55] *De Gmeline* 2016. 354–358. o.
[56] *Janicaud* 2003. 81–82. o.
[57] *Komját – Pécsi* 1973. 17–21. o.

magyarokat, akik minden bizonnyal elsősorban a mezőgazdaságban tevékenykedtek.[58] Létszámukra vonatkozóan nagyon eltérő adatok állnak rendelkezésre. Benjamin Janicaud a francia közigazgatás adataira támaszkodva a Franciaországban élő magyarok számát a két világháború közti időszakban 10 és 15 000 fő közé teszi.[59] Ezzel szemben Pécsi Anna 30 000-re becsüli a magyar diaszpóra létszámát,[60] Molnár Sándor korabeli leírása pedig egyenesen 70 000 fős közösségről beszél.[61] Az igen jelentős eltérésre több magyarázat is kínálkozik. A kivándorlók közül sokan illegálisan tartózkodtak Franciaországban, ezért nyilvánvaló módon nem szerepeltek a hivatalos statisztikákban, de ettől függetlenül természetesen jelen voltak a magyar közösségekben. Emellett a magyar nemzetiségűek egy jelentős része minden bizonnyal a Trianon utáni magyar országterületen kívülről származott, ezért a francia hatóságok más állampolgárságúként rögzítették őket, és nem szerepeltek a magyarokra vonatkozó hivatalos összesítésekben. Ebből következőleg a franciaországi magyar közösség a két háború között hozzávetőlegesen mintegy 40–50 000 főből állhatott, így a kevésbé jelentős nemzeti bevándorló csoportok számát gyarapította a befogadó magatartást tanúsító országban, ahol összesen mintegy hárommillió külföldi élt ekkoriban.[62]

A magyar kolóniának számos – különböző politikai irányultságú – szervezete volt, amelyek közül az egyik legjelentősebb az 1938-ban megalakult, baloldali elkötelezettségű Franciabarát Magyarok Szövetsége volt. A szervezet elnöke Károlyi Mihály, alelnöke pedig Bölöni György volt, a második világháború kitörése után pedig arra szólította fel a franciaországi magyarokat, hogy vegyenek részt a Németország elleni harcban.[63] Ennek hatására sok magyar jelentkezett a francia hadseregbe, miközben a korábban már francia állampolgárságot kapott magyarok is megkapták a bevonulási parancsot.[64]

A témával foglalkozó szakmunkák a francia haderőben szolgáló magyarok számát 3000 főre teszik.[65] Tekintettel arra, hogy ezt a megállapítást adatokkal nem lehetett alátámasztani, az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy levéltári forrásokra alapozva határozzuk meg az 1939–1940-ben a francia hadseregben szolgáló magyarok létszámát, illetve a lehető legpontosabb képet adjuk róluk a rendelkezésre álló információk alapján. Az egész kontingensre vonatkozó elemzés közreadása után végül néhány személy életútjának rekonstruálásán keresztül megpróbáljuk felvázolni egyes katonák portréját annak érdekében, hogy a számok mögötti emberek is megismerhetőek legyenek.

---

58 *Molnár* 1931. 7. o.
59 *Janicaud* 2009. 131. o.
60 *Pécsi* 1968. 287. o.
61 *Molnár* 1931. 5. o.
62 *Courtois – Peschanski – Rayski* 1989. 18. o.
63 *Filyó* 1986. 50–51. o.
64 Uo. 52–53. o.
65 *Bajomi Lázár* 1984. 104–106. o.

Források és létszám

Az 1940-es franciaországi hadjárat kimenetele az iratanyag kezelését is jelentősen befolyásolta, mivel számos katonai alakulat saját kezelésben lévő dokumentumai megsemmisültek a harcok folyamán. Sajátos módon a háborús helyzet részben a központi iratanyag megőrzését is akadályozta, mivel a külföldi önkéntesek jelentkezésére vonatkozó összesítő listák nem maradtak fenn a francia hadtörténeti levéltárban *(Service Historique de la Défense),* ezért erre vonatkozó érdemi kutatásokat sem lehetett végezni. Ugyanakkor a *Mémorial de la Shoah* kutatóközpont, amely szisztematikusan gyűjti a második világháború időszakából a zsidókkal kapcsolatos adatokat, megőrizte a francia hadseregbe jelentkezett külföldi önkéntesek listáit, mivel ezek soraiban igen nagy számban voltak zsidók. A több mint 53 000 nevet (köztük számos duplumot) tartalmazó listák 2015 óta hozzáférhetőek a *Mémoire des Hommes* portálon, így lehetővé vált a külföldi önkéntesekre vonatkozó adatok minden korábbinál alaposabb kutatása.

Az adatbázisban elvileg egyszerű feladat a magyar önkéntesek azonosítása, mivel a jelentkezés során az önkéntesek nemzetisége és születési országa is rögzítésre került, amire a keresőmotor segítségével rá lehet keresni. A kutatás során bebizonyosodott, hogy számos esetben olyan személyek is magyar nemzetiségűként szerepelnek az adatbázisban (nyilván önbevallás alapján), akik nem Magyarországot tüntették fel születési helyükként. Ebbe a kategóriában főként a szomszédos országokban élők tartoznak, akik jogilag már valóban másik ország állampolgárai voltak, de fontosnak tartották jelezni magyarságukat. Következésképpen az adatbázis segítségével beazonosított önkéntesek legnagyobb csoportját azok adják, akik vagy magyar nemzetiséget, vagy magyarországi születést adtak meg a jelentkezés során. Utóbbiak között számos olyan volt, aki a trianoni határokon kívülre került, de magyarországi születésűként jellemezte magát. Mindez felhívta a figyelmet arra, hogy lehetnek olyanok is, akik esetleg szabálykövető módon korabeli országuk nevét és állampolgárságát adták meg, mindazonáltal mégis magyar nemzetiségűek. Ugyanakkor ennek kiderítése a rendelkezésre álló adatokból nem egyszerű, mivel azok egyéb nemzetiségre vonatkozó adatot hivatalosan nem tartalmaznak. Végül a család- és keresztnevek voltak segítségünkre, amelyek számos esetben egyértelműen segítenek tisztázni a nemzetiségi hovatartozást (például az Árpád, Farkas vagy Béla keresztnevek, esetenként pedig a Csizmadia, Disznos, Kiss stb. vezetéknevek).

Mindezeket összevetve az adatbázisban végzett kutatás alapján a magyar állampolgárságú és/vagy nemzetiségű önkéntesek létszáma 1573 főre tehető. Ezt a számot még legalább 96 fővel lehet kiegészíteni, amennyiben hozzáadjuk a más állampolgárságú (román, csehszlovák, jugoszláv stb.), de egyértelműen magyar nevű és így nagy valószínűséggel magyar nemzetiségű személyeket is. Utóbbiak száma ennél az adatnál minden bizonnyal jóval magasabb (akár több száz főre is tehető), de amennyiben nevük nem nyújt segítséget, és más rendelkezésre álló forrás sem erősíti meg magyar

nemzetiségüket, beazonosításuk sajnos hitelt érdemlő módon nem lehetséges.[66] Mindezzel együtt a rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik releváns információk megismerését az önkéntesekkel kapcsolatban, hiszen az esetek többségében nem csupán a jelentkezők neve, születési ideje és helye áll rendelkezésre, hanem az is, hogy melyik katonai körzet melyik toborzóirodájában jelentkeztek, illetve annak az alakulatnak (néha sajnos meglehetősen elnagyolt) megnevezése is, amelybe beosztották őket.

A téma szempontjából a második legjelentősebb forrást az a száz darab lista jelenti, amelyeket a német hatóságok állítottak össze az 1940 során a német hadsereg fogságába esett francia katonákról, majd pedig átadták ezeket a Francia Állam képviselőinek. Ezek a listák ma a Francia Nemzeti Levéltárban *(Archives nationales)* az F 9. 2802-tól 2813-ig terjedő jelzetek alatt találhatóak meg, ugyanakkor kereshető adatbázisban az interneten is elérhetőek, ami nagymértékben megkönnyíti a kutatást. A listák, amelyek több mint egymillió hadifogságba esett személy adatait tartalmazzák, mégsem tekinthetők teljesnek, hiszen 1940 májusában és júniusában hozzávetőlegesen 1 845 000 fő került fogságba,[67] akik közül mintegy 1 600 000 embert el is szállítottak a németországi fogolytáborokba (a többieknek még ezt megelőzően sikerült megszökniük vagy különböző okokból szabadon engedték őket),[68] tehát mintegy negyedmillió fő adatai nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor ezekből a listákból megismerhető a hadifogságba került személyek neve, születési ideje és helye – esetenként az ország megjelölésével együtt, de ez sajnos nem általános, így kiemelt figyelmet kell fordítani a településnevekre –, az illető alakulata, rangja, majd a később keletkezett listák esetében már a hadifogolytábor típusa is. A listákon összesen 322 magyar származású személyt sikerült azonosítani, akik közül sokan a francia hadsereg reguláris egységeiben teljesítettek szolgálatot, vagyis feltételezhető, hogy ők már a francia állampolgárságot korábban elnyert és mozgósított személyek, akiknek beazonosítása korábban megfelelő források hiányában nem volt lehetséges.

Szintén fontos forrást jelentenek a budapesti Hadtörténelmi Levéltár 07 VII. fondfőcsoportjában található „Ellenállási gyűjtemény nemzetközi vonatkozások" elnevezésű iratanyag Franciaországra vonatkozó részei. Ezek közül ki kell emelni a 18., 19. és 20. tételeket, melyek a francia hadseregben és ellenállásban részt vevő, esetenként pedig életüket áldozó magyarokról tartalmaznak eltérő hosszúságú és tartalmú névjegyzékeket. A legegységesebb a francia hadsereg magyar önkénteseinek adatait tartalmazó – francia nyelvű, de a helyesírás pontossága alapján nagy valószínűséggel magyarok által készített – lista, amely 453 fő esetében a személyi adatokon (név, születési idő és hely) kívül közreadja a katonák alakulatát, esetleges hadifogságának helyszínét, háború utáni lakcímét és foglalkozását is. A hősi halottakat bemutató listák sajnos kevésbé

[66] MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940.

[67] *Alexandra* 2010. 25. o.

[68] *Durand* 1994. 11., 312. o.

egységesek és összességében kevésbé informatívak. Bár néhány esetben viszonylag részletes leírásokat tartalmaznak az elhunytak életútjáról, gyakran csupán néhány felületes információt adnak közre (például, hogy az adott személy melyik ellenállási mozgalom tagja volt deportálása előtt), sok esetben pedig csupán egy-egy – néha hiányos – név vagy álnév szerepel, amely önmagában nem jelent túl sok támpontot a kutatáshoz. Utóbbiak esetében az is problémát jelent, hogy csupán a felsorolt személyek kisebbik része tartozott a francia hadsereg kötelékébe, a többség a francia ellenállás, esetleg a Szabad Francia Erők soraiban tevékenykedett, mielőtt életét veszítette.

A magyar részvétel megismeréséhez ugyan nagyságrendileg kisebb mennyiségű információt szolgáltat, mégis hasznos segítséget jelent a francia hadtörténeti levéltár alárendeltségében Caen-ban működő Modernkori Háborús Konfliktusok Áldozatainak Levéltára *(Bureau des Archives des victimes des conflits contemporains)* által a második világháború során elesett személyeket bemutató, a *Mémoire des Hommes* internetes portálon keresztül szintén elérhető adatbázis is. Mivel ebben is különböző keresőszavak segítségével lehet keresni, viszonylag gyorsan meg lehet találni a magyarországi születésű hősi halottakat, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a forráshiány ezt az adatbázist is érinti. Tehát amennyiben egy alakulat hadműveleti naplói megsemmisültek, az azokban foglalt veszteségi adatok itt sem jelennek meg, vagyis a jelen fejezetben tárgyalt téma kutatásához ez az adatbázis sajnos csupán korlátozott mértékben nyújt segítséget. Mindennek ellenére az adatokból 54 olyan személy azonosítható be, aki az 1939–1940-es hadműveletek során életét veszítette, ami elősegíti a résztvevők jobb megismerését.

Mindezen források összevetésének eredményeképpen 1999 főt sikerült név szerint azonosítani, akik a francia hadsereg, az Idegenlégió, esetleg a Franciaország területén felállított más nemzeti hadseregek soraiban harcoltak az 1940-es hadjárat során. Ez a szám természetesen jóval kisebb, mint a fent bemutatott listákon szereplő személyek számának összege, mivel az összesítésekben kifejezetten sok az átfedés, ami az összlétszámot lefelé módosítja. Nyilvánvaló módon fel kell tennünk a kérdést, hogy ez a szám mennyiben tekinthető teljesnek. Bár nem lehet kijelenteni, hogy az 1939-ben külföldiként a francia hadseregbe jelentkező minden magyart sikerült azonosítani, a különböző források összevetése alapján feltételezhető, hogy döntő többségüket be tudtuk vonni a kutatás látóterébe. A veszteségi és hadifogolylisták segítségével ezt a kört kibővítettük a francia hadsereg reguláris alakulataiban mozgósítottként – vagyis már francia állampolgárként – szolgáló magyarokkal, azonban nem tévesztheljük szem elől, hogy azok a mozgósított magyarok, akik elkerülték a hadifogságot és a halált, nem szerepelnek a forrásainkban, és jelenleg nem is kínálkozik rá reális lehetőség, hogy a fegyveres erők kötelékében szolgáló mintegy 5 000 000 fő adatait a magyarok kiszűrése érdekében át lehessen vizsgálni. Amennyiben tehát a jövőben lehetőség nyílna egy ilyen kutatásra, a fenti szám minden bizonnyal növekedne, de a franciaországi magyar közösség létszámából kiindulva valószínűtlennek tűnik, hogy nagyságrendileg változna.

A felhasznált különböző források segítségével mindenesetre ez a korábban szinte teljesen ismeretlen csoport pontosabban megismerhető, mivel az egyik listán szereplő hiányosságokat gyakran kiegészíti egy másik lista adatgazdagsága, illetve fordítva. Így lehetőség nyílik arra, hogy az azonosított személyekhez kötődő információkat mélyrehatóbban elemezzük, majd ezek segítségével részletesebben bemutassuk a franciaországi hadjáratban szerepet vállaló magyarokat. Emellett figyelembe kell venni, hogy a különböző források nem csupán részletességükben térnek el, hanem esetenként teljesen más információtípusokat tartalmaznak. Például értelemszerűen mindenhol szerepelnek az érintett személyek alapadatai (név, születési idő és hely), ugyanakkor a források jellegéből kifolyólag van olyan, amely a hadseregbe való jelentkezés helyét adja közre, míg egy másik a hadifogságuk helyét. Ennek eredményeképp nagyon szerteágazó kép vázolható fel, amelynek egyes részei azonban több esetben is csupán a fenti kontingens egy kisebb csoportjának adatai alapján állnak össze. Ettől függetlenül joggal feltételezhetjük, hogy az így levont következtetések az érintett magyarok egészére nézve is jó eséllyel megállják a helyüket.

Az alábbiakban tehát arra teszünk kísérletet, hogy a rendelkezésre álló információkat felhasználva különböző szempontok alapján bemutassuk a francia fegyveres erők soraiban 1939–1940-ben szolgálatot teljesítő magyarokat.

Származás

A származás megismeréséhez két alapvető információ áll rendelkezésünkre: a személynevek és a születési helyek. Egyik sem tekinthető önmagában különösebben nagy információtartalmat hordozó adatnak, együtt azonban már valamelyest közelebb visznek bennünket a katonai szolgálatot vállaló magyarok hátterének megismeréséhez, amelyet a későbbiekben más adatokkal igyekszünk majd kiegészíteni.

A nevek vizsgálata során az első nehézséget a lejegyzésük során elkövetett hibák okozzák, amelyek következtében a vezetéknevek – főként a tipikusan magyar nevek – számos esetben jelentősen átalakultak (például Székely helyett Szekezy vagy Szekzly, Kocsis helyett Koesis, illetve Varga helyett Vawga). Az is előfordult, hogy az idegen hangzású vezeték- és keresztnevet felcserélték, így lett például Hess Géza neve Gheza Hessként lejegyezve. Ugyanakkor ezek általában csupán kisebb nehézséget okoznak, nem jelentenek a kutatást befolyásoló komolyabb problémát.

Emellett teljesen bevett gyakorlatnak tekinthető a keresztnevek francia változatának használata a hivatalos iratokon, tehát András helyett André, Ferenc helyett François stb. Az önkéntesek döntő többségének neve így került lejegyzésre, ez alól kevés kivétel tapasztalható az iratokban. Ez utóbbiak egyik fele a magyar eredetű nevekhez kötődik (például Árpád, Géza, Tibor, Zoltán stb.), amelyeknek nincs francia megfelelője, ugyanakkor vannak egyszerűen franciásítható nevek is, amelyek mégsem lettek átalakítva. Csupán feltételezhetjük, hogy ez utóbbi esetekben a nevek viselői

(például Kiss Janos, Toth Peter, Virag Lajos stb.) ragaszkodtak hozzá, hogy nevük eredeti formába kerüljön rögzítésre, csak az ékezetek maradtak le róluk.

Bár a név nem feltétlenül utal a nemzetiségi hovatartozásra, hiszen az előbbi általában változatlanul fennmarad, utóbbi pedig új közegbe kerülve néhány generáció alatt jelentősen módosulhat, mégis érdemes néhány, az előbbiekkel kapcsolatos általános megfigyelés eredményét közreadni. Az első és legszembetűnőbb tény, hogy az idegen hangzású családnevek túlnyomó többségben vannak a listákon. Annak ellenére, hogy – mint lejjebb látni fogjuk – a magyarok a Kárpát-medence teljes területéről származtak, a szláv felmenőkre utaló névvel rendelkező személyek (mint például Dzurjanich, Filipovits, Markovitch stb.) száma kifejezetten alacsony volt köztük, legfeljebb néhány tucat főre tehető. Ez részben nyilván magyarázható a trianoni határok közötti Magyarország viszonylagos etnikai homogenitásával, valamint a szomszédos országok területén élő magyarok beazonosításának nehézségeivel, de mindez távolról sem tekinthető teljeskörű válasznak. Tekintettel arra, hogy a más ország területén élők közül is sokan vallották magukat magyarországinak az adatfelvételnél, a fenti csoport tagjai lehetnének számosabbak is, azonban úgy tűnik, hogy esetükben a magyarsággal való közösség felvállalása kevésbé volt jellemző. Ugyanakkor kiemelkedően magas a német hangzású névvel rendelkező személyek száma a vizsgált csoportban. Tekintettel arra, hogy a francia katonai hatóságok a fegyverszünet után készített elemzésekben kiemelték, hogy a hadseregbe jelentkező külföldiek közel egyharmada Franciaországban élő zsidó volt, sokan pedig a közelmúltban érkeztek Közép- és Kelet-Európából,[69] joggal feltételezhetjük, hogy ezek a nevek – például Klein (amelyet 38 fő viselt), Weisz (29 fő) vagy Goldtsein (10 fő) – a régiós jellegzetességekhez igazodva – és kiegészülve az egyértelműen zsidó kötődésről tanúskodó nevekkel, amilyen például a Kohn (11 fő) – jelentős részben zsidó származású személyekhez tartoztak. Az adott nemzetközi politikai helyzetben jelenlétük és katonai szerepvállalásuk tehát logikusnak tekinthető.

Mindemellett – ha nem is többségben – jelentős számban vannak jelen a magyaros hangzású nevek a vizsgált csoportban. Ilyenek például a Farkas (16 fő), Kovacs (17 fő), Molnar (8 fő), Nagy (13 fő), Szabo (11), amelyek mellett meg lehet említeni a Horvath (10 fő), Nemeth (7 fő) vagy Toth (16 fő) neveket is. Ez utóbbiak ugyanakkor félrevezetők is lehetnek, hiszen eredetileg pont viselőjük eltérő nemzetiségére utaltak, tehát esetükben a nemzetiségi hovatartozásra történő következtetés meglehetősen nehéz feladat lenne. Emellett kis számban akadnak olyan nevek is, melyek a helyi jellegzetességektől elütnek, például François Delacasse vagy Alberto Carreras, amely az esetleges légiós névfelvételi gyakorlaton kívül arra is utalhat, hogy viselője külföldi származású volt, de rendelkezett valamilyen magyar kötődéssel, jelen esetben Magyarországon született.

[69] SHD GR 7 N 2475. Extraits de fiches de renseignements établis après l'armistice de 1940 par le commandant Jacquot. 2. o.

A fentiek alapján nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy a francia fegyveres erők soraiban szolgáló magyarok között alapvetően túlsúlyban voltak a magyar identitással rendelkezők, akiknek jelentős hányada zsidó származású volt, mely utóbbi tény közvetlen összefüggésben is állt a katonai szolgálat vállalásával.

A születési helyek beazonosítása során szintén számos nehézséggel kell szembenézni. Ezek közül értelemszerűen az egyik legjelentősebb – és áthidalhatatlan – az idevonatkozó adat esetleges hiánya, amely sajnálatos módon számos vizsgált személynél előfordul. Majdnem ilyen nagy kihívást jelent a településnevek torzult írásmódja, amely minden bizonnyal a régió földrajzában nem túl járatos hivatalnokok számlájára írható, mindazonáltal gyakran nagy kreativitást igényel ezek felismerése – például *Kajduboszornán* megegyezik Hajdúböszörménnyel vagy *Sutaraljanjhel* Sátoraljaújhellyel. Hozzá kell tenni, hogy esetenként a kihívás annyira nagy, hogy nem is sikerül neki megfelelni, így számos torzult településnév még várja a helyes értelmezést. További nehézséget jelent, hogy az eltelt közel egy évszázad során számos település – általában más településekkel való összeolvadása következtében – névváltozáson esett át, így az iratokban szereplő elnevezések ma már nincsenek használatba. Így tehát *Felsogalla* vagy *Banhida* esetében Tatabányára kell gondolnunk, *Újkecske* esetében pedig Tiszakécskére, nem is beszélve a Budapesthez csatolt számos, korábban önálló településről, mint például *Erzsebetfalva*, *Kispest*, *Rakoscsaba* stb. A helyzetet tovább

Mai országnév	**Születettek száma**
Nincs vagy nem azonosítható	312
Magyarország	1397
Románia	155
Szlovákia	54
Szerbia	28
Ukrajna	20
Ausztria	6
Németország	4
Bosznia-Hercegovina	4
Franciaország	3
Belgium	3
Oroszország	3
Horvátország	2
Szlovénia	2
Olaszország	2
Összesen	**1995**

1. táblázat: Születési helyek szerinti megoszlás – a mai országok nevével

nehezíti, hogy mind a Magyarországon, mind pedig az annak határain kívül található települések esetében azok gyakran nem magyar nevükön, tehát németül, szlovákul, románul, szerbül stb. szerepelnek, ráadásul nem egy esetben ezek is torzult formában, így ezek azonosítása a magyar elnevezésűeknél is nagyobb nehézséget jelent. Ezeket a tényezőket figyelembe véve először azt nézzük meg, hogy mely országokban születtek az általunk vizsgált csoport tagjai.

Egy viszonylag jelentős kontingensről nem rendelkezünk megbízható információkkal, mivel 196 fő esetében semmilyen adat nem szerepel, 312 főnél pedig nem meghatározható az ország, ahol a település található. Ugyanakkor az egyértelműen kirajzolódik az adatokból, hogy a harcokban résztvevő magyarok közel háromnegyede (1397 fő, azaz 70%) a mai Magyarország területén született. Őket a Romániában – elsősorban Erdélyben – születettek követik 155 fővel (8%), majd pedig a mai Szlovákiában[70] napvilágot látottak 54 fővel (2,7%). Hasonló nagyságrendet (körülbelül 1%-ot) képviselnek a szerbiai (28 fő) és ukrajnai (20 fő) születésűek, a többi államban születettek pedig nem alkotnak számottevő csoportot (bőven 1% alatt).

Tekintettel arra, hogy a vizsgált személyek túlnyomó többsége Magyarországon született, és rendelkezésünkre áll a pontos születési helyük, módunkban áll közelebbről is megvizsgálni, hogy az ország melyik részéről származtak.

Terület	**Születettek száma**
Budapest	841
Dunántúl	219
Duna–Tisza köze	199
Tiszántúl	132
Egyéb	6
Összesen	**1397**

2. táblázat: Születési helyek eloszlása a mai Magyarország területén

Az adatokból világosan látszik, hogy a Budapesten születettek nagy többségben vannak, mivel 841 fővel ők képviselik a vizsgált csoport 60%-át. Ez egy országos összevetésben kiugróan magas adat, és arra utal, hogy a fővárosiak közül sokan döntöttek a Franciaországba való kivándorlás, majd pedig a francia fegyveres erőkben való szolgálat mellett. Bár messze lemaradva, de a második legnépesebb csoportot a Dunántúlon születettek alkotják (219 fő, vagyis 15,6%), akiket némiképp lemaradva a Duna–Tisza közéről származók (199 fő, 14%), majd pedig a tiszántúliak (132 fő, 9%) követnek. Ennek alapján meg lehet állapítani, hogy nyugatról kelet felé haladva

[70] Az országok elnevezése nem a korabeli, hanem a mai államhatárok szerinti logikát követi az adott települések pontos földrajzi elhelyezkedésének ellenőrzését követően.

fokozatosan csökken a franciaországi katonai szolgálatot vállalók száma, ami minden bizonnyal egybeesik a Franciaország felé történő kivándorlási kedv alacsonyabb fokával is. Meg kell említeni, hogy 6 fő esetében születési helyként csak *Hongrie* (Magyarország) van megadva, de ez érdemben nem befolyásolja a fenti vizsgálat eredményeit. Utóbbiak alapján kijelenthető, hogy főképp a fővárosiak és a dunántúliak képviseltették magukat a francia fegyveres erők soraiban, tehát alapvetően az ország fejlettebb és városias régióinak lakói alkották ezt a különleges csoportot.

Életkor

A vizsgált csoport tagjainak életkora további fontos támpontot jelent a megismerésükhöz, amit jelentősen megkönnyít az a tény, hogy a születési dátumok gyakorlatilag minden személy esetében – 5 fő kivételével – rendelkezésre állnak. Ez lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, milyen életkori sajátosságok jellemezték azokat a magyarokat, akik fegyverrel a kézben szolgálták Franciaországot a második világháború első évében.

A katonákat a világháború kitörését követő francia általános mozgósítás kezdetéhez, 1939. szeptember 3-ához képest osztottuk korcsoportokra, amikortól kezdve a magyarok csatlakozhattak, illetve csatlakozniuk kellett – ha már rendelkeztek állampolgársággal – a francia fegyveres erőkhöz. Vagyis ehhez a dátumhoz képest kerültek felállításra a következő korcsoportok: 18 év alattiak, 18 és 30 év közöttiek, 31 és 45 év közöttiek, valamint 46 és 60 év közöttiek.

Kor	**Fő**
18 év alatt	11
18 és 30 év között	416
31 és 45 év között	1506
45 és 60 év között	61
Nincs adat	5
Összesen	**1999**

3. táblázat: Életkor szerinti megoszlás (1939. szeptember 3.)

Bár azt feltételezhetnénk, hogy a hivatásos haderő kötelékében nem találunk 18 év alattiakat, mégis 11 fő esik ebbe a kategóriába. Ugyanakkor közülük kilencen 17 évesek voltak az általunk megadott időpontban, tehát 1940 első felében már elérhették a francia hadsereg által megkövetelt 17,5 éves korhatárt. Ellenben két személy esetében 1924-es és 1929-es születési időpont van feltüntetve, ami valószínűtlenné teszi felvételüket, ezért az is elképzelhető, hogy esetükben az eredeti dokumentumokban írták el a születési dátumot. Némiképp meglepő módon a 18 és 30 év közötti korcsoportban mindössze 416 főt találunk, míg a 31 és 45 év közöttieknél 1506 főt, ami azt jelenti, hogy

a katonai szolgálatot vállaló magyarok csupán kisebb része tartozott a katonáskodásra legalkalmasabb korosztályhoz. Ez minden bizonnyal a franciaországi magyar diaszpóra jellegzetességeiből is fakad, amelynek soraiban számos olyan ember volt, aki hazáját korábban hagyta el és hosszabb ideje Franciaországban dolgozott – sok esetben már az állampolgárságot is megszerezte –, miközben a 30 év alatti generáció kisebb számban képviseltette magát. Ezt alátámasztani látszik, hogy még a 45 év felettiek is 61 fővel képviseltetik magukat a vizsgált csoportban, noha az ő esetükben a katonai szolgálat – fizikai adottságaikból adódóan – már csupán korlátozott módon valósulhatott meg. Úgy tűnik, hogy a franciaországi magyar közösség igen jelentős része megmozdult, hogy részt vegyen Franciaország védelmében, így a katonai tevékenységekre kevésbé alkalmas életkorban lévők is nagy számban voltak jelen a fegyveres erők soraiban, ugyanakkor ez nyilvánvaló módon kihatott potenciális katonai hatékonyságukra is.

Franciaországi lakóhelyek

Két olyan forrásunk is van, amely lehetővé teszi számunkra, hogy információkat szerezzünk a magyar katonák franciaországi lakóhelyéről. A *Mémorial de la Shoah* által megőrzött jelentkezési lapok tartalmazzák a toborzóirodákra vonatkozó adatokat, azaz kiderül belőlük, hogy a jelentkezők melyik katonai körzet melyik városában kerültek be a katonai nyilvántartásba. Franciaországot 10 katonai körzetre osztották a következő központokkal: 1. Párizs, 2. Lille, 3. Rennes, 4. Bordeaux, 5. Toulouse, 6. Metz, 7. Dijon, 8. Lyon, 9. Marseille, 10. Algír. Emellett a Hadtörténelmi Levéltárban elérhető 453 elemből álló lista a francia hadseregben szolgáló magyarok franciaországi lakcímeit is tartalmazza, így a közel kétezer fős kontingens tagjainak döntő többsége esetében rendelkezünk valamilyen utalással a közelebbi vagy távolabbi lakóhelyre. Az alábbiakban ezeknek az adatoknak a segítségével igyekszünk többet megtudni a magyar katonákról.

Területi egység	**Fő**
Párizs és környéke	1188
Észak-Franciaország	18
Dél-Franciaország	189
Kelet-Franciaország	145
Nyugat-Franciaország	59
Tengerentúli régiók	203
Egyéb	1
Nincs adat	196
Összesen	**1999**

4. táblázat: A franciaországi lakóhelyek eloszlása

A magyar diaszpóra korábban említett általános elhelyezkedése alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a magyarok döntő többsége (1188 fő, vagyis 59%) Párizsban és környékén csatlakozott a francia hadsereghez, hiszen jelentős részük ott élt és dolgozott. Ugyanakkor ebből a logikából kiindulva arra lehetne számítani, hogy a jelentkezések másik jelentős részére Franciaország északi részén került sor, ehhez képest az ebben a katonai körzetben regisztrált mindössze 18 fő nagyon váratlan adat. Ezt némiképp ellensúlyozza, hogy a 10. katonai körzetben számon tartott jelentkezések között (203 fő, 10%), amelyek elméletileg a tengerentúlon történtek, sok olyan volt, melyre a feltüntetett városok tanúsága szerint más körzetekben – így részben Észak-Franciaországban is – került sor. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy ezek a jelentkezések az Idegenlégióhoz való csatlakozás céljából történtek, amelynek központja Észak-Afrikában volt, így az ottani katonai körzet fennhatósága alá sorolták az adott személyeket. Mindezzel együtt a harmadik legnagyobb jelentkezői kontingens (189 fő, 9%) Dél-Franciaországhoz kötődik, az ezt követő (145 fő, 7%) pedig az ország keleti részéhez. Emellett 196 esetben (9,8%) nincsenek konkrét információink a magyarok franciaországi lakhelyének hozzávetőleges elhelyezkedéséről, 1 fő pedig svájci lakcímmel rendelkezett, így ő az egyéb kategóriába nyert besorolást. A lakhelyekre vonatkozó információk elemzése alapján a franciaországi magyar közösség és annak fegyvert fogó tagjai alapvetően Párizs környékén koncentrálódtak, de viszonylag sokan éltek az ország többi régiójában is, melyek közül az előzetes várakozásokkal ellentétben a katonai szolgálat szempontjából Dél-Franciaország és a tengerentúli területek játszottak még viszonylag komolyabb szerepet.

Foglalkozási háttér

A teljes vizsgált csoport foglalkozási, képzettségi hátterére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre információk, ugyanakkor az előző alfejezetben említett közel félezer személy adatait tartalmazó francia nyelvű – de valószínűleg magyarok által összeállított – listán szereplő legtöbb személynél feltüntették a szakmáját. Ez ugyan nem tesz lehetővé a közel kétezer fős kontingens egészére vonatkozó elemzést, mégis le lehet vonni egyes következtéseket, melyek segítségével – legalább részleges – képet alkothatunk a magyar katonák foglalkozás szerinti megoszlásáról. A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött lista egyébként minden valószínűség szerint azonos azzal, amelyet 1948-ban a franciaországi magyar önkéntesek veteránjait tömörítő egyesület főtitkára, Hackel Mihály eljuttatott a magyar miniszterelnökhöz azzal a céllal, hogy annak felhasználásával egy megemlékező kiadvány készüljön.[71] Ennek egyik vitathatatlan pozitívuma, hogy a személy- és helynevek szinte minden esetben hibátlanul kerültek

[71] *Bajomi Lázár* 1984. 106. o.

Szakma	**Fő**
Munkás	263
Értelmiségi	65
Kereskedő	47
Vendéglátó	12
Hivatalnok	29
Nincs adat	37
Összesen	**453**

5. táblázat: Szakmai előélet szerinti megoszlás[72]

rögzítésre, ami jelentősen megkönnyíti az információk összegyűjtését és összevetését, valamint a következtetések levonását.

Ugyanakkor ez a magyar háttér némi nehézséget is okoz, mivel elsősorban pont a foglalkozásnevek esetében gyakran az általuk űzött foglalkozások magyar nevének tükörfordítását adják meg franciául, amelyek viszont nem mindig esnek egybe a francia terminológiával. Az eredeti logika ismeretének hiányában gyakran meglehetősen nehézkes az önmagukban nem túl pontos francia kifejezések átültetése magyar nyelvre. Ennek ellenére igyekeztünk alaposan körbejárni a korabeli francia foglalkozásokat és ezek magyar megfelelőit, majd pedig ennek alapján megadni a legvalószínűbb magyar definíciókat. Az ennek során felmerülő problémákat talán jól érzékelteti a *peintre* szó használata, amely magyarul festőt jelent, és a magyar nyelvi logikával megegyező módon a franciában egyaránt vonatkozik a kétkezi munkásra és a művészre, így nem derül ki belőle, hogy az adott személy melyik kategóriába tartozik. Néhány esetben szerkezetbe foglalták a szót – mint például épületfestő vagy művészi festő –, ami lehetővé tette a korrekt fordítást: szobafestő-mázoló, illetve festőművész. Amikor azonban nem állt rendelkezésre ilyen támpont, önkényesen kellett az előbbi vagy utóbbi csoportba sorolni az érintett személyeket, feltételezve, hogy magyar logikával készültek a francia nyelvű bejegyzések, ahol a festő inkább művész, mint munkás. Ezért a pontosítás nélküli „festő”-ket a festőművészekhez soroltuk be, ugyanakkor nem biztos, hogy ez a megközelítés helytálló. Nem vagyunk könnyebb helyzetben az egyik veteránnál szereplő *producteur* szóval sem, amely szó szerinti fordításban gyártót, termelőt jelent, de nem derül ki belőle, hogy arról a személyről van-e szó, aki fizikailag előállítja a terméket, vagy esetleg arról, aki irányítja a termelési folyamatot. Tekintettel arra, hogy a listán számos kétkezi dolgozó és köztük sok ipari munkás szerepelt, de velük kapcsolatban nem használtak hasonló kifejezést, arra kell gondolnunk, hogy ebben az esetben inkább a második megoldás állhat közelebb a valósághoz.

[72] HM HIM 07 VII. F/18. A francia ellenállásban résztvett magyarok névsora (453 fő). A francia hadseregben harcolt önkéntesek elnevezésű lista adatai alapján.

A rendkívül heterogén szakmákat némiképp önkényesen kellett kategóriákba sorolni, hogy kezelhető és értelmezhető eredményeket kapjunk. A szakmák áttanulmányozása után a következő csoportokat állítottuk fel: munkás – ideértve a kétkezi munkát végző betanított munkásokat és az önálló szakmával rendelkező iparosokat is –, kereskedő, hivatalnok, vendéglátó – az étterem- és szállodaiparban tevékenykedők együttesen –, valamint értelmiségi – amely a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket, egyetemi tanulmányokat folytatókat és művészeti tevékenységet végzőket foglalja magában. A messze legnagyobb csoportot a munkások alkotják 263 fővel, vagyis ők adják a listán szereplő összes (453) személy 58%-át, ami jól illeszkedik azokhoz a korábbi megállapításokhoz, melyek szerint a franciaországi magyar diaszpórát elsődlegesen kétkezi szakmával rendelkező munkások alkották. Némiképp meglepő módon a második legnépesebb kategória az értelmiségieké 65 fővel (14%), akik között szép számmal akadnak művészek is. Ez minden bizonnyal a francia tudomány és kultúra vonzerejének is betudható, hiszen sokan folytattak tanulmányokat Párizsban, illetve más francia egyetemi városokban. A harmadik csoportot a kereskedelemben dolgozók alkotják 47 fővel (10%), akik elsősorban nem eladóként, hanem kereskedelmi képviselőként tevékenykedtek, ami nagy valószínűséggel utazó ügynöki munkát jelentett a korszakban. Különböző adminisztratív beosztásokban 29 fő (6%), a vendéglátásban pedig mindössze 12 fő (2,6%) dolgozott, illetve 37 fő (8%) esetében nem áll rendelkezésre a szakmai előéletre vonatkozó adat.

Mindezek alapján egy alapvetően hárompólusú kép rajzolódik ki: a magyar katonák közel 60%-át kétkezi munkások alkották, mellettük különböző, de általánosságban nem túl nagy presztízsű szakmák képviselői adták a jelentkezők mintegy negyedét, míg a harmadik csoportot egy viszonylag nagy, közel 15%-os értelmiségi réteg alkotta. Úgy tűnik, hogy a magyar közösség sajátos szakmai összetétellel rendelkezett, képzettsége, nyelvtudása és beágyazottsága a társadalom alsó és felső(közép) pozícióiba való belépést tette lehetővé számára, de a klasszikus középosztályban jóval kevésbé volt jelen.

Alakulat

Az 1940-es hadjáratban való magyar részvétel megismeréséhez kiemelten fontos információt jelent az érintett katonák alakulatának beazonosítása, mivel ennek segítségével felmérhető, hogy milyen területekre osztották be őket, részt vettek-e összecsapásokban, és mi volt ezek kimenetele. Szerencsés módon a rendelkezésünkre álló különböző források mindegyike tartalmaz az alakulatokra vonatkozó információkat, ráadásul szinte az összes magyar katonára vonatkozóan. Ezek az adatok gyakran nem túl pontosak, ugyanakkor annak köszönhetően, hogy az érintett személyek sok esetben több forrástípusban is szerepelnek, ezek összehasonlító elemzése segítségével számos katona alakulatát lehet pontosan beazonosítani. Ennek az összevetésnek az eredményei röviden összefoglalva a következő ábrán láthatók.

Alakulat	**Fő**
Légiós menetezredek	1103
Légió kiképzőkerete	398
Reguláris légiós alakulatok	79
Kiegészítő alakulatok	217
Reguláris alakulatok	192
Nincs adat	10
Összesen	**1999**

6. táblázat: Alakulatok közötti megoszlás

A különböző források átfedéseinek köszönhetően viszonylag pontos képet alkothatunk erről a fontos kérdésről – csupán 10 fő esetében nem sikerült meghatározni, hogy melyik alakulathoz tartozott. A magyar katonák mintegy háromnegyede (1564 fő, vagyis 78%) az Idegenlégióban teljesített szolgálatot, de azon belül a franciaországi hadjárat során meglehetősen eltérő feladatokkal megbízott egységek kötelékében, ami alapvetően befolyásolta az önkéntesek részvételét és sorsát. Döntő többségüket, 1103 főt a külföldi önkéntesek menetezredeihez osztották be: 304 fő a 21., 196 a 22., 200 fő pedig a 23. ezred kötelékében szolgált, míg a fennmaradó 400 fő esetében nincs konkrét alakulat megjelölve, viszont gyakran különböző légiós kiképzőtáborok neve szerepel a menetezred-megjelölés mellett, ami arra utalhat, hogy még kiképzés alatt álltak, ezért nem kerültek beosztásra konkrét alakulathoz. 398 személynél csupán annyi szerepel, hogy az Idegenlégió, illetve annak kiképzőkerete soraiban találhatóak. Esetükben nagyon valószínű, hogy jelentkezésükre, valamint besorolásukra már sor került az Idegenlégióba, de onnan még nem kerültek átsorolásra konkrét egységhez, tehát valószínűsíthetően az adatok rögzítése idején még viszonylag újak voltak a rendszerben. 79 fő teljesített szolgálatot az Idegenlégió reguláris alakulatainál – az 1., 2., 3., 4., 5., 11. és 12. légiós gyalogezrednél, illetve az 1. és 2. légiós lovassági ezrednél –, ami arra utal, hogy ezek a személyek nem a háború időtartamára jelentkeztek, mint a többség, hanem a hagyományos ötéves időtartamra, illetve olyan veteránok voltak, akik már hosszabb ideje teljesítettek szolgálatot a Légió kötelékében, de tapasztalatukra építve átirányították őket a harcoló egységekhez Franciaországba. A korábban részletesebben bemutatott alakulatok közül a 11. gyalogezredben 19, a 12. gyalogezredben pedig 15 főt sikerült azonosítani, míg a két lovassági ezredben 16 főt, akikről feltételezhető, hogy a 97. felderítő csoport kötelékében kerültek bevetésre Franciaországban. A többi reguláris légiós alakulat soraiban szolgálók franciaországi áthelyezéséről nincs érdemi információ, csupán egyetlen személynél szerepel erre vonatkozó konkrét adat, de ettől függetlenül a színvonal javítása érdekében tett és korábban bemutatott intézkedések keretében erre sokkal több veterán esetében is sor kerülhetett.

Az Idegenlégión kívül szolgáló magyarok száma jóval alacsonyabb, mindössze 425 fő, tehát az összes érintett személy mintegy ötöde. Ennek a kontingensnek hozzávetőlegesen a fele, 217 fő az adatok tanúsága szerint nem harcoló alakulatoknál szolgált, mivel adminisztratív, szállító és fizikai kisegítő feladatokat ellátó egységek soraiba nyertek beosztást. A fennmaradó 192 személy a francia, illetve esetenként a Franciaországban felállított csehszlovák és lengyel hadsereg harcoló alakulatainak kötelékében szolgált. Ezek az egységek rendkívül eltérőek, nem alkotnak egységes csoportot, tehát úgy tűnik, hogy semmilyen központi szándék vagy szervező elv nem állt a magyarok ezekbe történő beosztása mögött, sokkal inkább a – gyakran már francia állampolgársággal rendelkező – magyarok egyéni körülményei (lakhely, képzettség, előélet, életkor stb.) befolyásolták a besorolásokat.

Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a franciaországi hadjáratban részt vevő magyarok döntő többsége az Idegenlégió – általában külön erre a célra felállított – alakulataiba nyert beosztást. Ugyanakkor a rendelkezésre álló információk tükrében ennek a viszonylag jelentős kontingensnek bizonyíthatóan csupán egy része került harcoló alakulathoz a hadműveletek megindulásáig, a többiek, nagyjából 50%-uk még a kiképzés valamely stádiumában járt a harcok alatt. A korábban vázlatosan bemutatott alakulattörténetek alapján természetesen az sem zárható ki, hogy valamilyen formában bevetésre kerültek az összecsapások során, de minden bizonnyal ez nem volt általános. Mellettük a vizsgált személyek körülbelül 20%-a került különböző reguláris alakulatok kötelékébe, de ezeknek csak mintegy fele volt harcoló alakulat, így a hadműveletekben való fegyveres részvételük is korlátozott volt. Következésképpen az alakulatokhoz való tartozás tükrében elmondható, hogy az átlagos magyar résztvevő a háború időtartamára jelentkező önkéntes volt, aki az Idegenlégió valamelyik frissen felállított menetezredébe nyert beosztást, majd ennek kötelékében vett részt az 1940. május-júniusi hadműveletekben.

Rendfokozat

A katonai teljesítmény nagyon sok tényező alapján mérhető és értékelhető, de az olyan hierarchikus rendszerekben, mint a reguláris hadseregek, az egyik bevett fokmérő a rendfokozat, amely a szolgálat során nyújtott teljesítményen alapul. Természetesen ez minden nagy rendszerre jellemző módon általában évek vagy évtizedek alatt alakul ki, így sokkal alkalmasabb hivatásos vagy hosszú időn keresztül szolgáló katonák minőségi mutatóinak mérésére, mint olyan önkéntesekére, akik csupán fél, esetleg egy évet töltöttek a hadsereg kötelékében. Ennek ellenére érdemes ezt a tényezőt is figyelembe vennünk, hogy jobban megismerjük a magyar katonák hierarchiában betöltött szerepét, amely nyilvánvaló módon meghatározta lehetséges katonai hozzájárulásuk mértékét is – hiszen például egy ezredes teljesen más mozgástérrel rendelkezik, mint egy tizedes.

A források többsége sajnos nem tartalmaz érdemi információt a magyar önkéntesek rendfokozatával kapcsolatban, hiszen többségükben frissen jelentkezett újoncok adatait adják közre, egyedül a német hadifogságba került személyek esetében rögzítették ezt az információt is. Ebből adódóan arra a 322 elemet tartalmazó összesítésre kell támaszkodnunk, amelyet a hadifogolylisták átvizsgálása során állítottunk össze. A katonai rendfokozati rendszer logikáját követve a rendfokozatokat a következő csoportosításban vizsgáltuk: legénység, altisztek és tisztek. A teljesség érdekében természetesen ki kellett volna térni a főtiszti és a tábornoki karra, de ilyen rendfokozattal rendelkező magyarokat nem találtunk a forrásokban.

Rendfokozat	**Fő**
Legénység	295
Altisztek-tiszthelyettesek	14
Tisztek	6
Nincs adat vagy nem azonosítható	7
Összesen	**322**

7. táblázat: Rendfokozatok a hadifogságba esettek között

Bár a minta messze nem teljeskörű, jó eséllyel reprezentatív, hiszen számos különböző alakulat magyar tagjainak rendfokozatát tartalmazza, tehát nem csupán egyetlen katonai egységen belüli viszonyokat mutat be. A listán szereplő magyarok 91,6%-a (295 fő) legénységi állományban szolgált, ami jól illeszkedik a korábban bemutatott körülményekhez, vagyis a hadsereghez frissen csatlakozott – gyakran katonai előképzettség nélküli – önkéntesek tömegéhez, akik előéletükből kifolyólag nem kaptak azonnal rangot, szolgálati idejük rövidsége miatt pedig még nem volt lehetőségük előrelépni a ranglétrán. Mellettük 14 altiszt (4%) és 6 tiszt (1,8%) teljesített szolgálatot, vagyis a magyaroknak csupán nagyon kis százaléka töltött be valamilyen fokú irányító szerepet a francia haderő soraiban. Tekintettel arra, hogy csupán 7 fő esetében nem szerepelt a rendfokozat a forrásokban, esetleg nem volt azonosítható a használt rövidítés, a hadifoglyokra vonatkozóan majdnem teljes képpel rendelkezünk, amit viszonylag megbízhatóan lehet kivetíteni a francia fegyveres erők soraiban harcoló teljes magyar kontingensre.

A veszteségek: halottak és hadifoglyok

Mint az már a fentiekből kiderült, a legtöbb alakulat, amelyek soraiban magyarokat is találunk, komoly veszteségeket szenvedett az 1940-es franciaországi hadjárat során. Nyilvánvaló módon az ezekben szolgáló magyarok egy része is vagy életét veszítette

a harcokban, vagy hadifogságba került azok lezárultával. A rendelkezésre álló különböző források segítségével megkíséreljük összegezni a magyarok által elszenvedett veszteségeket. Ebben a legnagyobb segítséget értelemszerűen a caen-i Modernkori Háborús Konfliktusok Áldozatainak Levéltára anyagai jelentik, de fontos adalékokkal szolgálnak a budapesti Hadtörténelmi Levéltár idevonatkozó iratcsomói is. Jelen esetben azokat a személyeket emeltük be a vizsgálati kategóriába, akik az adatok tanúsága szerint 1939–1940 folyamán veszítették életüket, illetve az ekkor zajló harcok során kerültek német hadifogságba, ahol sebesüléseik vagy más tényező következtében meghaltak.

Alakulat	**Fő**
Légiós menetezredek	27
Reguláris légiós alakulatok	7
Más légiós alakulatok	2
Reguláris alakulatok	15
Összesen	**51**

8. táblázat: Az elesettek alakulatok szerinti megoszlása

A források alapján 51 magyar származású elesett katonát lehet azonosítani. A szám első pillantásra meglepően alacsony, hiszen korábban már kiderült, hogy számos olyan alakulat, melynek soraiban százas nagyságrendben szolgáltak magyarok, igen komoly veszteségeket szenvedett a hadjárat során, egyesek teljes egészében meg is semmisültek. Ennek fényében ez a nagyjából félszáz fős veszteség nagyon szerénynek tűnik, és minden bizonnyal igen messze van a valós adattól. Ugyanakkor éppen a fent említett körülmények miatt, amelyek közepette a harcokban legsúlyosabb veszteségeket szenvedő egységek hadműveleti naplói megsemmisültek, illetve szándékosan elpusztították azokat – hogy ne kerüljenek az ellenség kezére –, a részletes adatok nem maradtak fenn. Ez már az egységek soraiban szolgálók azonosítása során is problémát okozott, és ugyanez a helyzet az elesettek felkutatása esetén is. Így biztosra vehetjük, hogy a valós veszteségadat a forrásokban fellelhetőnél jóval magasabb, de a jelenleg elérhető információk alapján csupán ezt a számot lehet alátámasztható módon közzétenni.

A különböző források alapján összeállított adatsor elemei között a személyes adatokon kívül – amelyek most kevésbé érdekesek számunkra – a közös elem az alakulat feltüntetése, így ebből az információból kell megpróbálnunk érdemi következtetést levonni. Bár, ahogy utaltunk rá, a kutatás jelenlegi állása szerint nem ismerjük az összes elesettet, így az elemzés eredményeit sem lehet általános érvényűként elfogadni, összességében elgondolkodtató, hogy a hadműveleti naplók megsemmisülése ellenére is a légiós menetezredek soraiból került ki a legtöbb veszteség, egészen pontosan 27 fő (53%), ami igazolja azt a feltevést, hogy ezek az alakulatok szenvedték meg legjob-

ban a harcokat. A második legnépesebb csoport a hadsereg reguláris alakulatainak tagjai közül elesett 15 fő (29%), ami ugyanakkor a teljes francia haderő létszámát figyelembe véve nem túl nagy arány. Amennyiben viszont a reguláris harcoló alakulatokban szolgálókhoz viszonyítjuk ezt a számot, akkor 8%-os arányt képviselnek, ami már elég jelentős érték. Végül pedig meg kell említeni, hogy a fennmaradó 9 fő is az Idegenlégióban szolgált – 7 fő a reguláris egységekben, 2 pedig vagy frissen felállított alakulatban (97. felderítő csoport), vagy pedig közelebbről meg nem határozható egységben a Légión belül –, vagyis az 51 elesettből 36 (70%) idegenlégiós volt, ami nagyon magas arány.

E számok alapján (az egészen bizonyosan hiányos adatok ellenére) talán nem túlzás kijelenteni, hogy a franciaországi hadjárat során életüket áldozó magyarok döntő többsége – összhangban az alakulatok közötti eloszlásukkal, illetve ezeknek az egységeknek a sorsával – az Idegenlégió háború időtartamára jelentkező tagjai közül került ki.

Az elszenvedett veszteség nem csupán a harcok folyamán elesetteket jelenti, hanem azokat is, akik hadifogságba kerültek. Mint korábban láttuk, a francia haderő igen jelentős hányadának jutott osztályrészül ez a sors, így logikus módon számos magyart is találunk a hadifoglyok között. Az ő beazonosításukban nagy segítséget jelentenek a német katonai hatóságok által összeállított hadifogolylisták, amelyeken 322 magyar személyt sikerült fellelni, ugyanakkor a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött 453 elemből álló lista megjegyzés rovataiban a fentiekkel való átfedéseken kívül még 86 főt lehetett a hadifoglyok közé sorolni, így teljes létszámuk 408 főre tehető. Tekintettel a számos összecsengő, egymást igazoló és kiegészítő adatra, mindkét lista számait hitelesnek tekinthetjük, ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy a francia haderő kötelékében szolgáló magyar katonák több mint 20%-a hadifogságba esett, ami igen nagy arány.

Korábban már kitértünk a német adatfelvétel eredményeként rendelkezésre álló rendfokozati eloszlás kérdésére. A két forrás adatai lehetővé teszik a magyarok alakulatainak és hadifogolytáborainak meghatározását is. Emellett kivételes esetekben az egyes személyek további sorsára vonatkozóan is közreadnak információkat, például elhalálozásukról vagy szökésükről. Előbbi esetében figyelembe kell venni, hogy a német adatfelvétel során egyes alakulattípusok neve számos különböző formában került rögzítésre – például légiós menetezredek (RMVE) szerepnek RI, RM, RT, RIE, RVE és RIVE rövidítésben is –, de az ezekhez tartozó személyek többi forrásban szereplő adataival való összevetés alapján ezek a megjelölések egyértelműen ugyanarra az egységfajtára vonatkoznak.

A hadifoglyok döntő többsége, 223 fő (54%) a légiós menetezredek soraiból került ki, ami jól illeszkedik mind az alakulatok történetéhez, mind pedig az elesettek esetében látott arányszámokhoz. A második legjelentősebb csoportot a francia hadsereg reguláris alakulataiban szolgálók adják 146 fővel (36%), ami viszonylag magas arány az ilyen típusú alakulatokban szolgáló magyarok összlétszámához képest. Ez minden bizonnyal arra is utal, hogy utóbbiak száma a jelenleg ismertnél magasabb lehet,

Alakulat	Fő
Légiós menetezredek	223
Reguláris légiós alakulatok	19
Reguláris alakulatok	146
Franciaországi csehszlovák hadsereg	14
Nincs adat	6
Összesen	**408**

9. táblázat: A hadifoglyok alakulatok szerinti megoszlása

de az ezek megismerését lehetővé tevő források hiányában ez az arányszám felfelé torzít. Reguláris légiós alakulatok soraiból 19 fő esett fogságba (4,6%), ami minden bizonnyal az ezek soraiban szolgáló viszonylag kevés magyar légióssal magyarázható. Érdekes adalék, hogy 14 fő (3,4%) a Franciaországban felállított csehszlovák hadsereg soraiban harcolt és esett fogságba, ami jól jelzi, hogy a szomszédos országokhoz kötődő kontingensek (jelentkezők, elesettek, hadifoglyok) soraiban is szép számmal lehet magyarokat találni, ha valamilyen információ alapján nemzetiségük beazonosítható. Mivel csupán 6 fő esetében nem áll rendelkezésre információ az alakulatról, a hadifoglyok katonai hovatartozását illető kép közel teljesnek tekinthető. Ebből a korábbi tendenciák megerősítése rajzolódik ki, vagyis a magyarok Idegenlégióban való erős jelenléte, valamint az annak soraiban elszenvedett jelentős veszteségek.

A hadifogság helyére vonatkozóan sajnos sokkal kevésbé részletes adatok érhetők el, mivel nem minden esetben került rögzítésre – gyakran még a német hatóságok által sem – a hadifogolytábor. Emellett a visszaemlékezésekből gyakran hiányos információk nyerhetők ki, vagyis például szerepel a tábor száma, de a típusa nem, tehát teljes bizonyossággal nem határozható meg annak helye.

A német hadsereg különböző típusú hadifogolytáborokat hozott létre annak érdekében, hogy a sikeres katonai hadműveletek után megfelelő körülmények között tudja őrizni a fogságba esett igen nagyszámú ellenséges katonát. Egyes táborokat a légi-

Tábor típusa	Fő
Frontstalag	104
Stalag	72
Oflag	1
Stalag vagy Oflag	137
Nincs adat	94
Összesen	**408**

10. táblázat: Hadifogolytáborok szerinti megoszlás

erő vagy a haditengerészet soraiból kikerülők részére alakítottak ki, de a hadifoglyok többsége rendfokozata alapján úgynevezett *Stammlager*ekbe (röviden *Stalag*), illetve *Offizier-Lager*ekbe (röviden *Oflag*) került. Előbbiekből 54-et hoztak létre a legénység és az altisztek számára, utóbbiakból pedig 49-et a tisztek részére. A franciaországi hadjárat lezárását követően a korábbinál is jóval nagyobb számú hadifogoly elhelyezéséről kellett gondoskodni, ezért a megszállt francia területeken 62 *Frontstalag*ot állítottak fel, amelyek a szövetséges haderők fogságba esett tagjainak őrzése mellett gyakran átmeneti állomásként is szolgáltak a Németországba deportált személyek számára.[73]

Az adatok tanúsága szerint látszólag a *Frontstalag*ba irányított magyarok voltak a legtöbben 104 fővel (25%), míg *Stalag*okban 72 (18%), *Oflag*ban pedig csupán 1 fő volt fogságban – bár a táborszám logikája, illetve az érintett személy rangja alapján valószínűleg ő is inkább *Fronstalag*ban lehetett. Ugyanakkor 137 (33,5%) fő esetében az adatok hiányosak, mivel nem jelzik, hogy *Stalag*ban vagy *Oflag*ban őrizték-e őket, azonban a rendfokozatuk alapján nagy valószínűséggel az előbbiekben lehettek – így viszont már 50% fölé nő a *Stalag*okban tartottak aránya. 94 esetben egyáltalán nem rendelkezünk információval a tábor számáról vagy típusáról, csupán a hadifogság ténye ismert.

Az ismert táborok alapján arra lehet következtetni, hogy a magyar hadifoglyok kisebbik részét a megszállt francia területeken felállított táborokban őrizték, döntő többségüket azonban a Harmadik Birodalom területére irányították, ahonnan szökés esetén minimális esélyük lett volna visszajutni Franciaországba. Ennek eredményeképpen leginkább a Bajorországban és Ausztriában található táborokban helyezték el őket, ami azonban a magyarok számára könnyebbséget jelentett, hiszen közelebb kerültek eredeti hazájukhoz, ahol szökés esetén menedékre lelhettek. A visszaemlékezések alapján összeállított lista megjegyzés rovatának tanúsága szerint legalább 12 fő meg is szökött a hadifogságból, közülük pedig egyesek (például Michel Wasser-Berger vagy Emeric Eugène Barasz) Magyarországra szöktek, ahol francia hadifogolyként internálták őket.

Az általános kép felvázolása után szeretnénk részletesebben is közreadni két szereplő élettörténetét, amelyek remélhetőleg segítenek testközelből is érzékeltetni az 1939–1940-es francia hadsereg magyar tagjainak sorsát.

Egyéni életutak

Ahogy korábban láttuk, a háború kitörése után a francia fegyveres erők soraiba jelentkező külföldiek egy része kifejezetten a hadsereg kötelékében szeretett volna harcolni, és csupán jobb híján fogadta el, hogy az Idegenlégió erre a célra létrehozott alakulataiba irányítsák át. Ugyanakkor hasonló nagyságrendben voltak azok, akik közvetlenül

[73] *Durand* 1994. 49–62. o.

az Idegenlégióba jelentkeztek és hagyományosnak tekinthető ötéves szerződést írtak alá. A korábban bemutatott forrásokból – amelyek nagyon hasznosak a személyek azonosításához és a létszám meghatározásához – további részletek nem derülnek ki a jelentkezők személyéről, azonban ha valakinek az 1940-es hadjárat után is folytatódott a katonai pályafutása, akkor a személyi aktájában rendelkezésre állnak olyan dokumentumok, amelyek segítségével egy, az utóbbi csoportba tartozó életút is rekonstruálható. Erre teszünk kísérletet az alábbiakban.

Idegenlégiósból tengerészgyalogos, majd gyarmati lövész

Joseph Haas (Haas József) 1911. március 5-én született Bácsalmáson. 1 méter 69 centiméter magas, barna hajú, szürkészöld szemű, ovális arcú férfi volt, akinek arca jobb felén egy sebhely szolgált különös ismertetőjelként. Az 1930-as évek végén egyedülálló volt, legközelebbi rokonai, akiket sorsáról értesíteni tudtak, szülei voltak, ők szülőhelyén, Bácsalmáson éltek. Iratai tanúsága szerint alapfokú tanulmányokat végzett, és korábban hotelportásként dolgozott.[74] Viszonylag rövid ideje tartózkodhatott francia fennhatóság alá tartozó területen, amikor 1939. december 2-án Bejrútban jelentkezett az Idegenlégióba, mivel ekkor még nem rendelkezett francia állampolgársággal, csupán magyarral. A magyar és francia nyelven kívül németül és angolul is beszélt.[75]

Jelentkezése után a Libanonban állomásozó 6. légiós gyalogezredhez irányították, ahonnan 1940. január 6-án – valószínűleg kiképzése lezárulta után – a szíriai Homszba vezényelték, tehát az 1940-es franciaországi harcokban nem vett részt. A fegyverszünet megkötése után minden bizonnyal folytatni kívánta a harcot, ezért augusztus 9-én dezertált az Idegenlégióból. Sikerült Palesztinán keresztül Egyiptomba utaznia, ahol augusztus 14-én jelentkezett a Szabad Francia Erők kötelékébe. Kiképzett katonaként azonnal beosztották egy harcoló alakulathoz másodosztályú közlegényként, de érdekes módon nem légiós különítményhez. A szabad francia tengerészgyalogos zászlóalj 3. századához került, amelynek kötelékében 1941 márciusában Eritreába helyezték át, ahol április folyamán egységével részt vett az olasz erők elleni harcokban.[76] Parancsnokának róla készült áprilisi jellemzése szerint jó katona, aki mindig készségesen hajtja végre a parancsokat és jól kezeli mind a motoros járműveket, mind a géppuskát.[77] Májusban alakulatával visszatért Egyiptomba, ahonnan egységével Palesztinába vezényelték, hogy részt vegyenek a levantei, Vichyhez hű francia területek elleni szövetséges offenzívában, amelynek érdemi része június 8-a és július 12-e között zajlott. A sikeres hadművelet után az egység több mint fél évig Szíriában állomásozott, mielőtt 1942 áprilisában Egyiptomba, majd egy hónappal később Líbiába irányították

[74] SHD GR 16 P 282553. Fiche matriculaire. 1. o.
[75] Uo. Fiche matriculaire de sous-officier ou d'homme de troupe. 1. o.
[76] Uo. Fiche de renseignement. 1. o.
[77] Uo. Fiche matriculaire de sous-officier ou d'homme de troupe. 3. o.

át, hogy szerepet vállaljon a német és olasz erők elleni sivatagi hadjáratban.[78] Ennek során Haas harcolt a Bir-Hakeim-i és az El-Alamein-i csatákban, amelyek hozzájárultak a Szabad Francia Erők nemzetközi elismertségének megszilárdításához.[79] Az év végén parancsnoka azt írta róla: „75 milliméteres önjáró löveg sofőrje. Óvatos és tökéletesen irányítja járművét. Nagyon szolgálatkész és tele van jószándékkal. Mindazonáltal kicsit hiányzik belőle a hidegvér bevetés közben. Magatartása és viselkedése nagyon jó."[80]

1943. április 1-jén első osztályú közlegénnyé nevezték ki, majd október 1-jén a felettes alakulat, az 1. szabad francia gyalogoshadosztály keretéhez rendelték vissza, ahonnan december 1-jén egy másik alegységhez, a gyarmati lövészekből álló 11. menetzászlóaljhoz vezényelték. Az iratok tanúsága szerint a háború végéig ennek soraiban teljesített szolgálatot, de a további hadjáratokban való részvételét nem említik az iratok.[81] Ennek oka lehet információhiány, de valószínűbb, hogy nem harcoló beosztásba került, ezért nem szerepel a dokumentációjában a harci eseményekben való részvétel. A háborút az 1. gyarmati gyalogezred 2. zászlóaljának soraiban fejezte be, 1945. június 30-án szerelték le.[82]

A harcokban való szerepvállalásáért kitüntetést nem kapott, de jogosult volt emlékérem viselésére az eritreai és levantei hadjáratokban való részvételéért.[83] Úgy tűnik, hogy Haas a háború lezárultát követően Franciaországban telepedett le, Párizs 16. kerületében élt, 1956-ban megszerezte a francia állampolgárságot,[84] majd nyugdíjazásakor, 1974-ben kérte katonai szolgálati idejének beszámítását.[85] További sorsáról nincs információ.

A franciaországi csehszlovák hadsereg magyar katonája

Bár a kutatás eredményeként rendelkezésre álló információk alapján viszonylag nagyszámú magyar önkéntest sikerült azonosítani, a francia–magyar katonai kapcsolatok más témaköreinek kutatása során véletlenszerűen is felbukkanhatnak olyan személyek, akik bővítik az általunk ismert önkéntesek listáját. Egyrészt nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy számos esetben más országban található az érintett személyek szülőhelye, valamint, ha nevük sem tipikusan magyaros, akkor egyéb információk híján szinte lehetetlen magyar nemzetiségük kiderítése. Jelen esetben mindkét nehezítő körülmény fennállt, de ami végképp bonyolította a beazonosítást, az az a tény,

[78] *Gras* 1983. 47–245. o.
[79] SHD GR 16 P 282553. Fiche de renseignement. 1–2. o.
[80] Uo. Fiche matriculaire de sous-officier ou d'homme de troupe. 3. o.
[81] Uo. Fiche de renseignement. 1. o.
[82] Uo. Recensement du 5 septembre 1958.
[83] Uo. Fiche matriculaire. 3. o.
[84] Uo. Recensement du 5 septembre 1958.
[85] Uo. Visite du 10 septembre 1974.

hogy egyik, korábban említett forrásban sem szerepel az itt bemutatandó személy neve. Braun azonosítása tehát bizonyos szempontból a szerencse műve volt (a Szabad Francia Erők soraiban szolgáló magyarok kutatása során derült ki személyi aktájából korábbi katonai előélete), ez a mozzanat ugyanakkor felhívja arra a figyelmet, hogy még sok személy hiányozhat a rendelkezésünkre álló forrásokból, ezért folytatni kell a feltárómunkát.

Ladislas Braun Bard (Braun Bard László) 1906. február 5-én született Zámon (ma Zam a romániai Hunyad megyében) Braun Rudolf és S. Biro Szerena gyermekeként.[86] Alap- és középfokú iskoláit Budapesten végezte el, majd az érettségi megszerzése után ugyanitt kezdte meg tanulmányait a Bölcsészettudományi Karon. Felsőfokú képzését Párizsban folytatta, majd diplomája átvétele után először banktisztviselőként, utána pedig újságíróként dolgozott a *Népszavá*nál.[87] 1926-ban teljesítette kötelező katonai szolgálatát Budapesten a gyalogság kötelékében, amelynek végén tartalékos hadnagyi rangot szerzett.[88] 1935-ben megházasodott, egy román állampolgárságú nőt vett el, akitől egy lánya született egy évvel később. 1936-ban egy, a kormány politikáját kritizáló újságcikke miatt el kellett hagynia Magyarországot, ezért Romániába települt át, ahol szintén újságíróként dolgozott. A háború kitörése után a Romániában tartózkodó csehszlovák tiszteknél jelentkezett szolgálatra, hogy a Franciaországban felállított csehszlovák haderő kötelékében harcoljon. Október 13-án kezdte meg kiképzését Franciaországban, amelynek lezárulta után az 5. gyalogezredhez vezényelték másodosztályú közlegényként. 1940. június 4-én a frontra irányították, ahol egy bombatámadásban megsérült, és fogságba esett. Némettudásának köszönhetően a következő időszakban a lakossággal való kapcsolattartásban tolmácsként segítette a német haderőt. A hadifogságból a francia lakosság segítségével július folyamán sikerült megszöknie. Párizsba ment, majd Dél-Franciaországba utazott, ahol magyar útlevelet szerzett, amelynek segítségével 1940. december 20-án Lisszabonba utazott. Itt a helyi diplomáciai képviseleten újból csatlakozni próbált a csehszlovák haderőhöz, de korábbi szolgálatát bizonyító okiratok hiányában visszautasították jelentkezését. Magyar útlevelének lejárta után – amelyet a magyar konzulátus nem hosszabbított meg – a portugál rendőrség letartóztatta, és tíz hónapot börtönben töltött.[89]

Ezt követően 1942. november 6-án a brit nagykövetség katonai attaséján keresztül jelentkezett a Szabad Francia Erők kötelékébe.[90] Jelentkezési lapján hontalanként tüntette fel magát, nyelvtudásánál pedig a magyaron és a francián kívül a németet, csehet, szlovákot, spanyolt, portugált, angolt és románt is megjelölte.[91] Az elvégzett

[86] SHD GR 16 P 88380. Fiche signalétique.
[87] Uo. Curriculum vitae. 1. o.
[88] Uo. Fiche signalétique.
[89] Uo. Curriculum vitae. 1–2. o.
[90] Uo. Lettre du 6 novembre 1942.
[91] Uo. Fiche signalétique.

orvosi alkalmassági vizsgálat megállapította, hogy az 1 méter 75 centiméter magas, 68 kilogrammos jelölt jó egészségi állapotban van és katonai szolgálatra alkalmas.[92] Ezt követően minden bizonnyal gondoskodtak róla, hogy eljusson a szabad francia alakulatokhoz és megkezdje szolgálatát, mivel dossziéja a megerősített szabad francia katonáké közé lett sorolva. Ugyanakkor erre a katonai szolgálatra vonatkozó további információ nem található a személyi aktájában, így ennek részletei egyelőre ismeretlenek.

Összegzés

A második világháború kirobbanását követően a francia hadvezetés számított az ország területén tartózkodó külföldiek részvételére a háborús erőfeszítésekben, ezért megkönnyítette számukra a francia fegyveres erőkhöz való csatlakozást, illetve támogatta egyes nemzeti alapon szerveződő kötelékek felállítását is. Ennek következtében közel 100 000 külföldi állampolgár vett részt az 1940-es franciaországi hadműveletekben, akik között a rendelkezésre álló levéltári anyagok segítségével mintegy 2000 magyart is be lehet azonosítani. Az adatok tanúsága alapján utóbbiak többsége az Idegenlégió különböző alakulatainak kötelékébe nyert besorolást, ugyanakkor jelentős részük nagy valószínűséggel még a kiképzőtáborokban tartózkodott a hadműveletek megindulásakor, így nem vett részt tevékenyen a harcokban. Velük ellentétben a kiképzésüket már korábban befejezők súlyos veszteségekkel járó harcokat folytattak, amelynek következtében sokan vesztették életüket vagy kerültek hadifogságba. Paradox módon ez utóbbi tette lehetővé a magyar önkéntesek jobb megismerését, mivel a többféle forrásra támaszkodva a korábbinál jóval részletesebb kép adható közre a francia haderő kötelékében 1939–1940 folyamán szolgálatot vállaló magyarokról.

Mindemellett ez a kép még messze nem teljes, mivel értelemszerűen a jelenleg hozzáférhető forrásokra épül, amelyek nem tartalmazzák az összes, a vizsgált téma szempontjából releváns információt. Remélhetőleg a források köre a jövőben bővíthető lesz, amelynek eredményeképpen a tanulmányban felvázolt kép további fontos részletekkel gazdagodhat.

Rövidítések

AN F 9 2802 à 2813. Archives nationales (Paris). F 9 Affaires militaires. 2802 à 2813. Centre national d'information sur les prisonniers de guerre (C.N.I.P.G.). 1940–1941.

[92] Uo. Certificat médical.

HM HIM 07 VII.	HM HIM Hadtörténelmi Levéltár. 07 VII. fondfőcsoport – Gyűjtemények segédletei.
F/18.	A francia ellenállásban résztvett magyarok névsora (453 fő). A francia hadseregben harcolt önkéntesek.
F/19.	A francia és belga ellenállás magyar hősi halottainak névjegyzéke és tevékenységük rövid leírása.
F/20.	Névjegyzék a franciaországi magyar önkéntesek és ellenállók hősi halottairól.
MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18.	Mémorial de la Shoah (Paris). Le fonds de l'Union des engagés volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis (UEVACJ-EA). Base de données des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940. https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php?larub=227&titre=engages-volontaires-etrangers-en-1939-1940. (A letöltés időpontja: 2018. július 21.)
SHD	Service Historique de la Défense (Vincennes)
GR 7 N 2475.	Recrutement et utilisation des étrangers.
GR 8YE 3706.	Hafenscher, Jean Ladislas.
GR 12 P 81.	13e Demi-Brigade de la Légion étrangère.
GR 16 P	Dossiers individuels du bureau Résistance.
282553.	Haas, Joseph.
88380.	Braun Bard, Ladislas.
GR 34 N 316.	11e régiment de la Légion étrangère.
GR 34 N 317.	12e régiment de la Légion étrangère.
GR 34 N 318.	13e Demi-Brigade de la Légion étrangère.
GR 34 N 319.	21e, 22e et 23e régiments de marche de volontaires étrangers.

Bibiliográfia

Alexandra 2010. *Alexandra, Alain:* Les prisonniers de guerre de la Campagne de France. Un enjeu majeur pour Vichy. In: Des prisonniers de guerre aux personnes capturées. Éd. *Nathalie Genet-Rouffiac.* Tulle, 2010. 25–38. o.

Bajomi Lázár 1980. *Bajomi Lázár Endre:* Ego sum gallicus captivus. Francia menekültek Magyarországon. Budapest, 1980.

Bajomi Lázár 1984. *Bajomi Lázár Endre:* Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban. Budapest, 1984.

Bene 2017. *Bene Krisztián:* A francia hadsereg baranyai katonái az első világháborúban. In: A nagy háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Szerk. *Bősz Attila.* Pécs, 2017. 30–52. o.

Bene 2019. *Bene Krisztián:* Egy lovagias lázadó. Raoul Magrin-Vernerey katonai pályafutása a Mediterráneum vonzásában. *Aetas,* 28. (2019) 1. sz. 78–96. o.

Bene 2021. *Bene Krisztián:* Vereségtől győzelemig. A Francia Idegenlégió a második világháborúban. *Mediterrán Világ,* 15. (2021) 1. sz. 73–95. o.

Blond 2008. *Blond, Georges:* Histoire de la Légion étrangère. Paris, 2008.

Broche – Muracciole 2010. Dictionnaire de la France libre. Éd. *François Broche – Jean-François Muracciole.* Paris, 2010.

Comor 1988. *Comor, André-Paul:* L'Epopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940–1945. Paris, 1988.

Comor 2013. *Comor, André-Paul:* La Légion Étrangère. Histoire et dictionnaire. Paris, 2013.

Courtois – Peschanski – Rayski 1989. *Courtois, Stéphane – Peschanski, Denis – Rayski, Adam:* Le sang de l'étranger. Les immigrés des la M.O.I. dans la Résistance. Paris, 1989.

De Gmeline 2016. *De Gmeline, Patrick:* Nouvelle histoire de la Légion étrangère. Paris, 2016.

Durand 1994. *Durand, Yves:* Les Prisonniers de guerre dans les Stalags, les Oflags et les Kommandos, 1939–1945. Paris, 1994.

Filyó 1986. *Filyó Mihály et al.:* Magyarok az európai antifasiszta ellenállási mozgalmakban. Budapest, 1986.

Gras 1983. *Gras, Yves:* La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat. Paris, 1983.

Janicaud 2003. *Janicaud, Benjamin:* A franciaországi magyar emigráció politikai változásai a negyvenes években. *Acta Historica Acta Universitatis Szegediensis,* 118. (2003) 2. sz. 81–92. o.

Janicaud 2009. *Janicaud, Benjamin:* Les missions religieuses au sein de l'immigration hongroise en France (1927–1940). *Cahiers de la Méditerranée,* 40. (2009) 1. sz. 131–140. o.

Komját – Pécsi 1973. *Komját Irén – Pécsi Anna:* A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban, 1934–1944. Budapest, 1973.

Lagzi 2016. *Lagzi István:* Francia menekültek Magyarországon, 1940–1945. Dokumentumok. • Évadés français en Hongrie, 1940–1945. Documents. Szeged, 2016.

Leroy 2010. *Leroy, Stéphane:* Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche des Volontaires Étrangers. Engagement, présence et formation militaire (janvier 1939–mai 1940). *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine,* 6. (2010) https://journals.openedition.org/ccec/3285?lang=en. (A letöltés időpontja: 2019. augusztus 16.)

Mahuault 2013. *Mahuault, Jean-Paul:* Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45. Paris, 2013.

Maliszewski 2015. *Maliszewski, Lech:* Une évacuation par évaporation. Le rôle du général Louis Faury dans le transfert clandestin vers la France des militaires polonais internés en Roumanie en septembre 1939. In: La France, les Français en guerre(s) et l'Europe médiane aux XIXe et XXe siècles. Éd. *Krisztián Bene – Ferenc Dávid*. Talmont-Saint-Hilaire, 2015. 61–71. o.

Marès 1991. *Marès, Antoine:* L'armée tchécoslovaque en France (1939–1940). *Hommes & Migration*s, 5. (1991) 11. sz. 22–26. o.

Molnár 1931. *Molnár Sándor:* Magyar sors francia földön. Párizs, 1931.

Montagnon 1999. *Montagnon, Pierre:* La légion étrangère. De 1831 à nos jours. Paris, 1999.

Pécsi 1968. *Pécsi Anna:* Magyar antifasiszták a francia és a belga ellenállási mozgalomban. In: Fegyverrel a fasizmus ellen. Szerk. *Gazsi József – Pintér István*. Budapest, 1968. 48–75. o.

Porch 1994. *Porch, Douglas:* La Légion étrangère, 1831–1962. Paris, 1994.

Krisztián Bene

HUNGARIANS IN THE FRENCH ARMY IN 1939–1940
General Attributes and Personal Careers

(Summary)

Franco-Hungarian military relations during World War II constitute a less well-researched chapter in the history of the two countries. Despite its relative unknownness, this network of contacts was quite rich and diverse, since cooperation between French and Hungarian citizens (soldiers and civilians) took place on numerous occasions and in various ways in different theatres of war during the conflict. The aim of the present thesis – as the first of a three-part series of studies – is to determine the number of Hungarians who served in the French army in the period between 1939 and 1940 and to present their general attributes and activities. After the outbreak of war, the French military leadership allowed and encouraged the entry of foreign nationals into the French army and directed the volunteers partly to formations organized by nationality and partly

to the French Foreign Legion. At the same time, men of foreign origin who had already acquired French citizenship were mobilized into the French army. Among the above persons, with the help of available French and Hungarian archival sources, approximately two thousand persons of Hungarian nationality were identified, almost 80 percent of whom served in the Foreign Legion. With the help of the data in different types of sources, we also attempt to determine, in addition to the number of people, the place of birth, age, place of residence in France, professional history, corps, rank and fate (death, prisoner of war) of those affected during the campaign. The study concludes with a presentation of the individual life paths of two Hungarians belonging to the above group.

Krisztián Bene

UNGARN IN DER FRANZÖSISCHEN ARMEE IM JAHR 1939–1940
Allgemeine Merkmale und individuelle Lebenswege

(Resümee)

Die französisch-ungarischen Militärbeziehungen während des Zweiten Weltkriegs sind das am wenigsten erforschte Kapitel in der Geschichte der beiden Länder. Trotz ihrer relativen Unbekanntheit war diese Beziehung sehr reichhaltig und vielfältig, da es während des Konflikts zahlreiche Gelegenheiten und sehr unterschiedliche Formen der Zusammenarbeit zwischen französischen und ungarischen Bürgern (Soldaten und Zivilisten) auf verschiedenen Kriegsschauplätzen gab. Ziel dieser Arbeit, der ersten einer dreiteiligen Studienreihe, ist es, die Zahl der Ungarn, die 1939–40 in den französischen Streitkräften dienten, zu ermitteln und ihre allgemeinen Merkmale und Tätigkeiten zu beschreiben. Nach Ausbruch des Krieges erlaubte und förderte die französische Militärführung die Aufnahme von ausländischen Bürgern in die französischen Streitkräfte und leitete die Freiwilligen zum Teil an die national organisierten Einheiten und zum Teil an die französische Fremdenlegion weiter. Gleichzeitig wurden auch Männer ausländischer Herkunft, die bereits die französische Staatsbürgerschaft erworben hatten, für die französische Armee mobilisiert. Die verfügbaren französischen und ungarischen Archivquellen haben dazu beigetragen, etwa 2000 Personen ungarischer Nationalität zu identifizieren, von denen fast 80 Prozent in der Fremdenlegion dienten. Anhand von Daten aus verschiedenen Quellen wird der Versuch unternommen, nicht nur die Zahl der Soldaten zu ermitteln, sondern auch ihren Geburtsort, ihr Alter, ihren Wohnort in Frankreich, ihren beruflichen Hintergrund, ihren Verband, ihren Rang und ihr Schicksal während des Feldzugs (Tod, Kriegsgefangenschaft). Die Studie schließt mit den individuellen Biographien von zwei dieser Personen.

Krisztián Bene

LES HONGROIS DANS L'ARMÉE FRANÇAISE EN 1939–1940
Caractéristiques générales et carrières individuelles

(Résumé)

Les relations militaires franco-hongroises pendant la Seconde Guerre mondiale constituent un chapitre peu étudié de l'histoire des deux pays. Même si elles sont relativement peu connues, ces relations étaient assez riches et variées, car des citoyens français et hongrois (soldats et

civils) sont entrés en contact sur les différents théâtres de guerre à maintes occasions et des manières fort différentes. L'objectif de cette étude, la première d'une série de trois, est d'identifier le nombre de Hongrois servant dans les forces françaises en 1939–1940, de décrire leurs caractéristiques générales et leurs activités. Après le déclenchement de la guerre, les autorités militaires françaises ont autorisé et encouragé l'enrôlement de ressortissants étrangers dans les forces armées françaises. Les volontaires furent envoyés dans les unités organisées pour les différentes nationalités ou dans la Légion étrangère française. Dans le même temps, les hommes d'origine étrangère ayant déjà acquis la nationalité française furent également mobilisés pour rejoindre l'armée française. Les sources d'archives françaises et hongroises disponibles ont permis d'identifier environ deux mille personnes de nationalité hongroise dont près de 80 % ont servi dans la Légion étrangère. Sur la base des données provenant de différents types de sources, l'auteur tente de déterminer non seulement le nombre de personnes concernées, mais aussi leur lieu de naissance, leur âge, leur lieu de résidence en France, leur parcours professionnel, leur unité, leur grade et leur sort pendant la guerre (décès, captivité de guerre). L'étude se termine par la biographie de deux de ces personnes.

Кристиан Бене

ВЕНГРЫ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ АРМИИ В 1939–1940 ГГ.
Общие характеристики и индивидуальные жизненные пути

(Резюме)

Французско-венгерские военные отношения во время Второй мировой войны представляют собой менее изученную главу в истории двух стран. Несмотря на свою относительную малоизвестность, эта система отношений была достаточно богатой и разветвлённой, так как во время конфликта сотрудничество между французскими и венгерскими гражданами (солдатами и гражданскими лицами) во многих случаях и различных театров военных действий происходило различным образом. Целью настоящей работы – в качестве первого элемента трёхтомной серии исследований – является определение количества венгров, служивших во французской армии в период 1939–40-их гг., а также представление их общих характеристик и деятельностей. После начала войны французское военное руководство разрешало и поощряло вступление иностранных граждан во французские вооруженные силы, а добровольцев направляло отчасти в отряды, организованные по национальному признаку, отчасти во Французский Иностранный легион. Одновременно с этим мобилизировала во французскую армию мужчин иностранного происхождения, уже получивших французское гражданство. С помощью доступных французских и венгерских архивных источников среди вышеперечисленных лиц удалось выявить приблизительно около двух тысяч лиц венгерской национальности, почти 80 процентов из них служило в Иностранном легионе. С помощью данных источников отличающегося типа делаем попытку определить наряду с численностью этих служащих лиц их месторождения, возрасты, французские места жительства, профессиональное прошлое, их чин и судьбу во время военного похода (смерть, военный плен) отряда. Исследование заканчивается представлением индивидуальных жизненных путей двух лиц, принадлежащих к вышеуказанной группе.

VÁNYAI MÁRTON

CSEND A VIHAR ELŐTT

A Vörös Hadsereg harctevékenysége a kitörés előtti órákban Buda területén

Budapest 1944–1945. évi ostromának történetében a kitörésként elhíresült eseménysorozat immár évtizedek óta kiemelt érdeklődésre tart számot. Értelmezési keretei igen széles spektrumon mozognak attól függően, hogy egy adott narratíva mennyire épül elsődleges forrásokra, illetve a különböző jellegű források szintézisére, és persze nem utolsósorban attól, hogy mennyire felel meg a tudományos módszer követelményeinek. Ilyen szellemi közegben a történettudomány igen előnyös helyzetben van, mivel az Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Irattára[1] elképesztő iramban és mennyiségben tesz online kutathatóvá a Vörös Hadsereg második világháborús tevékenységével összefüggő, minősítés alól feloldott, eredeti dokumentumokat.[2] Így mostanra megvalósulni látszik az a szerencsés állapot, hogy az ostromban részt vevő mindkét hadviselő fél nézőpontjából el lehet mesélni az eseményeket, a védők és támadók narratíváját ütköztetni lehet, így vizsgálva, hogy mik a közös pontok, hol található ellentmondás, és hol szükségesek még további kutatások. Emiatt immár lehetséges lépést tartani a szűnni nem akaró érdeklődéssel, miközben nem szükséges kompromisszumot kötni a szakmaiság rovására.

A fentieket szem előtt tartva kísérlem meg feltárni, hogyan teltek az utolsó órák az arcvonal szovjet oldalán, hogyan érte a kitörés a Vörös Hadsereget, illetve, hogy van-e alapja az „árulás-mítosznak".[3] Ehhez a legideálisabb források a szovjet lövészhadosztályok napi harcjelentései, illetve – ezek híján – hadinaplóik napi bejegyzései. Szükség esetén a hadműveleti összefoglaló jelentések is fogódzót nyújthatnak.[4]

A szűkebb értelemben vett harccselekmények elemzése előtt feltétlenül szükséges áttekinteni, hogy mely szovjet lövészhadosztályok tartották harapófogóban a német–magyar védősereget Budán, 1945. február 11-én. A szovjet 83. önálló tengerészgyalog-dandár nem képezi jelen tanulmány tárgyát, mert harctevékenységéről Buda

---

1 Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeraciji. (A továbbiakban: CAMO.)

2 Vö. Pamjaty Naroda, 1941–1945 (https://pamyat-naroda.ru/), mely a CAMO által üzemeltett oldal. Jelen tanulmány írásának idején még csak az 1941 és 1945 közti időszakra vonatkozóan érhetők el a dokumentumok, de a várakozások szerint ez hamarosan kitolódik az 1939 és 1945 közti időszakra, tehát a teljes második világháborúra.

3 Bár megállapíthatatlan, hogy kitől származik az értesülés, miszerint a kitörést elárulták (esetleg kémek útján előre tudott róla a szovjet hadvezetés), az bizonyos, hogy az szélesebb körben Gosztonyi Péter munkája alapján kezdett terjedni. *Gosztonyi* 1998. 144–145. o.

4 A katonai terminológiával kapcsolatos kérdések tisztázásáért Számvéber Norbertnek mondok köszönetet.

Szovjet lövészhadosztály	**Élelmezési létszám**[5] (magyar önkéntesek nélkül)	**Arcvonalszakasz**
109. gárda-lövészhadosztály	4 090 fő[6]	Bem József tér–Fekete Sas utca–Margit körút
180. lövészhadosztály	3 503 fő	Mechwart-liget–Gyógyfű utca
297. lövészhadosztály	3 481 fő	Gyógyfű utca–Pálya utca
108. gárda-lövészhadosztály	4 090 fő[7]	Mészáros utca
25. gárda-lövészhadosztály	3 389 fő	Mészáros utca déli része–Hegyalja út
320. lövészhadosztály	3 342 fő	Hegyalja út–Gellért-hegy nyugati fele–Citadella
317. lövészhadosztály	5 029 fő	Gellért-hegy délnyugati lejtői a Citadelláig
316. lövészhadosztály	4 212 fő[8]	Gellért-hegy keleti fele és déli térsége
Összesen	**33 136 fő**[9]	**kb. 6 kilométer (Dunától Dunáig)**

1. táblázat: A Budapestet körülzáró szovjet lövészhadosztályok, 1945. február 11.[10]

ostromának legutolsó időszakára vonatkozóan rendelkezésre áll egy igen részletes forrásközlés (mely harcintézkedéseket és napi jelentéseket is tartalmaz).[11] Az alakulat február 11-én a Gellért-hegyet rohamozta dél felől, miután véres harcok árán sikerült átverekednie magát a Dombóvári úti vasúti töltésen. Élelmezési létszáma nagyságrendileg 2000 főre tehető, a dandár harcait két magyar önkéntes század is támogatta.

[5] A létszám az 1945. február 1-jei állapotot mutatja. Ennél a 11-ei létszám feltételezésem szerint legfeljebb 5%-kal lehetett kisebb.

[6] Egy lövészezred nélkül. A 309. gárda-lövészezred ugyanis Esztergom térségében harcolt, a Szamár-hegy körzetében.

[7] A hadosztály alárendeltségébe tartozó három lövészezred közül egy, a 308. gárda-lövészezred mélységben települt, hadműveleti tartalékban volt, február 11-én Istenhegy városrészben.

[8] A 316. lövészhadosztályhoz éppen február 11-én rendeltek egy magyar önkéntes századot, amely napközben még nem érkezett be/nem volt bevethető. A magyar önkéntes század első bevetése a kitörés felszámolásához köthető, már Buda külterületén.

[9] A táblázatban szereplő számok végösszegéhez szükséges még hozzászámolni további 2000 főt a 83. önálló tengerészgyalog-dandárból! Alighanem a tényleges összlétszám akár több ezer fővel is kisebb lehetett, mert több csapattest sem tartózkodott a budai arcvonalon. A harcos létszám pedig az élelmezési létszámnak is csak a töredékét tette ki. Nagyságrendileg a bekerítési gyűrű teljes hosszában körülbelül 8000 főre tehető a szovjet gyalogsági harcos létszám.

[10] A táblázat forrása *Ungváry – Ványai* 2019. 6. o. Az adatokat, ahol szükséges volt, pontosítottam.

[11] *Harsányi* 1969. 724–732. o.

A fenti lista egyben a tanulmány szerkezeti tagolását is mutatja: az arcvonalszakaszokat a Dunától a Dunáig (félkörben, a Margit körúttól a Gellért-hegyig) szovjet lövészhadosztályok szerint haladva fogom vizsgálni.

Az 1. táblázat kapcsán szükséges hangsúlyozni, hogy az csak a budai arcvonalat veszi számba; a mélységben települt tüzérség, a (roham)utászalakulatok, a karhatalmi különítmények, illetve az áttelepülés közben vagy tartalékban lévő lövészhadosztályok, lovasalakulatok további jelentékeny erőt képviseltek. Összességében a Budai Várnegyed és a német főerők között körülbelül 92 000 szovjet katona állhatott, és bár a kitörés pillanatában számos alakulat nem az események irányában tevékenykedett, azok nagy részét sürgősen a kitörők üldözésére vezényelték, városon belül és kívül egyaránt.[12] A kitörés kapcsán mérsékelt jelentősége van a szovjet fél szempontjából a harcos létszám és az élelmezési létszám megkülönböztetésének, hiszen a kaotikus viszonyok között, amikor a kitörők bárhol, bármikor, bármennyien felbukkanhattak, valamennyi szovjet katona potenciális harcolóvá vált, és fegyvert ragadtak nemcsak a törzsek, de még a jelentős arányban nőkből álló híradó- és egészségügyi alakulatok is.

A február 11-én napközben, illetve a kitöréskor bevethető német–magyar védősereg létszámát az utóbbi közel 80 évben alighanem folyamatosan túlbecsülték. Ennek oka, hogy az elhíresült rádióüzenet, amelyet Pfeffer-Wildenbruch[13] küldött a kitörés megindulása előtt, tartalmaz bizonyos konkrét számokat: 14 300 harcképes és 9600 sebesült német katonáról szól, továbbá 20 000 magyar katonáról is említést tesz.[14] Ugyanakkor a legújabb kutatások szerint ez nem a február 11-ei állapotokat tükrözi, a fent idézett létszámadatok valójában február 9-ére vonatkoztak![15] Ennek azért van nagy jelentősége, mert valószínű, hogy az utolsó napra megmaradt, majd kitörést vállaló védősereg sokkal kisebb lehetett a február 9-ei csoportosulásnál, hiszen a közbeeső két nap alatt tömegesen adták meg magukat a magyar katonák,[16] továbbá a németek is minden bizonnyal súlyos veszteségeket szenvedtek.[17] Mint a későbbiekben látható lesz, még február 11-én is ellenlökésekre vállalkozott a védősereg, és a Gellért-hegy ostroma is igen véres harcokkal járt, tehát valószerűtlen, hogy a németek körében ne növekedett volna a sebesültek (és az elesettek) száma és aránya. Becslés szintjén február 11-én körülbelül 12 000 harcképes és 10 000 sebesült német katona vélelmezhető a bekerítésben, a magyarok száma pedig alighanem néhány ezer főre tehető (hiszen ha

[12] *Ungváry – Ványai* 2019. 9. o.

[13] Karl Pfeffer-Wildenbruch (1888–1971), SS Obergruppenführer, a német IX. SS hegyihadtest parancsnoka, a bekerített német–magyar védősereg parancsnoka.

[14] *Ungváry – Ványai* 2019. 9. o.

[15] Vö. NARA T733, S272, R304. Felvételszám: 6255660. A hivatkozott német jelentést Számvéber Norbert kutatásainak köszönhetően ismerjük. 2021. április 23-án tette közzé a személyes Facebook-profilján, fényképmelléklet kíséretében (https://www.facebook.com/photo?fbid=3864331250324705&set=pcb.3864338950323935).

[16] Például a Gellért Szállóban.

[17] *Nevenkin* 2019. 886–889. o.

1. térkép: A 25. gárda-lövészhadosztály hadinaplójához mellékelt térkép vonatkozó részlete

vissza is vonultak a Várba, a harcot szinte kivétel nélkül igyekeztek kerülni). Az, hogy Pfeffer-Wildenbruch miért jelentett február 11-én délután február 9-ei létszámadatokat, nem egyértelmű. A legkézenfekvőbb magyarázatnak az tűnik, hogy fogalma sem volt az általa irányított sereg tényleges állapotáról, és jelentésében a legutolsó hivatalos számokat közölte.

Következzék az egyes szovjet lövészhadosztályok harctevékenységének bemutatása a fentebb meghatározott feltételek és szervezőelvek alapján. Az egyes arcvonalszakaszok szemléltetésére szolgáló térkép és a kivágatok a szovjet 25. gárda-lövészhadosztály vonatkozó hadinaplójához mellékelt, 1945 nyarán készült térképről származnak.[18]

A 109. gárda-lövészhadosztály

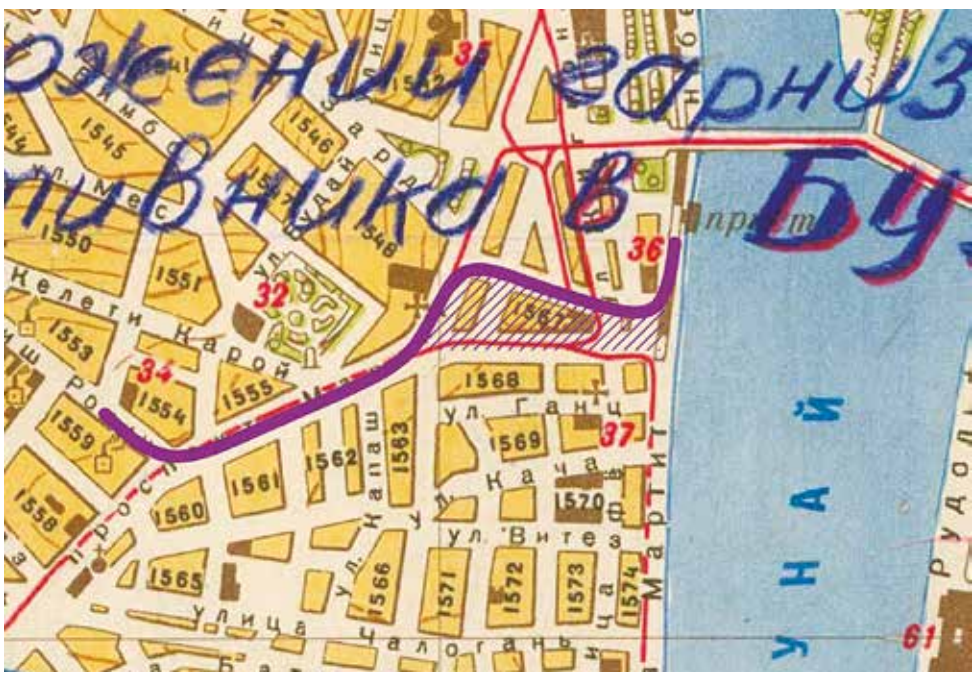

2. térkép: A 109. gárda-lövészhadosztály arcvonalszakasza[19]

A szovjet 109. gárda-lövészhadosztály Budán északról dél felé haladva[20] jutott el arra az arcvonalszakaszra, ahol a kitörés is érte: a Dunától a Fekete Sas utcán keresztül, a Margit körút vonalán, végig a Kis Rókus utcáig. A hadosztály szempontjából legkritikusabb terület egyértelműen a Duna–Margit körút–Bem József utca által

[18] CAMO f. 1102, op. 1, gy. 26. Kezdőlap: 1. 104. o.
[19] CAMO f. 1600, op. 1, gy. 14. Kezdőlap: 1. 58. o.
[20] *Nevenkin* 2019. 790–798. o.

határolt néhány háztömbnyi terület volt: több mint egy héten keresztül folytak itt a harcok, és valódi patthelyzet alakult ki.[21] Sem a támadók nem tudták folytatni az előrenyomulást, sem a védők nem tudták tartósan megakasztani a szovjet rohamokat. A gyakorlatban ez úgy nézhetett ki, hogy a szovjetek rohamcsoportokkal próbálták megvetni a lábukat az utca túloldalán álló háztömbök falainál, esetleg pár épületbe be is hatoltak, de néhány óra múlva géppuska-, akna- és gyalogsági tűzzel a védők visszaverték a támadókat a megindulási állásokba. Amennyiben egy-egy komolyabb beékelődés létre is jött az arcvonalban akár a védők, akár a támadók rovására, azt jellemzően egy napon belül felszámolta az érintett fél – és ez így zajlott lényegében egész februárban mindössze néhány száz négyzetméteren. A 109. gárda-lövészhadosztály által ellenőrzött további arcvonalszakasz némileg „nyugodtabbnak" bizonyult, vélhetően elsődlegesen északról próbáltak meg eredményt kicsikarni a támadások során. Az alakulat február 11-ei harcjelentése így szól:

„A 109. gárda-lövészhadosztály törzsének 039. számú harcjelentése – 1945. február 11.
(Budapest térképvázlat, 470. háztömb[22])

1. Az ellenség folytatja a védekezést a korábbi szakaszon. Műszaki megerődítést végez rajta, illetve golyószóró-, gránátvető- és aknavetőtüzet vezet peremvonalunk ellen.
   1945. 02. 11-én 8:45-kor[23] az 1562. számú háztömbből[24] a 32. objektum[25] irányába egy századnyi gyalogsági erővel, tüzérségi támogatás mellett próbálta támadni harcrendjeinket.[26] A támadást visszavertük. Az ellenség légiereje 1945. 02. 10-éről 11-ére virradó éjjel lőszert és élelmet szórt a bekerített csoportosulás számára. Kb. 25 bevetést észleltünk.
2. A 109. gárda-lövészhadosztály február 10-éről 11-ére virradó éjjel rendezte az alegységek sorait, feltöltötte őket lőszerrel, megfigyelést és felderítést végzett kontroll-foglyok[27] ejtése céljából.
   1945. 02. 11-én 9:00-kor megerősített rohamcsoportokkal támadásba lendült.
3. A 312. gárda-lövészezred reggeltől támadott a saját sávjában, heves gyalogsági-, golyószóró- és aknatűzzel találkozott, sikert nem ért el.
   1945. 02. 11-én 9:00-kor visszaverte az ellenség gyalogságának századnyi erejű ellenlökését a 32. objektum irányába.

[21] *Nevenkin* 2019. 890–894. o.
[22] A hadosztálytörzs harcálláspontjának helyszíne, a térképrészleten nem látszik.
[23] Moszkvai idő! A budapesti helyi idő ebben az esetben 6:45 perc. Az időpontokat a szovjetek a mindenkori moszkvai időzónának megfelelően adták meg, amit meghagytam a közölt dokumentumokban. Az egyértelműség kedvéért a tanulmány főszövegében a moszkvai idő DŐLT, a helyi, budapesti idő pedig ÁLLÓ betűkkel szedett. A két időzóna között az eltérés 2 óra.
[24] A Szász Károly utca és a Margit körút sarkán álló háztömbök.
[25] Mechwart-liget.
[26] Talán a német–magyar védősereg ezt tartotta gyenge pontnak, abból kiindulva, milyen elkeseredetten küzdött a 109. gárda-lövészhadosztály a Fekete Sas utca környékén.
[27] Olyan típusú hadifoglyok, akikről vélelmezhető, hogy a védősereg pillanatnyi állapotáról, valamint távlati terveiről akár csak szóbeszéd szintjén információval rendelkezhetnek, legalább saját szintjükön.

4. A 306. gárda-lövészezred reggeltől támadott a saját sávjában, az ellenség tömegtüzével találta szemben magát és nem ért el sikert.
5. Az ellenségnek okozott veszteség – megsemmisítve 50 katona és tiszt. Lefogva az ellenség két tüzelőállása. Az ellenség 64 katonája fogságba ejtve.
   Saját veszteség: halott – 0, sebesült – 4 fő.
6. A Duna vízszintje 1945. 02. 10 20:00 és 1945. 02. 11 08:00 közt süllyedt 34 cm-t.
7. Elhatározás: Felszámolni a tüzelőállásokat, melyek zavarják a csapatrészek előrehaladását. A csapatrészeket készenlétben tartani, az ellenség ellenlökéseit visszaverendő. Folytatni a korábbi feladat végrehajtását.

A 109. gárda-lövészhadosztály parancsnoka,
Baldinov gárdaezredes [a név kézírással – V. M.]"[28]

Mint olvasható, február 11-e egy átlagos, kemény harcokkal terhelt nap volt a 109. gárda-lövészhadosztály számára. Figyelemre méltó, hogy még ekkor is az ellenség ellenlökései nehezítették a feladatok végrehajtását, és az alakulat nem is tudott felmutatni semmi értékelhető eredményt a kitörés megindulásáig. Alighanem jól jött volna a segítség az alárendelt 309. gárda-lövészezredtől, azonban ez az alakulat ekkor nem is állomásozott Budán. A védők ellenlökései egyébként a kitörés szempontjából talán inkább károsnak tekinthetők: emiatt a 109. gárda-lövészhadosztályt készenlétben tartotta a parancsnoka, és az éjjel beálltával meginduló kitörés kevésbé érte készületlenül a szovjet felet. A meglepetés így nem volt teljes, bár a fenti forrás sem beszél arról, hogy számítottak volna egy olyan léptékű hadműveletre, mint amit a kitörés jelentett. Mivel a Margit körút nem minősült főiránynak a kitörés során, és a szovjet fél nem volt teljesen készületlen, a német–magyar védők minden próbálkozása összeomlott az átjutást illetően. A mélységbe beszivárgókat a lövészhadosztály tüzérezrede közvetlen irányzással tüzelve semmisítette meg Gül Baba türbéjének körzetében. A szovjet források alapján arra következtethetünk, hogy ezen az arcvonalszakaszon csak annak sikerülhetett túlélni a kitörést, akit a szovjetek észre sem vettek, tehát jellemzően a kis csoportoknak, vagy a magányosan próbálkozóknak volt némi esélye.

A 109. gárda-lövészhadosztály kapcsán feltétlenül meg kell említeni, hogy az általában kevés meglepetést tartogató, 1945. február hónapról szóló hadinaplójában szerepel egy meghökkentő bevezető rész 1945. február 11-ére vonatkozóan. Így szól: „1945. év február 11-e. A 75. lövészhadtest 1945. 02. 10-ei rejtjelezett távirata. A foglyok információi és elmondásai alapján az ellenség megpróbálja kijuttatni a bekerített csoportosulását északnyugati irányba. A 109. gárda-lövészhadosztály folytatja a megszabott feladat végrehajtását, készenlétben áll az ellenség támadásának feltartóztatására, mely a bekerítésből való kijutásra irányul. Budapest térképvázlat."[29]

[28] CAMO f. 1302, op. 1, gy. 27. Kezdőlap: 80.
[29] CAMO f. 968, op. 1, gy. 233. Kezdőlap: 167. 7. o.

Jelen ismereteink szerint (közel) egykorú[30] szovjet hadműveleti dokumentáció rendkívül ritkán támasztja alá azt az elméletet, miszerint a kitörést elárulták volna.[31] A hivatkozott rejtjelezett táviratnak sem a 75. lövészhadtest anyagaiban, sem más alárendelt lövészhadosztályok anyagaiban nem sikerült nyomára bukkanni, még utalás szintjén sem (különös tekintettel a 180. lövészhadosztályra, mely a kitörés főirányában helyezkedett el). Megjegyzendő, hogy amennyiben elfogadjuk a távirat létezését, és az már február 10-én beérkezett a 109. gárda-lövészhadosztályhoz, a foglyokat legkésőbb február 10-én kellett ejteni (akik az utasítást/elképzelést legkésőbb február 9-én kellett, hogy megtudják). Ez viszont teljesen kizárja, hogy a tényleges kitörésről rendelkezhettek volna információval, ugyanis Pfeffer-Wildenbruch, a védősereg német parancsnoka csak február 10-én este, a IX. SS hegyihadtest törzsének megbeszélésén jelentette be, hogy a kitörés mellett döntött. A védők hadosztályparancsnokai (elvileg) csak február 11-én 14:00-kor, az ezredparancsnokok 16:00-kor értesültek a tervről; a csapatokhoz az információt 18:00-kor, két órával a roham kezdete előtt küldték meg.[32] A fenti, merőben új „árulás-mítosz" úgy illeszthető be az ostrom logikájába, hogy nemcsak a szovjet fél, de a német–magyar védősereg is napok óta érezte, menynyire közeledik az ostrom vége, és hogy az csak kitöréssel zárulhat. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kitörésre közösségi igény is mutatkozott – mindkét oldalról, hiszen a szovjetek is tapasztalták, hogy a német csapatok általában az utolsó töltényig küzdenek és bekerítésben kitöréssel próbálkoznak. A korszellem ismeretében az igényt alighanem az általános háborús propaganda, a totális háború logikája, valamint az ostrom végén eluralkodó tömegpszichózis hívta életre.

A 180. lövészhadosztály

A 180. lövészhadosztály – a 109. gárda-lövészhadosztályhoz hasonlóan – szintén február legeleje óta küszködött az előrehaladással saját arcvonalszakaszán.[33] A védők nem adták olcsón azokat az állásokat, ahol február 11-én napközben a 180. lövészhadosztály harcolt: a Kis Rókus utcától a Széna tér nyugati felén át, a Széll Kálmán téren keresztül a Gyógyfű utcáig. A február 11-ei hadműveleti összefoglaló jelentés így szól:

[30] A hadinapló teljes szövegét 1945. március 2-án véglegesítették.

[31] A jelenség ugyanakkor nem teljesen egyedülálló: a 109. nagy hatóerejű nehéztüzérdandár hadinaplója egy elfogott „vlaszovistát" említ, akinek vallomása szerint további hét személy ment át a Margit körútnál húzódó arcvonalon február 10-én éjjel. Ez egyes vélelmezések szerint már a kitörés előkészítésére, mélységi felderítés céljával történt. CAMO f. 9937, op. 1, gy. 45. Kezdőlap: 49. 14. o. Idézi *Ungváry – Ványai* 2019. 12. o.

[32] *Ungváry* 2021. 26–28. o.

[33] *Nevenkin* 2019. 894–897. o.

3. térkép: A 180. lövészhadosztály arcvonalszakasza[34]

„A 180. lövészhadosztály törzsének 029. számú hadműveleti összefoglaló jelentése
– 1945. február 11. 20:00
(Budapest térképvázlat, 1140. háztömb[35])

1. A hadosztály csapatrészei, folytatva a korábban megszabott feladat végrehajtását, 9:00-kor felújították a támadást. Harcrendjei erőteljes tűzhatásba ütköztek, sikert nem értek el. Folytatják a tűzharcot az ellenséggel a korábbi vonalon.
2. A 86. lövészezred 1945. 02. 11-én 9:00-kor felújította támadótevékenységét, erős tűzellenállással találkozott, sikert nem ért el. Az ezred alegységei tűzharcot vívnak az ellenséggel a korábbi vonalon.
   Fogoly és zsákmány nincs. Megsemmisítve az ellenség 10 katonája. Az ezred személyi állományának veszteségei: halott – 1 fő, sebesült – 6 fő, a halottak közt van az ezredtüzérség főnöke, Zajcev őrnagy.[36]
   Ezred-harcálláspont – 1527. háztömb.

[34] CAMO f. 1102, op. 1, gy. 26. Kezdőlap: 1. 104. o.
[35] A hadosztálytörzs harcálláspontjának helyszíne, a térképrészleten nem látszik.
[36] Dmitrij Mihajlovics Zajcev (sz. 1911.), őrnagy. A veszteségi kartonja szerint 1945. február 9-én esett el, holttestét a Városmajor utca 29. szám alatt temették el.

3. A 42. lövészezred[37] a korábbi feladatnak megfelelően támadva az ellenség erős tűzellenállása miatt sikert nem ért el. Az ezred alegységei a korábbi vonalon helyezkednek el.
   Fogoly és zsákmány nincs. Megsemmisítve az ellenség 5 katonája. Az ezred személyi állományának veszteségei: halott – 1 fő, sebesült – 4 fő, ezenkívül megsebesült – 4 fő és légnyomást kapott – 2 fő magyar katona, akik az ezred harcrendjében szolgálnak.
   Ezred-harcálláspont – 1523. háztömb.
4. A 21. lövészezred 9:00-tól felújítva a támadásokat, erős tűzellenállással találta magát szemben az ellenség harcrendjéből, sikert nem ért el. Folytatja a harcot a korábban elfoglalt vonalakon.
   Fogoly és zsákmány nincs. Megsemmisítve az ellenség 5 katonája. Az ezred személyi állományának veszteségei: sebesült – 3 fő
   Ezred-harcálláspont – 1157. háztömb.
5. 627. tüzérezred – tüzelőállások – a korábbiak szerint. A lövegek közvetlen irányzású tüzével lefogta az ellenség tűzfészkeit és megfigyelt célpontjait.
6. 15. önálló páncéltörő tüzérosztály – a hadosztály parancsnokának páncéltörő tartaléka. Tüzelőállások – korábbiak szerint.
7. Szomszédok: jobbra a 297. lövészhadosztály, balra a 109. [gárda-]lövészhadosztály.
8. Lőszerrel való ellátottság: puskalőszer – 1,8 lőszerjavadalmazás[38], TT-lőszer[39] – 1,0 lőszerjavadalmazás, DSK-lőszer[40] – 1,5 lőszerjavadalmazás, PTR-lőszer[41] – 0,9 lőszerjavadalmazás, kézigránát – 1,5 lőszerjavadalmazás, RPG[42] – 0,8 lőszerjavadalmazás, 82 mm-es aknagránát – 1,5 lőszerjavadalmazás, 120 mm-es aknagránát – 0,7 lőszerjavadalmazás, 45 mm-es tüzérségi lőszer – 1,3 lőszerjavadalmazás, 76 mm-es ezredtüzérségi lőszer – 0,6 lőszerjavadalmazás, 76 mm-es hadosztálytüzérségi lőszer – 1 lőszerjavadalmazás, 122 mm-es lőszer – 0,4 lőszerjavadalmazás.
9. Kapcsolat a csapatrészekkel és a hadtesttörzzsel: vezetékes, rádiós, összekötőtisztek és lovasfutárok által. A híradóösszeköttetés a nap folyamán kielégítően működött.
10. Hadosztálytörzs – 1140. háztömb.
11. A Hadosztály-felvételezőhely és egészségügyi zászlóalj – Üröm. Egészségügyi zászlóalj előrevetett osztaga – 1140. háztömb.

Törzsfőnök – Bojev őrnagy
Az 1. osztály főnökének segédtisztje – Roscsektajov őrnagy.”[43]

A 180. lövészhadosztály alárendeltségében harcoló három lövészezred közül kettőnek sikerült fellelni a február 11-én éjjel kelt harcjelentését. A 21. lövészezred harcjelentése 1945. február 11-én *23:00*-kor,[44] a 86. lövészezred harcjelentése pedig 1945. február 11-én

[37] Ez volt az a szovjet lövészezred, amely a Széll Kálmán térnél harcolt, és amelynek arcvonalszakaszán a kitörők főerői áttörtek február 11-én este.
[38] 1 egységnyi lőszerjavadalmazás egyenlő azzal a mennyiséggel, amennyi lőszert egy átlagos intenzitású ostromnap alatt az adott alakulat felhasznál.
[39] 7,62 × 25 mm.
[40] 12,7 × 108 mm.
[41] 14,5 × 114 mm.
[42] Páncéltörő kézigránát (ekkoriban jellemzően RPG–43, bár minden bizonnyal előfordult a régi RPG–40 típus is).
[43] CAMO f. 1428, op. 1, gy. 31. Kezdőlap: 29.
[44] CAMO f. 6138, op. 0274327SZ, gy. 0005. Kezdőlap: 82.

24:00-kor[45] lett keltezve. Ami azonban ezekben áll, az igen meglepő – egyetlen szó sem esik ugyanis az akkor már 1, illetve 2 órája zajló kitörésről, mindössze sablonos általánosságokat tartalmaznak röviden a megmerevedett arcvonalról. A legkésőbbi időpont, amire ezekben hivatkoznak, a 86. lövészezred harcjelentésében található: *20:00*-kor (tehát helyi idő szerint 18:00-kor, mindössze két órával a kitörés kezdete előtt!) 6 magyar katona átjött az arcvonalon és megadta magát.[46] Az, hogy a kitörésre semminemű utalás nem történt, aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy a szóban forgó harcjelentéseket előre megírták, és valójában csak egy adminisztratív teher kipipálása volt a cél, nem az elöljáró parancsnokságok sürgős tájékoztatása. Amennyiben tényleg így történt, nehezen hihető az az elmélet, hogy a kitörést elárulták volna – hiszen a lövészezredek a fentiek értelmében olyannyira nem számítottak semmi rendkívülire, hogy előre megírt jelentéseket küldözgettek a parancsnokságnak. Ha a 42. lövészezred február 11-ének éjjelére vonatkozó harcjelentése sosem kerül elő, talán az tűnhet a legéletszerűbbnek, hogy ők is megírták előre a jelentést, de még elküldeni sem volt módjuk az éppen zajló kitörés miatt, vagy esetleg nem akarták beküldeni az események ismeretében, újat készíteni pedig érthető okokból pillanatnyilag nem állt módjukban.

A 297. lövészhadosztály

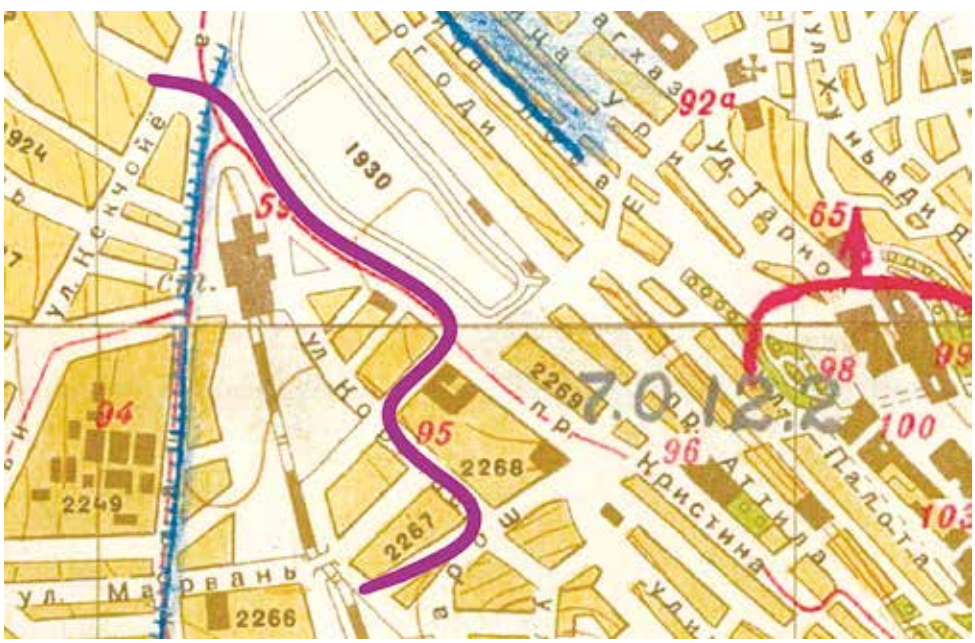

4. térkép: A 297. lövészhadosztály arcvonalszakasza[47]

[45] CAMO f. 6367, op. 0274332SZ, gy. 0011. Kezdőlap: 84.
[46] Uo.
[47] CAMO f. 1600, op. 1, gy. 14. Kezdőlap: 1. 58. o.

A 297. lövészhadosztály február 11-ére hosszas erőfeszítések után némiképp fellélegezhetett – eddigre ugyanis elfoglalta a teljes Déli pályaudvart,[48] így kijutott a Vérmező nyugati peremére: a Gyógyfű utcától a mai Kuny Domokos utcáig. A Kuny Domokos utcában azonban nem tudott előrébb jutni, így ott a védők beékelődése miatt az arcvonal körülbelül a mai Kosciuszkó Tádé utca vonalát követte, egészen a Pálya utcáig. Ez a sávhatárt jelentette a 297. lövészhadosztály és jobb oldali szomszédja, a 108. gárda-lövészhadosztály közt. Alább a 297. lövészhadosztály február 11-ei harcjelentése:

„A 37. lövészhadtest parancsnokának.

046. számú harcjelentés, a 297. lövészhadosztály törzse a 1118. háztömb[49] körzetében, 1945. február 11. 18:00-ig, térképvázlat – Budapest város.

1. Az ellenség a nap folyamán folytatta a szívós ellenállást a hadosztály arcvonalszakasza előtt, különösen fokozva tüzének aktivitását éjjel és 14–15 órakor. A hadosztály balszárnyán folytatódik a harckocsik és önjáró lövegek működése, ezek az ALKOTÁS utcát, valamint a 2267. háztömbtől északra lévő jeltelen háztömböt lövik.
   6:00-kor tüzérségi tűzrajtaütést észleltek az 1057. lövészezred jobbszárnyán. Körülbelül 25 robbanást észleltek.
   14:00-kor az ellenség egy géppisztolyos századnyi erővel, 2 harckocsi támogatásával megpróbált ellenlökésbe átmenni az 1059. lövészezred szakaszán, ám erőit szétszórtuk.[50]
2. A hadosztály csapatrészei folytatják a korábban megszabott feladat végrehajtását – megtisztítva az ellenségtől a 2267. háztömböt, a jeltelen háztömböt attól északra, illetve az 59. objektum[51] körzetét.
   Az 1057. lövészezred a 2267. háztömb keleti részének utolsó házában harcol.
   Az 1059. lövészezred a 2267. háztömbtől közvetlenül északra lévő jeltelen háztömb keleti felében harcol, befejezve annak megtisztítását.
   Az 1055. lövészezred tűzharcot vív az állomás keleti peremén, biztosítva a hadosztály balszárnyát.
3. Kapcsolat a hadosztály csapatrészeivel: távbeszélő-összeköttetés, valamint összekötő tisztek által.

A 297. szlavjanszki-kirovográdi lövészhadosztály parancsnoka
– Kovtun-Sztankevics gárdaezredes
A 297. szlavjanszki-kirovográdi lövészhadosztály törzsfőnöke – Orlov őrnagy."[52]

---

48 *Nevenkin* 2019. 885. o.

49 A hadosztálytörzs harcállásponjának helyszíne, a térképrészleten nem látszik.

50 A Kuny Domokos utcában lévő beékelődést a védők tehát február 11-én délben egy ellenlökés kibontakoztatására próbálták meg felhasználni, melyben két darab Panzerkampfwagen V (Panther) harckocsi is részt vett. Ezek közül egyet biztosan kilőttek a szovjetek, a harckocsi roncsa a közelben került a szovjet zsákmánygyűjtő osztag kezére az ostrom után. A harckocsi típusának azonosításáért Barnaky Péternek mondok köszönetet.

51 Déli pályaudvar

52 CAMO f. 1600, op. 0000001, gy. 0082A. Kezdőlap: 80.

A kitörés időpontjához rendkívül közel, *21:00*-kor (tehát budapesti idő szerint 19:00-kor) a 297. lövészhadosztály törzse leadott egy nagyon hasonló hadműveleti összefoglaló jelentést is, egészen pontosan a 035. számút, ebben azonban egy érdekes, új betoldás is található. Így hangzik: „19:00-kor az 59. objektumtól keletre levő térségbe kivonult az ellenség 10 harckocsija,[53] és felfejlődött az 1059. lövészezred arcvonalszakaszának irányába. Az észlelt harckocsicsapat ellen tüzérségünk tüzet vezet."[54]

Utólag, illetve a másik oldal szándékainak ismeretében kétségtelen, hogy ez a Vérmezőn felvonuló, szedett-vedett járművekből álló harccsoport már a kitörésre készült, azonban rendkívül árulkodó, hogy a 297. lövészhadosztály ezt riadó helyett afféle értetlenséggel fogadta. A 37. lövészhadtest parancsnokának küldött jelentésből nem igazán olvasható ki olyan izgalom, amilyen akkor jelentkezett volna, ha a szovjet fél pontosan tudatában lett volna annak, hogy hamarosan elszabadul a pokol Budán. Ráadásul a 297. lövészhadosztály jelen ismereteink szerint segítséget sem kért, és meg sem erősítette a Vérmezőről induló kitörés irányában lévő alegységeit, ami pedig igen logikátlan lenne, ha számított volna a kitörésre. Közvetve tehát ez is azt a feltételezést erősíti, hogy a kitörés pontos részleteit a szovjet fél nem ismerte, vagyis azt a védőknek sikerült titokban tartaniuk. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 37. lövészhadtest parancsnoka helyi idő szerint 16:00-kor rendelte el a 337. lövészhadosztály átcsoportosítását Budaörs térségéből (tartalékból) a Várhalom térségébe, amikor nemhogy a 297. lövészhadosztály hadműveleti összefoglaló jelentését nem ismerte, de még a harckocsik sem fejlődtek fel a Vérmezőn.[55]

A 297. lövészhadosztály kapcsán szót kell ejteni arról is, hogy e szovjet alakulat működési területén is harcoltak magyar önkéntesek, jelen ismeretek szerint a Kuny Domokos utca–Márvány utca–Pálya utca térségében, veszteségeket szenvedve. Soraikban igen nagy volt a lemorzsolódás, amint az a 297. lövészhadosztály hadinaplójának február 9-ére vonatkozó bejegyzéséből kiolvasható: „Az 1055. lövészezred harcol az 59. számú objektumért. Az 1057. és 1059. lövészezredek szakaszán harcba vetették a hadifogoly-önkéntesekből felállított magyar századot, mely a mi puskáinkkal, géppisztolyainkkal és gránátjainkkal van felfegyverezve. Ezen század kezdeti állapota megegyező [a szovjet csapatokéval – V. M.], amikor megetették, lefürdették, felszerelték, felfegyverezték – a morál jó volt. Amikor a századot harcba vetették és elkezdett veszteségeket szenvedni, vélhetően a szálasista agitáció hatására, megjelentek

[53] A kitörés során kilőtt járművek alapján a csoport többek közt ilyen eszközökből állhatott (zárójelben az eszköz roncsának megtalálási helye): 1-1 Panther (Alkotás utca és Városmajor utca), StuG. III (Maros utca), olasz M15/42 harckocsi (a Városmajor torkolatánál), Sd.Kfz. 251 (Déli pályaudvar oldala) stb. – A típusok azonosításáért és helyszínhez kötéséért köszönetet mondok Barnaky Péternek.

[54] CAMO f. 1600, op. 0000001, gy. 0082A. Kezdőlap: 81.

[55] A szovjet hadvezetés előrelátására ez idáig nem találtam magyarázatot a dokumentumokban. Véleményem szerint az átcsoportosítás középtávú célt szolgálhatott, hogy a további ostromnapok során legyen mélységben települt védelem is, esetleg tartalék.

ilyen vélemények: »Azt hittük, hogy a magyar hadsereg állományában fogunk harcolni, erre alárendeltek minket az orosz hadseregnek stb.« Végül az ezredparancsnokok kérdést tettek fel: »Ki akar harcolni?« – 14 fő adott pozitív választ, ezek folytatták az aktív harctevékenységet. A többit lefegyverezték, aztán elküldték őket a hadifogoly-gyűjtőpontra."[56]

A 108. gárda-lövészhadosztály

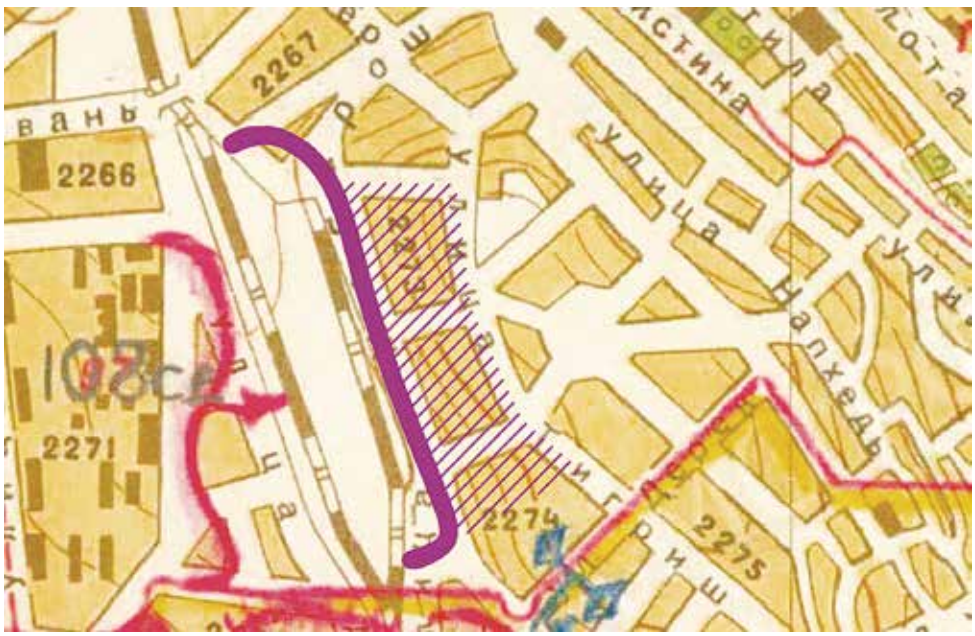

5. térkép: A 108. gárda-lövészhadosztály arcvonalszakasza[57]

A Déli pályaudvar vágányain kemény harcok árán átverekedve magát, a 108. gárda-lövészhadosztály az ostrom utolsó napjaiban felzárkózott a Mészáros utca északi felére. Célkitűzése, hogy a védőket visszaszorítsa a Krisztina tér mögé,[58] azonban sosem valósult meg – február 11-ének patthelyzete után a védők is eltűntek az arcvonal túloldaláról, és a 108. gárda-lövészhadosztály sem maradt a helyén: február 12-én már a XII. kerületben üldözte a kitörőket.[59] A február 11-ei ütközetnapról e tanulmány készítése idején csak a lövészhadosztály hadinaplójában sikerült leírást találni. Ez így szól:

[56] CAMO f. 1600, op. 1, gy. 14. Kezdőlap: 1. 49. o.
[57] Uo. Kezdőlap: 1. 58. o.
[58] *Nevenkin* 2019. 885. o.
[59] *Ungváry – Ványai* 2019. 26. o.

„Február 11. Az ellenség ellenállása a legmagasabb szintet éri el. A németek megerősítették a peremvonalukat élőerővel és tűzfegyverekkel, a támadó alegységek ellen szüntelen tűzcsapásokat hajtanak végre. Az ellenség peremvonalában minden egyes házat tüzelőállássá alakítottak a németek. Az épületek megközelítési útvonalait gyalogsági tűz alatt tartják. Az utcák és átjárók az épületek közt el vannak torlaszolva, vagy átvágták őket összefüggő árkokkal. A hadosztály arcvonala előtt észlelve 8–10 harckocsi és 4 önjáró löveg, amelyek mint mozgó tüzelőállások működnek.

A hadosztály csapatrészei, leküzdve az ellenség által telepített akadályokat és emeletről emeletre rohamozva a megerődített épületeket, a nap végére elfoglaltak tíz házat a következő háztömbökben: 2274., 2273., jeltelen háztömb a 2274. háztömbtől északra, valamint jeltelen háztömb a 2273. háztömbtől északra.

311. gárda-lövészezred – hétórai harc után, mely kézitusáig fajult, elfoglalt egy négyemeletes házat a 2274. háztömbben.

27. önálló rohamzászlóalj[60] – kiverte az ellenséget három házból.

305. gárda-lövészezred – elfoglalt hat megerődített épületet.

A roham során meg lett semmisítve az ellenség 150 katonája és tisztje, továbbá 2 löveg, 13 golyószóró, 1 lövészpáncélos.

Zsákmányolva: golyószóró – 7, puska – 104, gépkocsi – 53, motorkerékpár – 8, vontató – 6.

Fogoly: 150 fő.

A hadosztály veszteségei: halott – 13, sebesült – 53 fő.”[61]

A 108. gárda-lövészhadosztály parancsnoka, Dunajev gárdaezredes, és a lövészhadosztály törzsfőnöke, Szaveljev gárdaalezredes február 11-én este két harcintézkedést is kiadott, az egyiket *22:00*-kor,[62] a másikat *24:00*-kor.[63] Az ezekben foglalt közölnivalók remekül illusztrálják azt, hogyan érte a kitörés a Vörös Hadsereget. Teljes szövegük alább olvasható.

„A 108. gárda-lövészhadosztály törzsének 45. számú harcintézkedése. 1945. 02. 11. 22:00. Budapest térképvázlat, 1:15000 méretarány.

Az ellenség, kiszorulva Buda déli részéből, bekerített csoportosulásának főerőit összpontosította Buda központi részén, és folytatja a szívós ellenállást csapataink támadása ellen. Nincs kizárva a bekerítési gyűrű áttörésére irányuló próbálkozások lehetősége északnyugati vagy nyugati irányba.

[60] Olyan szovjet tisztekből felállított büntetőalakulat, akiknek általában az volt a „bűne”, hogy korábban hadifogságba estek (és nem küzdöttek halálukig az ellenség ellen). A hadifogságból kiszabadulva, újra a Vörös Hadseregbe kerülve ezeknek a személyeknek bizonyítaniuk kellett hűségüket – a legkeményebb harcokban, ahol nem volt szempont a túlélés esélye. Vélhetően hadbíróságon elítélt szovjet tisztek is kaphattak olyan büntetést, amelynek értelmében tiszti rohamzászlóaljba irányították őket.

[61] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 9. Kezdőlap: 1. 344.o.

[62] Uo. op. 1, gy. 18. Kezdőlap: 52.

[63] Uo. Kezdőlap: 53.

MEGPARANCSOLOM:

1. Az ezredek parancsnokainak az éjjel folyamán előrevonni a teljes közvetlen irányzású tüzérséget, közvetlenül a gyalogság harcrendjébe, valamint a feltöltést lőszerrel. Fokozni az éberséget közvetlenül a peremvonalon és készenlétben lenni az ellenség esetleges támadásainak elhárítására. Önálló felderítőosztagokkal és kisebb rohamcsoportok működésével az ellenség felderítését végezni – foglyok ejtésének és az elfoglalt arcvonalszakasz műszaki megerősítésének feladatával.
2. 1945. 02. 12. reggelétől a főerőkkel folytatni a korábban megszabott feladat végrehajtását.
   Készenlét a rohamra – 1945. 02. 12. 9:00.
   Általános roham kezdete – 1945. 02. 12. 10:00.
3. Jelentéseket bemutatni: a rohamra való készültségről és a roham kezdetéről, a továbbiakban óránként.

A 108. gárda-lövészhadosztály parancsnoka – Dunajev gárdaezredes
A hadosztály törzsfőnöke – Szaveljev gárdaalezredes"[64]

Az időpont nem tévedés – a fenti jelentés valóban a kitöréssel percre pontosan egyszerre kelt. A kitörés (meg nem erősített) híre persze azonnal eljutott a 108. gárda-lövészhadosztályhoz is, így két órával az előző után újabb harcintézkedés született:

„A 108. gárda-lövészhadosztály törzsének 46. számú harcintézkedése. 1945. 02. 11. 24:00. Budapest térképvázlat, 1:15000 méretarány

Az ellenség, a 37. lövészhadtest törzse által szolgáltatott, meg nem erősített adatok alapján, átszivárgott a balszomszéd[65] harcrendjén OLASZ FASOR[66]–RETEK [utca] irányába, és kijutott az állomáshoz[67] és a 30. számú objektumhoz.[68]

MEGPARANCSOLOM:

1. A 308. gárda-lövészezred – riadó szerint induljon el az elfoglalt arcvonalszakaszról és foglaljon védelmi állást az 1530. tömb[69] és a 29. objektum vonalán,[70] lezárva a Pasaréti és a Budakeszi utcákat, nem engedve az ellenség további átszivárgását északnyugati és nyugati irányokba.
   Az ezred parancsnoka sürgősen indítson felderítést a 30. objektum irányába és az OLASZ FASOR– RETEK utca hosszában, az ellenség tényleges helyzetének megállapítása feladatával.
2. A 311., 305. gárda-lövészezredek és a 27. önálló rohamzászlóalj parancsnokai hajtsanak végre minden elővigyázatossági intézkedést, az alegységeket helyezzék harc-

[64] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 18. Kezdőlap: 52.
[65] A 180. lövészhadosztály.
[66] Ma Szilágyi Erzsébet fasor.
[67] A fogaskerekű megállója.
[68] A fogaskerekű végállomása/garázsa.
[69] Hargita utca–Rhédey utca által határolt háztömb.
[70] Új Szent János Kórház.

készültségbe, megakadályozva az ellenség átszivárgását. És aktív tevékenységekkel a saját irányokba folytatni a megszabott feladat végrehajtását.

3. Jelentéseket bemutatni: Rádión – a megindulásról, az arcvonalszakasz elfoglalásáról, a harcérintkezésről, az ellenségről, a továbbiakban 30 percenként.

A 108. gárda-lövészhadosztály parancsnoka – Dunajev gárdaezredes
A hadosztály törzsfőnöke – Szaveljev gárdaalezredes."[71]

Aligha szorul bővebb magyarázatra a 108. gárda-lövészhadosztály készületlensége a kitörésre; hiszen még február 11-én este 8-kor (!) is a másnap reggeli rohamot tervezte, a korábbi napok mintájára.

A 25. gárda-lövészhadosztály

6. térkép: A 25. gárda-lövészhadosztály arcvonalszakasza[72]

A 25. gárda-lövészhadosztály február 11-én már napok óta próbált betörni a Naphegy térségébe (majd onnan tovább a Tabán felé), ám a védők elkeseredett ellenállása, harckocsikkal támogatott ellenlökései rendre meghiúsították a próbálkozásokat.[73]

[71] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 18. Kezdőlap: 53.
[72] CAMO f. 1102, op. 1, gy. 26. Kezdőlap: 1. 104. o.
[73] *Nevenkin* 2019. 885. o.

A Mészáros utca déli fele–Hegyalja út–Berényi utca körzetében elakadt hadosztály hadműveleti összefoglaló jelentése így ír február 11-éről:

„A 25. lövészhadosztály[74] törzsének 0029. számú hadműveleti összefoglaló jelentése.
1897. háztömb,[75] 1945. február 11. 21:00
Budapest térképvázlat.

1. Az ellenség a Lágymányosról a királyi palota körzetében levő belső védelmi vonalra visszavonuló csoportjának biztosítása céljából megerősítette a hadosztály arcvonalszakasza előtt korábban működő harccsoportokat (13. páncéloshadosztály, Feldherrnhalle SA gépesített hadosztály, 271. gyaloghadosztály, 8. és 22. SS lovashadosztályok) nagyszámú golyószóróval, önjáró lövegekkel, lövészpáncélosokkal, valamint légvédelmi lövegekkel, közvetlen irányzással telepítve. Bármi áron próbálta megtartani a birtokolt háztömböket a Tigris utcától délnyugatra, melyek kulcsfontosságú állásokat jelentettek a királyi palotához vezető megközelítési utakon.
   Az ellenség légiereje folytatta az élelmiszer és a lőszer ledobását ejtőernyővel az ellenség helyőrsége számára a királyi palota körzetében. 25 »JU–52« bevetés észlelve.
2. A 25. gárda-lövészhadosztály 1945. 02. 10-én 20:00-tól harcba vetette a 81. gárda-lövészezredet a 320. lövészhadosztály balszárnya mögül, rohamcsoportokkal működve. 8:00-tól felújította a támadást a Dunához való kijutás céljával. Elkeseredett ellenállással találkozott az ellenség részéről, mely befészkelte magát a komolyan megerődített és a nagyszámú golyószóróval ellátott kőépületekbe a 2574., 2571., 2553., 2548. számú háztömbökben, valamint a 2275. háztömbtől délnyugatra levő jeltelen háztömbben, golyószóró- és gyalogsági tömegtűzzel, a Tigris utca hosszában cirkáló körülbelül 10 darab harckocsi és lövészpáncélos tüzével,[76] közvetlen irányzásra felállított légvédelmi lövegek tüzével, valamint erős aknatűzzel a királyi palota körzetéből, így a napi feladatot nem teljesítette. A minden egyes megerődített épületért, az épületek minden emeletéért folytatott heves harcok eredményeképp, súlyos veszteségeket szenvedve, elfoglalta a következő háztömböket: 2573., 2553., 2552., 2551. és elkeseredett harcot vív a 2574. és a 2561. háztömbért, valamint a 2275. háztömbtől délnyugatra levő jeltelen háztömbért.
3. A 81. gárda-lövészezred átcsoportosulás után 1945. 02. 10-én 20:00-tól a 2572. háztömb körzetéből rohamcsoportokkal támadta a 2552., 2553, 2571. háztömbök délnyugati részét. Tevékenysége során együttműködött a 78. gárda-lövészezreddel a nevezett háztömbök elfoglalásában. Reggeltől átcsoportosítást végzett, és megtisztítván az ellenség maradékaitól a 2573. háztömböt, betört a 2574. háztömb délnyugati részében lévő önálló épületekbe, ahol súlyos harcot vív az ellenséggel, akinek tevékenységét kb. 5 harckocsi és 4 közvetlen irányzásra felállított légvédelmi löveg támogatja. Egy századdal délkeletről támad a 2571. háztömbre, a 78. gárda-lövészezred tevékenységének biztosítása céljából.
   Az ezred veszteségei: halott 6, sebesült 18.

[74] Az eredeti szövegben nem szerepel a „gárda” kitétel.
[75] A hadosztálytörzs harcálláspontjának helyszíne, a térképrészleten nem látszik.
[76] Jelentősen túlbecsült szám a harckocsikra vonatkozóan.

4. A 78. gárda-lövészezred éjszakai tevékenységek eredményeképp rohamcsoportokkal megtisztította a 2551. háztömböt. 8:00-tól a 81. gárda-lövészezreddel együttműködve, súlyos harc eredményeképpen, felszámolva az ellenség helyőrségeit az általuk támpontokká alakított épületekben, teljesen megtisztította a 2552., 2553. háztömböket. A nap folyamán folyamatosan támadott nyugatról a 2571. háztömb irányába. Találkozva az ellenség által birtokolt masszív kőépületek elkeseredett védelmével, nagyszámú golyószóró és lövészpáncélosok oldalazótüzével, melyek a nyugat felől lévő háztömb megközelítési útját fedezték, súlyos veszteségeket szenvedve sikert nem ért el.
   18:00-ra átcsoportosítást végrehajtva, a főcsapást a 2571. háztömbre méri dél felől.
   Az ezred veszteségei – 6 halott, 46 sebesült.
5. A 73. gárda-lövészezred az éjszaka és a nap folyamán heves harcokat vívott a 2548. háztömb birtokba vételéért, valamint a jeltelen háztömbökért a 2275. háztömbtől délnyugatra, de csak jelentéktelen eredményeket ért el. Az ellenség elkeseredett ellenállást tanúsít, mindenáron meg akarja tartani a nevezett háztömböket, mert azok a királyi palota megközelítési útjain kulcsfontosságú állásoknak minősülnek. Az alakulat házakban felállított 15 golyószóró tüzével, 5-6 harckocsi és lövészpáncélos tüzével a Tigris utca vonaláról, melyek minden megközelítési útvonalat tűz alatt tartottak a nevezett háztömbök irányába, 2-3 közvetlen irányzásra felállított légvédelmi löveg tüzével, aknavetők tömegtüzével találkozott. A minden épületért, minden emeletért és minden szobáért vívott elkeseredett harcok eredményeképpen a nagy épületekben a 2548. háztömb túlnyomó részét elfoglalta, és harcot vezet az ellenség helyőrségének felszámolására a háztömb keleti felében levő masszív épületben. Ebben az épületben az alsó szintet a mi alegységeink birtokolják, a 3-4. emelet az ellenség kezén van, akit onnan kézigránátokkal és lángszórókkal űznek ki.
   Az ezred veszteségei: 8 halott, 46 sebesült.
6. Az ellenség veszteségei: 165 katona és tiszt elpusztítva, megsemmisítve 7 golyószóró, egy 88 mm-es légvédelmi löveg, egy aknavetőüteg. Foglyul ejtve 53 fő, zsákmányolva 15 golyószóró, 5 löveg, 400 puska, 4 gépfegyver, 28 gépkocsi, 70 szekér, 15 ló.
7. Lőszerrel való ellátottság lőszerjavadalmazás szerint:
   82 mm-es aknagránát – 1,3; 120 mm-es aknagránát – 0,73; 45 mm-es tüzérségi lövedék – 1,85; 76 mm-es 27 M. ezredtüzérségi lövedék – 2,8; 76 mm-es 43 M. ezredtüzérségi lövedék – 0,52; 76 mm-es hadosztálytüzérségi lövedék – 0,55; 122 mm-es lövedék – 0,24.
8. Kapcsolat a hadtesttörzzsel és a csapatrészekkel – korábbi híradóeszközökkel.
9. Harcálláspont: 1897. háztömb.

A 25. gárda-lövészhadosztály törzsfőnöke – Narver gárdaezredes
Az 1. osztály főnöke – Ivanov gárdaőrnagy."[77]

A 25. gárda-lövészhadosztály egyáltalán nem volt érintett a kitörés első szakasza során: ahogy megszűnt az ellenállás az arcvonal túloldalán (ezt igen hamar észrevette), gyakorlatilag ellenállás nélkül – mégis igen óvatosan – benyomult a Várba.[78]

[77] CAMO f. 1102, op. 0000001, gy. 0032. Kezdőlap: 29.
[78] *Ungváry – Ványai* 2019. 17. o.

A 320. lövészhadosztály

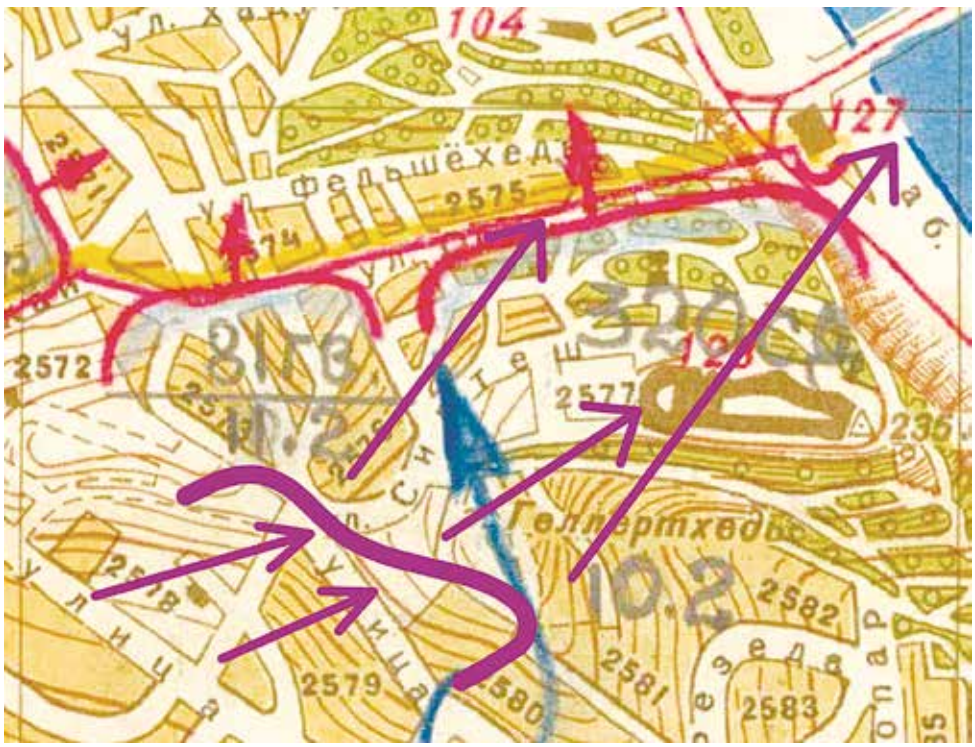

7. térkép: A 320. gárda-lövészhadosztály arcvonalszakasza[79]

A 320. lövészhadosztályhoz érve már egy külön alfejezet sejlik fel – a Gellért-hegy ostroma.[80] E lövészhadosztály szűkebb témához kapcsolódó anyagai a korábban tárgyalt lövészhadosztályokkal összevetve (remélhetőleg csak egyelőre) némiképp szegényesebbek, de azért fontos információkat így is megtudhatunk belőlük. Az eddig ismertetett alakulatoktól eltérően a 320. lövészhadosztály hosszabb időszakról adott le hadműveleti összefoglaló jelentést, ugyanis február 11-ét és 12-ét együtt tárgyalja. Talán ez lehet az oka, hogy a kisebb részletek és pontosabb időpontok nem kaptak benne akkora hangsúlyt. Ami a kitörés előtti időszakra vonatkozik, az címszavakban is összefoglalható, ezért nem tűnik szükségesnek a teljes szöveg idézése. Mindenképpen említésre méltó, hogy február 11-én napközben még jelentős ellenállási támpontnak számított a Citadella, illetve az attól északra levő bozótos, ám a nap második felében számottevő ellenséges erők vonultak vissza a Várba. A 320. lövészhadosztály jelentése szerint a Citadellát csak február 11-én, (moszkvai idő szerint) *23:00*-ra (!) sikerült elfoglalni, tehát

[79] CAMO f. 1102, op. 1, gy. 26. Kezdőlap: 1. 104. o.
[80] *Ungváry* 1998. 179. o.

már megkezdődött a kitörés, amikor még (meg nem határozható számú) védő/csapdába esett katona nem adta meg magát a Citadella erődjében. Sajnos a jelentésben magyar önkéntesekről nincs információ.[81]

A körülményekről részletesebb képet alkot a 320. lövészhadosztály törzsének február 11-én, *21:00*-kor kelt 41. számú harcintézkedése, amelyben egy órával a kitörés kezdete előtt szabtak feladatokat az alárendelt ezredek számára. Ennek teljes szövege a következő:

„A 320. lövészhadosztály törzsének 0041/OP. számú harcintézkedése.
1945. 02. 11. 21:00. Budapest térképvázlat.

Az ellenség a nap folyamán próbálta feltartóztatni a hadosztály csapatrészeinek támadását az erődhöz vezető megközelítési útvonalakról (128. objektum[82]). A hadosztály csapatrészeinek határozott támadó harctevékenysége következtében az elfoglalt terepszakaszról visszavertük [az ellenséget], azt részben megsemmisítve, részben beszorítva az erődbe, ahol felszámolásra került.

A palota irányából, módszeres tüzérségi tűzrajtaütésekkel a hadosztály harcrendjén, az ellenség a tüzeléssel segítséget nyújt csapdába ejtett csoportjának az erőd körzetében.

A hadosztály csapatrészei az 1945. 02. 11-ről 02. 12-ére virradó éjjel felszámolják az ellenség körülzárt csoportját az erőd körzetében. Részleges átcsoportosítást hajtanak végre, készenlétben 1945. 02. 12-én reggeltől arra, hogy átmenjenek támadásba a 127.[83] és 104. objektum[84] irányába.

MEGPARANCSOLOM:

1. A 481. lövészezred éjszakai tevékenységekkel számolja fel az ellenség körülzárt csoportját az erőd körzetében. A feladat végeztével érjen ki a következő vonalra: erőd, 2575. háztömb déli része, készenlétben 1945. 02. 12-én reggeltől arra, hogy átmenjen támadásba a 127. objektum általános irányába, azzal a közelebbi feladattal, hogy foglalja el a 127. objektumot és a 2576. háztömböt. A továbbiakban folytassa a támadást a Duna mentén a 123. objektum[85] irányába.
2. A 478. lövészezred éjszakai tevékenységekkel érjen ki a következő vonalra: (kizárva) 2575. háztömb, jeltelen háztömb (a 2573. háztömbtől északnyugatra). Álljon készenlétben a támadásra 1945. 02. 12-én reggeltől a 104. objektum irányába, a következő közelebbi feladattal: kiérni a FELSŐHEGY utcára.[86] A továbbiakban fejlessze ki a sikert a 104. objektum irányába.
3. A 476. lövészezred 24:00-ra összpontosuljon a 2578., 2579. háztömbben készenlétben 1945. 02. 12-én reggeltől arra, hogy átmenjen támadásba, kifejlessze az első lépcső sikerét a jobbszárny mögül vagy a balszárny mögül, a helyzettől függően.

[81] CAMO f. 1633, op. 0000001, gy. 0078. Kezdőlap: 107.
[82] Citadella.
[83] Rudas Gyógyfürdő.
[84] Rác Fürdő.
[85] A 123. objektum a pesti oldalon található, vélhetően elírás, és a 103. objektumra értendő (mely a Királyi Palotát takarja).
[86] Egykori utca a Tabánban. 1945-ben már nem létezett, csak a régi térképek jelezték a helyét.

4. A hadosztály tüzérségének parancsnoka ossza el és szervezze meg a tüzet az utasításaimnak megfelelően.
5. A csapatrészek parancsnokai az éjszaka folyamán végezzenek felderítést:
   A 481. lövészezred a 127. objektum irányába.
   A 478. lövészezred a 104. objektum irányába.
6. Készenlét a támadásra: 8:00. A támadás kezdete kifejezett harcintézkedéssel.
7. A kézhezvételt megerősíteni, a teljesítésről jelenteni, a leadott harcintézkedések másolatait bemutatni a hadosztálytörzsnek.

A 320. jenakijevszki vörös zászlós, Szuvorov-renddel kitüntetett
lövészhadosztály parancsnoka – Burik ezredes
A hadosztály törzsfőnöke – Novikov gárdaalezredes."[87]

Látható módon a 320. lövészhadosztály nem számolt sem azzal, hogy – a Citadella elfoglalását követően – a Vár harc nélkül a birtokába kerülhet (még egy órával a kitörés előtt sem!), sem azzal, hogy február 12-én a XII. kerületben fog harcolni a kitörők csoportjaival.

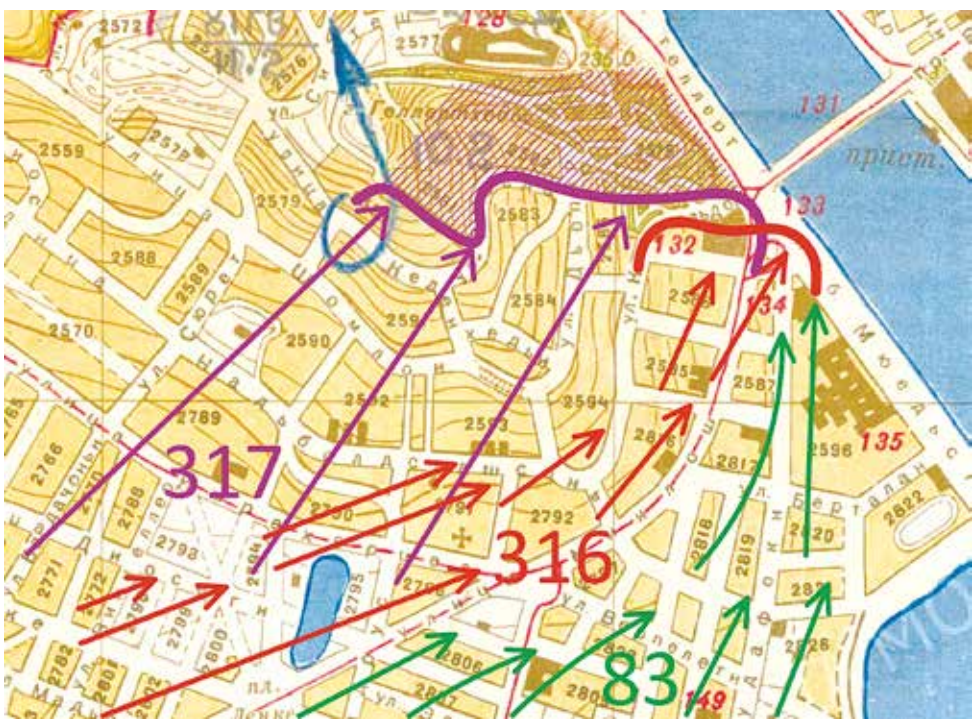

8. térkép: A 316. és a 317. lövészhadosztály, valamint a 83. önálló tengerészgyalog-dandár arcvonalszakasza[88]

[87] CAMO f. 1633, op. 1, gy. 76. Kezdőlap: 225.
[88] CAMO f. 1102, op. 1, gy. 26. Kezdőlap: 1. 104. o.

A 317. lövészhadosztály a Gellért-hegy délnyugati lejtőin tört a Citadella felé, így támogatva az ostromot és egyre szorosabbra vonva a bekerítési gyűrűt.[89] A Gellért-hegyen február 10-én és 11-én a szovjet iratok szerint is igen zavaros viszonyok uralkodtak – vagy nem volt egyértelmű arcvonal, vagy ha volt is, az annyira kanyargós volt, hogy nehezen volt átlátható a helyzet. Az bizonyos, hogy a 317. lövészhadosztály igen szorosan együttműködött a 320. lövészhadosztállyal. A 317. hadosztály február 11-ei tényleges, megvalósult harctevékenységéről jelenleg leginkább annak napi harcjelentése szolgáltat információt:

„A 18. gárda-lövészhadtest törzsfőnökének.

A 317. lövészhadosztály törzsének 082. számú harcjelentése.
1945. február 11. 18:00.
Budapest térképvázlat, 1:15 000 méretarány.

1. A hadosztály csapatrészei, végrehajtva a korábban megszabott feladatot, 1945. 02. 11-én 09:00-tól folytatják a támadást a korábbi irányba, a korábbi feladatnak megfelelően. Az ellenség szívós ellenállását leküzdve teljesen megtisztították a következő háztömböket: 2772, 2771, 2788, 2770, 2790, jeltelen háztömb attól északra, 2592, 2590, 2589, 2591, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, és harcot vívnak a 2585. és a 2576. háztömbökért. 1945. 02. 11-én 15:10-re a 761. lövészezred 2. zászlóalja kijutott a Dunához, északra fordítva az arcvonalat, megkerülve keletről az erődöt (128. objektum).
2. Veszteségek: Pontosított veszteségek február 10-én: 12 halott, 32 sebesült. Előzetes jelentés 11-ére: 7 halott, 34 sebesült.
   Ellenségnek okozott veszteség: harcképtelenné téve 150 katona és tiszt, megsemmisítve 22 géppuska és golyószóró, 6 tűzfészek lefogva.
   ZSÁKMÁNY: harckocsi – 7, különböző lövegek – 21, tüzérdepó – 1, géppisztoly – 200, aknavető – 17, gépkocsi – 67, puska – 570, golyószóró – 27.
   Fogságba ejtve az ellenség 450 tisztje és katonája.
3. Az ellenség folytatja a szívós ellenállást a közbeeső arcvonalon a hadosztály támadó csapatrészei ellen, erős gyalogsági-golyószóró tüzet vezet, időközönként rövid aknavető-tűzcsapásokat hajt végre az erőd (128. objektum) körzetéből.

A 317. lövészhadosztály törzsfőnöke – Raga gárdaalezredes
A 317. lövészhadosztály törzse 1. osztályának főnöke – Szmirnov őrnagy."[90]

Bár a szűkszavú jelentés minden bizonnyal kemény harcokat takar, az azért kiolvasható a sorok közül, hogy nem ez az arcvonalszakasz volt a leghevesebb harcok színtere. 12-én, a zajló kitörés felszámolásában ez az alakulat is szerepet kapott: Pesthidegkút környékének erdeiben üldözte a németeket, a Vár birtokbavételében nem vett részt.

[89] *Nevenkin* 2019. 888–889. o.
[90] CAMO f. 1628, op. 1, gy. 47. Kezdőlap: 90.

A 316. lövészhadosztály

Az utolsóként vizsgálandó lövészhadosztály dél felől nyomult északra, így fűzve egyre szorosabbra a bekerítést, és folyamatosan visszavonulásra késztetve a védőket a Gellért-hegyre.[91] A hegy csúcsáig már nem tört előre, a Citadella ostromában nem vett részt, az kizárólag a 320., a 317. lövészhadosztályokra, valamint a 83. önálló tengerészgyalog-dandárra hárult.[92] A 316. lövészhadosztály feladata, úgy tűnik, inkább a Gellért-hegy déli lejtőjének, annak nagyvárosi jelleget mutató részének elfoglalása és biztosítása volt. A budapesti idő szerint február 11-én *este 9*-kor leadott hadműveleti összefoglaló jelentés nagyszámú „lemaradó" ellenség fogságba eséséről is tudósít – ezt a mozzanatot a szakirodalom korábban is ismerte, de nem egykorú dokumentációkból.

„A 316. lövészhadosztály törzsének 003/OP. számú hadműveleti összefoglaló jelentése.
1945. február 11. 23:00
Budapest térképvázlat.

1. A hadosztály a nap folyamán utcai harcokat vívott Buda déli részében. A nap első felében megtörve az ellenség ellenállását a LENKE tér körzetében, rohamcsoportok szüntelen támadásával, közvetlen irányzású tüzérségi tűz támogatása mellett, az 1073. és az 1075. lövészezredek háztömböt háztömb után tisztítottak meg, és 18:00-ra kijutottak a DUNA folyó nyugati partjára, a 134.[93] és 132.[94] objektumok körzetében, ezzel egyidejűleg elfoglalva a 2784. háztömböt, a jeltelen háztömböt attól keletre, a 2802., 2801., 2782. háztömböket, a 2782. háztömbtől nyugatra levő háztömböt, a jeltelen háztömböt a 2802. háztömbtől keletre, a LENKE teret, továbbá a 2800., 2799., 2798., 2772., 2795., 2794., 2798., 2796., 2792., 2791., 2790. háztömböket, a 2790. háztömbtől északra levő jeltelen háztömböt, a 2816., 2594., 2593., 2592. [háztömböket], a 2593. háztömbtől északra levő jeltelen háztömböt, a 2595., 2587., 2586. háztömböket, illetve a 134. és 132. objektumokat.
   A harc során szét lettek verve: a magyarok 10. gyaloghadosztálya, a németek 13. gyaloghadosztálya,[95] valamint az ellenség más csapatrészei.
   A hadosztály tüzéralegységei közvetlen irányzású tűzzel támogatták a rohamcsoportok támadását, megsemmisítették az előretörést zavaró tüzelőállásokat. Az önjáró tüzérosztály rohamcsoportok harcrendjében működött.
2. Az ellenség a hadosztály csapatrészeinek támadásba lendülésével elkeseredett ellenállást fejtett ki, erőteljes géppisztolytüzet vezetett a harccsoportok harcrendje ellen, továbbá aknatüzet, gyakori tűzcsapásokkal.
3. A harc során az ellenség 150 fő halottat veszített, az előzetes adatok alapján több, mint 4500 magyar–német katona és tiszt esett fogságba, ebből kb. 600 fő beteg vagy sebesült (kórházban).

[91] *Nevenkin* 2019. 888–889. o.
[92] Továbbá aránylag sok magyar önkéntesre.
[93] Műegyetem, CH épület (Vegyészkar).
[94] Gellért Szálló.
[95] Téves alakulatnév, helyesen: német 13. páncéloshadosztály.

Fogságba esett a (magyar) 10. gyaloghadosztály parancsnoka, LEGOTSZKIJ ezredes[96]; BUDAPEST város légvédelmének komendánsa – VASODI ERLI vezérőrnagy.[97]
Megsemmisítve: 18 géppuskafészek, 2 harckocsi, 12 aknavető, 14 gránátvető.
Zsákmányolva:[98] 20 harckocsi, 32 önjáró löveg, kb. 500 gépkocsi, 40 löveg, 60 golyószóró, 150 géppisztoly, 100 motorkerékpár, 300 pisztoly, 3000 puska, 300 ló, 150 szekér, 20 vontatójármű, 6 különböző raktár/depó. (A harckocsik, önjáró lövegek, gépkocsik, motorkerékpárok, lövegek üzemképességének mértéke nem tisztázott.)
A hadosztály csapatrészeinek veszteségei: 18 halott, 40 fő sebesült.
Megrongálódott: 7 darab golyószóró, 4 darab 76 mm-es ágyú, egy darab 120 mm-es tarack, 2 darab 45 mm-es ágyú.

4. Kapcsolat a csapatrészekkel megvalósult: távbeszélővel, összekötőtisztekkel, küldöncökkel. A távbeszélő-összeköttetés megszakításokkal működött, aknatűz okozta szakadások miatt.
5. A hadosztály sávjában az utak kielégítő állapotúak.
6. Lőszerrel való ellátottság: puskalőszerrel, PPS-lőszerrel[99] 0,5 lőszerjavadalmazás, aknákkal 0,5 lőszerjavadalmazás, 45 mm-es tüzérségi lövedékkel 0,2 lőszerjavadalmazás, 76 mm-es tüzérségi lövedékkel 0,3 lőszerjavadalmazás, 122 mm-es taracklövedékkel 0,6 lőszerjavadalmazás.

A 316. lövészhadosztály törzsfőnöke – Jermolajev ezredes
A 316. lövészhadosztály hadműveleti osztályának főnöke – Szavkin alezredes."[100]

A kitörés során a 316. lövészhadosztály sietve az Orbán-hegy térségébe vonult, ahol reggeltől harcolt a kitörő csoportokkal. Február 12-én délről északra haladva fésülte át a XII. kerületet. Ahogy korábban valamennyi esetben, most is az tűnik ki a jelentésből, hogy a kitöréssel kapcsolatos harccselekmények nem megelőző jellegűek voltak, inkább „tűzoltásról" árulkodnak. Ennek aligha lehet más oka, mint az, hogy a kitörés pontos részletei valóban nem voltak ismertek a szovjet fél számára.

Összegzés

Február 11-ének harccselekményeiből, illetve az ezeket megörökítő dokumentumokból arra következtethetünk, hogy a szovjet hadosztályparancsnokságok és törzsek egyáltalán nem számítottak arra, hogy ez lesz az utolsó, klasszikus ostrommal telő nap Budán. Valamennyi arcvonalszakaszon a „megszokott" módon zajlottak a harcok, és tervezték a további előretörést. A február 11-ére datálható veszteségeket célszerűnek

96 Lehoczky Lajos (1896–1983).
97 Vasadi Ernő (életrajzi adatait nem találtam).
98 Az orosz dokumentum szórendje alapján – ahol előbb szerepel a tétel, és aztán a mennyiség – ezek körülbelüli számokként értelmezendők.
99 7,62 × 25 mm.
100 CAMO f. 1626, op. 1, gy. 35. Kezdőlap: 4.

tűnik rekonstruálni, mert ez mindig sokat elmond a harc jellegéről (ám jelentősen más szemszögből, mint a szöveges leírások).

Az alábbi táblázat kétféle forrásból vett veszteségeket tüntet fel – az első oszlopban szerepelnek összegyűjtve és összesítve a korábbiakban idézett dokumentumok vonatkozó részadatai, míg a második oszlop az érintett szovjet alakulatok veszteségi kartonjai és veszteségi kimutatásai alapján feltárt veszteségeket mutatja.[101] Az adatok 99%-ban olyan személyeket foglalnak magukban, akik a kitörés előtt estek el, tűntek el, haltak bele sebesülésbe, ugyanis a kitörés során keletkezett veszteségeket jellemzően 12-ére „könyvelték".

Szovjet lövészhadosztály	**Veszteségek hadműveleti iratokból (fő)[102]**	**Veszteségek veszteségi kimutatásokból (fő)**
109. gárda-lövészhadosztály	0	8[103]
180. lövészhadosztály	2	14
297. lövészhadosztály	12[104]	21
108. gárda-lövészhadosztály	13	4
25. gárda-lövészhadosztály	20	21
320. lövészhadosztály	nincs adat	13
317. lövészhadosztály	7	12
316. lövészhadosztály	18	8
Összesen	**72[105]**	**101[106]**

2. táblázat: Az 1945. február 11-i szovjet élőerő-veszteségek

A táblázathoz feltétlenül szükséges néhány megjegyzést fűzni, amelyek magyarázhatják az eltéréseket, ugyanakkor már első pillantásra szembeötlő, hogy a 320. lövészhadosztály hiányzó adatát is figyelembe véve, mennyire egybevágnak a végső számok: nagyságrendileg 100 fő lehetett a reális szovjet veszteség – halott/sebesülésbe belehalt/

[101] Az adatok forrása *Ványai* 2020. 163. o. A módszertan a hivatkozott tanulmányban olvasható.

[102] E helyen megjegyzendő, hogy a teljes Budapesti Csoportra vonatkozó hadinapló 1945. február 11-én összesen 98 fő halottról és 347 fő sebesültről tesz említést. CAMO f. 857, op. 1, gy. 158. Kezdőlap: 1. 57. o.

[103] Ebből 7 fő halálának oka: „mérgezés". Tehát az ütközetnap során legfeljebb 1 fő halott valószínűsíthető harccselekményekkel összefüggésben.

[104] Bár a jelen tanulmányban nem idéztem teljes terjedelmében, a 297. lövészhadosztály 035. számú hadműveleti összefoglaló jelentésében megtalálható ez az adat. CAMO f. 1600, op. 0000001, gy. 0082A. Kezdőlap: 81.

[105] Február 11-ére a szovjet 83. önálló tengerészgyalog-dandár napi jelentésében 10 fő halott és 23 fő sebesült veszteséget jelentett (magyar önkénteseket nem beleszámolva). *Harsányi* 1969. 727. o.

[106] A szovjet 83. önálló tengerészgyalog-dandár saját veszteségi kimutatásaiban február 11-ére 15 fő halottat regisztrált.

eltűnt – február 11-én a bekerítési gyűrű teljes arcvonalán. A sebesültek száma ennek körülbelül háromszorosát-négyszeresét tehette ki, tehát körülbelül 300-400 fő szovjet sebesült valószínűsíthető. Megjegyzendő még, hogy a magyar önkéntesek veszteségei – amelyek a táblázatban nem jelennek meg – tovább emelik a támadók összesített veszteségi adatait.

A táblázatban a veszteségi kimutatások számai jellemzően magasabbak, ennek oka abban keresendő, hogy ezekbe már belefoglalták azokat is, akik súlyos sebesüléseikbe (gyakran szinte azonnal) belehaltak, míg a hadműveleti iratokban ennek nem tulajdonítottak jelentőséget, adott esetben akár még nem szenvedtek ki a szerencsétlenek a sorok gépeléséig. Eltűnteket egyáltalán nem vesznek számba a harcjelentésekben és hadműveleti összefoglaló jelentésekben, ez is okozhat eltérést. A fenti törvényszerűségek alól két kivétel mutatkozik: a 108. gárda-lövészhadosztály, valamint a 316. lövészhadosztály. A 108. gárda-lövészhadosztály esetében a magyarázat kézenfekvőnek tűnik, alighanem a hadinaplóban a hadosztály-veszteségek közé számolták a 27. önálló rohamzászlóalj veszteségeit is. A 316. lövészhadosztály esetében viszont egyelőre nincs utalás büntetőalakulat részvételére, február 10-én pedig még nem is volt harcérintkezésben az ellenséggel, tehát kizárható, hogy a veszteségeket „tömbösítve" jelentették volna. Alighanem – a 108. gárda-lövészhadosztály példájából kiindulva – a 316. lövészhadosztály működési sávjában is kellett lennie büntetőalakulatnak/rohamzászlóaljnak, ez magyarázná, hogy miért nem egyeznek a veszteségi kartonokon rögzített, ténylegesen a 316. lövészhadosztályban szolgálók veszteségei,[107] illetve a hadműveleti összefoglaló jelentésben foglalt veszteségi számok. Amennyiben valaha is sikerül kizárni egy „idegen" alakulat működését a 316. lövészhadosztály sávjában, egyetlen lehetséges magyarázatként csak az jöhet szóba, hogy bizonyos veszteségi kartonok és kimutatások megsemmisültek, vagy egyéb okokból nem kutathatók.

A kitörés során a bekerítési gyűrűn érdekes változás történt a harcok dinamikájában: annak két elkülönülő fele – a budai „városi", valamint a Gellért-hegyi „erdős" terepszakasz addig ott nem jellemző mozgások színtere lett. Az északi, városias részen, ahol korábban akár egy hétig is megmerevedett arcvonalon folyt a reménytelen küzdelem, hirtelen kaotikus, áttekinthetetlen helyzet állt elő. Ezzel szemben a Gellért-hegy február 11-én estére lényegében elcsendesült, a védők lehúzódtak az északi lejtőkön, vissza a Várba, így meglehetősen egyértelmű volt a szituáció a szembenálló felek viszonyában. Átmeneti területként nagyjából a 108. gárda-lövészhadosztály, valamit a 25. gárda-lövészhadosztály működési sávja határozható meg, ahol a nevezett alakulatok – a jelentések alapján legalábbis – maguk sem tudták, mi történik, mennyire súlyos a helyzet, és ők mennyire érintettek. Mindennek azért van jelentősége, mert felveti azt a problémakört, hogy ha a szovjetek a gyűrű északi felén egy stabilizált, jól áttekinthető, olykor kiépített védelemmel rendelkező vonalat birtokoltak, miért tudta

[107] A 316. lövészhadosztály veszteségeit többször ellenőriztem, lövészezredek szerinti bontásban is.

azt mégis átszakítani a kitörő csoportosulás – legalábbis a Széna téren és a Vérmezőnél? Ennek oka abban keresendő, hogy a szovjetek nem számítottak a kitörésre 1945. február 11-én, így budapesti idő szerint 20:00 órai kezdettel a helyi létszámfölényben lévő védők – kihasználva a meglepetés erejét – a szűk áttörési sávon sikeresek tudtak lenni. Ha a kitörést elárulták volna, vagy bármilyen módon információt szerzett volna róla a Vörös Hadsereg, könnyen meg lehetett volna akadályozni az áttörést. Ehhez ugyanis rendelkezésre állt annyi tartalék, hogy az Új Szent János Kórház elérése előtt, néhány óra alatt vérbe fojthassák az egészet. Ehelyett azonban egy négy napig tartó embervadászat kezdődött egy fél megyényi területen, tehát a védősereg kicsúszott az ostromlók kezei közül – ha csak pár órára/napra is.

Az előzőekben vizsgált hadműveleti iratok ismeretében valószerűtlennek tűnik az a feltételezés, hogy a szovjet fél tudott a kitörésről, ám engedte azt, és az állt érdekében, ha semmilyen ellenintézkedést nem foganatosít. Valójában az látszik, hogy igen nagy zavart és kapkodást okozott a kitörés megindulása, és készületlenül is érte a szovjet felet – amely percek alatt volt kénytelen támadásból védelembe átmenni.

A Vörös Hadsereg az ostrom során többször is készült a védők kitörésére, és egész éjjel riadókészültségben tartott bizonyos egységeket. A teljesség igénye nélkül ilyen napok voltak például 1945. január 13-a, vagy január 30-a.[108] Azonban semmi nem utal arra, hogy február 11-én este bárki is riadókészültségben állt volna az arcvonal szovjet oldalán, és akár csak kisebb ellenlökésre is számítottak volna.[109] A Vérmezőn felvonult szedett-vedett páncéloscsoport sem ébresztett gyanút a 297. lövészhadosztály parancsnokságán, de még a 37. lövészhadtest törzsében sem. Ez azért fontos vetülete a kitörésnek, mert még jobban aláhúzza annak többször, több helyen hangsúlyozott eleve esélytelen jellegét. A kísérlet hiába okozott meglepetést, még így is néhány óra alatt teljesen összeomlott a Margit körúton, és csak a Széll Kálmán tér–Városmajor utca felé sikerült Budapest védőinek áttörni. A rohamot elrendelő német parancsnok felelőssége így azért nagyobb a hadműveletként alig értelmezhető kitörés kapcsán, mert nem az árulás volt az oka a kudarcnak, hanem az, hogy saját részről semmilyen feltétel nem volt adott, ami akár csak valószínűsíthette volna a sikert (amennyiben sikerként az állomány kímélését, a hadműveleti cél teljesülését vagy a jövőre vonatkozó kedvezőbb kilátások kicsikarását értjük).

A kitörés szomorú módon illeszkedik Budapest 1945. évi szovjet ostromának teljes történetébe – értelme[110] és jelentősége minimális volt, ám rengeteg ember halt bele fölöslegesen. Ezekre az elesettekre emlékezni kell, a viselt egyenruhától függetlenül.

[108] *Ungváry – Ványai* 2019. 10. o.

[109] A 109. gárda-lövészhadosztály szabályt erősítő kivételként megemlítendő, de még ez a lövészhadosztály is csak készenlétben volt, és nem riadókészültségben.

[110] A teljes védőseregből kb. 700 fő érte el a saját vonalakat. *Ungváry* 1998. 207. o.

Bibliográfia és rövidítések

CAMO	Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeraciji (Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Irattára), Podolszk
Harsányi 2019.	Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Szerk. *Harsányi János.* 2. kiad. Budapest, 1969.
Gosztonyi 1998.	*Gosztonyi Péter:* Budapest lángokban. Budapest, 1998.
NARA	National Archives and Records Administration (Nemzeti Levéltár és Iratigazgatás), Washington D.C.
Nevenkin 2019.	*Nevenkin, Kamen:* A Budapest erőd. Keszthely, 2019.
Pamjaty Naroda	Pamjaty Naroda 1941–1945. (A CAMO által üzemeltetett weboldal.) https://pamyat-naroda.ru/ (A letöltés időpontja: 2021. november 2.)
Ungváry 1998.	*Ungváry Krisztián:* Budapest ostroma. 3. kiad. Budapest, 1998.
Ungváry 2021.	*Ungváry Krisztián:* Utak a senkiföldjén. Budapest, 2021.
Ungváry – Ványai 2019.	*Ungváry Krisztián – Ványai Márton:* „…Nagyrésze megsemmisült…” A német–magyar védősereg kitörési kísérlete Budapestről a szovjet hadműveleti iratok tükrében – 1945. február 11. *Clio Műhelytanulmányok,* 2019/1. sz. https://epa.oszk.hu/03400/03463/00004/pdf/ (A letöltés időpontja: 2021. november 2.)
Ványai 2020.	*Ványai Márton:* A Vörös Hadsereg személyi állományának veszteségei az 1945. évi budai kitörési kísérlet során. *Hadtörténelmi Közlemények,* 133. (2020) 1. sz. 157–172. o.

Márton Ványai

THE CALM BEFORE THE STORM

Military Actions of the Red Army in Buda During the Hours Preceding the Break-Out

(Summary)

The tragic grand finale of the siege of Budapest in 1944–1945, the so-called *break-out* of February 11th – when the defending German and Hungarian forces tried to break through the encircling offensive of the Soviet army – has been extensively researched, it is still a mythical event to this day. To understand this military action, it is necessary to reconstruct the immediate antecedents because they frame the whole historical moment. The analysis has a Soviet perspective because the Red Army had the initiative until the break-out, but also because the relevant sources of Soviet forces previously unknown have become available to research, and it seems necessary to introduce them to the scientific scene. According to the author's aspiration, the one-sided

narrative has a critical attitude (depending on the possibilities), while the logical framework of the study is provided by the battlefield locations of the Soviet rifle divisions participating in the offensive. From a methodological point of view, the siege of 11 February comes to life mainly based on primary sources, with a special emphasis on casualties.

Márton Ványai

RUHE VOR DEM STURM
Die Kampftätigkeit der Roten Armee auf dem Gebiet von Buda
in den Stunden vor dem Ausbruch

(Resümee)

Das tragische Ende der Belagerung Budapests in den Jahren 1944–1945, der Ausbruch, ist Gegenstand zahlreicher Forschungen, bleibt aber bis heute ein mythisches Ereignis. Um ihn zu verstehen, ist es unerlässlich, die unmittelbare Vorgeschichte zu rekonstruieren, denn diese bildet den Rahmen für den gesamten historischen Moment. Die Analyse erfolgt aus sowjetischer Sicht, was einerseits dadurch gerechtfertigt ist, dass die Rote Armee bis zum Ausbruch des Krieges die Initiative hatte, und dass andererseits die einschlägigen Quellen der sowjetischen Streitkräfte bisher unbekannt waren und es notwendig erscheint, diese in den wissenschaftlichen Diskurs einzubeziehen. Die einseitige Narrative soll auch (so weit wie möglich) kritisch sein, wobei die Lage der sowjetischen Schützendivisionen auf dem Schlachtfeld den logischen Rahmen bildet. In methodologischer Hinsicht wird der 11. Februar als Belagerungstag vor allem anhand von Primärquellen beschrieben, wobei der besondere Schwerpunkt auf den Verlusten liegt.

Márton Ványai

LE CALME AVANT LA TEMPÊTE
L'opération de l'Armée rouge dans la zone de Buda dans les heures précédant la sortie

(Résumé)

La fin tragique du siège de Budapest en 1944–1945, dite la sortie, a fait l'objet de nombreuses recherches. Néanmoins, elle reste à ce jour un événement mythique. Pour la comprendre, il est essentiel de reconstituer les antécédents immédiats, car ils encadrent ce moment historique. L'analyse reflète le point de vue soviétique, ce qui est justifié par le fait que l'Armée rouge a eu l'initiative jusqu'à la sortie et que les sources pertinentes des forces soviétiques étaient jusqu'alors inconnues et qu'il semble opportun de les inclure dans le discours scientifique. Le récit unilatéral se veut également critique (dans la mesure du possible) la position des divisions de fusiliers soviétiques sur le champ de bataille lui sert de cadre logique. D'un point de vue méthodologique, la journée de siège du 11 février est racontée principalement à partir de sources primaires en insistant sur les pertes.

Мартон Ваньяи

ЗАТИШЬЕ ПЕРЕД БУРЕЙ

Боевая деятельность Красной Армии в часы перед прорывом в районе Буды

(Резюме)

Трагическое окончание осады Будапешта в 1944–1945 гг., прорыв, уже чрезвычайно широко исследован, но не смотря на это до сегодняшнего дня остается мифическим событием. Чтобы понять это, безусловно необходимо реконструировать непосредственные предшественные события, потому что они ставят в рамки весь исторический момент. В анализе присутствует советская точка зрения, обоснованная, с одной стороны, тем, что инициатива до прорыва была за Красной Армией, а с другой стороны, тем, что соответствующие источники советских сил были неизвестны до тех пор, и представляется необходимым включить их в научный дискурс. Односторонная нарратива также служит стремлению к критическому подходу (в зависимости от возможностей), в качестве логической основы служит расположению советских стрелковых дивизий на поле боя. С методической точки зрения на основе болшинства первоисточников оживает день осады 11-ого февраля, с особым подчёркиванием потерь.

Horváth Csaba

VISSZATÉRTEK

A MAGYAR KIRÁLYI 3. HONVÉD HADSEREG A DÉLVIDÉKEN (1941. ÁPRILIS)

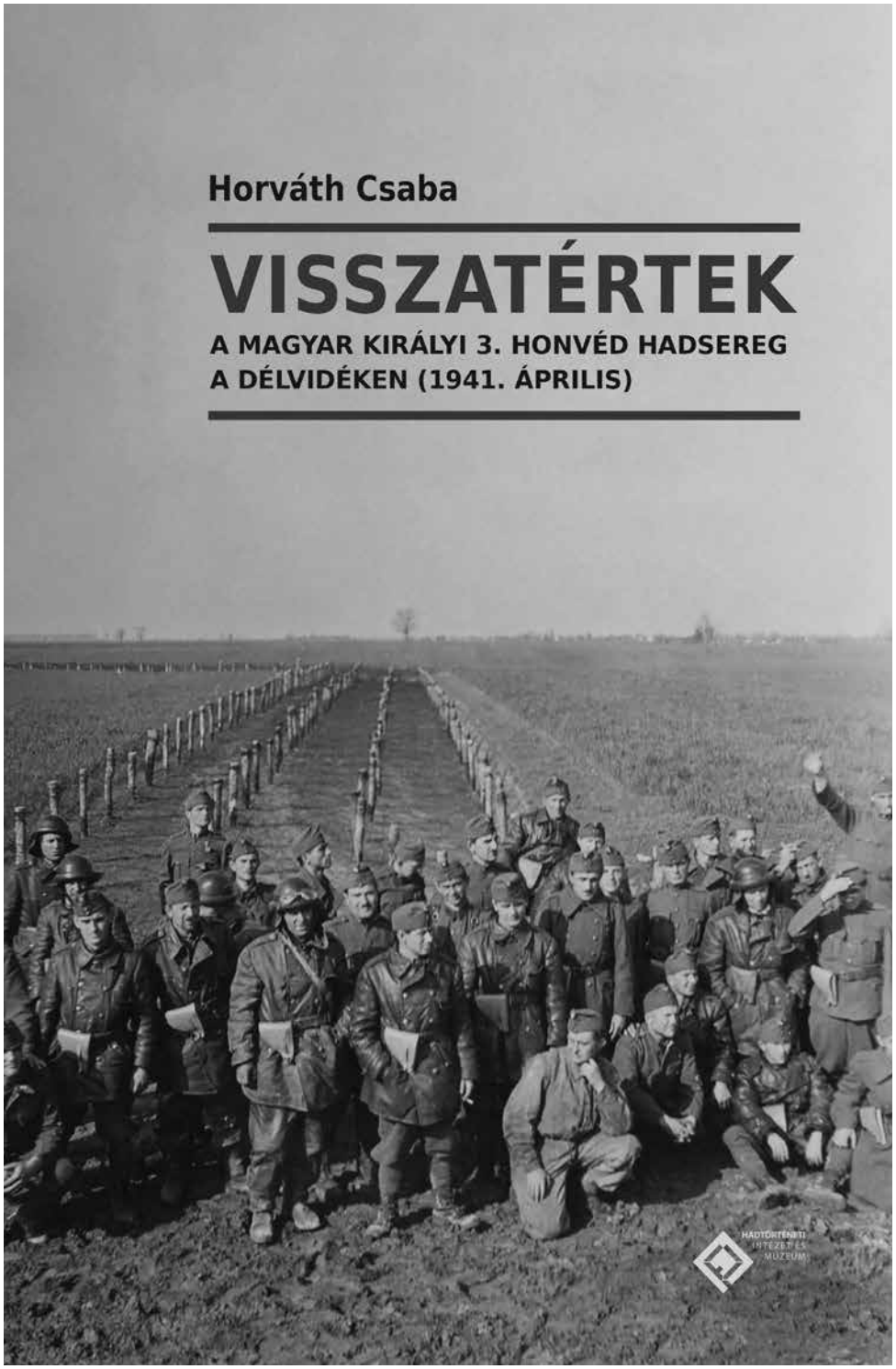

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

FORRÁSKÖZLEMÉNY

TÓTH FERENC

EX LIBRIS COMTE DE BERCHENY

Újabb kutatások a franciaországi Bercsényi család könyvtára történetéről

Székesi Bercsényi László gróf nevét főleg katonai pályája és a Rákóczi-szabadságharc utáni franciaországi magyar emigráció összefogásában játszott szerepe miatt őrzi leginkább az utókor emlékezete. Karrierje csúcspontján egyetlen magyarként nyerhette el a neves Franciaország marsallja címet, amellyel bekerült kora legmodernebb hadseregének elitjébe, olyan neves hadvezérek sorába, mint Turenne, Villars vagy a kortárs Szász Móric.[1]

Jelen forrásközlésben a híres magyar származású hadvezér és családja műveltségének egyik fontos tükörképével, nevezetesen a Luzancy községben ma is álló kastélyukban a forradalom idején elkobzott könyvtárukkal szeretnék foglalkozni. A könyvtár lefoglalásakor részletes lista is készült a könyvekről, amelyek a közeli Meaux-ban lévő városi könyvtár kézirattárában találhatók.[2] A részletes könyvlistát már korábban közölte Forster Gyula is, egy Bercsényi Lászlónak szentelt munkájában.[3] A Forster által publikált listát áttekintve és összehasonlítva az eredeti kézirattal, illetve az azt őrző könyvtárban található különféle kötetekkel és kéziratokkal, arra a következtetésre jutottam, hogy érdemes e dokumentumot újra közölni eredeti formájában, elsősorban a kötetek bibliográfiai adatait figyelembe véve.[4] E jelen publikáció elkészítése során igyekeztem a listán szereplő tételeket alapos könyvészeti kutatások segítségével rekonstruálni és azonosítani. A művek azonosítása során elsődlegesen a párizsi

[1] A francia marsallok társasága 1515 és 1793 között alig kétszáz főt számlált, és amint a legújabb kutatások is megerősítették, egy olyan intézményt formált, amely az ancien régime francia monarchiájának egyik legmagasabb stratégiai irányítására volt hivatva. A marsallokat a király nevezte ki, de kiválasztásukban mindig óriási szerepet játszott a jelöltek érdeme, valamint katonai és politikai teljesítménye. Ehhez újabban lásd *El Hage* 2011. és *Surreaux* 2013.

[2] A meaux-i városi könyvtár régi könyveinek és kéziratainak gyűjteményét a helyi Médiathèque Luxembourgban őrzik. Az intézményben folytatott kutatásaim során nagy segítséget nyújtott Fabien Couturier könyvtáros kolléga, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Szintén hálás köszönettel tartozom a Külgazdasági és Külügyminisztérium Balassi Intézetének, hogy a 2018-ban Franciaországban folytatott kutatásaimhoz Klebelsberg Kuno-ösztöndíjat biztosított számomra. A lista pontos lelőhelye: Médiathèque Luxembourg de Meaux (továbbiakban: MLM) série Ms 155 PAT Divers catalogues des bibliothèques confisquées à la Révolution Bercheny.

[3] *Forster* 1929. 89–116. o.

[4] A listán szereplő néhány, a könyvek leírásához nem szorosan kapcsolódó adat (pl. a korabeli könyvtári jelzetek) közlésétől terjedelmi okok miatt eltekintettem.

Bibliothèque Nationale de France OPALE-PLUS elektronikus katalógusában, illetve a Gallica-adatbázisban szereplő művek adataira támaszkodtam. Néhány esetben ezektől eltérő könyvtári és információs adattárak eredményeit is felhasználtam. Az eredetiekkel azonos, illetve hasonló kiadványok könyvészeti adatait a könyvlista tételeihez illeszkedő lábjegyzetekben adtam meg, néhány esetben kiegészítve a konkrét művek elektronikus változatainak linkjeivel. A meaux-i városi könyvtárban folytatott kutatásaim során Bercsényi László és fiai *ex libris*ének segítségével az egykori könyvtáruk néhány eredeti darabját is sikerült azonosítanom, amelyek nagy segítséget nyújtottak a listán szereplő munkák egyes kiadásainak meghatározásához. E kötetek jelenlegi pontos könyvtári jelzetét is megadtam jegyzeteimben. Mivel az eredetileg kitűzött célom, a könyvlista rekonstrukciója és feldolgozása jóval meghaladja egy tanulmány terjedelmi korlátait, ezért úgy döntöttem, hogy ezen írás keretein belül most az azonosított munkákat tartalmazó lista alapján egy átfogó ismertetéssel szeretném a gyűjtemény tartalmát felvázolni – kiemelve a hadtudományi és magyar vonatkozású munkákat –, és annak jelentőségét a korabeli franciaországi és európai művelődéstörténeti kontextusba helyezve újraértékelni. Távlati terveim között szerepel a könyvlista és a benne található egyes művek részletesebb elemzése, illetve az emigráns magyar család művelődéstörténeti szerepének behatóbb vizsgálata.

Bercsényiek a francia királyok szolgálatában

Bercsényi László gróf 1689. augusztus 3-án született Eperjesen. Szülei Bercsényi Miklós és annak első felesége, Homonnai Drugeth Krisztina voltak.[5] Apja Lengyelországba való távozása után tanulmányait a kassai jezsuita konventben végezte. A Rákóczi-szabadságharc alatt csak Kassa kapitulációja (1704 szeptembere) után csatlakozhatott apjához, és a fejedelem személyes szolgálatába állt. Részt vett a függetlenségi küzdelem legfontosabb eseményeiben – mint például az ónodi országgyűlésen –, és 1708-ban a trencséni csatában hősies helytállásával hozzájárult Rákóczi életének megmentéséhez. A fejedelem által alapított elit egység, a Nemesi Kompánia tagjaként – utoljára annak zászlótartójaként – többször is kitüntette magát a szabadságharc utolsó küzdelmeiben. A szatmári béke után a fejedelemmel Lengyelországba távozott. Innen 1712-ben indult Franciaországba, ahol hamarosan a francia hadsereg kötelékeiben küzdő Ráttky-huszárezred tisztjeként folytatta a Habsburg-ellenes harcot. Fiatal kora ellenére Bercsényi László pályája gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán és a francia társadalmi hierarchiában. Karrierje sokat köszönhetett Leszczyński Szaniszló száműzött lengyel királynak, akivel 1718-ban ismerkedett meg az elzászi Wissembourgban. Barátságuk egészen a lengyel uralkodó haláláig tartott. 1725-ben megházasodott, és

[5] Életéhez lásd: *Forster* 1925.; *Forster* 1929.; *Zachar* 1979.; *Zachar* 1987.; *Boissau* 2006.

fiatal, elzászi nejével Brie-ben vásárolt birtokán telepedett le.[6] Katonai pályájának fontos fordulópontja volt 1720, amikor a király engedélyével egy saját tulajdonú huszárezred alapításába kezdett.

Bercsényi, huszárezrede élén, részt vett a legtöbb korabeli háborúban. A lengyel örökösödési háború során kiválóan vezette ezredét, és katonai tehetsége révén hamar emelkedett a ranglétrán: 1734-ben brigadéros, majd 1738-ban altábornagy lett.[7] A harcok után Szaniszló, egykori lengyel király és lotaringiai nagyherceg köréhez kapcsolódott, aki megtette főlovászmesterének, tanácsnokának, valamint udvari lovagi címmel is megtisztelte. Ekkor már Bercsényi a családjával a luzancyi kastélyban lakott, amely félúton helyezkedett el Párizs és Nancy között. A királyi családot meglátogató lengyel király többször is Luzancyban töltötte az éjszakát, amelyek dátumait a kastély folyosóján ma is megtalálható rézlemezre vésette Bercsényi.[8]

Az osztrák örökösödési háború újabb lehetőséget nyújtott a katonai előmenetele szempontjából. A hadügyminiszterhez írott 1743. október 22-ei levele végén kifejtette a magyarok huszárságban játszott fontos szerepéről vallott nézeteit: „Mindent megteszek, hogy magyarokat állítsak a király szolgálatába, és merem állítani, hogy sikeres vagyok, mivel a születésem és nevem ismert a hazámban, de ha megutáltatjuk a szolgálatot, ahelyett, hogy újabbakat szereznénk, elveszíthetjük a jelenlegi magyarokat is. Márpedig az vitathatatlan, hogy a magyarok a legalkalmasabbak a huszárságban való szolgálatra és az ezredemben lévő más nemzetiségűek is tőlük tanulják a szolgálatot."[9] A magyar huszárok és vezetőjük teljesítményének elismerését igazolja az a tény, hogy XV. Lajos 1743 végén létrehozta a huszárezredek főfelügyelője beosztást, melynek elnyeréséről d'Argenson gróf hadügyminiszter december 8-án kelt levelében tájékoztatta Bercsényi Lászlót.[10] Ezt követően Bercsényi generális még eredményesebben küzdhetett a franciaországi huszárság magyar jellegének megőrzéséért. A következő évben XV. Lajos tábornokká nevezte ki. Bercsényi ezidőtájt majdnem az összes francia szolgálatban álló magyar huszár parancsnoka lehetett.[11] 1748-ban elnyerte Commercy város katonai kormányzói kinevezését. Itt jelentős átalakítások árán az egykori Stuart trónkövetelő által lakott híres kastélyból kaszárnyát létesített. 1753-ban elnyerte a Szent Lajos királyi és katonai rend nagykeresztjét, majd pályája csúcsán, 1758-ban a marsallbotot is.[12]

Viszonylag kevésbé ismert Bercsényi gróf diplomáciai szerepvállalása, amely szorosan összekapcsolódott huszárparancsnoki tevékenységével, mivel ő maga és ágensei – szinte kivétel nélkül – hivatalosan a huszártoborzás és lóvásárlás ürügyével

6 *Forster* 1929. 8–9. o.
7 SHD série Maréchaux de France (a továbbiakban série MF) 230.
8 *Zachar* 1987. 119. o.
9 *Tóth* 2010. 896. o.
10 *Zachar* 1987. 148. o.
11 Uo. 159–160. o.
12 *Tóth* 2000. 65. o.

utaztak külföldre. A franciaországi mellett a korabeli magyar emigráció egy másik fontos központja török földön, II. Rákóczi Ferenc rodostói környezetében rendezkedett be. A rodostói, száműzött kuruc főtisztek szoros kapcsolatban álltak Bercsényi Lászlóval, akinek a huszárezredében sok rodostói magyar emigráns szolgált, és a rodostói magyar közösség később is közvetítő szerepet játszott a magyar újoncutánpótlás megszervezésében. Valójában az a közös cél lebegett mindkét emigráció vezetői előtt, hogy a magyar függetlenségi mozgalmak hagyományainak megfelelően francia és török segítséggel folytassák a nemzeti függetlenségi harcukat.[13] A háborúk és hadgyakorlatok a fiatal tiszteket gyakran hátráltatták abban, hogy megfelelő műveltségre tegyenek szert. Sokan közülük éltesebb korukban kezdték el tanulmányaikat. Bercsényi László gróf – nevelt fia, Esterházy Bálint László visszaemlékezéseinek tanúsága szerint – szintén e csoporthoz tartozott: „Bercsényi gróf, azóta marsall a régi kor tökéletes művelt embere volt. Akkor kezdte el képezni magát, amikor mások már elfelejtették azt is, amit valaha megtanultak."[14]

Bercsényi László fia, Bercsényi Ferenc Antal,[15] apja halála után is folytatta a családi könyvtár gyarapítását, amint ezt jól tanúsítják a listán szereplő forradalom előtti évtizedekben beszerzett kiadványok. A francia forradalom idején Bercsényi gróf royalista tevékenysége miatt hamarosan egyre kényelmetlenebb helyzetbe került. Az 1789-es párizsi utcai zavargásokban a Berchény-huszárezred részt vett a lázadók elleni műveletekben. Később, a királyi család 1791 júniusában lezajlott és balul sikerült szökésében játszott nehezen megmagyarázható szerepet, amikor Montmédynél várta a király kocsiját, amely végül soha nem érkezett meg.[16] A varennes-i éjszakát[17] követő időszakban az idegen eredetű katonaság emigrációja felgyorsult. 1792 tavaszán az úgynevezett „idegen ezredek" zöme – köztük a Berchény-huszárezred nagy része – kollektívan dezertált.[18] Amikor 1793-ban Dumouriez tábornok átállt a szövetségesekhez, a kíséretében tizenhárom, egykor a Berchény-ezredben szolgált huszártiszt követte. Ők ezután az emigráns hadseregben François Antoine de Berchény parancsnoksága alatt szolgáltak, majd átkerültek az osztrák hadseregbe, ahol a Berchény-huszárezredet újjászervezték.[19] Az egykori kuruc emigránsok fiainak furcsa helyzetét jól

[13] *Boissau* 2006. 33–36. o.

[14] *Esterhazy* 1905. 12. o.

[15] Bercsényi László legkisebb fia 1744-ben született Lunéville-ben. 1747-ben kornétás lett a Berchény-ezredben. 1749-ben létszámfeletti hadnagynak nevezték ki. 1754-ben a Máltai Lovagrend is tagjai közé fogadta. 1754-ben kapitány lett. 1762-ben, testvére halála után megkapta az ezredtulajdonos-parancsnokságot, de 23 éves koráig az apja vezette az ezredét. 1771-ben elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét. A forradalom alatt elhagyta Franciaországot, és Londonban halt meg 1811-ben. Életéhez bővebben lásd *Boissau* 2006. 193–196. o.

[16] *Fischbach* 1879. 122. o.

[17] 1791. június 20-án XVI. Lajos és családja titokban elhagyta a Tuilériák palotáját azzal a céllal, hogy a forradalmi Párizsból a hozzá hű csapatokhoz távozzon. A menekülő királyi családot Varennes-nél elfogták. Az esemény fordulópontot jelentett a francia forradalom történetében.

[18] *Poulet* 1910. 45–46. o.

[19] ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Protokoll 1792 fol. 7679-7680. Vö. *Wrede* 1901. és *Wenck* 1966.

tükrözi Bercsényi Ferenc Antal gróf azon mondása, amely a hagyomány szerint akkor hangzott el, amikor II. Ferenc császár fogadta Bécsben: „Apámnak azért kellett Magyarországot elhagynia, mert nem szerette a királyt. Nekem azért kellett az új hazámat elhagynom, mert túlságosan szeretem a királyt. Mindkét dolog a vesztünket okozta."[20]

Bercsényi László és utódai figyelemre méltó könyvtárat hoztak létre, amelyben nyomtatott művek és kéziratok is egyaránt megtalálhatóak voltak. E gyűjtemény egy részét, a család javainak a francia forradalom alatt lezajlott elkobzása során számbavették. Az osztrák földre emigrált Bercsényi Ferenc Antal javait felmérő bizottság a könyvtár egy részének listáját is elkészítette, amelynek segítségével képet alkothatunk a Bercsényi-könyvtár összetételéről is. A forrásszöveg tanúsága alapján a könyvlistát a forradalom III. évének nivôse 19-én, vagyis 1795. január 8-án állították össze. A dokumentum szerint a könyvállomány revízióját a VI. év thermidor 6-ájára, vagyis 1798. július 30-ára datálta az a bizottság, amelynek tagjai az emigránsok javaiból létrehozott első helyi múzeum és közkönyvtár (Museum de Meaux) műtárgyait és dokumentumait volt hivatott felmérni Arnoul Carangeot[21] vezetésével.[22] A felmérés alapján ebben az időszakban a Bercsényiek egykori könyvtára már alaposan megfogyatkozott állapotban volt, de még egységes bibliotékaként kezelték. Az összesen 410 tételből és 952 kötetből, valamint 14 kéziratcsomóból álló gyűjtemény, még töredékes volta ellenére is, a kor nagy nemesi és nagypolgári könyvtáraihoz hasonló impozáns egységet alkotott. Tanulmányom következő részében a gyűjtemény összetételével, fontosabb egységeinek elemzésével és különleges köteteinek bemutatásával foglalkozom.

A könyvgyűjtemény összetétele és főbb jellegzetességei

A könyvlista, valamint a meaux-i városi könyvtárban őrzött, Bercsényiek könyvtárából származó régi könyvek alapján egy nagyon egyedi könyvgyűjtemény képe rajzolódik ki, amely az emigráns nemesi család műveltségének több rétegét is feltárja előttünk. Ezen kulturális lenyomatok segítségével különféle következtetéseket is levonhatunk, amelyek hozzájárulnak az egykori könyvtár franciaországi magyar emigrációban betöltött szerepének könnyebb megértéséhez is. Lássuk hát, milyen is lehetett a rendelkezésünkre álló adatok alapján a könyvgyűjtemény összetétele. A könyvlista tanulmányozása során igyekeztem legjobb tudásom szerint az egyes műveket hét átfogóbb kategóriába sorolni. Ezek a következők: tudomány, történelem, vallás, szépirodalom, jog, művészet és egyéb. Az ilyen módon való kategorizálás szubjektív jellegét csak

[20] „Mon père a dû quitter la Hongrie parce qu'il n'aimait pas trop le roi. Moi, il m'a fallu quitter ma nouvelle patrie parce que j'aime beaucoup mon roi. Les deux choses nous sont comptées comme faute." Idézi *Rupelle* 1977. 132. o. Vö. *Thaly* 1868. XXVIII. o.

[21] Arnoul Carangeot (1742–1806), művelt tudós forradalmár, később a meaux-i múzeum igazgatója lett.

[22] *Lebert* 1903. 22–25. o.

fokozta, hogy egyes munkák nemcsak egy, hanem két vagy még több kategóriába is egyaránt besorolhatóak voltak. Egyes művek a vegyes műfajaik miatt gondot okoztak, ilyenek voltak például a kora újkorban nagy sikernek örvendő emlékiratok, amelyek nemcsak a szépirodalom, hanem a történelem témakörébe is beletartoznak. Szintén nagy fejtörést okozott néhány katonai munka műfaji besorolása is, mivel ebben az időszakban a hadi tudományok sokkal inkább a „hadművészet" kategóriájába tartoztak, mintsem a tudományok közé. Ebben az esetben úgy döntöttem, hogy a műveket alapvetően a jelenkori szakmai kategóriákba sorolom be, és nem a 18. századi gyakorlatot követem. Ennek köszönhetően jóval jelentősebb lett a tudományos művek aránya, mint a művészeti munkáké. E 410 tételből álló egység – figyelembe véve a forradalom idején elveszett részeit is –, hiányos volta ellenére is igen komoly gyűjteménynek számíthatott az *ancien régime* végén. Összehasonlításképpen: Bercsényi László híres barátjának, Leszczyński Szaniszló lengyel királynak a magánkönyvtárára szeretnék hivatkozni, amely sok szempontból példaképe lehetett a Bercsényiek gyűjteményének. Amikor Leszczyński a magánkönyvtárát 1750-ben felajánlotta az általa alapított Société royale des Sciences et Belles-Lettres de Nancy tudós társaság közkönyvtárának, akkor a könyvgyűjteménye még csak 271 tételből állt.[23] Az egykori lengyel király magyar barátja valószínűleg már akkor hasonló méretű könyvtárral büszkélkedhetett. Az utódai által tovább gyarapított gyűjtemény forradalom idején feljegyzett listáján található művek típusai alapján így oszlott meg az állomány:[24]

Típus	**Darab**	**Százalék**
Történelem	143	34,9%
Szépirodalom	38	9,3%
Tudományok	106	25,8%
Művészetek	7	1,7%
Vallás	12	2,9%
Jog	45	7%
Egyéb	59	14,4%
Mindösszesen	**410**	**100%**

A táblázat alapján megállapítható, hogy a történelmi és tudományos, és ezen belül is főleg hadtudományi munkák (13,9%) alkotják Bercsényi könyvtárának zömét. A Bercsényi-könyvtár a benne található művek megoszlása alapján kifejezetten egy katonai és politikai pályára aspiráló főnemesi család műveltségét tükrözi. A szűkebb értelemben vett hadtudományi munkák mellett a történelmi jellegű könyvek nagy része is erős hadtörténeti jelleggel bír, az ókortól a 18. századig terjedő háborúk és hadjáratok története uralja a gyűjtemény ezen szekciójának tematikáját is. Szintén domináns

[23] Leszczyński Szaniszló könyvtáráról újabban lásd *Markiewicz* 2003.
[24] Lásd a táblázat mögött egy újabb kimutatást szintén az ún. *Torsken* 1928 alapján.

a hadtörténeti vonal az irodalmi művek közé sorolható memoárirodalomban is, hiszen az ott szereplő szerzők jelentős része (pl. Villars marsall, Rákóczi fejedelem stb.) háborús történeteinek és hadvezéri tevékenységének állít emléket bennük. E tanulmány terjedelmi korlátai miatt nincs lehetőség arra, hogy valamennyi fontos munkáról megemlékezzünk, ezért a gyűjtemény csak néhány érdekes jellegzetességére hívnám fel a figyelmet.

A hadtudományi munkák között természetesen megtalálhatjuk az ókori klasszikus szerzők műveit (Thuküdidész, Polübiosz, Vegetius, Suetonius, Szicíliai Diodórosz, Xenophón stb.), de a legmodernebb hadtudományi szerzőkét (Feuquières, Folard, Szász Móric stb.) is. Bercsényi László hadtudomány iránti érdeklődése visszanyúlhat az ifjúkoráig, amikor a Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem Nemesi Kompániájában tanulhatott, amelynek modelljéül nagy valószínűséggel a francia királyi muskétások gárdája szolgált. Rákóczi a személyes felügyelete alatt képzett fiatalokból szerette volna létrehozni a hadserege új tisztikarát.[25] Az ifjú Bercsényi gróf hadtudomány iránti érdeklődése a száműzetés alatt sem csökkent. Újonnan alapított könyvtárában megtalálhatóak voltak a kor legismertebb és legnépszerűbb hadtudományi munkái, például Folard *Histoire de Polybe* című műve, Szász Móric *Rêveries*-jei vagy Turpin de Crissé *Essai sur l'art de la guerre*-je.[26] A spanyol örökösödési háborút követően az európai katonai gondolkodásban feléledtek a haditechnika fejlődése következtében kialakult viták, mint például a tűzerő és a gyalogsági lökőerő közötti vetélkedés taktikai mérlegelései, vagy például a Folard lovag által kidolgozott oszlopharcászat körüli elméleti viták, amelyekben a hadtudósok egy része visszanyúlt az ókori szerzők műveihez. A „régiek és modernek" hadtudományi vitájának érdekes lenyomatát nyújtja a Bercsényiek könyvgyűjteményének listája, ahol szinte az összes érintett szerző megtalálható.[27]

A hadtudományi munkák között az egyik érdekes magyar vonatkozású kollekciót alkotják a korabeli kisháborús taktikával foglalkozó munkák. Az e témát művelő francia nyelvű szakírók sokat foglalkoztak a 18. század első felében felállított magyar eredetű huszárezredek harcászati és hadikiegészítési kérdéseivel. A luzancyi kastély könyvtárában megtalálható volt a műfaj szinte összes korabeli klasszikus szerzőjének (Grandmaison, Jeney, de la Roche stb.) kisháborús értekezése. A francia levéltári

[25] Rákóczi nagy jelentőséget tulajdonított a hadtudományi képzésnek is. Kiadatta Zrínyi Miklós hadtudományi munkáját, és francia katonai tanácsadókkal konzultált a reformjai ügyében. Egy önálló hadtudományi munkán is dolgozott az 1707–1708-as években, amelynek töredékeiből megállapítható, hogy két önálló fejezetét ő maga írta, két másikat pedig François de La Vallière *Pratique et maximes de la guerre* (Hága, 1693) című munkájából kölcsönözte. *Windisch* 1953.

[26] Turpin grófot Bercsényi László jó barátjának tekintette, és egyes források szerint gyakran magyarul *Fiam*nak szólította. Figyelemre méltó, hogy Turpin de Crissé összes fontos műve díszkiadásban szerepel a könyvlistán. Turpin de Crissé magyar vonatkozású munkásságával kapcsolatban lásd *Tóth* 1997.

[27] A régiek és modernek hadtudományi vitájáról újabban lásd *Bois* 2004.

források alapján és a kevésbé ismert hadi jelentések nyomán elég jól ismerjük a hadtudós Bercsényi László gondolatait. A francia kormányzat többször kérte a grófot, hogy egy hasonló elméleti munkát ő is írjon. Amikor a francia hadügyminiszter 1753-ban újra azt szorgalmazta, hogy írjon egy, a huszárok gyakorlatoztatására és kiképzésére irányuló munkát, Bercsényi így hárította el a felkérést a miniszternek írt levelében: „Ha szükségesnek gondoltam volna egy huszárokra vonatkozó gyakorlatozás rendjét, akkor már régen javasoltam [volna] Önnek. A huszárok a lovasság gyakorlatát és alakzatait követték. Azt gondolom, hogy nem tehetünk jobbat annál, hogy az új rendeletben foglaltakat alkalmazzuk rájuk is a gyalogos és lovas kiképzések során. Ahhoz kell őket hozzászoktatni, hogy minél fürgébben és gyorsabban hajtsák végre [a gyakorlatokat]. A huszáregységek bármely hadműveletben, feltéve, hogy egy ügyes és tapasztalt parancsnokuk van, aki főleg a kisháborús hadműveletekben jártas, amelyek megszámlálhatatlan elemből állnak, és csak hosszú tapasztalattal lehet megismerni [...] A huszármesterség és huszárharcászat a körülmények, a hely és a terep függvényei, és mondhatni, lépésről lépésre változnak, s abban rejlik a jó vezér szerepe, hogy képes kihasználni azok változatosságát a ravaszság, a leleményesség, valamint gyors és bátor fellépés segítségével, amelyek a legfontosabb ismérvei..."[28]

A szépirodalmi munkák összetétele szintén érdekes képet mutat. A klasszikus szerzők mellett megtalálhatóak voltak itt a felvilágosodás legismertebb íróinak – mint Voltaire, Rousseau és Montesquieu – művei is. A modern irodalom igen széles palettája szerepel a könyvtárban a vallásos színezetű morális regényektől (pl. Fénelon művei) egészen a frivol libertinus könyvekig. A libertinizmus jelenlétéről egyébként érzékletesen beszámol Bercsényi László mostohafia, Ladislas Valentin Esterhazy az emlékirataiban, ahol Voltaire és Retz bíboros műveiből kölcsönzött stílusban mutatja be a kastélyban zajló szerelmi afférokat.[29]

A könyvtár magyar szempontból legizgalmasabb részét a hungarikum értékű művek jelentik. Ezek, bár nem jelentős számban, de többféle kategóriában is határozottan jelen voltak. A fennmaradt könyvlista alapján a hungarikumok különböző generációjú és tematikájú csoportokba sorolhatóak. Egyrészt megtalálhatóak itt olyan 16–17. századi régi könyvek, amelyeket nagy valószínűséggel a Bercsényiek Magyarországról hozhattak el az emigrációjuk elején. Ezek a magyarság történetére vonatkozó humanista történetírók munkái vagy a Magyar Királyság törvényeivel kapcsolatos művek. Ide tartozik Antonio Bonfini *Krónikájának* 1575-ös kolozsvári kiadása és a Káldy György által fordított *Biblia* egy 1626-os kiadása.

A hungarikumok egy másik fontos kategóriája a 18. századi kortárs magyarországi nyomtatványokból áll. Helyet kapott ebben a csoportban Bél Mátyás három munká-

[28] Idézi *Boissau* 2006. 138. o.

[29] *Esterhazy* 1905. 22–23. o. Ladislas Valentin Esterhazy valószínűleg a könyvtár egyik szorgalmas olvasója lehetett, amint ez az emlékiratainak egyes részeiből is kiderül. Vö. *Tóth* 2009. 108–114. o.

ja, egy német nyelvű magyar nyelvkönyv, Werbőczy István *Corpus Juris*ának egy 1751-es kiadása, egy 1765-ös kiadású egyházi és világi sematizmus és néhány jezsuita kegyességi munka. Természetesen a magyar függetlenségi mozgalom jelentős francia nyelvű művei is helyet kaptak, például Jean Le Clerc Thököly Imrének szentelt műve, Rákóczi fejedelem *Testament politique et moral* című munkája, vagy a Brenner Domokos által írt *l'Histoire des révolutions de Hongrie*, Claude Vanel *Histoire des troubles de Hongrie* című műve, Eustache Le Noble *Histoire du prince Ragotzi, ou Guerre des mécontens sous son commandement* című kötete.[30] A 18. századi hungarikumok között találunk néhány olyan kiadványt is, amelynek szerzői a franciaországi Berchény-huszárezredben szolgáltak. A már említett Lancelot Turpin de Crissé művei mellett a Jeney Lajos Mihály által írt *Le partisan ou l'art de faire la petite guere* (Hága, 1759),[31] vagy a fiatal korában szintén az ezredben katonáskodó második generációs magyar katonatiszt, François de Tott *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*[32] című műve szintén szerepel a könyvgyűjtemény listáján.

Izgalmas hungarikumgyűjteményt alkotnak a könyvlista után szereplő kéziratok, amelyekből néhány ma is megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában. Ezek közül a legértékesebbek Bercsényi László levelezéseinek másolatát tartalmazó leveleskönyvek,[33] amelyeket még a 20. század elején Forster Gyula és társai is azonosítottak, és egy részüket lemásoltatták.[34] Szintén itt található egy különleges keleti kézirat eredeti török (oszmánli), valamint latin és francia fordításban, amelyet nagy valószínűséggel a konstantinápolyi francia tolmácsiskola egyik növendéke *(jeune de langue)* készített. Ez a III. Murád szultán (1546–1595) uralmát elbeszélő történeti munka részletesen megemlékezik a tizenötéves háború (1591–1606) magyarországi eseményeiről.[35] A keleti eredetű kéziratot nagy valószínűséggel Bercsényi László törökországi toborzótisztje, Tóth András hozhatta magával valamelyik útjáról.[36] A kéziratok között található még egy érdekes, a 18. század végi, a huszárság katonai gyakorlataira vonatkozó német nyelvű kézirat is *Unterrichtung* címmel,[37] amely a Berchény-huszárezredben használt harcászati kézikönyv lehetett, és fontos forrás nemcsak az ez-

[30] Erre a műre vonatkozólag lásd *Hourcade* 1979.
[31] Erre a műre vonatkozólag lásd *Zachar* 1986.
[32] Erre a műre vonatkozólag lásd *Tott* 2008.
[33] MLM série MS 109–110.
[34] A Bercsényi László gróf miniszterekkel és államférfiakkal folytatott levelezéseiből készült kéziratos másolatokat az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában őrzik. OSZK KT Quart. Gall. 55/ 1–2.
[35] A kézirat egy másik példánya megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kézirattárában is: BNF, Ms Suppl Turc 865 Histoire du Regne de Sultan Murad Khan fils de Sultan Selim Khan traduite du turc par les soins, et sous la direction du P. R. Romain de Paris Conseiller des Missions de Grece et prefet des jeunes de langues par le Sieur Jean Baptiste Guintrand 1733 (trad. 30). E gyűjteményben található hungarikumokról újabban lásd *Tóth* 2021.
[36] Tóth az 1730-as, 1740-es és 1750-es években többször is megfordult török földön, és számos értékes kéziratot is vitt magával Franciaországba.
[37] MLM série MS 47 Unterrichtung – livre d'exercices du régiment Berchény (1782–1783).

redben alkalmazott taktikai módszerek ismerete, hanem az ezred „elnémetesedése" szempontjából is. Bercsényi László – ismereteink szerint – nem hagyott hátra irodalmi értékű emlékiratokat, de van egy rejtélyes kéziratgyűjteményre (MSS Mémoires du comte Bercsényi) való hivatkozás. Kultsár István szombathelyi tanár, aki elsőként jelenttette meg Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művét, az előszóban cáfolja e tényt. Melyik Bercsényié lehetett? Talán az idős Bercsényi Miklósé vagy sokkal valószínűbb, hogy a francia szolgálatban fényes karriert befutott Bercsényi Lászlóé.[38]

A könyvlistában szereplő szép számú magyar vonatkozású munka jelenléte ellenére, a Bercsényiek egykor Luzancyban felhalmazott könyvtára nemcsak az óhaza emlékét őrizte, hanem példás nyitottsággal fogadta be az egyetemes kultúra és a francia írásbeliség megannyi értékes kötetét. A francia munkák sorában fontos helyet kapnak a helyi kulturális hatások, elsősorban a lotaringiaiak, amelyek a kor egyik pezsgő vidéki szellemi életéről tanúskodnak. Erre jó példát nyújt a Nancyban ma is működő Académie Stanislas tevékenysége, amely egyike a legrégebbi és legpatinásabb franciaországi tudós társaságoknak. A neves intézmény létrejöttét Leszczyński Szaniszló száműzött lengyel királynak köszönhette, akivel Bercsényi baráti kapcsolatban állt. Leszczyński Szaniszló uralkodása idején készült el a város jelenlegi híres központja, és számos intézmény alapítására is sor került. Ezek közül a leghíresebb az 1750. december 28-án létrehozott Société royale des Sciences et Belles-Lettres de Nancy nevű tudós társaság, a mai Académie Stanislas jogelődje és a vele együttműködő városi nyilvános könyvtár, amely igen szoros kapcsolatokat ápolt közép-európai, elsősorban lengyelországi tudósokkal is. Gondoljunk csak a lengyel kultúrában elévülhetetlen szerepet játszó Joseph André Załuski püspökre (1702–1774), aki korának neves bibliofil személyiségeként lotaringiai tartózkodása idején – 1737 és 1742 között – Szaniszló király udvari lelkészeként levelezést folytatott a kor számos jelentős tudósával. Az ő nevéhez fűződik az első nagy lengyel nemzeti könyvtár, irodalmi bibliográfia és akadémia gondolata. Itt kezdte el gyűjteni a király megbízásából a könyveket, amelyek megalapozták a későbbi nancyi könyvtár első gyűjteményét (Petit fonds Załuski).[39] Később Lengyelországban megalapította az első nyilvános lengyel könyvtárat, amelynek a gyűjteményei gyorsan gyarapodtak, és 1780-ra elérték az előkelő 400 000-es darabszámot.[40] Mint ismeretes, Szaniszló király és Bercsényi barátsága – mint a lengyel–magyar barátság szép szimbóluma – hosszú évtizedeken át tartott és nagyban hozzájárult Bercsényi László fényes franciaországi karrierjéhez. A két barát gyakran kávézott és pipázott együtt, miközben megtárgyalták a világ dolgait, és valószínűleg könyvgyűjteményeikről is gyakran esett szó.[41]

[38] *Mikes* 1794. 3. o.
[39] *Boyé* 1920. vö. *Gaber* 1975.
[40] *Gaber* 1974.
[41] Szaniszló király híres pipázásairól már Teleki József magyar utazó naplója is megemlékezik. 1760. március 17-én így ír erről: „A király pipázik rendszerint mindenkor délután, és kávét is iszik,

Noha a 18. századi Lotaringiában élő magyar emigránsok és a nancyi szellemi élet közötti kapcsolatokról nagyon keveset tudunk, egy ott megjelent könyvecske terjedelmes előszavát a szerzője, Antoine-François Aubert Bercsényi László gróf életpályájának szentelte. A kötet teljes címe sokatmondó: *Le politique vertueux. La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation* (Az erényes politikus. A jámborság és jóindulat szükségesebb az államférfinak, mint a ravaszság és képmutatás). Ez a címében antimachiavellisztikus értekezés 1762-ben jelent meg Nancyban Jean-Baptiste Hyacinthe Leclerc nyomdász műhelyében. A kötet szerzője Leszczyński Szaniszló király lunéville-i udvari ügyvédje volt, aki előszeretettel publikált keresztneveinek feltüntetése nélkül, ami a kézikönyvek tanúsága szerint gyakran okozott félreértést még a legalaposabb helytörténeti munkákban is.[42] A Bercsényiek és a nancyi akadémia szoros kapcsolatáról egyébként tanúskodnak a könyvlistán szép számmal megtalálható akadémiai előadások és kiadványok címei is.[43]

Szintén érdekes és nem kevésbé rejtélyes téma Bercsényi László gróf és a francia szabadkőműves páholyok kapcsolata. Más idegen származású katonatiszthez hasonlóan, valószínűleg ő is csatlakozott e külföldiek beilleszkedését nagyban elősegítő csoportok egyikéhez. Egy nancyi városi könyvtárban őrzött kézirat szerint Tressan grófja már 1737-től több Leszczyński Szaniszló udvarában szolgáló külhoni nemesembert – köztük talán Bercsényi grófot is – bevezetett a strasbourgi Candeur à l'Orient szabadkőműves páholyba.[44] Antoine-François Aubert fentebb idézett könyvének címe erre utalhat. Bercsényi egy 1747-ből származó, Bertin Durocheret, épernayi elnökkel váltott levelezése alapján nagyon valószínű, hogy valamelyik szabadkőműves páholy tagja volt.[45] Ebben az időszakban (1743–1771) Clermont grófja, Bercsényi híres haragosa volt a párizsi Nagypáholy nagymestere. Ez alapján nehezen képzelhető el, hogy ebbe a páholyba nyert felvételt, ugyanakkor nagy valószínűséggel könnyen bebocsájthatták a lunéville-i páholyba, amelyet jó barátja, Leszczyński Szaniszló király is látogatott. A későbbi időszakról már jóval pontosabb információink vannak, így tudomásunk van arról is, hogy 1786-ban a Berchény-huszárezred tisztjei saját szabadkőműves páholyt alapítottak, amely a „La Vigilence" (éberség) nevet viselte. Ekkor a tisztikar 42 tagjából kilencen tartoztak a szabadkőművességhez.[46]

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Bercsényi László és utódai által létrehozott, a francia forradalomig a Luzancy kastélyukban őrzött könyvtár fennmaradt listája alapján egy karakteresen magyar származású, de az európai eszmék iránt rendkívül fogékony főnemesi kulturális környezet képe rajzolódik ki. Bercsényi László marsall

mások is, ha tetszik, kávét ihatnak." *Tolnai* 1987. 178. o.

42 Például Michel Caffier nemrég megjelent lotaringiai irodalomtörténeti szótárában François-Hubert Aubert-t tartja a *Le politique vertueux* című munka szerzőjének. Vö. *Caffier* 2003. 18. o.

43 Elsősorban a 304–306. sz. tételekről van szó.

44 *Badach* 2004. 216. o.

45 *Surreaux* 2013. 643. o.

46 *Tóth* 2000. 152–153. o.

pályája során a franciaországi magyar emigráció – zömében a magyar etnikumú huszárság – legfőbb katonai parancsnoka és egységben tartó szellemi vezetője volt. A magyar függetlenségi mozgalmak szellemét őrző markáns magyar identitása nem állt ellentétben a francia király szolgálatával és a francia elitbe való sikeres beilleszkedési folyamatával, amelyet jól tükröz a sokoldalú franciás műveltsége. Az általa létrehozott és utódai segítségével tovább gyarapított könyvtára sokoldalú érdeklődésről, gyakran olyan ellentétes hatásokról ad képet, amelyekben megfér egymás mellett a jezsuita ihletésű vallási irodalom a felvilágosodás és a szabadosság eszméivel. A könyvekben feszülő ellentétek valószínűleg gyakori vitákat is kelthettek a könyvtárt használó olvasók körében, amelyekre ma már – megfelelő források híján – csak következtetni tudunk. Egy-két kivételtől eltekintve, nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy honnan szerezhették be a könyvtár tulajdonosai a könyveiket. A magyar vonatkozású munkák érdekes mozaikja alapján egy különleges hungarikum-gyűjtemény rajzolódik ki, amelyet egyszerre tekinthetünk a franciaországi magyar emigráció vezető családja által felhalmozott szellemi fegyvertárnak, vagy – a lengyel Załuski-gyűjteményhez hasonlóan – egy későbbi nemzeti gyűjteményt megalapozó egyedi kollekciónak. Az írásom végén közölt javított könyvlista remélhetőleg elősegíti majd az ezzel az izgalmas külhoni magyar vonatkozású könyvgyűjteménnyel kapcsolatos további kutatásokat is.

A Bercsényi-család könyvtárának jegyzéke Luzancyban

(forrás: Médiathèque Luxembourg de Meaux, série Ms 155 PAT Divers catalogues des bibliothèques confisquées à la Révolution : Bercheny)

Catalogue des livres de la bibliothèque de Bercheny de Luzanci

A

[p. 1]

[1.] Adlerfeld G: Histoire militaire de Charles 12 Roy de Suede depuis 1700 jusqu'en 1700 (le 1er volume manque), Paris, Gessey, 1741.[47]

[2.] Affecteur. L': Observations sur les efforts du rob antisyphilitique, Paris, Ph. D. Pierres, 1783.[48]

[3.] Ange: L'état de la France contenant les princes, le clergé, les ducs et pairs, les marechaux de France etc. etc., Paris, Nicol. Gosselin, 1722.[49]

[47] Vélhetőleg *Gustave Adlerfeld:* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709. Paris, Gissey, 1741 (3 k.).

[48] Vélhetőleg *Boyveau-Laffecteur:* Observations sur les effets du rob anti-syphilitique. Paris, Ph.-D. Pierres, 1784. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5695754f (A letöltés időpontja: 2022. február 27.)

[49] Vélhetőleg *Sainte-Rosalie, Ange de:* L'État de la France contenant les princes, le clergé, les ducs et pairs, les marêchaux de France, et les grands officiers de la couronne, et de la Maison du Roy, les chevaliers des ordres; les officiers d'armée, tant sur terre que sur mer: les conseils,

[4.] Amelot: Histoire du gouvernement de Venise, Paris, Fred. Leonard, 1677.[50]

[5.] Aubert: Le politique vertueux, Nancy, J. B. Hiacinte Le Clerc, 1762.[51]

[6.] Aubery: Histoire du cardinal de Richelieu, tome 2 seul, Cologne, P. Dumarteau, 1666.[52]

[7.] Aubery: Memoire pour l'histoire du cardinal de Richelieu, Cologne, P. Dumarteau, 1667.[53]

[8.] Avila d': Histoire des guerres civiles de France, trad. par Baudoin. Paris, Rocolet, 1644.[54]

B

[9.] Bachaumont: Memoires secrets pour servir à l'histoire de la republique des lettres en France depuis 1762 jusqu'à nos jours ou journal d'un observateur, Londres, John Adam John, 1777.[55]

[10.] Baronius: Abrégé des annales ecclésiastiques fait en italien par S. François Panigarole et trad. en françois par Philippe de Pellevie, Paris, Ch. Hulpeau, 1627.[56]

[11.] Bazile: La véritable décision de toutes les controverses par la resolution d'une seule question, Paris, Denis Thierry, 1683.[57]

[12.] Bassompierre: Mémoires du Maréchal de Bassompierre contenant l'histoire de sa vie. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1723.[58]

[13.] Bauclas: Dictionnaire universel historique chronologique geographique et de jurisprudence civile et criminelle et de police des marechaussées de France. Paris, Veuve Ganeau etc., 1748.[59]

---

les gouverneurs des provinces; toutes les cours supérieures du royaume; les généralitez et intendances: les universitez et académies etc. Paris, C. Osmont, 1722.

50 Vélhetőleg *Amelot de La Houssaye, Abraham-Nicolas:* Histoire du gouvernement de Venise, par le sieur Amelot de La Houssaie. – Supplément à l'histoire du gouvernement de Venise. Paris, F. Léonard, 1676–1677 (2 k. egybekötve).

51 *Antoine-François Aubert:* Le politique vertueux. La candeur et la bonne foi sont plus nécessaires à l'Homme d'Etat, que la ruse et la dissimulation. Nancy, J.-B.-H. Leclerc, 1762. A kötet elektronikus változatát lásd http://docnum.univ-lorraine.fr/pulsar/RCR_543952103_90004.pdf (A letöltés időpontja: 2019. január 24.) Erről újabban lásd *Tóth* 2019.

52 *Antoine Aubery:* Histoire du cardinal duc de Richelieu. Cologne, Pierre Du Marteau, 1666 (2 k.).

53 *Antoine Bertier – Antoine Aubery:* Mémoires pour l'histoire du cardinal de Richelieu. Cologne, Pierre Du Marteau, 1666 (7 k.).

54 *Enrico Caterino Davila:* Histoire des guerres civiles de France, trad. par J. Baudoin. Paris, P. Rocolet, 1644.

55 *Louis Petit de Bachaumont:* Memoires secrets pour servir à l'histoire de la république des lettres en France depuis MDCCLXII jusqu'à nos jours ou journal d'un observateur. Londres, John Adam John, 1777–1789 (36 k.).

56 Vélhetőleg *Cesare Baronio:* Abrégé des Annales ecclésiastiques du P. César Baronius, fait en italien par F. François Panigarole et trad. en françois par Philippe de Pellevé. Paris, Ch. Hulpeau, 1627.

57 Valószínűleg *Le P. Basile de Soissons:* La Véritable Décision de toutes les controverses par la résolution d'une seule question. Paris, D. Thierry, 1685.

58 *François de Bassompierre:* Mémoires du Maréchal de Bassompierre contenant l'histoire de sa vie et de ce qui s'est fait de plus remarquable à la Cour de France pendant quelques années. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1723 (4 k.).

59 Vélhetőleg *Gabriel-Henri de Bauclas:* Dictionnaire universel, historique, chronologique, géographique, et de jurisprudence civile, criminelle et de police, des maréchaussées de France. Paris, chez la Veuve Ganeau, rue S. Jacques. Prault pere, quai de Gêvre. G. F. Quillau, pere, rue Galande,

[14.] Beau, Le: Histoire du bas empire en commençant à Constantin le grand tome 1er seul. Paris, de Saint Saillant, 1757.[60]

[15.] Beaumelle de la: Memoires pour servir à l'histoire de Madame de Maintenon et à celle du siècle passé. Amsterdam, 1756.[61]

[16.] Beaurin de: Histoire militaire de Flandre depuis l'année 1690 jusqu'en 1694 inclusivement avec cartes, le 1er volume de l'année 1690 manque restent 4 vol. Paris, chez l'auteur, 1755.[62]

[17.] Bel M.: Notitia Hungariae nova historico geographica divisa in partes quatuor. Viennae Austriae, Pallus Hrobius, 1735.[63]

[18.] Bel M.: Notitia Hungariae nova historico geographica divisa in partes quatuor, Viennae Austriae, accident Samuelis Mikovini mappae tomus quartus solus. Viennae Austriae, Johan. Petz Vanghelen, 1742.[64]

[19.] Belloste: Traité du Mercure. Genève, Emmanuel Duvillard, 1754.[65]

[20.] Bielfeld: Institutions politiques 2 tom. en 1 vol. La Haye, Pierre Gosse, 1760.[66]

à l'Annonciation. Chaubert, quai des Augustins. De Nully, Debats, au Palais. Prault, fils, quai de Conty. Quillau, fils, Lamesle, rue S. Jacques, 1748. 1. k. 2. r. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9608160c (A letöltés időpontja: 2022. február 27.)

60 *Charles Le Beau:* Histoire du bas empire en commençant à Constantin-le-Grand. Paris, Desaint et Saillant, 1757. 1. k.

61 *Françoise d'Aubigné de Maintenon:* Mémoires pour servir à l'histoire de Madame de Maintenon et à celle du siècle passé. Lettre de Madame de Maintenon. Amsterdam, Laurent de La Beaumelle, 1756.

62 Itt a következő teljes mű négy utolsó kötetéről van szó: *Jean de Beaurin:* Histoire militaire de Flandre depuis l'année 1690 jusqu'en 1694 inclusivement, qui comprend le détail des marches, campemens, battailles, sièges et mouvements des armées du roi et de celles des alliés pendant ces cinq campagnes. Paris, chez l'auteur, 1755. A második kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1041145h (A letöltés időpontja: 2022. február 27.)

63 Itt Bél Mátyás híres történelmi és földrajzi munkájának első kötetéről van szó: *Bél Mátyás:* Notitia Hungariae nova historico geographica divisa in partes quatuor. Vienna, J. P. van Ghelen, 1735. A kötet elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=dYaykdrpnroC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

64 Itt az előző szerző munkájának negyedik kötetéről van szó: *Bél Mátyás:* Notitia Hungariae nova historico geographica divisa in partes quatuor, Viennae Austriae, accident Samuelis Mikovini mappae tomus quartus solus. Vienna, J. P. van Ghelen, 1737. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=NvfSEAMoeJYC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

65 Itt egy több változatban is megjelent mű egyik genfi kiadásáról van szó. Az egyik korabeli kiadás (*Augustin Belloste:* Traité du Mercure. H. és k. n., 1757.) elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6136252j (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

66 *Jacob Friedrich von Bielfeld:* Institutions politiques. La Haye, P. Gosse, 1760 (2 k. egybekötve). Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9744436v (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

[21.] Billon: Les principes de l'art militaire. Rouen, Jean Berthelin, 1633.[67]

[22.] Birac de: Les fonctions du capitaine de cavalerie et les principales de ses officiers subalternes, tome 1er seul. La Haye, Henry van Bulderen, 1693.[68]

[23.] Blond Le: La théorie et la pratique du jardinage avec fig. Paris, Jean Mariette, 1722.[69]

[24.] Blond Le: Elemens de fortification à l'usage des jeunes officiers. Paris, C. Ant. Jombert, 1742.[70]

[25.] Bobé: Commentaires sur les coutumes générales du baillage de Meaux avec des notes sur la coutume de Paris. Paris, Christophe Journel, 1683.[71]

[26.] Bocace: Contes et nouvelles de Bocace, trad. lib. avec fig. gravées à l'eau forte, 1er vol. seul. Amsterdam, George Gallet, 1698.[72]

[27.] Bonifius: Antonii Bonfinii rerum ungaricarum decades tres nunc demum industriâ Martini Brenneri Bistricieneis transilvani inlueem edita Basilea Robert Winter, 1543.[73]

[28.] Bougainville: Voyage autour du monde par la fregate du Roy La Boudeuse et la Flûte l'Etoile en 1766, 67, 68, 69. Paris, Saillant, 1771. avec cartes.[74]

[29.] Boussanelle: Le bon militaire. Paris, J. P. Costard, 1772.[75]

[30.] Boussanelle: Commentaires sur la cavalerie. Paris, Guillyn, 1758.[76]

---

67 *Jérémie de Billon:* Les Principes de l'art militaire, où il est sommairement traicté de la plus part des charges et devoirs des hommes qui sont en une armée. Rouen, J. Berthelin, 1760 (2 kötet egybekötve). A mű 1641-es kiadásának elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96121h (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

68 *De Birac:* Les fonctions du capitaine de cavalerie et les principales de ses officiers subalternes, 1. k. La Haye, H. van Bulderen, 1693.

69 *Alexandre Jean-Baptiste Leblond:* La théorie et la pratique du jardinage. Paris, Jean Mariette, 1722. A mű elektronikus változatát lásd https://bibliotheque-numerique.inha.fr/viewer/7058/?offset=#page=5&viewer=picture&o=bookmark&n=0&q= (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

70 *Guillaume Leblond:* Elemens de fortification à l'usage des jeunes officiers. Paris, chez Charles-Antoine Jombert, Libraire du Roi, 1742.

71 *Jean Bobé:* Commentaires sur les coûtumes générales du baillage de Meaux ; avec des notes sur la coûtume de Paris. Paris, Christophe Journel, 1683. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=WtxDAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

72 *Boccace:* Contes et nouvelles de Bocace. Amsterdam, George Gallet, 1698 (2 k.). Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8728458x (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

73 Itt Antonio Bonfini humanista történetíró híres munkájának egyik korai kiadásáról van szó: *Antonii Bonfinii* rerum ungaricarum decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri... in lucem editae... Quibus accesserunt Chronologia Pannonum à Noah usque haec tempora, & Coronis Historiae Ungaricae diversorum auctorum. Basel, Robert Winter, 1543.

74 *Louis Antoine de Bougainville:* Voyage autour du monde par la frégate du Roi La Boudeuse et la Flûte l'Etoile en 1766, 1767, 1768 & 1769. Paris, Saillant & Nyon, 1771. Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8602974k/f9.image (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

75 Itt a következő mű egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Louis de Boussanelle:* Le bon militaire. Paris, Lacombe, 1770.

76 *Louis de Boussanelle:* Commentaires sur la cavalerie. Paris, Guyllin, 1758.

[31.] Briquet: Code militaire ou compilation des ordonnances des rois de France concernant les gens de guerre. Paris–Nyon, 1761.[77]

[32.] Briquet: Code militaire ou compilation des ordonnances des rois de France concernant les gens de guerre. Paris, Pierre Gaudouin, 1735.[78]

[33.] Busson du: Armorial des principales maisons et familles du Royaume particulierement de celles de Paris et de l'Ile de France. Paris, H. L. Guerin, 1767.[79]

[34.] Bussy de: Les mémoires de M. Roger de Rabutin Comte de Bussy. Paris, F. Ruisson, 1696.[80]

[35.] Bussy de: Discours du Comte de Bussy à ses enfants sur le bon usage des adversités et les divers événements de la vie. Paris, Rigaud, 1730.[81]

[36.] Bel: Compendium Hungarica geograph. Posonie, F. M. Landerer, 1767.[82]

C

[37.] Calmet: Histoire ecclesiastique et civile de Lorraine avec cartes géographiques plans de ville et eglises gravées en taille douze. Nancy, J. B. Cusson, 1728.[83]

[38.] Calmet: Histoire genealogique de la maison du Chatelet branche puinée de la maison de Lorraine. Nancy, J. B. Cusson, 1741.[84]

[p. 2]

[39.] Calmet: Abrégé de l'histoire de Lorraine. Nancy, V^e^. Denis Cusson, 1734.[85]

[40.] Cantimir: Histoire de l'empire ottoman ou se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence avec des notes trad. en françois par M. de Joncquieres. Paris, Nyon, 1743.[86]

---

77 Vélhetőleg *Pierre de Briquet:* Code militaire, ou Compilation des ordonnances des roys de France concernant les gens de guerre. Paris, Prault, 1761 (8 k.). Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k74160h (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

78 Itt az előző mű egy korábbi kiadásáról lehet szó.

79 Vélhetőleg *Pierre-Paul Dubuisson:* Armorial des principales maisons et familles du Royaume particulièrement de celles de Paris et de l'Ile de France. Paris, H. L. Guerin et L. F. Latour, 1767 (2 k.).

80 Vélhetően a neves 17. századi francia író, Bussy grófja emlékiratainak első kiadásáról lehet szó: *Roger de Rabutin:* Les mémoires de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy. Paris, J. Anisson, 1696.

81 Itt az előző szerző következő munkájáról van szó: Discours du comte de Bussy-Rabutin à ses enfans sur le bon usage des adversitez et les divers événemens de la vie. Paris, Rigaud et Anisson, 1730.

82 *Bél Mátyás:* Compendium Hungariae geographicum. Posonii, Landerer, 1767. E kiadás egyik – valószínűleg a Bercsényi-könyvtárból származó – példánya megtalálható a meaux-i városi könyvtár régi könyvei között (jelzete: 2296 C-740). Erről újabban lásd: *Reisz T.* 2003. és *Tóth* 2007.

83 Itt Dom Calmet híres lotaringiai történeti munkájáról van szó. *Augustin Calmet:* Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine. Nancy, J.-B. Cusson, 1728 (3 k.).

84 Itt az előző szerző következő munkájáról van szó. *Augustin Calmet:* Histoire généalogique de la maison du Chatelet, branche puinée de la maison de Lorraine. Nancy, J. B. Cusson, 1741 (2 k. egybekötve).

85 Itt az előző szerző egy másik lotaringiai történeti munkájáról van szó. *Augustin Calmet:* Abrégé de l'histoire de Lorraine. Nancy, Veuve J. B. Cusson, 1734.

86 *Dimitrie Cantemir:* Histoire de l'Empire othoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence. Paris–Nyon, 1743 (4 k.).

[41.] Chalcondyle: Histoire de Turcs trad. par Blaise de Vagenere. Paris, Cl. Bruneval, 1577.[87]

[42.] Chalons: Histoire de France tome 3e seul. Paris, P. G. le Mercier, 1754.[88]

[43.] Chambers: Traité des edifices, meubles, machines et ustenciles des Chinois gravé sur les originaux dessinés à la Chine. Paris, Lerouge, 1776. avec planches.[89]

[44.] Chambers: Dissertations sur le jardinage de l'Orient, trad. de l'anglois. Londres, G. Griffen, 1772.[90]

[45.] Charloix: Memoires de la vie de François de Scepeaux Sire de Vieillevile marechal de France. Paris, G. L. Guerin, 1757.[91]

[46.] Chenevieres: Details militaires. Paris, Pierre S. Mariette, 1742.[92]

[47.] Chesne Du: Abregè de l'histoire d'Espagne. Paris, Chaubert, 1761.[93]

[48.] Choisy: Memoires pour servir à l'histoire de Louis 14. Utrecht, Van de Water, 1727.[94]

[49.] Christyn: Histoire generale des pays bas contenant la description des 17 provinces avec figures. Brusselles, Ve Soppens, 1743.[95]

[50.] Coyer: Histoire de Jean Sobieski roy de Pologne. Varsovie–Paris, Duchesne, 1761.[96]

[51.] Coigny: Lettres de ce Marechal et celles de plusieurs autres officiers generaux au Roy et à M. d'Argenson son ministre. Amsterdam, Marc Michel Rey, 1761.[97]

[52.] Coigny: Campagnes de M. le Marechal de Coigny en Allemagne en 1743. contenant les lettres de ce Marechal et celles de plusieurs autres officiers generaux au Roy Etc. Amsterdam, Marc Michel Rey, 1761.[98]

---

87 Vélhetőleg *Laonicus Chalcondyle:* Histoire de de la décadence de l'Empire grec et establissement de celuy des Turcs. Trad. par Blaise de Vigenère. Paris, N. Chesneau, 1577.

88 Valószínűleg *Vincent-Claude Chalons:* Histoire de France, composée par M. Chalons… par ordre et sous les yeux de M. de Harlay. Paris, P. G. Le Mercier, 1754 (3 k.).

89 *William Chambers:* Traité des édifices, meubles, machines et ustensiles des Chinois. Paris, G. L. Le Rouge, 1776. Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52510589w (A letöltés időpontja: 2022. február 28.).

90 Itt az előző szerző egy másik keleti kertekkel foglalkozó munkájáról van szó: *William Chambers:* Dissertation sur le jardinage de l'Orient. London, W. Griffin, 1772. Az első kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15222059 (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

91 Vélhetőleg *Vincent Carloix:* Mémoires de la vie de François de Scepeaux, sire de Vieilleville et comte de Duretal, maréchal de France. Paris, H. L. Guérin et L. F. Delatour, 1757 (5 k.).

92 Vélhetőleg *François de Chenevières:* Détails militaires, dont la connoissance est nécessaire à tous les officiers, & principalement aux commissaires des guerres. Paris, Pierre-Jean Mariette, 1742. A mű második kötetének elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=-kOFKAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

93 Valószínűleg *Jean Baptiste Duchesne:* Abbrégé de l'histoire d'Espagne. Paris, Chaubert; Lambert & Durant, 1741.

94 *François-Timoléon de Choisy:* Mémoires pour servir à l'histoire de Louis XIV. Utrecht, Van de Water, 1727 (3 k. egybekötve).

95 Itt a következő mű egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Jean-Baptiste Christyn:* Histoire générale des Pays-Bas, contenant la description des XVII provinces. Brusselle, F. Foppens, 1720 (4 k.).

96 *Gabriel-François Coyer:* Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. Varsovie et Paris, Duchesne, 1761 (3 k.).

97 Valószínűleg Campagne de Monsieur le Maréchal de Coigny en Allemagne l'an 1743 [–1744] contenant les lettres de ce Maréchal & celles de plusieurs autres officiers Généraux au Roi, & à Mr. le Comte d'Argenson. Amsterdam, Marc Michel Rey, 1761–1762 (8 k.).

98 Itt valószínűleg az előző mű egy másik kötetéről lehet szó.

D

[53.] Daniel: Histoire de la milice françoise et des changemens qui s'y sont faits depuis l'etablissement de la monarchie françoise dans les Gaules jusques à la fin du regne de Louis le grand avec fig., Paris, Denis Mariette, 1721.[99]

[54.] Demportes: Le gentilhomme cultivateur ou cours complet d'agriculture, le 14e vol. manque, Paris, P. G. Simon, 1761. reste[100]

[55.] Denisart: Collection de decision et de notions relatives à la jurisprudence actuelle, Paris, Ve de Saint, 1771.[101]

[56.] Didier: Le parfait ingenieur françois, Paris, Ch. A. Sombert, 1736.[102]

[57.] Diodore de Sicile: Histoire universelle trad. en françois par l'Abbé Terasson, Paris, De Bure, 1737.[103]

[58.] Durival: Detail militaire, Lunneville, C. S. Messuy,[104]

E

[59.] Erasmus: Erasmi Roterodami veterum maxime insignium para miarum id est adagiorum collectanea abeodem recognita at que aucta, Parisii, Jacob Regnault, 1543.[105]

[60.] Espagnac d': Journal historique de la derniere campagne de l'armée du roy en 1746 avec plans et cartes, La Haye, Henry Scheurlier, 1747.[106]

[61.] Eugene: Campagne de M. le Prince Eugene en Hongrie et des generaux venitiens dans la Morée pendant les années 1716 et 1717, Lion, Th. Amaulry, 1718.[107]

---

[99] Itt a jezsuita Daniel atya híres hadtörténeti művéről van szó: *R. Père Daniel:* Histoire de la milice françoise, et des changemens qui s'y sont faits depuis l'établissement de la monarchie françoise dans les Gaules, jusqu'à la fin du Regne de Louis le Grand. Paris, Denis Mariette – Jean-Baptiste-Alexandre Delespine – Jean-Baptiste Coignard, 1721 (2 k.).

[100] Valószínűleg *Thomas Hale:* Le gentilhomme cultivateur, ou cours complet d'agriculture. Trad. par M. Dupuy Demportes. Paris–Bordeaux, P. G. Simon – Chapuis, 1761–1764 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1510970d (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

[101] Itt valószínűleg a következő gyűjteményes mű egyik kötetéről lehet szó: *Jean-Baptiste Denisart:* Collection de décisions et de notions relatives à la jurisprudence actuelle. Paris, Ve Desaint, 1771 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96022863 (A letöltés időpontja: 2022. február 28.)

[102] Itt valószínűleg a következő mű egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Deidier Abbé:* Le parfait ingenieur françois. Paris, C. A. Jombert, 1742. A mű egy későbbi kiadásának elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10431810 (A letöltés időpontja: 2022. március 1.)

[103] Itt valószínűleg a következő mű egyik kötetéről lehet szó: *Diodore de Sicile:* Histoire universelle. Trad. en françois par M. l'abbé Terrasson. Paris, chez de Bure, 1737–1744 (7 k.).

[104] Valószínűleg *Jean-Baptiste Luton Durival:* Détails militaires. Lunéville, C. S. Messuy, 1758.

[105] *D. Erasmi* veterum maxime insignium paroemiarum, id est, adagiorum collectanea, ab eodem recognita atque aucta. Paris, J. Regnault, 1543.

[106] *Jean-Baptiste Joseph d'Amarzit d'Espagnac:* Journal historique de la dernière campagne de l'armée du roy en 1746. La Haye, H. Scheurler, 1747.

[107] *Anthelme Tricaud:* Campagne de Monsieur le Prince Eugene en Hongrie et des généraux vénitiens dans la Morée pendant les années 1716 et 1717. Lyon, Thomas Amaulry, 1718. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.co.ve/books?id=RCgCiJTv64wC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. március 1.).

F

[62.] Fenelon: Œuvres philosophiques. Paris, Ve de Laulne, 1739.[108]

[63.] Feuquieres: Memoires de M. le Marquis de Feuquieres L. G. des armées du roy. Londres, Pierre Dunoyer, Paris, Rollin, 1740.[109]

[64.] Feuquieres: Memoires historiques et militaires composés par. Amsterdam, Fred Bernard, 1736.[110]

[65.] Feuquieres: Memoires sur la guerre. Amsterdam, J. Fred Bernard, 1734.[111]

[66.] Fillion: Journal de ce qui s'est passé à l'arrivée et pendant le sejour des dames de France Adelaide et Victoire à Lunneville etc. Nancy, V^e^ et Cl. Le Seur.[112]

[67.] Folard: Nouvelle decouvertes sur la guerre dans une dissertation sur Polybe, 2de edition, Paris, Fr. Fosse, 1724.[113]

[68.] Folard: Nouvelles decouvertes sur la guerre dans une dissertation sur Polybe. Bruxelles, Fr. Soppens, 1724.[114]

[69.] Foix Ste.: Histoire de l'ordre du St Esprit tome 2 seul. Paris, Pissol, 1776.[115]

[70.] Foix Ste.: Essai historique sur Paris. Londres–Paris, Duchesne.[116]

[71.] Force de la: Description historique de la ville de Paris et de ses environsavec figures, le 3e vol. manque, Paris, Libr. associés, 1765. Reste.[117]

[72.] Force de la: Introduction à la description de la France et au droit public de ce Royaume, 3e edition. Paris, Guill. Desprez, 1752.[118]

[73.] Flechier: Histoire de Theodose le grand. Paris, Didot, 1749.

---

[108] *François de Fénelon*: Œuvres philosophiques. Paris, Veuve de Laulne, 1739.

[109] *Antoine de Pas, marquis de Feuquières:* Mémoires de M. le marquis de Feuquière (...) contenant ses maximes sur la guerre et l'application des exemples aux maximes. Londres–Paris, P. Dunoyer – Rollin, 1740 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9748446g (A letöltés időpontja: 2022. március 1.).

[110] Itt az előző szerző következő művének egy évvel későbbi kiadásáról lehet szó: *Antoine de Pas, marquis de Feuquières:* Mémoires historiques et militaires, composés par (...) feu le marquis de Feuquières. Amsterdam, J. F. Bernard, 1735.

[111] Itt az előző szerző egy másik művéről van szó: *Antoine de Pas, marquis de Feuquières:* Mémoires sur la guerre. Amsterdam, J. F. Bernard, 1734.

[112] Vélhetőleg *Fillion de Chavigneux:* Journal de ce qui s'est passé à l'arrivée et pendant le séjour de Mesdames de France, Adélaïde et Victoire, à Lunéville, au château de La Malgrange et à Nancy. Nancy, Veuve et C. Lescure, 1761.

[113] *Jean-Charles de Folard:* Nouvelles découvertes sur la guerre dans une dissertation sur Polybe, 2e édition revue par l'auteur. Paris, J.-F. Josse, 1724.

[114] Itt az előző szerző ugyanazon művének egy másik kiadásáról van szó: *Jean-Charles de Folard:* Nouvelles découvertes sur la guerre dans une dissertation sur Polybe. Brusselles, F. Foppens, 1724.

[115] Vélhetőleg *Germain-François Poullain de Saint-Foix:* Histoire de l'ordre du St Esprit. Paris, Pissol, 1775 (2 k.).

[116] Itt az előző szerző következő művéről van szó: *Germain-François Poullain de Saint-Foix:* Essais historiques sur Paris. Paris, Duchesne, 1777.

[117] *Jean-Aymar Piganiol de La Force:* Description historique de la ville de Paris et de ses environs. Paris, G. Desprez, 1752 (2 k.). A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: Rés. B 3 2286-2287 c 661 PAT.

[118] Itt az előző szerző következő művéről van szó: *Jean-Aymar Piganiol de La Force:* Introduction à la description de la France et au droit public de ce royaume, 3e edition. Paris, G. Desprez, 1752.

[74.] Freron: L'année litteraire, Amsterdam et Paris, Lacombe pour l'année 1767 les numeros 1. 7. 9. 10. 15. 16. 17. 24. 25. 26. 27. 28. 31. 32. 33. et 40.[119]

[75.] Furetieres: Dictionnaire universelle contenant tous les mots françois tant vieux que modernes. La Haye, Arnould.[120]

G

[76.] Histoire de la rivalité de la France et de l'Angleterre. Paris, Saillant et Nyon, 1771.[121] [p. 3]

[77.] Gaillard: Histoire de la rivalité de la France et de l'Angleterre, tome 3e seul. Paris, 1771.[122]

[78.] Ganganelli: Lettres interessantes du Pape Clement 14. Ganganelli trad. de l'italien et du latin, 2e edit. Paris, Lottin le jeune, 1776.[123]

[79.] Germain St.: Memoires de M. le comte de St. Germain ecrits par lui même. Amsterdam, Marc Michel Rey, 1779.[124]

[80.] Gesner: Der Tod Abels in fünf gesängen von Gesner. Zurich, bey Gesner, 1759.[125]

[81.] Gmelin: Voyage en Siberie. Paris, De Saint, 1769.[126]

[82.] Gomberville: La 1er 2d 3e 4e partie de Polexandre avec la conclusion et derniere partie. Paris, Augustin Courbé, 1645.[127]

[83.] Goulard: Œuvres de chirurgie. Pezenas, Ve Goutier, 1763.[128]

[84.] Goulon: Memoires pour l'attaque et la deffense d'une place. La Haye, Pierre Josse, Paris, C. A. Sombert, 1730. avec fig.[129]

[85.] Gouvert: Memoires militaires sur les anciens ou idée precise de tout ce que les anciens ont ecrit relativement à l'art militaire par M. Bruxelles, 1762.[130]

---

119 Vélhetőleg *Élie-Catherine Fréron:* L'Année littéraire. Année M.DCC.LXVII. Amsterdam, Chez Lacombe, 1767.

120 *Antoine Furetière:* Dictionnaire universel. La Haye et Rotterdam, Arnoud et Reinier Leers, 1701 (3 k.). A mű első kötete megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 6073 c 399 FUR (1) PAT.

121 Itt a következő mű egyik kötetéről lehet szó: *Gabriel-Henri Gaillard:* Histoire de la rivalité de la France et de l'Angleterre. Paris, Saillant et Nyon, 1771–1777 (11 k.).

122 Itt az előző mű harmadik kötetéről lehet szó.

123 Vélhetőleg Lettres intéressantes du pape Clément XIV (Ganganelli). Paris, Lottin le jeune, 1776–1677 (3 k.).

124 Mémoires de M. le Comte de Saint-Germain écrits par lui-même. Amsterdam, M.-M. Rey, 1779.

125 Itt a következő mű egy másik kiadásáról lehet szó: *Salamon Gessner:* Der Tod Abels in fünf Gesängen. Zürich, Orell – Gessner – Fuessli, 1787.

126 *Johann Georg Gmellin:* Voyage en Sibérie, contenant la description des moeurs et usages des peuples de ce pays, le cours des rivieres considérables, la situation des chaines de montagnes, des grandes forêts, des mines, avec tous les faits d'Histoire Naturelle qui sont particuliers à cette contrée. Paris, chez Desaint, 1767. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 2132-2133 c 567 GME PAT.

127 Vélhetőleg *Marin Le Roy de Gomberville:* La Première (Cinquième) partie de Polexandre. Paris, Augustin Courbé, 1645 (5 k.).

128 Itt a következő mű egy másik kiadásáról lehet szó: *Thomas Goulard:* Œuvres de chirurgie. Montpellier, Gontier et Faure, 1770.

129 *Louis Goulon:* Mémoires pour l'attaque et la deffense d'une place. La Haye, Pierre Josse, Paris, C. A. Sombert, 1730.

130 Itt a következő mű egy másik kiadásáról lehet szó: *Jean-Henri Aubert de Gouvest:* Mémoires militaires sur les anciens, ou idée précise de tout ce que les anciens ont écrit relativement à l'art militaire. La Haye, H. Constapel, 1762.

[86.] Gracian: L'homme de Cour trad. par Amelo de la Houssaye. Paris, P. Dumesnil, 1748.[131]

[87.] Grandmaison: La petite guerre ou traité du service des troupes legeres en campagne en 2 parties. Paris, C. A. Sombert, 1756.[132]

[88.] Grimaret: Fonctions des generaux ou l'art de conduire une armée avec une architecture militaire par St. Julien. La Haye, Pierre Husson, 1710.[133]

[89.] Grosley: Observations sur l'Italie et sur les Italiens données en 1764 sous le nom de deux gentilhommes suedois. Londres–Paris, De Hansey le j., 1774. (Le 2 vol. Manque reste 3).[134]

[90.] Gueriniere: Plans et desseins des batimens cascades et fontaine dont le landgrave de Hesse Prince de Hersfeld comte de etc. a decoré la montagne nommée montagne d'hiver pres Cassel, Rome et réimprimé à Cassel, 1749.[135]

[91.] Guermiere de la: Ecole de cavalerie contenant la connoissance l'instruction et la conservation du cheval avec fig., Paris, fac. Colombat, 1733.[136]

[92.] Guille La: Histoire de la province d'Alsace depuis Jules Cesar jusqu'au mariage de Louis 15., Strasbourg, S. Renauld, Doulssecker, 1727.[137]

[93.] Guys: Voyage litteraire de la Grece, Paris, Veuve Du Chesne, 1771.[138]

H

[94.] Hauteville: Relation historique de la Pologne, Paris, Nicole Le Gras, 1686.[139]

[95.] Heré: Recueil des plans et elevations et coupes tant geometrales qu'en perspectives des chateaux et dependances que le Roy de Pologne occupe en Lorraine, Paris, François Graveur, tranches dorée filets.[140]

---

131 *Baltasar Gracián:* L'Homme de cour. Paris, Paulus-Du-Mesnil, 1748. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97992437 (A letöltés időpontja: 2022. március 1.)

132 Itt a következő mű egy másik kiadásáról lehet szó: *Capitaine de Grandmaison:* La petite guerre ou traité du service des troupes légères. [S. l.], 1756.

133 *Jean-Léonor Le Gallois de Grimaret:* Fonctions des généraux ou l'art de conduire une armée avec une architecture militaire par St. Julien. La Haye, P. Husson, 1710. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9682828x (A letöltés időpontja: 2022. március 1.)

134 *Pierre-Jean Grosley:* Observations sur l'Italie et sur les Italiens. London, [s. n.], 1774.

135 Vélhetőleg *J.-F. Guérinière:* Plans et desseins des bâtimens cascades et fontaine dont le landgrave de Hesse Prince de Hersfeld comte de etc. a décoré la montagne nommée montagne d'hiver près Cassel. Cassel, [s. n.], 1749.

136 *François Robichon de La Guérinière:* École de cavalerie contenant la connoissance, l'instruction et la conservation du cheval. Paris, Jacques Collombat, 1733. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8454718s (A letöltés időpontja: 2022. március 2.)

137 *Louis Laguille:* Histoire de la province d'Alsace, depuis Jules César jusqu'au mariage de Louis XV. Strasbourg, chez Renauld Doulssecker, 1727 (2 k. egybekötve). A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10416294 (A letöltés időpontja: 2022. március 2.)

138 *Pierre-Augustin Guys:* Voyage litteraire de la Grece, ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs. Paris, chez la Veuve Duchesne, 1771 (2 k.).

139 Vélhetőleg *Gaspard de Tende:* Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse (…) par le sieur de Hauteville. Paris, N. Legras, 1686.

140 Vélhetőleg *Jean Charles François:* Recueil des plans elevations et coupes tant geometrales qu'en perspective des chateaux jardins, et dependances que le Roy de Pologne occupe en Lorraine y compris les batimens qu'il a fait elever ainsi que les chengemens considérables les decorations et autres enrichissements qu'il a fait faire à ceux qui etoient déjà construits le tout dirigé et dédié a Sa Majesté par M. Heré son premier architecte. Première partie. Paris, François Graveur, 1751.

[96.] Hericourt d': Elemens de l'art militaire, La Haye, Jean Neaulme, 1739.[141]
[97.] Hericourt d': Elemens de l'art militaire, La Haye, Jean Neaulme, 1739.
[98.] Hericourt d': Elemens de l'art militaire, La Haye, Jean Neaulme, 1739.
[99.] Hubert: Choix de poesies allemandes, tome 3e seul, Paris, Humblot, 1766.[142]

J

[100.] Jeney: Le partisan ou l'art de faire la petite guerre avec succes selon le genie de nos jours, La Haye, Constapel, 1759.[143]
[101.] Jeune Le: La Louiseide ou le heros chretien. Poeme epique, Paris, Martin, 1773.[144]
[102.] Isthuaneffius: Regni Hungarici historia post obitum Matthiae Corvini regii,34, Colon. Agrippi. apd. Jo. Wilhelmuin Friessem, 1685.[145]
[103.] Junker: Freye Gedanken über einige Theile der Kriegskunst C. Ad. Pensées libres sur différentes parties de l'art de la guerre pour l'usage de l'école royalle militaire? Paris, Musier fils, 1764.[146]

L

[104.] Lambert: Histoire generale civile naturelle politique et religieuse de tous les peuples du monde le 1er tome manque, Paris, David Lejeune, 1750 reste 14[147]
[105.] Lande La: Histoire de l'empereur Charles 6, La Haye, J. Neaulme, 1743.[148]
[106.] Lavano: Conferences de la fable avec l'histoire sainte, Paris, Brunet fils, 1730.[149]
[107.] Laugier: Histoire des negociations pour la paix conclue à Belgrade le 18 septembre 1739, entre l'empereur la Russie et la porte Ottomane par la mediation et sous la garantie de la France, Paris, Ve Duchesne, 1768.[150]
[108.] Lawrence: Memoire du colonel Lawrence contenant l'histoire de la guerre dans l'Inde entre les Anglois et les François depuis 1750 jusqu'en 1761, Amsterdam, Paris, Boudet, 1766.[151]

---

141 *Nicolas d'Héricourt:* Élémens de l'art militaire. La Haye, J. Neaulme, 1739.
142 *Michael Huber:* Choix de poésies allemandes. Paris, Humblot, 1766 (4 k.).
143 *Jeney [Lajos Mihály]:* Le partisan ou l'art de faire la petite guerre avec succès selon le génie de nos jours. La Haye, H. Constapel, 1759. Magyar fordítását lásd *Zachar* 1986.
144 Vélhetőleg *Le Jeune:* La La Louiséïde, ou le héros chrétien; poëme épique. Paris, Merlin, 1773.
145 *Istvánffy Miklós:* Regni Hungarici historia post obitum Matthiae Corvini regii, XXXIV. Köln, J. W. Friessem, 1685. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=5c9fA-AAAcAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. március 2.)
146 *Georges-Adam Junker:* Freye Gedanken über einige Theile der Kriegskunst c'est-à-dire: Pensées libres sur différentes parties de l'art de la guerre. Paris, Musier fils, 1764.
147 *Claude-François Lambert:* Histoire generale civile, naturelle, politique et religieuse de tous les peuples du monde. Paris, David le jeune, 1750. A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10428813 (A letöltés időpontja: 2022. március 2.)
148 *P. A. La Lande:* Histoire de l'empereur Charles VI. La Haye, J. Neaulme, 1743.
149 Vélhetőleg *Guillaume de Lavour:* Conferences de la fable avec l'histoire sainte. Paris, A. Cailleau – Brunet fils – Henry, 1730.
150 *Marc Antoine Laugier:* Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrade le 18 septembre 1739, entre l'Empereur, la Russie et la Porte ottomane par la médiation et sous la garantie de la France, Paris, Veuve Duchesne, 1768.
151 Vélhetőleg *Colonel Lawrence:* Mémoires du Colonel Lawrence contenant l'histoire de la guerre dans l'Inde, entre les Anglois et les François, sur la Côte de Coromandel, depuis 1750 jusqu'en 1761. Amsterdam et Paris, Boudet, 1766.

[109.] Lenglet du Fresnoy: Principes de l'histoire pour l'education de la jeunesse 6e vol. seul, Paris, Ve Muzier, 1739.[152]

[110.] Leti: La vie du pape Sixte cinquieme trad. de l'italien avec fig., Paris, Ve Damouneville, 1758.[153]

[111.] Linguet: Examen des ouvrages de Mr. de Voltaire consideré comme poete et comme prosateur comme philosophe, Bruxelles, Le Maire, 1788.[154]

[p. 4]

[112.] Loyseau: Les œuvres de contenant les cinq livres de droit des offices et du degerpissement etc., Lyon, Comp. des libr., 1701.[155]

[113.] Louvois: Testament politique du M. de Louvois sous le regne de Louis 14, Cologne, chez le politique, 1696.[156]

[114.] Lucam: La pharsale de Lucain trad par Masson, Amsterdam, Paris, Dufour, 1765.[157]

M

[115.] Maillebois et Broglie: Campagnes de M. le mareschal de Maillebois en Westphalie l'an 1741 et 1742, Amsterdam, Marc Michel Rey, 1772.[158]

[116.] Maillebois et autres: Campagnes de M. le mareschal de Maillebois en Westphalie l'an 1741 et 1742 contenant les letters de ce marechal et celles de plusieurs autres officiers generaux au ministre du departement de la guerre, Amsterdam, M. M. Rey, 1772.[159]

[117.] Maitre Le de Claville: Traité du vrai merite de l'homme considéré dans tous les ages et dans toutes les conditions, Amsterdam, aux deps. de la Compag., 1739.[160]

[118.] Mallet: Introduction à l'histoire de Dannemarc ou l'on traite de la religion loix meurs et usages des anciens Danois, Geneve, 1763.[161]

[119.] Man Le de Lajaisse: Septième abregé de la carte generale du militaire de France sur terre et sur mer jusqu'en decembre 1740, Paris, Prault Pere, 1741.[162]

---

[152] Itt a következő mű hatodik kötetéről lehet szó: *Nicolas Lenglet du Fresnoy:* Principes de l'histoire pour l'éducation de la jeunesse. Paris, Musier – De Bure, 1736–1739 (6 k.).

[153] *Gregorio Leti:* La vie du pape Sixte cinquième. Paris, Veuve Damonneville, 1758 (2 k.).

[154] *Simon-Nicolas-Henri Linguet:* Examen des ouvrages de Mr. de Voltaire considéré comme poète et comme prosateur comme philosophe. Bruxelles, Lemaire, 1788.

[155] *Charles Loyseau:* Les œuvres de maistre Charles Loyseau contenant les cinq livres de droit des offices. Lyon, Compagnie des libraires, 1701 (5 k. egybekötve). A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k110744g (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

[156] *Gatien de Courtilz de Sandras:* Testament politique du M. de Louvois, premier ministre d'Etat, sous le regne de Louis XIV. Cologne, chez le Politique, 1696. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelenlegi pontos jelzete: Réserve fds ancien, cote 3457 c 681.

[157] *Lucain:* La pharsale de Lucain trad par M. Masson. Amsterdam et Paris, Dufour, 1765.

[158] Vélhetőleg a következő mű első kötetéről lehet szó: *Maillebois et Boglie:* Campagnes de M. le maréchal de Maillebois en Westphalie, l'an MDCCXLI et MDCCXLII. Amsterdam, M.-M. Rey, 1772 (10 k.).

[159] Itt az előző mű egy másik kötetéről lehet szó.

[160] *Charles-François-Nicolas Le Maître de Claville:* Traité du vrai mérite de l'homme considéré dans tous les âges et dans toutes les conditions, avec des principes d'éducation propres à former les jeunes gens à la vertu. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1739 (2 k. egybekötve).

[161] Itt a következő mű első kötetéről lehet szó: *Paul-Henri Mallet:* Histoire de Dannemarc. Genève, J. Merlin, 1763 (6 k.).

[162] *Pierre Lemau de La Jaisse:* Septième abrégé de la carte generale du militaire de France sur terre et sur mer jusqu'en décembre 1740. Paris, Prault père, 1741.

[120.] Marana: L'espion turc dans les cours des princes chretiens, Cologne, Eras. Kinkins, 1715.[163]

[121.] Mareschal: Traité des droits honorifiques, Paris, P. Dumesnil, 1740.[164]

[122.] Marigny: Histoire des Arabes sous le gouvernement des califes, Paris, Ve Etienne, 1750.[165]

[123.] Marmontel: Contes moraux tome 2d seul, La Haye, 1762.[166]

[124.] Martin: Gebettebuch zu Prost der armen Seelen der Segseurs, Haguenau, J. Sebastien Dreher, 1738. Doré surtr. vignettes[167]

[125.] Manzenado: Reflexions militaires et politiques trad. de l'espagnol, Paris, Jacq. Guerin, 1735.[168]

[126.] Masson le: Le philosophe moderne ou l'incredule comdamné au tribunal de sa raison, Paris, Despilly, 1759.[169]

[127.] Maurice: Les reveries ou memoires sur l'art de la guerre de Maurice Cte de Saxe, La Haye, Pierre Gosse, 1756.[170]

[128.] Meliboer: Der ungarische Spracmeister oder Kurze am Veisung zu der edlen ungarischen Sprache nebst einem Anhang von Sprachen, Presburg, J. M. Landerer, 1754.[171]

[129.] Mentelle: Choix de lectures geographiques et historiques précédés d'un abrégé de geographie avec cartes, Paris, 1783. tome 2 seul[172]

[130.] Mercier: Tableau de Paris, tome 1er et 2e seuls, Hambourg, Verchaux, 1781.[173]

---

163 *Giovanni-Paolo Marana:* L'espion turc dans les cours des princes chrétiens. Cologne, E. Kinkius, 1715.

164 Itt a következő mű egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Mathias Mareschal:* Traité des droits honorifiques. Paris, C. Robustel, 1714 (2 k.).

165 *François Augier Marigny:* Histoire des Arabes sous le gouvernement des califes. Paris, V. Estienne, 1750. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62552914 (A letöltés időpontja: 2022. március 4.).

166 Itt a következő mű egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Jean-François Marmontel:* Contes moraux. La Haye, 1762 (2 k.).

167 Itt egy korabeli elzászi kiadású német nyelvű imakönyvről lehet szó.

168 *Alvaro Navia-Ossorio, vizconde del Marcenado:* Réfléxions militaires et politiques. Paris, J. Guerin, 1735–1738 (11 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9739578t (A letöltés időpontja: 2022. március 4.).

169 *Daniel Le Masson des Granges:* Le philosophe moderne ou L'incredule comdamné au tribunal de sa raison. Paris, Despilly, 1759. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6514046x (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

170 *Maurice de Saxe:* Les Rêveries, ou Mémoires sur l'art de la guerre. La Haye, P. Gosse, 1756. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1041163f (A letöltés időpontja: 2022. március 4.).

171 Itt Bél Mátyás e népszerű magyar nyelvkönyvének egyik későbbi pozsonyi kiadásáról lehet szó: *Bél Mátyás:* Der ungarische Sprach-Meister, oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache. Kolozsvár, Academische Buchdruckerey der Gesellschaft Jesu, 1731. A mű elektronikus változatát lásd https://mek.oszk.hu/12500/12588/ (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

172 *Edme Mentelle:* Choix de lectures géographiques et historiques. Paris, chez l'auteur, 1783 (6 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97827490 (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

173 *Louis-Sébastien Mercier:* Tableau de Paris. Hambourg, Virchaux, 1781–1782 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30434282 (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

[131.] Mercier: Eloges et discours philosophiques, Amsterd. C. van Garnevett, 1776.[174]

[132.] Mignot: Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740, Paris, Le Clerc, 1771.[175]

[133.] Millot: Memoires politiques et militaires pour servir à l'histoire de Louis 14 et Louis 15, Paris, Moutard, 1776.[176]

[134.] Moutandre: Etat militaire de France pour les années 1758. 1761. 1766. 1767. 1772. 1774. 1775. un autre vol. de la même année 1775. 1777. un autre vol. de la même année 1777. 1780. 1782. 1784. 1786. avec deux vol. de 1773 et de 1790[177]

[135.] Montecuculi: Memoires de Montecuculi avec fig en taille douze, Amsterdam, 1734.[178]

[136.] Montesquieu: L'esprit des loix, Londres, 1757.[179]

[137.] Montgon: Memoires de M. de Montgon, 1750.[180]

[138.] Montigny: Uniformes militaires dessinés et gravés en taille douze, Paris, Chereau, 1773.[181]

[139.] Montreulx de Histoire universelle des guerres des Turcs depuis l'an 1564 jusqu'à la treve faitte en l'année 1606, Paris, 1608.[182]

[140.] Moore Levüs: Le pornographe ou idée d'un honnete homme sur un projet de reglement pour les prostituées, Londres, Jean Nourse, 1769.[183]

---

174 *Louis-Sébastien Mercier:* Éloges et discours philosophiques. Amsterdam, C. van Harrevelt, 1776.

175 *Vincent Mignot:* Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740. Paris, Le Clerc, 1771 (4 k.).

176 *Adrien-Maurice de Noailles*: Mémoires politiques et militaires pour servir à l'histoire de Louis XIV et Louis XV. Szerk. Claude-François-Xavier Millot. Paris, Moutard, 1776–1777 (6 k.).

177 Vélhetően a következő mű későbbi kiadásairól lehet szó: *Jacques de Roussel:* Table historique de l'Etat militaire de France, depuis 1758 jusqu'à présent. Paris, chez Guillyn, 1766.

178 *Raimondo Montecuccoli:* Mémoires de Montecuculi, généralissime des troupes de l'Empereur, ou principes de l'art militaire en général. trad. par Jacques Adam. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1734. Erről újabban lásd *Montecuccoli* 2017.

179 *Charles-Louis de Secondat de Montesquieu:* De l'esprit des loix. Londres, [s. n.], 1757 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb309703602 (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

180 Vélhetőleg *Charles Alexandre de Montgon:* Mémoires de M. l'abbé de Montgon. Lausanne, M.-M. Bousquet, 1750–1753 (8 k.).

181 Itt a következő mű egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Claude-Antoine Littret de Montigny:* Uniformes militaires, où se trouvent gravés en taille-douce les uniformes de la Maison du Roy, de tous les régiments de France, les drapeaux, étendards et guidons, avec la datte de leur création et les différentes figures de l'exercice, tant de cavalerie que de l'infanterie. Paris, chez l'auteur, 1773. Ez utóbbi mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15213965 (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

182 Itt a következő – magyarországi török háborúkat tárgyaló – műről van szó: *Nicolas de Montreux:* Histoire universelle des guerres des Turcs, depuis l'an 1565 jusqu'à la trefve faicte en l'année 1606. Paris, R. Fouet, 1608. E történeti munka egy kétkötetes mű második részét képezi. Az első kötetben *Martin Fumée* Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie című magyar vonatkozású munkája található.

183 Itt a következő, e korban népszerű libertinus munkáról van szó: *Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne:* Le pornographe ou idée d'un honnête-homme sur un projet de règlement pour les prostituées. Londres, J. Nourse, 1769. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelenlegi pontos jelzete: 6979 c 296 RET PAT.

[141.] Moreri: Le grand dictionnaire historique nouvelle edit par Drouet, Paris, Lib. 1759.[184]

[142.] Motteville Mde: Memoire pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche epouse de Louis 13, Amsterd., Fr. Changuion, 1739.[185]

[143.] Mouhy le Cer: L'amante anonime ou l'histoire secrete de la volupté avec des contes nouveaux de fées, La Haye, Forry, 1755.[186]

[144.] Mourier du: Memoires pour servir à l'histoire de la republique, des provinces unies et des pays bas contenant la vie des princes d'Orange, avec des notes par Amelot de la Houssaye, Londres, aux deps de la Comp., 1754.[187]

N

[145.] Necker: Sur le compte rendu au roy nouveaux eclaircissemens, Paris, Hôtel de Thou, 1788.[188]

[146.] Necker: De l'administration des finances de la France, 1784.[189]

[147.] Noailles: Les lettres de ce marechal et celles de plusieurs autres officiers generaux au roy et au ministre de la guerre, Amsterdam, M. M. Rey, 1760.[190]

[148.] Nollet: Leçons de phisique experimentale, Paris, L. H. Guerin, 1749. avec fig.[191]

[149.] Nollet: Leçons de phisique experimentale, tome 6e seul, Paris, L. H. Guerin, 1764.[192]

[p. 5]

[150.] Nollet: Essai sur l'electricité des corps avec fig., Paris, F. F. Guerin, 1753.[193]

---

184 *Louis Moreri:* Le grand dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane. Paris, les libraires associés. 1759 (10 k.). A mű második kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5495503z (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

185 *Françoise de Motteville:* Mémoires pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche, épouse de Louis XIII. Amsterdam, F. Changuion, 1739 (6 k.).

186 *Charles de Fieux, chevalier de Mouhy:* L'amante anonyme, ou l'histoire secrette de la volupté, avec des contes nouveaux de fées. La Haye, S. Jorry, 1755. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1511520f (A letöltés időpontja: 2022. március 4.)

187 *Louis Aubéry du Maurier:* Mémoires pour servir à l'histoire de la République des Provinces-Unies et des Pays-Bas. London, aux dépens de la Compagnie, 1754 (2 k.).

188 *Jacques Necker:* Sur le Compte rendu au roi en 1781, nouveaux éclaircissemens. Paris, à l'hôtel de Thou, 1788.

189 *Jacques Necker:* De l'administration des finances de la France. H. n., 1784.

190 Itt a következő munka első kötetéről lehet szó: Campagne de M. le maréchal duc de Noailles en Allemagne, l'an MDCCXLIII, contenant les lettres de ce maréchal. Amsterdam, M.-M. Rey, 1760 (2 k.).

191 Itt a korban népszerű kísérleti fizikai munka harmadik kiadásáról lehet szó: *Jean-Antoine Nollet:* Leçons de physique expérimentale. Paris, H.-L. Guérin, 1749–1765 (6 k.). A mű negyedik kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1040171p (A letöltés időpontja: 2022. március 9.). A mű első kötete megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 7680 c 267 NOL PAT.

192 Itt az előző mű hatodik kötetéről van szó.

193 Itt a korban népszerű kísérleti fizikai munka második kiadásáról lehet szó: *Jean-Antoine Nollet:* Essai sur l'électricité des corps. Paris, H.-L. Guérin, 1753.

[151.] Nollet: Recherches sur les causes particulieres des phenomenes électriques, 3e edit, Paris, F. F. Guerin, 1753.[194]

[152.] Nolli: Nuova pianta di Roma data in luce 1748 misurata delineavit[195]

[153.] Noue de la: Discours politiques et militaires, Basle, Fr. Forest, 1758. (ellenőrizni!)[196]

[154.] Noyer du Mde: Lettres historiques et galantes de deux dames de condition, tome 5e seul, Amsterd, aux deps. de la Compagnie, 1738.[197]

[155.] Noyer du Mde: Lettres historiques et galantes de deux dames de condition dont l'une etoit à Paris et l'autre en province en 4 vol. dont le 2d manque, Amsterd, 1738.[198]

[156.] Noyer du Mde: Lettres historiques et galantes, Londres, 1757. manque le 3e vol. reste 8[199]

O

[157.] Oesterreich: Description de tout l'interieur des deux palais de Sans Souci et de ceux de Posdam et de Charlottenbourg, Posdam, Sommer, 1773.[200]

[158.] Orbessan d': Melanges historiques critiques de phisique de litterature et de poesie, tome 1er seul contenant l'histoire de Lucullus, Paris, Merlin, 1768.[201]

[159.] Ormeaux des: Histoire de Louis de Bourbon 2d du nom prince de Condé, 1er pr. du Sang surnommé le Grand avec plans de sieges et de bataille, Paris, Saillant, 1766.[202]

[160.] Ormeaux des: Histoire de la maison de Montmorency, Paris, de Saint, 1768.[203]

[161.] Oxenstirn: Pensées du comte Oxenstirn, La Haye, Jean Van Duren, 1749.[204]

---

[194] Itt az előző szerző egy másik munkájának harmadik kiadásáról van szó: *Jean-Antoine Nollet:* Recherches sur les causes particulières des phénomènes électriques. Paris, F. F. Guérin, 1753.

[195] Vélhetően *Giovanni Battista Nolli:* Nuova pianta di Roma data in luce da Giambattista Nolli. Roma, [s. n.], 1748.

[196] Itt a következő munka egy későbbi kiadásáról lehet szó: *François de La Noue:* Discours politiques et militaires du Seigneur de La Nouë. Bâle, de l'imprimerie de Fr. Forest, 1587.

[197] Itt a következő munka egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Anne-Marguerite Du Noyer:* Lettres historiques et galantes de deux dames de condition. Amsterdam, P. Brunel, 1732 (5 k.).

[198] Itt az előző munka hiányzó részeiről lehet szó.

[199] Itt az előző munka egy másik kiadásáról van szó: *Anne-Marguerite Du Noyer:* Lettres historiques et galantes de deux dames de condition. London, [s. n.], 1757 (8 k.).

[200] *Matthias Oesterreich:* Description de tout l'intérieur des deux palais de Sans-Souci et de ceux de Potsdam et de Charlottenbourg. Potsdam, impr. de Sommer, 1773.

[201] Itt a következő munka első kötetéről van szó: *Anne-Marie Daignan d'Orbessan:* Mélanges historiques critiques, de physique, de littérature et de poésie. Paris, Merlin, 1768 (3 k.). A mű e kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1073459 (A letöltés időpontja: 2022. március 10.)

[202] *Joseph-Louis Ripault Desormeaux:* Histoire de Louis de Bourbon, second du nom, prince de Condé, surnommé le Grand avec plans de sièges et de batailles. Paris, Saillant, 1766–1768 (4 k.).

[203] *Joseph-Louis Ripault Desormeaux:* Histoire de la maison de Montmorenci. Paris, Desaint, 1768.

[204] *Johan Turesson, comte d'Oxenstierna:* Pensées du comte Oxenstirn, sur divers sujets, avec les réflexions morales du même auteur. La Haye, Jean Van Duren, 1749.

P

[162.] Pages: Voyages autour du monde et vers les deux poles par terre et par mer, Paris, Moutard, 1728.[205]

[163.] Perefixe: Histoire du roy Henry le grand, Paris, Didot, 1749.[206]

[164.] Phipps: Voyage au Pole Boreal fait en 1773 par ordre du roy d'Angleterre trad. de l'anglois, Paris, Saillant, 1775.[207]

[165.] Piganiol: Description historique de la ville de Paris et de ses environs, tome 3e seul avec fig., Paris, Libr. Assoc., 1765.[208]

[166.] Pouget: Instruction sur les principaux devoirs des chevaliers de Malthe, Paris, Nicolas Simart, 1712.[209]

[167.] Polyen et Frontin: Les ruses de guerre de Polyen avec les Stratagemes de Frontin, tome 1er seul, Paris, Ganeau, 1743.[210]

[168.] Puffendorf: Le droit de la nature et des gens ou sisteme general des principes les plus importans de la morale de la jurisprudence et de la politique trad du latin par S. Barbeyzac 5e edit, Amsterdam, Pierre Decoup, 1734.[211]

R

[169.] Ray: L'art de la guerre pratique, Paris, Ch. A. Jombert, 1754.[212]

[170.] Rakoczi: Testament politique et moral du prince Rakoczi, La Haye, Scheuleer, 1751.[213]

[171.] Raymond: L'après souper des auberges comedie en un acte et en vers, 1665.[214]

[172.] Raynal abbé: Ecole militaire ouvrage composé par ordre du Gouvernement, Paris, Durand, 1762.[215]

---

[205] *Pierre-Marie-François de Pagès:* Voyages autour du monde et vers les deux pôles par terre et par mer, pendant les années 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1773, 1774 et 1776. Paris, Moutard, 1782 (2 k.).

[206] Itt a következő népszerű munka egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Hardouin de Péréfixe de Beaumont:* Histoire du roy Henry le Grand. Paris, Didot, Nyons fils et Damouneville, 1755.

[207] *Constantin John Phipps:* Voyage au pôle boréal fait en 1773, par ordre du roy d'Angleterre. Paris, Saillant et Nyon, 1775.

[208] Itt a következő munka egy részéről van szó: *Jean-Aymar Piganiol de La Force:* Description historique de la ville de Paris et de ses environs. Paris, Libraires Associés, 1765 (10 k.).

[209] *François Aimé Pouget:* Instructions sur les principaux devoirs des chevaliers de Malte dressées par l'auteur du Cathéchisme de Montpellier. Paris, chez Nicolas Simart, 1712. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=L4FXXjdegVYC&printsec=frontcover&hl=-hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. március 10.)

[210] Les ruses de guerre de Polyen avec les stratagèmes de Frontin. Paris, Ganeau, 1743 (2 k.).

[211] Itt a következő nagyhatású filozófiai munkáról van szó: *Samuel von Pufendorf:* Le Droit de la nature et des gens ou Système général des principes les plus importans de la morale, de la jurisprudence et de la politique. Trad. par Jean Barbeyrac. Amsterdam, Veuve de Coup, 1734 (2 k.).

[212] *Jacques-Marie Ray de Saint-Geniès:* L'art de la guerre pratique. Paris, Ch.-A. Jombert, 1754.

[213] *II. Rákóczi Ferenc:* Testament politique et moral du prince Rakoczi. La Haye, Scheuleer, 1751 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9793713z (A letöltés időpontja: 2022. március 10.).

[214] *Raymond Poisson:* L'après-souper des auberges. Paris, G. Quinet, 1665. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k76261m (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

[215] *Guillaume-Thomas Raynal:* École militaire. Paris, Durand, 1762 (3 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k80133v (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

[173.] Raynal idem: Histoire philosophique et politique des etablissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes, Amsterdam, 1773. manquent les tomes 2e et 3e restent les 3. 4. 5. 6.[216]

[174.] Retz: Memoires du Card de Retz, Nancy, J. B. Cusson, 1717. Tome 1er seul[217]

[175.] Ricaut: Histoire des trois derniers empereurs des Turcs depuis 1623 jusqu'en 1677 trad de l'anglois, Paris, Ve Louis Billaine, 1682.[218]

[176.] Riccoboni Mde Histoire de Christine de Suabe 1ère partie du tome 2e seule reste manque contenant l'histoire de Christine de Suabe et de Sigefroyd. Comte de Fugger sans frontispice[219]

[177.] Roches des: Histoire de Dannemarc avant et depuis l'etablissement de la monarchie, Paris, Rollin fils, 1732.[220]

[178.] Roche de la: Essai sur la petite guerre, Paris, Saillant et Nyon, 1770.[221]

[179.] Rousseau: Œuvres de Rousseau de Geneve, Neufchatel, 1764.[222]

[180.] Rousset: Le chevalier de St George rehabilité dans sa qualité de Jacques 3. Par de nouvelles preuves avec la relation historique des suittes de sa naissance, Witehall imprimé du Cokpitt[223]

S

[181.] Sage Le: Le diable boiteux augmenté d'une journée des parques, Paris, Damonville, 1756. Tome 2 et 3 seuls avec figures[224]

[182.] Sage Le: Le geographe parisien ou le conducteur chronologique et historique des rues de Paris, Paris, Valleyre, 1769 avec plans[225]

[183.] Saluste: La semaine ou creation du monde divisé en considerations et illustrées des commentaires de Pantaleonthevenin Lorrain, Paris, Seros Marnel, 1585.[226]

---

216 Itt az előző szerző híres munkájának egyik első kiadásáról van szó: *Guillaume-Thomas Raynal:* Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes. Amsterdam, 1773 (6 k.). E műről bővebben lásd *Penke* 2000.

217 Mémoires de M. le Cardinal de Retz. Nancy, J.-B. Cusson, 1717 (3 k.).

218 *Paul Ricaut:* Histoire des trois derniers empereurs des Turcs, depuis 1623 jusqu'à 1677. Paris, Veuve L. Billaine, 1682 (4 k.).

219 Vélhetően *Marie-Jeanne Riccoboni:* Histoire de Christine de Suabe et celle d'Aloïse de Livarot. Paris, Mérigot, 1783 (2 k.).

220 Vélhetően *Jean-Blaise des Roches:* Histoire de Dannemarc, avant et depuis l'établissement de la monarchie. Paris, Rollin père, 1732 (9 k.).

221 *Comte de La Roche:* Essai sur la petite guerre. Paris, Saillant et Nyon, 1770 (2 k. egybekötve). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1511816k (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

222 *Jean-Jacques Rousseau:* Œuvres de M. Rousseau de Genève. Neuchâtel, k. n., 1764 (7 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8509209 (A letöltés időpontja: 2022. március 11.). A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelenlegi pontos jelzete: Réserve fds ancien, cote 6466-6467 c 427.

223 Vélhetően *Thomas Burnet:* Le Chevalier de St. George, réhabilité dans sa qualité de Jacques III. Whitehall, imprimerie du Cockpitt, 1713.

224 *Alain-René Lesage:* Le diable boiteux. Nouvelle édition augmentée d'une journée des Parques. Paris, Damonville, 1756 (2 k.).

225 *Lesage:* Le géographe Parisien ou le conducteur chronologique et historique des rues de Paris. Paris, Valleyre, 1769 (2 k.).

226 *Guillaume de Saluste, seigneur du Bartas:* La sepmaine, ou création du monde. Paris, Hierosme de Marnef, 1585.

[184.] Saxe Maurice Cte de: Memoire sur l'art de la guerre de Maurice Comte de Saxe, Dresde, Conrad Watther, 1757 avec figures[227]

[185.] Schininte: Versuch einer genauen und unständlichen Beschreibung der Hochfurstlich Hessischen Residenz und Hauptstadt Cassel nebst der nahe gelegenen Lustschlössern, Cärten und adern Schene wurdigen Sagen, Cassel, 1767.[228]

[p. 6]

[186.] Schouten: Voyage de Gauthier Schouten aux Indes orientales commencé l'an 1658 et fini l'an 1665 trad du hollandois, Rouen, Pierre Caillou, 1725.[229]

[187.] Solignac: Histoire generale de Pologne tome 1er seul, Paris, S. Th. Herissant, 1759.[230]

[188.] Solis: Histoire de la conqueste du Mexique ou de la Nouvelle Espagne trad de l'espagnol, 6e edit, Paris, 1759.[231]

[189.] Solleysel: Le parfait marechal qui enseigne à connoitre la beauté, la bonté et les defauts des cheveaux, Paris, Jean Mariette, 1723.[232]

[190.] Stanislas R. de P.: Œuvres du philosophe bienfaisant 1er tome seul grandes marges, 1763.[233]

[191.] Strada: Histoire de la guerre de Flandre, trad par Durier, Bruxelles, S. Serstevena, 1712.[234]

[192.] Strahlenberg: Description historique de l'empire russien, trad. de l'allemand, Amsterdam, Paris, de Saint Saillant, 1757.[235]

[193.] Suetone: Histoire des douze Cesars empereurs romains avec leurs portraits ecrits en latin trad par M. Duteil, Lyon, Ant. Molin, 1684.[236]

---

227 *Maurice de Saxe:* Mémoires sur l'art de la guerre. Dresde, G. C. Walter, 1757. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 6896 c 323 SAX PAT.

228 *Friedrich Groshuf – Johann Balthasar Hundeshagen:* Versuch einer genauen und umständlichen Beschreibung der Hochfürstlich-Hessischen Residenz- und Hauptstadt Cassel. Cassel, 1767. A mű elektronikus változatát lásd https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN369956168 (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

229 *Gautier Schouten:* Voyage de Gauthier Schouten aux Indes Orientales commencé l'an 1658 et fini l'an 1665. Rouen, P. Le Boucher, 1725.

230 Itt a következő munkáról vagy annak egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Pierre-Joseph de Solignac:* Histoire générale de Pologne. Paris, J.-T. Herissant, 1750.

231 Itt a következő munka egy későbbi kiadásáról van szó: *Antonio de Solis y Ribadeneira:* Histoire de la conqueste du Mexique, ou de la nouvelle Espagne par Fernand Cortez. Paris, La Compagnie des Libraires, 1759. (2 k.). A mű első kötete megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 4598 c 779 SOL PAT.

232 Itt a következő munka egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Jacques de Solleysel:* Le Parfait mareschal qui enseigne à connoître la beauté, la bonté et les défauts des chevaux, les signes et les causes des maladies. Paris, Didot, 1754 (2 k. egybekötve). A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15126040 (A letöltés időpontja: 2022. március 11.).

233 *Stanislas Leszczyński:* Oeuvres du philosophe bienfaisant. Paris, [s. n.], 1763 (4 k.).

234 *Famiano Strada:* Histoire de la guerre de Flandre. Bruxelles, J. t'Serstevens, 1712 (3 k.).

235 *Philip Johann von Strahlenberg:* Description historique de l'empire russien. Amsterdam – Paris, Desaint et Saillant, 1757.

236 Itt a következő munka egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Suétone:* Histoire des empereurs romains. Trad par M. Duteil, Lyon, Antoine et Horace Molin, 1689 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8727246q (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

T

[194.] Tacite: Tacite avec des notes historiques et politiques par Amelot de la Houssaye, 3e edition, Amsterdam, F. F. Westein, 1716.[237]

[195.] Talbot Robert de: Lettre du Ch. de la suite du Duc de Bedford à Paris en 1762 mises en françois par Maubert, tome 1er seul, Amsterdam, Fr. Changuion, 1768.[238]

[196.] Tavernier: Les six voyages en Turquie en Perse et aux Indes, Paris, Ve Prebou, 1724.[239]

[197.] Theophraste: Les caracteres de Theophraste trad du grec avec les caracteres et les meurs de ce siecle, 9e edit, Paris, Etienne Michallet, 1696.[240]

[198.] Thucidide: L'histoire de Thucidide de la guerre du Peloponese, Paris, Hilaire Foucault, 1714.[241]

[199.] Thou: Abregé de l'histoire universelle avec des remarques par remond de St. Albine en 11 vol. dont les 3e et 7e manquent, La Haye, 1759 reste[242]

[200.] Torcy: Le traité de Ryswik jusqu'à la paix d'Utrecht, Londres, Nourse et Vaillant, 1757. Le 1er tome seul[243]

[201.] Tott de: Memoires sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784.[244]

[202.] Turenne: Histoire du Vte de Turenne, La Haye, F. Neaulme avec plans et fig.[245]

[203.] Turpin de Crissey: Essay sur l'art de la guerre, Paris, Prault fils ainé, 1754. Doré sur tr. filets.[246]

[204.] Turpin idem: Commentaires sur les memoires de Montecuculi avec fig., Paris, Lacombe, 1769. Doré sur tranches filets.[247]

[205.] Turpin idem: Commentaires sur les institutions militaires de Vegéce, Montarges, Cl. Lequatre, 1779.[248]

---

237 *Tacite* avec des notes politiques et historiques par Amelot de la Houssaye. Amsterdam, Wetstein, 1716.

238 *Jean-Henri Maubert de Gouvest:* Lettres du chevalier Robert Talbot à la suite du duc de Bedford à Paris en 1762. Amsterdam, F. Changuion, 1768 (2 k.).

239 *Jean-Baptiste Tavernier:* Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes. Paris, Veuve Ribou, 1724 (6 k.). A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: Rés. B 10 2123-2129 c 563 TAV(1-6) PAT.

240 *Jean de La Bruyère:* Les Caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les Caractères, ou les Moeurs de ce siècle. Paris, E. Michallet, 1699.

241 *Xénophon:* L'histoire de Thucydide, de la guerre du Péloponèse. Paris, H. Foucault, 1714 (3 k.).

242 *Jacques-Auguste de Thou:* Abrégé de l'histoire universelle. La Haye, 1759 (10 k.).

243 *Jean-Baptiste Colbert, Torcy márki:* Memoires de monsieur de Torcy, pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Ryswyck jusqu'à la paix d'Utrecht. Londres, Nourse & Vaillant, 1757 (3 k.).

244 Itt a híres magyar származású huszártiszt és diplomata munkájának első kiadásáról van szó: *François de Tott:* Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784 (4 k.). Magyar fordítását lásd *Tott* 2008.

245 Vélhetően *François Raguenet:* Histoire du vicomte de Turenne. La Haye, J. Neaulme, 1738.

246 *Lancelot Turpin de Crissé:* Essai sur l'art de la guerre. Paris, chez Prault, 1754 (2 k.) A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1042613k (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

247 Itt az előző szerző következő munkájáról van szó: Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, généralissime des armées et grand-maître de l'artillerie de l'empereur. Paris, chez Lacombe, Lejay, 1769 (3 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10426978 (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

248 Itt az előző szerző egy másik munkájáról van szó: Commentaires sur les Institutions militaires de Végèce. Montargis, C. Lequatre, 1779 (3 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1515110x (A letöltés időpontja: 2022. március 11.)

V

[206.] Vaultier: Observations sur l'art de faire la guerre suivant les maximes des plus grands generaux, Paris, Louis Coignard, 1714.[249]

[207.] Vaumoriere de Le grand Scipion, Paris, Aug. Courbé, 1661.[250]

[208.] Veiss: Representation des fêtes données par la ville de Strasbourg pour la convalescence du roy. avec dentelle, il n'y a que 20 pages de relations les gravures manquent[251]

[209.] Werbdez: Corpus juris Hungarici seu decretum generale melyli Regni Hungariae particum que eidem aunexarum in duos tomos distinctum, Tyrnaviae, 1751.[252]

[210.] Vertot: Histoire des chevaliers hospitaliers de St Jean de Jerusalem appelés depuis chevaliers de Rhodes et aujourd'hui chevaliers de Malthe, Paris, Quillau P. et f., 1727.[253]

[211.] Vertot: Histoire des chevaliers hospitaliers de St Jean de Jerusalem appelés depuis chevaliers de Rhodes et aujourd'hui chevaliers de Malthe, Amsterdam, Wetstems, 1732.[254]

[212.] Wicquefort: L'ambassadeur et ses fonctions augmenté de reflexions sur les memoires pour les ambassadeur et de la reponse à l'auteur etc., Cologne, P. Marteau, 1690.[255]

[213.] Villaret: Histoire de France depuis l'etablissement de la monarchie jusqu'au regne de Louis 14, il n'existe que les tomes 8. 9. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 22., Paris, Saillant, 1762.[256]

[214.] Villars de: Campagnes de M. de Villars en Allemagne 1703, Amsterdam, M. M. Rey, 1762.[257]

---

[249] *Vaultier:* Observations sur l'art de faire la guerre, suivant les maximes des plus grands généraux. Paris, L. Coignard, 1714.

[250] *Pierre Ortique de Vaumorière:* Le grand Scipion. Paris, 1661 (4 k.).

[251] *Jacques-Philippe Le Bas:* Représentation des Fêtes données par la ville de Strasbourg pour la convalescence du Roi. Paris, L. Aubert, 1745.

[252] *Werbőczy István:* Corpus juris Hungarici, seu decretum generale inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem annexarum in duos tomos distinctum. Tyrnaviae, typis academicis Societatis Jesu, 1751 (2 k.).

[253] *René Aubert de Vertot:* Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appelez depuis Chevaliers de Rhodes, et aujourd'hui chevaliers de Malte, Paris, Quillau père et fils, 1727 (5 k.).

[254] Itt az előző munka egy másik kiadásáról lehet szó.

[255] *Abraham Van Wicquefort:* L'Ambassadeur et ses fonctions. Cologne, P. Marteau, 1690 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93844c (A letöltés időpontja: 2022. március 13.)

[256] *Paul-François Velly:* Histoire de France depuis l'etablissement de la monarchie jusqu'au regne de Louis XIV. Paris, chez Desaint, Saillant & Nyon, 1755–1786. (30 k.). A mű negyedik kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5425038h (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

[257] Itt a következő gyűjteményes munka egyik kötetéről lehet szó: Campagnes des maréchaux de Villars, de Marsin, de Tallard, de Noailles, de Maillebois, de Broglie, de Belle-Isle et de Coigny en Allemagne, de 1703 à 1744. Amsterdam, M.-M. Rey, 1760–1773 (27 k.).

[215.] Villars de: Vie du M[al] de Villars ecrite par lui même et publiée par Anquetil avec plans de bataille, Paris, Moutard, 1785.[258]

[216.] Villars de: Vie du M[al] de Villars ecrite par lui même et publiée par Anquetil avec plans de bataille, Paris, Moutard, 1784. Le 1er vol. manque reste 3[259]

[217.] Ville de Ch.: Fortifications avec planches et figures, Lyon, Fréné Barlet, 1628.[260]

[218.] Vitruve: Les dix livres d'architecture corrigés trad. en françois avec des notes et fig., 2e edit revue et augmentée par Perrault, Paris, J. B. Coignard, 1684.[261]

[219.] Voiture: Lettres, Le frontispice et 29 pages manquent sans couverture mauvais etat[262]

[220.] Voltaire: Le Huron ou l'ingenu, Lausanne, 1767.[263]

[221.] Voltaire: Histoire de Charles 12 roy de Suede, Basle, Christophe Revis, 1732.[264]

[222.] Voltaire: Precis du siecle de Louis 15, 1er vol. seul, Geneve, 1770.[265]

[223.] Voltaire: Abregé de l'histoire universelle depuis Charlemagne jusqu'à Charles Quint, La Haye, J. Neaulme, 1753.[266]

[p. 7]

[224.] Voltaire: La Henriade avec figures tome 2[d] seul, Amsterdam, Comp., 1759.[267]

[225.] Voltaire: Histoire de Charles 12 roy de Suede, 11[e] edit 2 T. en 1 vol., Basle, Christ. Revis, 1756.[268]

[226.] Wust: L'art militaire du partisan, La Haye, 1768.[269]

X

[227.] Xenophon: La retraite des dix mille trad de Perrot d'Ablancourt, Paris, Ve Barbin, 1706.[270]

---

258 *Louis-Hector de Villars:* Vie du maréchal de Villars, écrite par lui-même et donnée au public par M. Anquetil. Paris, Moutard, 1785 (4 k.).

259 Itt az előző mű egy évvel korábbi kiadásáról van szó.

260 *Antoine de Ville:* Les fortifications du chevalier Antoine de Ville, contenans la manière de fortifier toute sorte de places. Lyon, J. Barlet, 1628.

261 *Vitruvius:* Les dix livres d'architecture de Vitruve, corrigez et traduits nouvellement en françois. Paris, J.-B. Coignard, 1684.

262 Vincent Voiture francia író Lettres choises című népszerű munkájának valamelyik nehezen azonosítható korabeli kiadásáról van szó.

263 Voltaire népszerű munkájának egy nagy valószínűséggel hamis impresszummal megjelentetett következő kötetéről van szó: *Voltaire:* Le huron ou l'ingénu. Lausanne (Paris), 1767.

264 *Voltaire:* Histoire de Charles XII, roi de Suède. Bâle, chez Christophe Revis, 1732.

265 Itt az előző szerző nagy valószínűséggel hamis impresszummal megjelentetett következő munkájáról van szó: *Voltaire:* Précis du siècle de Louis XV. Genève (Paris), 1770.

266 *Voltaire:* Abrégé de l'histoire universelle depuis Charlemagne jusqu'à Charlequint. La Haye, J. Néaulme, 1753 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k72059j (A letöltés időpontja: 2022. március 14.). A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 5281 c 660 VOL (1-2) PAT.

267 *Voltaire:* La Henriade. Amsterdam, La Compagnie, 1759 (2. k.).

268 *Voltaire:* Histoire de Charles XII. Roy de Suède. Bâle, Christophe Revis, 1756 (2 k. egybekötve).

269 *Baron de Wust:* L'art militaire du partisan. La Haye, 1768.

270 *Xenofon:* La Retraite des Dix-Mille de Xénophon, ou l'Expédition contre Artaxerxès. Trad. de Nicolas Perrot, sieur d'Ablancourt. Paris, Veuve Barbin et chez C. David, 1706.

Z

[228.] Zacharie: Souscriptions pour les charmes elastiques à substituer aux souspentes et ressorts des carosses, Lion, Aimé de la Roche, 1763.[271]

[229.] Zarale: Histoire de la decouverte et de la conqueste du Perou, trad. de l'espagnol, Paris, 1742.[272]

Theologie

[230.] Missale romanum Monachii ex off. Joan. Socklini, 1693.[273]

[231.] Szent Biblia az egesz keretztyensegben be ott regi deak szotubol magyarra forditotta a Jesus alatt vitezkedo tarsasagbeli Nagyszombati Kaldi Gyorgi pap, Nyomtatta Béchben a Kolomai Udvarban Kormika Mate, 1626.[274]

[232.] Oraison funebre du duc de Montensier par Flechier, Sermon preché à l'ouverture de l'assemblée générale du clergé par Bossuet, Lettre pastorale de Bossuet aux nouveaux catholiques de son diocese etc, Paris, differens imprimeurs et differentes années[275].

[233.] Le chretien interieur ou la conformité interieure que doivent avoir les chretiens avec Jesus Christ, Paris, Ch. Robustel, 1696.[276]

[234.] Sans frontispice A boldog aszszonrol Sz: Bonaventura zoltara[277].

Jurisprudence

[235.] Reglement arreté par le roy pour l'habillement des troupes du 25 avril 1767, Paris, imprimerie Royalle, 1767.[278]

[236.] Reglement arreté par le roy pour l'habillement des troupes du 27 7bre 1775, Paris, imprimerie Royalle, 1767.[279]

---

[271] *Guillaume Zacharie:* Souscriptions pour les chaînes élastiques à substituer aux soupentes et ressorts des carrosses, berlines, chaises de poste et autres semblables voitures. Lyon, A. Delaroche, 1763.

[272] *Augustín de Zárate:* Histoire de la découverte et de la conquête du Pérou. Paris, 1742 (2 k.).

[273] Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. M München, J. Jaecklin, 1693.

[274] Itt Káldi György katolikus Bibliájának első kiadásáról van szó: Szent Biblia, mellyet az egész keresztyénségben be-vött régi deák bötűből magyarra fordította ... Káldi György. Bécs, Formika Máté, 1626.

[275] Vélhetően *Esprit Fléchier:* Oraison funèbre de Charles de Ste Maure, du de Montausier, prononcée le 11 août 1690. Paris, Dezallier, 1690.

[276] Itt a következő munka egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Jean de Bernières:* Le Chrestien interieur, ou la Conformité interieure que doivent avoir les Chrestiens avec Jesus Christ. Rouen, C. Grivet, 1661.

[277] Itt *Szent Bonaventura* Psalterium majus Beatae Mariae Virginis című munkája egyik korabeli magyar fordításáról lehet szó.

[278] Itt a következő dokumentumról van szó: Réglement arrêté par le Roi, pour l'habillement & équipement de ses troupes. Du 25 avril 1767. Paris, Imprimerie Royale, 1767. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96841766/f1.image (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

[279] Itt a következő dokumentumról van szó: Règlement arrêté par le roi, pour l'habillement & l'équipement de l'infanterie, des invalides & des troupes-légères. Du 2 septembre 1775. Paris, Imprimerie Royale, 1775. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96770575.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

[237.] Ordonnance du Roy pour le service des troupes[280]

[238.] Memoire pour le le comte de Lally contre le procureur general, Paris, G. Desprez, 1766.[281]

[239.] Refutation des faits imputés au Sr. Godelieu par le Sr. Duplex, Paris, Chenault, 1764.[282]

[240.] Memoire pour le Sr. de Bussy expositif de ses creances sur la compagnie des Indes, Paris, Cellot, 1764.[283]

[241.] Ordonnances et reglement concernant la marine, Paris, Imp. Royalle, 1786.[284]

[242.] Recueil des ordonnances du Roy du 1er juillet 1727 et du 1er 7bre 1734 et depuis 1743 jusqu'en 1753 concernant l'etat militaire, Paris, imprim. Royale.[285]

[243.] Pieces et mémoires touchant l'Abbaye de Jouarre pour M. Bossuet contre l'Abbesse trois traités pour les affaires du clergé de France, differens imprim. diff. années.[286]

[244.] Institutions au droit public d'Allemagne, Leipsic, 1766.[287]

[245.] Dictionnaire portatif de jurisprudence et de pratique, Paris, Le Clerc, 1763.[288]

[246.] Recueil des nouvelles ordonnances du roy relatives à la constitution actuelle de l'etat militaire, Metz, J. B. Collignon, 1777.[289]

---

280 Itt talán a következő dokumentumról lehet szó: Ordonnance du roi, pour le service des troupes de terre & de marine que sa majesté envoie dans l'Inde, & de celles attachées au service de la Compagnie des Indes. Du premier décembre 1756. Paris, Imprimerie Royale, 1756. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8625411t.image (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

281 Mémoire pour le comte de Lally, lieutenant-général des armées du roi, grand-croix de l'ordre royal & militaire de Saint-Louis, ci-devant colonel d'un régiment irlandois de son nom, commissaire du roi & commandant en chef dans l'Inde. Contre monsieur le procureur-général. Paris, G. Desprez, 1766. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3048596s (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

282 *Lesueur de Petiville:* Réfutation des faits imputés au sieur Godeheu par le sieur Dupleix. Paris, Ch.-E. Chenault, 1764. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5461260w.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

283 *Charles-Joseph Patissier, marquis de Bussy-Castelnau:* Memoire pour le sieur de Bussy, brigadier des armées du roi, expositif de ses créances sur la Compagnie des Indes. Paris, L. Cellot, 1764.

284 Ordonnances et règlements concernant la marine. Paris, Imprimerie Royale, 1786.

285 Itt több királyi rendeletet tartalmazó dokumentumgyűjteményről van szó, amelynek az első példánya a következő: Ordonnance du roi, concernant les crimes & délits militaires. Du premier juillet 1727. Paris, 1759. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9744817w.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

286 Itt több jogi iratot tartalmazó dokumentumgyűjteményről van szó, amelynek az első példánya a következő: Pieces et memoire touchant l'abbaye de Jouarre. Pour Messire Jacques Benigne Bossuet, evesque de Meaux. Contre reverende dame Henriette de Lorraine abbesse de Joûarre. Paris, Veuve S. Mabre-Cramoisy, 1690. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30411166 (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

287 *Gérard de Rayneval – Joseph Mathias:* Institutions au droit public d'Allemagne. Leipsic et Zullichau, Frommann, 1766.

288 *Honoré Lacombe de Prezel:* Dictionnaire portatif de jurisprudence et de pratique, Paris, Le Clerc – Despilly – Cellot, 1763 (3 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9691647j (A letöltés időpontja: 2022. március 14.)

289 Recueil des nouvelles Ordonnances du Roi, relatives à la constitution actuelle de l'État Militaire. Metz, J. B. Collignon, 1777 (5. k.).

[247.] Code militaire ou compilation des ordonnances des rois de France concernant les gens de guerre, Paris, Pierre Gaudouin, 1728.[290]

[248.] Code rural ou maximes et reglement concernant les lieux de campagne, Paris, Prault, 1749.[291]

[249.] Code des seigneurs haut justiciers et feodaux, Paris, Nyon, 1761.[292]

[250.] Ordonnances du roy concernant les gouverneurs et lieutenant generaux des provinces, Paris, 1762.[293]

[251.] Ordonnances du roy portant reglement general concernant les hopitaux militaires du 2 may 1781, Paris, Imprim. Royalle, 1781.[294]

Sciences et arts

[252.] Un carton contenant 8 cartes de geographie ou plans de ville pliées et en mauvais etat il y a de plus 74 feuilles intitulées Romana magnitudo, monumenta restituta et aveta per Rubens, Roma, 1699.[295]

[253.] Instruction que le Roy a fait expedier pour regler provisoirement l'exercice de ses troupes d'infanterie du 30 may 1775 avec fig. Versailles, Imprim. du Departement de la Guerre, 1775.[296]

[254.] Ordonnances du roy pour l'exercice des troupes avec un extrait manuscrit des dispositions faittes et arretées par le roy pour l'exercice des troupes avec un extrait manuscrit des dispositions faittes et arretées par le roy sur les places de Ch.ers de St. Louis.[297]

---

290 *Pierre de Briquet:* Code militaire ou compilation des ordonnances des rois de France concernant les gens de guerre. Paris, P. Gandoüin, 1728 (4 k.). A mű első kötete megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 6907 c 196 BRI PAT.

291 Vélhetően *Antoine-Gaspard Boucher d'Argis:* Code rural ou maximes et règlemens concernant les biens de campagne. Paris, Prault père, 1749 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96844782 (A letöltés időpontja: 2022. március 15.)

292 *Jean Henriquez:* Code des seigneurs hauts justiciers et féodaux ou maximes concernant les fiefs et droits féodaux, les justices seigneuriales et les droits qui appartiennent aux seigneurs à cause de leur justice. Paris, Nyon, 1761.

293 Itt a következő királyi rendeletről van szó: Ordonnance du roy, Concernant les Gouverneurs & Lieutenans généraux des provinces, les Gouverneurs & État-majors des Places, & le service dans lesdites places. Du 25 juin 1750. Paris, Imprimerie Royale, 1750. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9745601n.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 15.)

294 Itt a következő királyi rendeletről van szó: Ordonnances du Roi portant règlement général Concernant les Hôpitaux militaires. Du 2 Mai 1781. Paris, Imprimerie Royale, 1781. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9736529d.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 15.)

295 Nehezen azonosítható vegyes nyomtatványok (térképek, városképek stb.).

296 Itt a következő királyi rendelet egy évvel későbbi kiadásáról lehet szó: Instruction que le roi a fait expédier pour régler provisoirement l'exercice de ses troupes d'infanterie. Du 11 juin 1774. Grenoble, Veuve Faure, 1774. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97568616.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 15.)

297 Itt az előzőhöz hasonló királyi rendeletről lehet szó, amelyhez egy kéziratos tervezetet csatoltak. Ez utóbbi feltételezhetően Bercsényi László grófé lehetett.

[255.] Ordonnances du roy tant pour l'infanterie, l'artillerie, cavalerie et hussards depuis 1758 jusques et compris 1730.[298]

[256.] Reflexions critiques sur les differens systêmes de tactique de Folard excepté celui de sa colonne avec fig., Berlin, J. Neaulme, 1756. doré sur tr. Filets vignettes.[299]

[257.] Essai general de tactique précedé d'un discours sur l'etat actuel de la politique et de la science militaire en Europe avec le plan d'un ouvrage intitulé la France politique et militaire, Londres, 1772.[300]

[p. 8]

[258.] Nouvelles decouvertes pour l'avantage et l'utilité du public, Nancy, Hasser, sans année avec planches.[301]

[259.] Nouvelles constitutions militaires avec une tactique adaptée à leurs principes et demontrée en 20 planches gravées en taille douze, Francfort sur le Mein, Knoch, 1760.[302]

[260.] Ecclesiastica et securlares regni Hungaria dignitates ac honori tituli etc. cursus postaru, per Hungariam Croatiam etc. Posoni, F. Donumien Spaiszer, 1765.[303]

[261.] Service journalier et exercice de cavalerie, Chaumont, G. Briden, 1740.[304]

[262.] Nouvelles constitutions militaires avec une tactique adaptée à leurs principes et demontrée en 20 planches, Francfort sur le Mein, Knoch, 1760.[305]

[263.] L'art de former les jardins modernes ou les jardins anglois, Paris, Ch. Ant. Jombert, 1771. avec plan.[306]

[264.] Nouvelle fortification françoise espagnole italienne et hollandoise ou recueil de différentes manieres de fortifier en Europe avec fig., Amsterdam, Georg. Gallet, 1698.[307]

---

298 Itt szintén az előzőekhez hasonló királyi rendeletek gyűjteményéről lehet szó.

299 Vélhetően *Guy-Auguste de Rohan-Chabot:* Reflexions critiques sur les differens systêmes de tactique de Folard, excepté celui de sa colonne. Berlin (Paris), J. Neaulme (L.-D. Delatour), 1756. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1515090m (A letöltés időpontja: 2022. március 15.). A mű szerzőjének kérdéséhez lásd *Tóth* 2016. 111–116. o.

300 *Jacques-Antoine-Hippolyte de Guibert:* Essai général de tactique précédé d'un discours sur l'état actuel de la politique et de la science militaire en Europe, avec le plan d'un ouvrage intitulé : la France politique et militaire. Londres, chez les libraires associés, 1772. A mű újabb kiadása *Guibert* 2004.

301 *Stanislas Leszczyński:* Nouvelles découvertes pour l'avantage et l'utilité du public. Nancy, chez Haener, [s. a.].

302 *Stanislas-Louis La Noue Du Vair:* Nouvelles constitutions militaires, avec une tactique adaptée à leurs principes et démontrée en 20 planches. Francfort-sur-le-Main, Knoch, 1760.

303 Magyarországi egyházi és világi méltóságok sematizmusa. Itt az 1758 és 1782 között megjelent évkönyvkönyvek 1765-ös következő példányáról van szó: Ecclesiasticae et seculares regni Hungariae dignitates ac honorum tituli. Posoni, F. D. Spaiser, 1765.

304 Itt talán a következő munka egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Le Coq-Madeleine (lieutenant-colonel):* Le service ordinaire et journalier de la cavalerie, en abrégé. Paris, L. D. Delatour et P. Simon, 1720.

305 Itt valószínűleg a 259. számú munka egy részéről vagy másodpéldányáról lehet szó.

306 *Thomas Whately:* L'art de former les jardins modernes, ou l'art des jardins anglois. Paris, Ch.-A. Jombert, 1771. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1115957 (A letöltés időpontja: 2022. március 16.)

307 Nouvelle fortification françoise, espagnole, italienne et hollandoise. Amsterdam, G. Gallet, 1698.

[265.] La médecine et la chirurgie des pauvres, Paris, Didot, 1758.[308]
[266.] Ordonnance du roy pour regler l'exercice des troupes à cheval du 1er may 1777. Metz, J. Bap. Collignon.[309]
[267.] Reglement provisoire sur le service de l'infanterie en campagne, Metz, idem.[310]
[268.] Les devoirs de l'homme de guerre avec des remarques importantes tome 3e seul, La Haye, Geuze van Bulderen, 1693.[311]
[269.] Secrets concernant les arts et metiers, Bruxelles, aux depens de la compagnie, 1766.[312]
[270.] Bibliothèque militaire historique et politique, Paris, Vincent, 1760.[313]
[271.] Antilogies et fragements philosophiques, Amsterdam, Paris, Vincent, 1774.[314]
[272.] La nouvelle ecole du monde tome 2d seul, L'isle, J. B. Henry, 1764.[315]
[273.] Memoires sur la guerre ou l'on a rassemblé les maximes les plus necessaires dans les operations de l'art militaire, Amsterd., Fr. Changuion, 1731.[316]
[274.] Memoires sur la guerre tirées des originaux de M. de T., Paris, Rollin, 1738.[317]
[275.] Memoires sur la guerre ou l'on a rassemblé les maximes les plus necessaires dans les operations de l'art militaire, Amsterdam, Fr. Changuion, 1731.[318]
[276.] Le bon fermier ou l'ami des laboureurs par l'auteur de la bonne fermiere, L'Isle, J. B. Henry, 1767.[319]
[277.] Reglement pour la cavalerie prussienne, trad. de l'alleman par le baron de Sainclaire, Amsterdam, Evan Harevelt, 1762.[320]

---

[308] *Nicolas Alexandre:* La médecine et la chirurgie des pauvres. Paris, Didot, 1758.
[309] Itt a következő királyi rendelet metzi utánnyomásáról lehet szó: Ordonnance du Roi, pour régler l'exercice des troupes à cheval. Du 1er may 1777. Paris, Imprimerie Royale, 1777.
[310] Itt a következő királyi rendelet egy későbbi metzi utánnyomásáról lehet szó: Règlement provisoire sur le service de l'infanterie en campagne. Paris, Imprimerie Royale, 1778. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97522147.texteImage (A letöltés időpontja: 2022. március 16.)
[311] *De Lamont:* Les devoirs de l'homme de guerre, avec des remarques importantes sur les disgraces qui sont arrivées à plusieurs officiers dans ces dernieres années, pour les avoir negligez. La Haye, Henry Van Bulderen, 1693.
[312] Secrets concernant les arts et metiers. Bruxelles, par la compagnie, 1766–1767 (2 k.).
[313] *Beat Fidel Zurlauben:* Bibliothèque militaire historique et politique. Cosmopolis et Paris, Vincent, 1760 (3 k.).
[314] *Abbé de Fontenai – Joseph Donzé de Verteuil:* Antilogies et fragmens philosophiques, ou Collection méthodique des morceaux les plus curieux & les plus intéressans sur la religion, la philosophie, les sciences & les arts, extraits des écrits de la philosophie moderne. Amsterdam et Paris, Vincent, 1774–1775 (4 k.).
[315] *Alexis-Jean Le Bret:* La Nouvelle école, monde nécessaire à tous les états, et principalement à ceux qui veulent s'avancer dans le monde. Lille, J.-B. Henry, 1764.
[316] *Antoine de Pas, marquis de Feuquières:* Mémoires sur la guerre, où l'on a rassemblé les maximes les plus nécessaires dans les opérations de l'art militaire. Amsterdam, F. Changuion, 1731.
[317] *Henri de La Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne:* Mémoires sur la guerre tirées des originaux de M. de T***. Paris, Rollin fils, 1738 (2 k.).
[318] Itt valószínűleg a 269. számú munka egy részéről vagy másodpéldányáról lehet szó.
[319] *Louis Rose:* Le Bon fermier, ou L'ami des laboureurs. Lille, J.-B. Henry, 1767. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9749924x (A letöltés időpontja: 2022. március 16.). A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 7667 c 285 ROS PAT.
[320] Règlement pour la cavalerie prussienne, traduit de l'allemand par Mr le Baron de Sinclaire. Amsterdam, E. van Harevelt, 1762. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 6905 c 325 REG PAT.

[278.] Les ordonnances militaires du Roy reduites en pratiques et appliquées aux details du service, Liege, Fr. Broncart, 1707.[321]

[279.] Membre instructif contre le plomb laminé, Paris, Ant. Boudet, 1752.[322]

[280.] L'acheminement nouveau à la langue françoise c'est à dire le nouveau parlement françois et allemand, Colmar, H. Decker, 1738.[323]

[281.] Liste generale des postes de France, Paris, Faillot, 1744.[324]

[282.] Liste general des postes de France, Paris, Faillot.[325]

[283.] Tarif de la reduction des monnoyes de France et de Lorraine, Nancy, Pierre Antoine doré sur tr.[326]

[284.] Ordonnance du roy sur l'exercice de la cavalerie du 22 juin 1755.[327]

[285.] La politique naturelle ou discours sur les vrais principes du gouvernement, Londres, 1773.[328]

[286.] Theorie des jardins, Paris, Pissot, 1776.[329]

[287.] Defense du systeme de guerre moderne ou refutation complette du systeme de M. D. par l'auteur de l'essai general de tactique, Neufchatel, 1779 avec planches gravées.[330]

[288.] L'artillerie nouvelle ou examen des changemens faits dans l'artillerie françoise depuis 1765, Amsterdam, 1773.[331]

[289.] Etat de la forest de Cuise ditte de Compiegne avec une carte de cette foret, Paris, S. E. Colombat, 1763.[332]

[290.] Journal oeconomique ou memoires, notes ou avis sur l'agriculture les arts le commerce, Paris, Ant. Boudet, les mois de janvier, fev. mars, aout, 7bre 8bre

---

321 Les ordonnances militaires du Roy, reduites en pratiques et appliquées au détail du service. Liège, J.-F. Bronckart, 1707.

322 Mémoire instructif contre le plomb laminé, Paris, 1752.

323 Acheminement nouveau à la langue françoise, c'est-à-dire le Nouveau parlement françois et allemand. Colmar, J.-H. Decker, 1738.

324 Itt a franciaországi postakocsihálózat leírását tartalmazó, 1708 és 1786 között megjelentett könyvsorozat 1744-es kiadványáról van szó: Liste générale des postes de France. Paris, Jaillot, 1744.

325 Itt az előző sorozatos mű egy másik darabjáról lehet szó.

326 Tarif de la réduction des monnoyes de France et de Lorraine. Nancy, P. Antoine, é. n.

327 Itt a következő királyi rendeletről van szó: Ordonnances du Roi, sur l'exercice de la cavalerie. Du 22 juin 1755. Paris, Imprimerie Royale, 1755. Ennek elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9759125v (A letöltés időpontja: 2022. március 17.)

328 *Paul Henri Dietrich d'Holbach:* La Politique Naturelle, ou Discours sur les vrais principes du gouvernement. Londres, 1773 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9739176m (A letöltés időpontja: 2022. március 17.)

329 *Jean-Marie Morel:* Théorie des jardins. Paris, Pissot, 1776. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85711d (A letöltés időpontja: 2022. március 17.)

330 *Jacques-Antoine-Hyppolite de Guibert:* Defense du système de guerre moderne ou réfutation complète du système de M. D. (Mesnil-Durant) par l'auteur de l'Essai général de tactique. Neuchâtel, 1779 (2 k. egybekötve).

331 *Charles Tronson du Coudray:* L'Artillerie nouvelle ou Examen des changements faits dans l'artillerie françoise depuis 1765. Amsterdam, 1773.

332 *Mons:* État de la forest de Cuise, dite de Compiègne. Paris, J.-J.-E. Colombat, 1763.

9bre Xbre 1763 toute l'année 1764 à l'exception du mois de Xbre et le mois de janvier 1765.[333]

[291.] Exament d'un livre qui a pour titre pararelle des differentes methodes de traiter le maladie venerienne, Paris, P. F. Gueffier, 1765.[334]

[292.] Reglement pour la cavalerie prussienne, trad. de l'allemand par Sinclair, Francfort, Knoch, 1762.[335]

[293.] Ordonnance du roy pour regler l'exercice de la cavalerie du 1er juin 1766, Metz, F. Collignon.[336]

[294.] Reglement provisoire pour le service de la cavalerie des dragons en campagne de l'imprimerie Royalle, Paris.[337]

[295.] Recueil des ordonnances du roy concernant sa maison ses troupes etc. depuis le 12 Xbre 1775, Metz, F. Collignon, 1776.[338]

[296.] Manuel pour le corps de l'infanterie par un off. de dragons, Paris, Imp. Royalle, 1781.[339]

[297.] Encyclopedie militaire par une société d'anciens officiers et de gens de lettres, ouvrage periodique 1770 ? Paris, Valade, 1770.[340]

[298.] Ordonnances du roy pour regler l'exercice de toutes les troupes à cheval du 1er may 1777, Metz, J. B. Collignon, 1777.[341]

[299.] Instruction à l'usage du regiment de dragons de Conty, Valenciennes, J. B. Henry, 1786.[342]

[300.] Journal encyclopédique de Bouillon année 1768 les 2e et 3. parties du 3 et la 3e partie du tome 5. La 2e partie du tome 6 et la 3e partie du tome 7.[343]

[p. 9]

---

333 Itt az 1751 és 1772 között megjelentett *Journal oeconomique, ou Mémoires, notes et avis sur les arts, l'agriculture, le commerce* című periodika 1763 és 1765 közötti néhány példányáról van szó. E folyóirat elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32801251q/date (A letöltés időpontja: 2022. március 18.)

334 *Jean Keyser:* Examen d'un livre qui a pour titre « Parallèle des différentes méthodes de traiter le maladie vénérienne ». Paris, P. F. Gueffier, 1765.

335 Itt a 277. számú munka egy másik kiadásáról lehet szó.

336 Itt a következő királyi rendelet egy későbbi metzi utánnyomásáról lehet szó: Ordonnance du roi pour régler l'exercice de la cavalerie du 1er juin 1766. Paris, Imprimerie Royale, 1766.

337 Itt a következő királyi rendelet egy korábbi párizsi kiadásáról lehet szó: Règlement provisoire sur le service de la cavalerie et des dragons en campagne. Metz, J.-B. Collignon, 1778.

338 Recueil des ordonnances du roi concernant sa maison, ses troupes d'infanterie, cavalerie, dragons, hussards, chasseurs et autres, depuis le 12 décembre 1776. Metz, J.-B. Collignon, 1776.

339 *Thiroux de Mondésir:* Manuel pour le corps de l'infanterie. Paris, Imprimerie Royale, 1781.

340 Itt az 1770 és 1772 között megjelentett *Encyclopédie militaire par une société d'anciens officiers et de gens de lettres* című periodika 1770-ben megjelent példányairól lehet szó. E folyóirat 1771-es évfolyama 5. számának elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54352691?rk=21459;2 (A letöltés időpontja: 2022. március 20.)

341 Itt a következő királyi rendeletről van szó: Ordonnance du Roi pour régler l'exercice de toutes les troupes à cheval du 1er mai 1777. Metz, J.-B. Collignon, 1777.

342 *Jean-Baptiste Camille de Canclaux:* Instruction à l'usage du régiment de dragons de Conti. Valenciennes, J.-B. Henry, 1786.

343 Itt az 1756 és 1793 között megjelentett *Journal encyclopédique, par une société de gens de lettres* című periodika 1768-ban megjelent példányairól lehet szó. E folyóirat 1768-as évfolyama 1. számának elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15229420/f7.item (A letöltés időpontja: 2022. március 20.)

Belles lettres

[301.] Dictionnaire universel françois et latin appellé Dictionnaire de Trévoux, Nancy, Pierre Antoine, 1740.[344]

[302.] Supplément au dictionnaire universel, Nancy, Pierre Antoine.[345]

[303.] Harangues militaires ou Conciones des princes capitaines et autres manians tant la guerre que les affaires d'Etat recueillies et faites françoises par François de Belleforest, Paris, Nicolas Chesneau, 1572.[346]

[304.] Recueil de discours prononcés aux séances publiques de l'Académie de Nancy. Remontrances à Stanislas roy de Pologne duc de Lorraine et pieces de poesies, differens imprim. differ. années.[347]

[305.] Recueil de discours prononcés dans l'Académie de Nancy, diff. imprim. diff. années[348]

[306.] Mémoires de la Société Royale des Sciences et belles lettres de Nancy, tome Ier seul Nancy, Pierre Antoine, 1754.[349]

[307.] Lettres de Myladi Wortlay Montague ecrites pendant ses voyages en diverses parties du monde trad. de l'anglois, Paris, Duchesne, 1764.[350]

[308.] Elite de bons mots pensées choisies, histoires singulières et autres petites pièces, le 5e vol. manque, Amsterdam, Pierre Mortier, 1745 (reste 5).[351]

[309.] Les hommes, 4e edit., Paris, Ganneau, 1737.[352]

[310.] Bibliothèque de campagne ou amusements de l'esprit et du cœur, manquent les tomes 6. 9. 12. 13. 14. 15.), La Haye, Geneve, 1749. (reste 10).[353]

[311.] Le portefeuille d'un homme de goût ou l'esprit de nos meilleurs poetes, tome 3e seul, Amsterdam, Paris, Delalain, 1770.[354]

---

344 Dictionnaire universel françois et latin, contenant la signification et la définition tant des mots de l'une et de l'autre langue. Nancy, Pierre Antoine, 1740 (6 k.).

345 Itt az előző művet kiegészítő munkáról van szó: *Laurent-Josse Le Clerc – Joseph Du Masbaret – Pierre-Charles Berthelin:* Supplément au Dictionnaire universel français et latin. Nancy, Pierre Antoine, 1752.

346 Itt a következő munka első kiadásáról lehet szó: *François de Belleforest:* Harangues militaires et concions des princes, capitaines et autres, manians tant la guerre que les affaires d'estat. Paris, L'Angelier, 1588.

347 A Nancyban működő Académie de Stanislas (korábbi nevén Société Royale des sciences et belles lettres de Nancy) tudós társaság nyilvános előadásainak összegyűjtött nyomtatott változatai évszámmegjelölés nélkül.

348 Az előzőhöz hasonló kiadvány évszámmegjelölés nélkül.

349 A Nancyban működő Société Royale des sciences et belles lettres de Nancy tudós társaság első évkönyve. Elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k861470 (A letöltés időpontja: 2022. március 22.)

350 Itt a következő munka első kötetéről lehet szó: *Mary Wortley Montagu:* Lettres de milady Wortlay Montague écrites pendant ses voyages en diverses parties du monde. Londres – Paris, 1764–1768 (2 k.).

351 Itt a következő munka egy részéről lehet szó: Elite de bons mots, pensées choisies, histoires singulières et autres petites pièces. Amsterdam, Pierre Mortier, 1745–1747 (2 k.).

352 Nehezen azonosítható korabeli kiadvány.

353 Itt a zömében 1735 és 1752 között megjelentetett *Bibliothèque de campagne ou amusements de l'esprit et du cœur* című periodika 1749-es néhány példányáról van szó.

354 Itt a következő munka harmadik kötetéről lehet szó: *Joseph de La Porte:* Le Portefeuille d'un homme de goût, ou l'Esprit de nos meilleurs poëtes. Amsterdam, 1770 (3 k.).

[312.] Nouvelle bibliothèque de campagne ou choix d'épisodes interessants et curieux, tomes 4e et 7e seuls, Amsterdam, Changuion, Paris, Le Jay, 1771.[355]

[313.] L'esprit des monarques philosophes Marc Aurele, Julien, Stanislas, Frédéric, Paris, Vincent, 1764.[356]

[314.] L'esprit de St Evremont par l'auteur du génie de Montesquieu, Amsterdam, Arskée, 1761.[357]

[315.] Avantures de Clamades et de Clarmonde tirées de l'espagnol, Paris, Nyon fils, 1733.[358]

[316.] Mercure de France avril 1740, Paris, Guill. Cavalier, 1740.[359]

[317.] Plaidoyer divisé en six discours suivi de jugement, sans nom d'imprimeur, 1749.[360]

[318.] Amusemens de la campagne, de la cour, de la ville ou recreations historiques et galantes, Francfort, Bassompierre à Liege, 1760. Tomes 9., 10., 11. et 12. Seuls.[361]

[319.] Romans et contes de M. D. XXX tome 1er seul, 1731.[362]

[320.] Sans frontispice, Cabinet des fils, tome 1er seul, 1731.[363]

[321.] Proverbes drammatiques, Paris, Martin, 1768. La 5e et la 6ème partie manquent restent la 1ère, 2d, 4e, 7e et 8e en trois vol.[364]

[322.] Reponse à un ecrit anonime intitulé memoire sur les rangs et les honneurs de la cour, Paris, Le Breton et Ve Duchesne, 1771.[365]

[323.] Les œuvres galantes et amoureuses d'Ovide avec un supplement contenant nombre des plus jolies pieces de poesies qui ont du rapport à la galanterie, le tout en vers françois, 1774. Tome 2e.[366]

[324.] Les soirées helvetiennes alsaciennes et francontoises, Amsterdam, Paris, Delalain, 1771.[367]

---

355 Itt a 18. század második felében megjelentetett *Nouvelle Bibliothèque de campagne ou Choix d'épisodes intéressans et curieux* című periodika 1771-es néhány példányáról van szó.

356 *Alexandre Nicolas Dupuis:* L'esprit des monarques philosophes, Marc Aurèle, Julien, Stanislas et Frédéric. Amsterdam et Paris, Vincent, 1764. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9739315m (A letöltés időpontja: 2022. március 23.)

357 *Charles de Marguetel de Saint-Denis de Saint-Évremont:* L'esprit de Saint-Evremont. Amsterdam, Arkstée, 1761.

358 *Madame Le Givre de Richebourg:* Avantures de Clamadès et de Clarmonde. Paris, Nyon fils, 1733.

359 Itt az 1724 és 1790 között megjelentett Mercure de France című periodika 1740-ben megjelent áprilisi példányáról lehet szó.

360 Nehezen azonosítható nyomtatott jogi védőbeszéd.

361 Itt a következő munka egyes részeiről lehet szó: *Eustache Le Noble:* Amusemens de la campagne, de la cour, de la ville ou Récréations historiques et galantes. Francfort – Liège, Bassompierre, 1756–1760 (12 k.).

362 Nehezen azonosítható szépirodalmi mű.

363 Nehezen azonosítható mű.

364 Itt a következő munka részeiről lehet szó: *Carmontelle:* Proverbes dramatiques. Paris, Merlin, 1768–1783 (8 k.)

365 *Jean-François Georgel:* Réponse à un écrit anonyme intitulé Mémoire sur les rangs et les honneurs de la Cour. Paris, Le Breton, 1771.

366 Itt a következő munka második kötetéről van szó: *Publius Ovidius Naso:* Les oeuvres galantes et amoureuses d'Ovide. London, Aux dépens de la Compagnie, 1774 (2 k.).

367 *Alexandre-Frédéric-Jacques Masson de Pezay:* Les soirées helvétiennes, alsaciennes et francontoises. Amsterdam – Paris, Delalain, 1771.

[325.] L'homme juste à la cour ou memoires du C. de R., Berlin, Paris, Pellot, 1771.[368]

[326.] Variétés d'un philosophe provincial par M. Ch. Lejeune, tome 1er seul, Paris,de Chanly, 1767.[369]

[327.] Lettres sur la théorie des loix civiles &, Amsterdam, 1770.[370]

[328.] Histoire de Miss. Elise Warwick trad. de l'anglois 2de partie seule, Paris, Merigot jeune, 1781.[371]

[329.] Histoire d'une franco-indienne ecrite par elle même tome 1er seul, Paris, Buisson, 1787.[372]

[330.] Adele de com. ou lettres d'une fille à son père manquent le 1er et 3e vol. en France, 1772. reste.[373]

[331.] Recueil de differens discours et memoires, liasse.[374]

[332.] Varietés litteraires historiques et galantes, ouvrage periodique proposé par souscription.[375]

Histoire

[333.] Compte general de la depense des edifices et batimens que le roy de Pologne a fait construire pour l'embellissement de la ville de Nancy depuis 1751 jusqu'en 1759 Lunneville, C. S. Messuy, 1759.[376]

[334.] Deduction concernant les droits de succession et de substitution de la maison de Baviere aux Royaumes de Hongrie et de Bohême ainsi qu'à l'archiduc d'Autriche &c., Munic, 1741.[377]

[335.] Les etats, empires et principautés du monde representés par l'ordre naifve et veritable description des pays, meurs des peuples, forces, richesses, gouvernemens &c. par le S. D. F. V. Y., Paris, Jean Fost, 1636.[378]

---

368 *Johann Michael von Loen:* L'homme juste à la cour, ou les Mémoires du c. d. R.. Paris, Pillot, 1771 (2 k. egybekötve).

369 *François Champion de Pontallier:* Variétés d'un philosophe provincial par M. Ch. le jeune. Paris, de Hansy, 1767 (2 k. egybekötve).

370 *Simon-Nicolas-Henri Linguet:* Lettres sur la Théorie des loix civiles etc. Amsterdam, 1770.

371 Histoire de Miss Elise Warwick. Paris, Merigot, 1781 (2 k.).

372 Histoire d'une franco-indienne écrite par elle-même. Paris, Buisson, 1787 (2 k.).

373 Itt a következő munka részeiről lehet szó: *Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne:* Adèle de Comm**, ou Lettres d'une fille à son père. En France, 1772 (5 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1514013h (A letöltés időpontja: 2022. március 27.)

374 Nehezen azonosítható vegyes művek.

375 Itt a következő periodikáról van szó: *Variétés littéraires, historiques etc.* Ouvrage périodique, proposé par souscription. Paris, au bureau, rue neuve Sainte-Catherine n° 21, 1785–1787 (48 sz. 8 k.).

376 Itt a következő munka egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Nicolas-Léopold Michel:* Compte général de la dépense des édifices et batimens que le roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar, a fait construire pour l'embellissement de la ville de Nancy, depuis 1751 jusqu'en 1759. Lunéville, C. F. Messuy, 1761.

377 Deduction concernant les droits de succession et de substitution de la Serénissime maison electorale de Baviere aux Royaumes de Hongrie et de Boheme ainsi qu'à l'Archiduché d'Autriche & autres Etats en dépendants. München, 1741. E mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9770425n?rk=21459;2 (A letöltés időpontja: 2022.május 20.)

378 Itt a következő munka egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Pierre d'Avity:* Les Estats, empires, et principautez du monde, representez par la description des pays, moeurs des habitans, richesses des provinces, les forces, le gouvernement, la religion, & les princes qui ont gouverné & gouvernent chascun Estat jusques à present. Paris, Nicolas du Fossé, 1617.

[336.] Procès verbal de l'assemblée generale du clergé de France tenue à St. Germain en Laye, Paris, Fred. Leonard, 1690.[379]

[337.] Memoires de Frederic Henry Prince d'Orange depuis 1621 jusqu'en 1646 avec des gravures representants les plus belles actions dessinées par Bernard Licart, Amsterdam, L. Humbert, 1733.[380]

[338.] Chronica Az Magyarocnac d'olgairol, mint jottec ki a nagy scythiabol Pannoniaban és mint foglaltac magoknac az orszagot ; es mint birtac aszt hertzegtol hertzegre es kiralyrol kiralyra, nagy soc tusakodassockal es szamtalan sok dallyokckal &c. Colosvarott, vegeze Heltay Gasparne, anno 1575.[381]

[p. 10]

[339.] Histoire des revolutions de Hongrie ou l'on donne une idée juste de son legitime gouvernement avec les memoires du prince Rakoczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à la fin et ceux du Comte de Bethlen Niklos sur les affaires de Transilvanie, La Haye, J. Neaulme, 1739. 2 volumes.[382]

[340.] Dictionnaire de la noblesse, Paris, Ve Duchesne, 1770.[383]

[341.] Memoire à consulter pour le Sr. de Bussy au supl. du memoire du Sr. de Lally avec les lettres que les Srs de Bussy et de Lally se sont ecrites dans l'Inde pour servir de pieces justificatives, Paris, Michel Lambert, 1766.[384]

[342.] Histoire de Jean de Boucicaut Mal de France publiée par Theodore Godefroy, Paris, A. Pacart, 1620.[385]

[343.] Xavier Szent Ferencznek Jesus tarsasagabol valo India apostolanak elete, 1759.[386]

---

[379] Procès verbal de l'assemblée générale du clergé de France, tenue à saint-Germain en Laye au chasteau neuf, en l'année mil six cens quatre vingt cinq. Paris, F. Léonard, 1690.

[380] *Frédéric-Henri d'Orange-Nassau:* Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange, qui contiennent ses expéditions militaires depuis 1621 jusqu'en 1646. Amsterdam, P. Humbert, 1733.

[381] *Antonio Bonfini:* Chronica az magyaroknac dolgairol : mint iöttec ki a nagy Scythiaból Pannoniában, és mint foglaltác magoknac az országot : es mint birtác aszt hertzegröl hertzegre, es királyról királyra, nagy soc tusakodássockal és szántalan sok viadallyokckal. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1575.

[382] *Brenner Domokos:* Histoire des révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement avec les Mémoires du prince François Rakoczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin, et ceux du comte de Bethlen Niklos, sur les affaires de Transilvanie. La Haye, J. Neaulme, 1739 (2 k.).

[383] Itt a következő munka első részéről lehet szó: *François-Alexandre Aubert de La Chesnaye Des Bois:* Dictionnaire de la noblesse, contenant les généalogies, l'histoire & la chronologie des familles nobles de France. Paris, Ve Duchesne, 1770–1786 (15 k.).

[384] Itt a következő jogi dokumentumról van szó: Mémoire à consulter et consultation pour le sieur de Bussy, maréchal des camps & armées du roi, au sujet du memoire que le sieur de Lally, lieutenant général, vient de répandre dans le public. Avec les Lettres que les sieurs de Bussy & de Lally se sont écrites dans l'Inde, pour servir de pièces justificatives. Paris, M. Lambert, 1766. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30717007 (A letöltés időpontja: 2022. március 28.)

[385] *Théodore Godefroy:* Histoire de Messire Jean de Boucicaut, mareschal de France, gouverneur de Gennes, et de ses mémorables faicts en France, Italie et autres lieux. Paris, A. Pacard, 1620. A kötet elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k763329 (A letöltés időpontja: 2022. március 28.)

[386] *Orazio Torsellini:* Xavier Szent Ferencznek Jesus Társaságából-Való India' Apostolának Élete. Ford. Lestyán M., Kassa, 1759.

[344.] Sans frontispiece Histoire generale de Hongrie 6e livre commençant en 1598 et finissant en 1605.[387]

[345.] Almanachs royaux pour les années 1752, 1769, 1779, 1782 et 1786.[388]

[346.] Histoire du Parlement de Paris par M. l'abbé Big, Amsterdam, 1770. 2 tomes en 1.[389]

[347.] Memoires sur les dernieres revolutions de la Pologne ou on justifie le retour du roy Auguste par un gentilhomme polonois, Rotterdam, Futsch, 1716.[390]

[348.] Abregé chronologique de l'histoire ecclesiastique contenant l'histoire des eglises d'Orient et d'Occident, Paris, Thomas Herissant, 1757.[391]

[349.] Das glorwurdigste Leben und Thaten Friedrich Augusti des grossen Königs in Pholen und Churfursten zur Sachsen, Hamburg, 1733.[392]

[350.] Mémoires de Mr. de … pour servir à l'histoire du 17e siecle, Amsterdam, Arsksle Mezkus, 1760.[393]

Idem.[394]

[351.] Histoire des troubles de Hongrie, le 3e vol. manque, Paris, Guill. de Luynes, 1685. reste 5.[395]

[352.] Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce royaume où l'on trouve tout ce qui s'est passé de plus remarquable sous le regne de Frederic Auguste et pendant les deux derniers interregnes, Amsterdam, Fr. Lhonoré, 1733.[396]

[353.] Memoires pour servir à l'histoire de Louis Dauphin de France mort le 20 Xbre, 1765 avec un traité de la connoissance des hommes fait par ses ordres en 1758, Paris, S. Glimon, 1777.[397]

[354.] Memoires pour servir à l'histoire de l'Europe depuis 1740 jusqu'à la paix generale de 1748, Amsterdam, par la Compagnie, 1752.[398]

---

387 Itt a következő munka töredékéről lehet szó: *Claude-Louis-Michel de Sacy:* Histoire générale de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours. Paris, Demonville, 1778 (2 k.).

388 Itt a jelzett évekre vonatkozó naptárakról lehet szó.

389 *Voltaire:* Histoire du Parlement de Paris par M. l'abbé Big. Amsterdam, 1770 (2 k.).

390 *Prebendowski:* Mémoires sur les dernières révolutions de la Pologne, où on justifie le retour du roy Auguste, par un gentilhomme polonois. Rotterdam, Fritsch et Böhm, 1710.

391 *Philippe Macquer:* Abregé chronologique de l'histoire ecclésiastique, contenant l'histoire des Eglises d'Orient & d'Occident. Paris, Jean-Thomas Herissant, 1757.

392 *David Fassmann:* Das glorwürdigste Leben und Thaten Friedrich Augusti, des Großen, Königs in Pohlen und Churfürstens zu Sachsen. Hamburg – Frankfurt, 1733.

393 *Durand:* Mémoires de M. De *** pour servir à l'histoire du dix-septieme siècle, publiées pour la première fois. Amsterdam, Akstée et Merkus, 1760 (3 k.).

394 Ugyanaz a munka vagy annak folytatása.

395 *Claude Vanel:* Histoire des troubles de Hongrie. Paris, Veuve C. Blageart – G. de Luines, 1685–1688 (6 k.).

396 *Pierre Massuet:* Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume. Où l'on trouve son détail, très-circonstancié de tout ce qui s'est passé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux derniers interregnes. Amsterdam, Fr. L'Honoré, 1733–1734 (5 k.).

397 *Henri Griffet:* Memoires pour servir à l'histoire de Louis Dauphin de France mort le 20 décembre 1765. Avec un traité de la connaissance des hommes, fait par ses ordres en 1758. Paris, P. G. Simon, 1777 (2 k.).

398 *Jean François de Spon:* Mémoires pour servir à l'histoire de l'Europe depuis 1740 jusqu'à la Paix générale signée à Aix-la-Chapelle le 18 octobre 1748. Amsterdam, par la Compagnie, 1752 (4 k.).

[355.] Memoires du Mal de Berwick duc et pair de Fr., Londres, aux deps. de la compagnie, 1758.[399]

[356.] Memoires des expeditions militaires qui se sont faittes en Allemagne en Hollande et ailleurs depuis le traité d'Aix la Chapelle jusqu'à celui de Niemegue par un officier de distinction, Paris, Buasson, 1734.[400]

[357.] La vie de Philippe d'Orleans petitt fils de France regent du Royaume pendant la minorité de Louis 15, Londres, aux deps. de la Compagnie, 1736.[401]

[358.] Histoire du Prince Eugene de Savoie generalissime des armées de l'empereur et de l'empire, Amsterdam, Arskée Merkur, 1740.[402]

[359.] Theatre de la guerre derniere en Allemagne contenant la description geographique des pays ou elle s'est faite avec un journal historique des operations militaires des armées des puissances belligerantes, avec cartes et fig. 2de edit., Paris, Langlois fils, 1763.[403]

[360.] Histoire des revolutions de Gênes depuis son etablissement jusqu'à la conclusion de la paix de 1748, Paris, Nyon, 1750.[404]

[361.] L'esprit de la ligue ou histoire politique des troubles de France pendant les 16. 17 siècles, Paris, J. Th. Herissant, 1767.[405]

[362.] Histoire de la derniere guerre de Boheme avec cartes, Francfort, Paul Lenclume, 1745.[406]

[363.] Memoires pour servir à l'histoire de notre tems par l'observateur hollandois redigés et augmentés par M. D. V., Leipzich, 1757.[407]

[364.] Memoires pour servir à l'histoire de l'Europe depuis 1740 jusqu'à la paix generale signée à Aix la Chapelle le 18 8bre 1748, Amsterdam, 1749.[408]

---

399 *Jacques Fitz-James, duc de Berwick:* Mémoires du maréchal de Berwick, duc et pair de France. Londres, aux dépens de la Compagnie, 1758 (2 k.).

400 Mémoires très-fidèles et très-exacts des expéditions militaires qui se sont faites en Allemagne, en Hollande et ailleurs depuis le traité d'Aix-la-Chapelle jusques à celui de Nimègue. Paris, Briasson, 1734 (2 k.).

401 *La Mothe:* La vie de Philippe d'Orléans, petit-fils de France, régent du royaume pendant la minorité de Louis XV. Londres, Aux dépens de la Compagnie, 1736.

402 Itt a következő munka egy korábbi kiadásáról lehet szó: *Éléazar de Mauvillon:* Histoire du Prince Eugene de Savoye, généralissime des armées de l'Empereur & de l'Empire. Amsterdam, Arkstée et Merkus, 1750 (5 k.).

403 *Guillaume Dheulland:* Théâtre de la guerre dernière en Allemagne, contenant la description géographique des pays où elle s'est faite; avec un journal historique des opérations militaires des armées des puissances belligérantes. Paris, Langlois, 1763 (5 k.).

404 *Louis George Oudard Feudrix de Bréquigny:* Histoire des révolutions de Gênes, depuis son établissement jusqu'à la conclusion de la paix de 1748. Paris, Nyon, 1750 (3 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6522549j (A letöltés időpontja: 2022. március 30.)

405 *Louis-Pierre Anquetil:* L'Esprit de la Ligue ou histoire politique des troubles de France pendant les XVIe et XVIIe siècles. Paris, J. T. Herissant, 1767 (3 k.).

406 *Éléazar de Mauvillon:* Histoire de la derniere guerre de Boheme. Francfort (Amsterdam), 1745 (2 k.).

407 *Emer de Vattel:* Mémoires pour servir à l'histoire de notre tems par l'Observateur hollandois, redigez et augmentez par M. D. V. Francfort et Leipzig, 1757 (2 k. egybekötve).

408 Itt a 354. sz. munka egy másik, korábbi kiadásáról van szó: *Jean-François de Spon:* Mémoires pour servir à l'histoire de l'Europe depuis 1740 jusqu'à la Paix générale signée à Aix-la-Chapelle le 18 octobre 1748. Amsterdam, la Compagnie, 1749 (4 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6544111w (A letöltés időpontja: 2022. március 30.)

[365.] Histoire de Pierre premier surnommé le grand empereur de toutes les Russies enrichie de places de batailles et de medailles, Amsterdam, Arsktée, 1742.[409]

[366.] Histoire de l'empereur Charles 6 et des revolutions arrivées dans l'empire sous le regne des princes de la maison d'Autriche depuis Rodolphe jusqu'à present par M. L. D. M., Amsterdam, Franc. Lhonoré, 1747.[410]

[367.] Histoire de l'empire d'Allemagne et principalement de ses revolutions depuis son etablissement par Charlemagne jusqu'à nos jours, Paris, Gerissant le fils, 1771.[411]

[368.] Histoire impartiale des evenemens militaires et politiques de la derniere guerre dans les quatre parties du monde, Amsterdam, Paris, Ve Duchesne, 1786.[412]

[369.] Histoire de Maurice Cte de Saxe avec fig. et cartes, le 1er vol. manque, Mittaw, 1752. reste 3[413]

[370.] Histoire de Guillaume le Conquerant duc de Normandie et roy d'Angleterre, par M. L'Abbé, Amsterdam, aux deps. de la Compagnie, 1742.[414]

[371.] Histoire de Prusse Ragotzi ou la guerre des mecontens sous son commandement, Paris, Claude Cellier, 1707.[415]

[p. 11]

[372.] Memoires de Maximilien duc de Wirtemberg par M. F. L., Amsterdam, Akstée, 1740.[416]

[373.] Histoire de la guerre de 1741, 2 parties, Amsterdam, 1755.[417]

[374.] Memoires du duc de Villars Mal de France, La Haye, P. Gosse, 1734.[418]

---

[409] *Éléazar de Mauvillon:* Histoire de Pierre I surnommé le grand empereur de toutes les Russies. Amsterdam – Leipzig, Arkstée et Merkus, 1742.

[410] Itt a következő munkáról vagy annak egy későbbi kiadásáról lehet szó: *Pierre Massuet:* Histoire de l'empereur Charles VI et des révolutions arrivées dans l'Empire sous le règne des princes de l'auguste maison d'Autriche depuis Rodolphe jusqu'à présent par M. L. D. M.. Amsterdam, F. L'Honoré, 1747 (2 k.). A mű megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelenlegi pontos jelzete: 4037 c 741 MAS (1-2) PAT.

[411] *Élie-Catherine Fréron:* Histoire de l'empire d'Allemagne et principalement de ses révolutions. Paris, Hérissant le fils, 1771 (8 k.).

[412] *Pierre Charpentier de Longchamps:* Histoire impartiale des événemens militaires et politiques de la dernière guerre dans les quatre parties du monde. Amsterdam, Paris, Veuve Duchesne, 1786 (3 k.).

[413] *Louis-Balthazar Néel:* Histoire de Maurice, comte de Saxe. Mittau, 1752 (3 k.).

[414] Itt a következő munka egy másik kiadásáról lehet szó: *Antoine François Prévost:* Histoire de Guillaume le Conquérant duc de Normandie et roi d'Angleterre. Paris, chez Prault, 1742 (2 k.).

[415] *Eustache Le Noble:* Histoire du prince Ragotzi, ou Guerre des mécontens sous son commandement. Paris, C. Cellier, 1707.

[416] *Maximilien-Emmanuel, duc de Wurtemberg:* Mémoires de Maximilien-Emmanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un régiment de dragons au service de Suède, contenant plusieurs particularitez de la vie de Charles XII, depuis 1703 jusqu'en 1709, après la bataille de Pultowa. Amsterdam, Arkstée et Merkus, 1740.

[417] *Voltaire:* Histoire de la guerre de mil sept cent quarante & un. Amsterdam, [s. n.], 1755. A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6544111w (A letöltés időpontja: 2022. március 31.), illetve újabb kritikai kiadását *Voltaire* 2020.

[418] *Louis-Hector de Villars:* Mémoires du duc de Villars, pair de France, maréchal-général des armées de Sa Majesté Très-Chrétienne. La Haye, P. Gosse, 1734.

[375.] Exposition des motifs apparens et reels qui ont perpetués la guerre presenté par M. G. D. M. R. D. M., Amsterdam, 1746.[419]

[376.] La vie politique et militaire du Mal Duc de BelleIsle publiée par M. D. G., La Haye, Vanduren, 1762.[420]

[377.] Memoire historique sur la negociation de la France et de l'Angleterre depuis le 26 mars 1761 jusqu'au 20 7bre de la même année avec les pieces justificatives, Paris, impr. Royalle, 1761.[421]

[378.] Manifeste de Son Altesse electorale de Baviere, la lettre de Son Altesse Electorale de Cologne à Sa Majesté Imperiale du 19 mars 1702 en latin et en françois, s. n. d'imprim., 1705.[422]

[379.] Histoire de la derniere guerre commencée l'an 1756 et finie par la paix d'Hubertusbourg le 15 fevr. 1763, Cologne, 1769.[423]

[380.] Histoire de Stanislas premier Roy de Pologne duc de Lorraine et de Bar par M. D. C.xxx, Francfort, 1740. 2 tomes en 1.[424]

[381.] Histoire interessante ou relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce siecle, Hambourg, 1756. 2 T. en 1.[425]

[382.] Histoire de l'imperatrice Irené, Amsterdam, 1762.[426]

[383.] Relation de la campagne de Mastricht en 1748, Nancy, Pierre Antoine, 1760.[427]

[384.] Anecdote du regne de Pierre 1er dit le grand Czar de Moscovie, 1745. 2 part en 1.[428]

[385.] Histoire du Prince Ragotzi ou la guerre des mecontens sous con commandement, Paris, Claude Cellier, 1707.[429]

[386.] Histoire d'Emeric comte de Tekeli ou memoires pour servir, Cologne, Jacq. de la verité, 1693.[430]

---

419 *Jean Rousset de Missy:* Exposition des motifs apparens et réels qui ont causé & perpétués la guerre présente par Mr. R. G. D. M. R. D. M.. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1746. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65450054 (A letöltés ideje: 2022. március 31.).

420 *François-Antoine Chevrier:* La vie politique et militaire de M. le maréchal duc de Bell'Isle. La Haye, Veuve Van Duren, 1762.

421 *Étienne-François de Choiseul:* Mémoire historique sur la négociation de la France et de l'Angleterre depuis le 26 mars 1761 jusqu'au 20 septembre de la même année, avec les pièces justificatives. Paris, Imprimerie Royale, 1761. A kötet megtalálható a meaux-i városi könyvtárban, jelzete: 3480 c 692 CHO PAT.

422 *Maximilien II:* Manifeste de S. A. électorale de Bavière. La lettre de S. A. électorale de Cologne à Sa Majesté Impériale, du 19 mars 1702, en latin et en françois. H. n., 1705.

423 Histoire de la dernière guerre, commencée l'an 1756, & finie par la Paix d'Hubertusbourg, le 15 février 1763. Cologne, 1769.

424 *Duc de Chevrières:* Histoire de Stanislas Ier, roi de Pologne, grand-duc de Lithuanie, duc de Lorraine et de Bar. Francfort, 1740.

425 *Jean-Louis d'Usson, marquis de Bonnac:* Histoire intéressante, ou Relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce siècle. Hambourg, 1756 (2 k.).

426 *Vincent Mignot:* Histoire de l'impératrice Irène. Amsterdam (Paris), 1762.

427 Relation de la campagne de Mastricht, en 1748. Nancy, Pierre Antoine, 1760.

428 *Léonor-Jean-Christine Soulas d'Allainval:* Anecdote du regne de Pierre Premier, dit Le Grand, czar de Moscovie. Paris (?), 1745.

429 Itt a 371. sz. munka egy másik példányáról lehet szó.

430 *Jean Le Clerc:* Histoire d'Emeric, comte de Tekeli, ou Mémoires pour servir à sa vie. Cologne, I. de La Vérité, 1693.

[387.] Suite de la clef ou journal historique sur les matieres du tems juillet 1720, par M. C. F. tome 8e seul, Verdun, Paris, Etienne Ganneau, 1720.[431]

[388.] La clef du cabinet des princes de l'Europe juillet 1717 tome 27e seul Luxembourg, And. Chevalier.[432]

[389.] Considerations sur la guerre d'Allemagne trad. de l'anglois, Paris, F. F. Etienne, 1761.[433]

[390.] Le Parfait Capitaine ou abregé des guerres des commentaires de Cesar, 1744.[434]

[391.] Memoires des deux dernieres campagnes de M. de Turenne en Allemagne, suivant la copie de Paris, Strasbourg, F. Renaud Doulssecker le Pere, 1734.[435]

[392.] Memoires de la regence, Amsterdam, 1749. avec fig.[436]

[393.] Memoires instructifs sur la vacance du trone imperial sur le droit des electeurs &c. par le baron de xxx, Amsterdam, Pierre Mortier, 1745. 2 t. reliés en 1.[437]

[394.] Histoire des revolutions de l'ile de Corse et de l'elevation de Theodore 1er, La Haye, Laupie, 1738.[438]

[395.] L'Europe vivante et mourante ou tableau annuel des principales cours de l'Europe, suite du memorial genealogique historique année 1759, Bruxelles, Soppens.[439]

[396.] Nouvelles etrennes militaires ou tableau de Mars pour l'année 1765, paris, Duchesne, 1765.[440]

---

431 Itt a következő 1717 és 1776 között megjelenő párizsi periodikáról van szó: *Suite de la Clef, ou Journal historique sur les matieres du tems.* Elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32873747s/date (A letöltés időpontja: 2022. március 31.).

432 Itt a következő 1704 és 1773 között megjelenő luxemburgi periodikáról van szó: *La Clef du cabinet des princes de l'Europe ou Recueil historique et politique sur les matières du tems.* A periodika néhány számának elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32743376g/date (A letöltés időpontja: 2022. március 31.)

433 *Israel Mauduit:* Considérations sur la guerre d'Allemagne. Paris, Frères Estienne, 1761. A mű elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65447161 (A letöltés időpontja: 2022. március 31.)

434 *Henri de Rohan:* Le parfait capitaine, ou abregé des guerres des commentaires de César. Paris, 1744. L. a mű elektronikus változatát https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1511744j (A letöltés időpontja: 2022. április 1.)

435 *Deschamps:* Mémoires des deux dernières Campagnes de M. de Turenne en Allemagne et de ce qui s'est passé depuis sa mort sous le commandement du comte de Lorge. Strasbourg, J. Renauld Doulssecker, 1734.

436 *Chevalier de Piossens:* Mémoires de la Régence. Amsterdam, 1749 (5 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1522252z (A letöltés időpontja: 2022. április 1.)

437 *Jean Rousset de Missy:* Mémoires instructifs: I sur la vacance du trône impérial, II sur le droit des électeurs de l'empire, III la capitulation impériale, IV l'élection, le serment et le couronnement, V addition de la capitulation et du suffrage de Bohême. Amsterdam, P. Mortier, 1745 (2 k. egybekötve).

438 Histoire des Révolutions de l'ile de Corse, et de l'élévation de Théodore I sur le trône de cet état. La Haye, chez P. Paupie, 1738.

439 *Jacques Destrées:* L'Europe vivante et mourante ou Tableau annuel des principales cours de l'Europe. Bruxelles, F. Foppens, 1759-1760 (2 k.).

440 Nouvelles étrennes militaires, ou tableau de Mars pour l'année 1765. Paris, Duchesne, 1765. A mű elektronikus változatát lásd https://books.google.hu/books?id=q4W-7tqHS1UC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2022. április 2.)

[397.] Almanach genealogique chronologique et historique pour l'année, Bissextile, 1748.[441]

[398.] Considerations politiques et philosophiques sur les affaires presentes du Nord et parti entierement de Pologne, Londres, 1774.[442]

[399.] Eloge du roy de Prusse par l'auteur de Lessay general de tactique, Londres, 1787.[443]

[400.] Procedure criminelle instruite au Chatelet de Paris sur la denunciation des faits arrivés à Versailles dans la journée du 6 octobre 1789, imprimée par ordre de l'assemblée nationale, Paris, Baudouin, 1790.[444]

[401.] Lettres secrettes touchant la derniere guerre de main de Maitre, Francfort, aux depens de la Compagnie, 1771. La premiere partie seule.[445]

[402.] Hoch-furstl. Hessengasselischer Staats und Adress Calender auf das Jahr Christi 1773. Cassel.[446]

[403.] Recherches philosophiques sur les Egiptiens et les Chinois par l'auteur des recherches sur les Americains, Berlin, C. F. Decker, 1773.[447]

[404.] Mercure de France mars 1736, Paris, Guill. Cavellier, 1730.[448]

[405.] Ceremonial du sacre des rois de France, Paris, Guill. Despres, 1776.[449]

[406.] Histoire des troubles de Hongrie, la 2de partie manque, Paris, Guill. de Luynes, 1690.[450]

[407.] Histoire de la campagne de 1757 sur le Bas Rhin dans l'Electorat de Hannovre et autres pays conquis, Francfort, 1757.[451]

[408.] Etat de la Maréchaussée au 1er janvier 1786, Paris, Imprim. Royalle, 1786.[452]

---

441 *Jacques Destrées:* Almanach généalogique chronologique et historique pour l'année, Paris, Ballard, 1747–1749 (3 k.).

442 *Simon-Nicolas-Henri Linguet:* Considérations politiques et philosophiques, sur les affaires présentes du Nord, et particulièrement sur celles de Pologne. Londres, 1774.

443 *Laureau:* Eloge de Frédéric II, roi de Prusse. Paris, Clousier, 1787.

444 Procédure criminelle instruite au Chatelet de Paris, sur la dénonciation des faits arrivés à Versailles dans la journée du 6 octobre 1789. Paris, Baudouin, 1790 (3 k. egybekötve).

445 Lettres secrètes touchant la dernière guerre de main de maître. Francfort, aux dépens de la Compagnie des libraires, 1771 (2 k.).

446 Hochfuerstl. Hessen-Casselischer Staats- und Adreß-Calender auf das Jahr Christi 1773. A mű elektronikus változatát lásd https://orka.bibliothek.uni-kassel.de/viewer/image/1395757445221_1773/1/LOG_0003/ (A letöltés időpontja: 2022. április 2.)

447 *Cornélius De Pauw:* Recherches philosophiques sur les Egyptiens et les Chinois par l'auteur des recherches sur les Ameriquain. Berlin, C. F. Decker, 1773 (2 k.). A mű első kötetének elektronikus változatát lásd https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5426289t?rk=21459;2 (A letöltés időpontja: 2022. április 2.)

448 Itt az 1724 és 1790 között megjelentett *Mercure de France* című periodika 1736-ban megjelent márciusi példányáról lehet szó.

449 *Pons-Augustin Alletz:* Cérémonial du sacre des rois de France où l'on voit l'ancienneté de cet acte de religion. Paris, G. Despres, 1775.

450 Itt a következő munka egy későbbi kiadásának egyik kötetéről lehet szó: *Claude Vanel:* Histoire des troubles de Hongrie. Paris, Veuve Blageart (G. de Luines), 1685–1688 (6 k.).

451 *François-Antoine Chevrier:* Histoire de la campagne de mil sept cent cinquante sept, sur le Bas Rhin dans l'Électorat de Hanovre et autres pais conquis. Francfort, 1757. A mű elektronikus változatát lásd https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/chevrier1757/0005 (A letöltés időpontja: 2022. április 2.)

452 Itt az 1776 és 1790 között megjelentett *État de la Maréchaussée* című periodika 1786 januári kiadványáról van szó.

[409.] Suitte de la clef ou journal historique sur les matieres du tems le mois de mars, avril et août 1735 et janvier 1736.[453]

[410.] Mercure de France par une société de gens de lettres les nos 27 et 36 de l'année 1785. Les nos 22. 27. Deux 28. 29. 30. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. et 44. de l'année 1786

Les nos 20. 21. 24. 29. 32. et 35. de l'année 1788. Les nos 29 et 30 de l'année 1789.[454]
[p. 12]

Manuscrits

[1.] De la progression que l'on doit suivre dans l'instruction du titre 13 pour servir de supplement à l'ordonnance sur deux colonnes.[455]

[2.] Memoire raisonné sur les parties les plus essentielles de la tactique redigé par le baron de Perch capitaine de dragons.[456]

[3.] Historia regini Sultani Murad Khan filii Sultani Selim Khan eturcico in Gallicum et è Gallico in latinum a J. Bapt. Qundrand linguarum orientalium alumno conversa. Cette histoire est à la suite en françois et en Arabe. 1733.[457]

[4.] Lettres de ministres, marechaux, princes et autres depuis 1759 jusqu'en 1763.[458]

[5.] Lettres de M. d'Argenson, ministre de la guerre de 1743 à 1746.[459]

[6.] Lettres de Marechaux de fr. Princes Ministres Cardinaux Eveques 1751 à 1758. Noms des royaumes des provinces et des seigneurs qui se trouvent avoir des possessions dans differens etats sur deux colonnes.[460]

[7.] Accueil de lettres ecrittes à la Cour 1756.[461]

---

453 Itt az 1717 és 1776 között megjelent *Suite de la Clef ou Journal historique sur les matières du tems* című periodika 1735–1736-os kiadványairól van szó.

454 Itt az 1724 és 1790 között megjelentett *Mercure de France* című periodika 1785–1789-es kiadványairól van szó.

455 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.

456 A kézirat megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában: MLM, série MS 46 Mémoire raisonné sur les parties les plus essentielles de la tactique rédigé et présenté à Monseigneur le Marquis de Monteynard Ministre et Secretaire d'Etat au Département de la Guerre par le Baron de Pirch Capitaine de dragons à la suite de la Légion Corse, 147 o.

457 A kézirat megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában: MLM, série MS 113 Historia regni sultani Murad-Khan, filii sultani Selim-Khan, e turcico in gallicum et e gallico in latinum a Joanne-Baptista Guintrand, linguarum orientalium alumno, conversa, cura reverendissimi patris Romain, linguarum orientalium alumnorum praefecti, anno Domini 1733, 184 l.

458 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.

459 A kézirat megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában: MLM, série MS 109 Dépêches du comte d'Argenson, secrétaire d'État de la guerre, au comte de Bercheny, seigneur de Lusancy, maréchal de camp, commandant le régiment de hussards de ce nom, du 22 mai 1743 au 30 décembre 1746 comte d'Argenson, 353 l.

460 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.

461 Itt valószínűleg erről a meaux-i városi könyvtár kézirattárában található kéziratról van szó: MLM, série Ms. 110 Livre-copie des lettres écrites au Roi, à la Reine, à Stanislas Leczinsky, aux différents ministres de la guerre, etc., de novembre 1746 au 9 octobre 1756. États de service du comte; pièces de compte pour les régiments commandés par lui, etc. / Par le comte de Bercheny, 420 l. A kéziratgyűjtemény egy része másolatban megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában is (Quart. Gall. 55).

[8.] Differens comptes rendus à M. Bercheny sur son regiment de hussards.[462]
[9.] Livre d'ordre à commencer du 1er juillet 1776.[463]
[10.] Unterrichtung von die. &c.[464]
[11.] Recueil de lettres sur les campagnes de 1745 et 1746.[465]
[12.] Figures faites à la main sur la tactique militaire.[466]
[13.] Ordonnances du roy pour regler l'exercice de toutes les troupes à cheval et particulierement des hussards du 1er may 1777 sur deux colonnes françois et allemand.
[14.] Livre des campagnes d'Hannovre detaillées suivant les bulletins des quartiers generaux lequel appartient à M. de Soudeilles officier au Rgt. du Roy.[467]

Pages		Pages	
1.	77 volumes	7.	47 volumes
2.	109 vol.	8.	75 vol.
3.	74 vol.	9.	61 vol.
4.	139 vol.	10.	92 vol.
5.	85 vol.	11.	77 vol.
6.	101 vol.	12.	15 vol.
	585		367
	Total		952 volumes

Tels sont les seuls livres imprimés manuscrits et autres dependants de la bibliothèque de Bercheny de Lusancy et contenus dans ces douzes pages d'inventaires, cottées paraphées et recapitulées cy dessus. Lesquels livres formant la quantité de neuf cent cinquante deux volumes tant reliés que brochés ont été inventoriés par nous soussignés commissaires du Museum du district de Meaux conformement à l'instruction du comité d'instruction publique. Meaux ce dix neuf nivos l'an troisième de la republique.

Signatures

Il resulte du récollement fait par nous commissaires soussignés avec le citoyen Carangere conservateur du Museum de Meaux en presence du citoyen Pourcelle administrateur nommé à cet effet, des livres décrits au present catalogue contenant ceux de la Bibliothèque de l'Emigré Bercseny 1° que les n° 425. 269. 238. 304. 95. 244. 268. 296. 408. et 400. sont en deficit.

462 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.
463 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.
464 A német nyelvű kézirat megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában: MLM, série MS MS 47 Unterrichtung (1782–1783), 286 o.
465 A kéziratot nem sikerült azonosítanom a könyvtár jelenlegi állományában.
466 Itt valószínűleg erről a meaux-i városi könyvtár kézirattárában található kéziratról van szó: MLM, série MS 48 Plans de manoeuvres de cavalerie (103 dessins de manœuvres des unités de hussards). Francia nyelvű kéziratos hadgyakorlati szakmunka, különféle lovassági manőverezést bemutató rajzokkal. Fontos forrás ez a Berchény-huszárezred története szempontjából. Az is elképzelhető, hogy Bercsényi László marsall vagy valamelyik fiának a művéről van itt szó.
467 A kézirat megtalálható a meaux-i városi könyvtár kézirattárában: MLM, série MS 111 Livre des campagnes d'Hannovre détaillés suivant les bultins des quartiers génèraux. Lequel appartient à Mr. de Soudeilles officier au regiment d'infanterie du Roy, 350 o.

2° que les ouvrages ci après sont dépareillés depuis la confection du catalogue et que quatre vol. sur 20 manquent au n° 379 que trois vol. du n° 224. deux vol. du n° 354 et le premier du n° 327 sont aussi en deficit.

3° que le n° 29 a été retiré comme livre de liturgie sur la demande du commissaire Lucy, commissaire nommé à cet effet par le département.

Et 4e que les numeros 16. 196. et 243. ont été pretés en lecture.

Le surplus a été par moi administrateur soussigné remis sous la garde et conservation du commissaire Carangeot pour les representer quand et à qui il appartiendra. A Meaux le 12 thermidor an 6 de la Republique

Bibliográfia és rövidítések

Badach 2004. Stanislas, un roi en Pologne en Lorraine. Ed. *Artur Badach.* Versailles, 2004.

Bois 2006. Dialogue militaire entre Anciens et Modernes. Ed. *Jean-Pierre Bois.* Rennes, 2004.

Boissau 2006. *Le Général Boissau, Raymond:* Ladislas Bercheny Magnat de Hongrie Maréchal de France. Paris–Budapest–Szeged, 2006.

Boyé 1920. *Boyé, Pierre:* Le petit fonds Zaluski de la bibliothèque publique à Nancy. *Bulletin de la Société d'archéologie lorraine,* 15. (1920) 112–119. o.

Caffier 2003. *Caffier, Michel:* Dictionnaire des littératures de Lorraine. Metz, 2003.

El Hage 2011. *El Hage, Fadi:* Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne. Paris, 2011.

Esterhazy 1905. *Esterhazy, Valentin:* Mémoires. Ed. *Ernest Daudet.* Paris, 1905.

Fischbach 1879. *Fischbach, Gustave:* La fuite de Louis XVI, d'après les Archives Municipales de Strasbourg. Paris, 1879.

Forster 1925. *Forster Gyula:* Gróf Berchényi László Franciaország marsallja. Budapest, 1925.

Forster 1929. *Forster Gyula:* Utóhang Gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929.

Gaber 1974. *Gaber, Stéphane:* Un bibliophile polonais à la cour de Stanislas: Joseph-André Zaluski. *Le Pays lorrain,* 2. (1974) 65–82. o.

Gaber 1975. *Gaber, Stéphane:* Le fonds Zaluski de la bibliothèque publique de Nancy. *Annales de l'Est,* 27. (1975) 2. sz. 157–165. o.

Guibert 2004. *Guibert, Jacques de:* Essai général de tactique. Ed. *Jean-Pierre Bois.* Paris, 2004.

Hourcade 1979. *Hourcade, Philippe:* Eustache Le Noble et Saint-Simon, historiens de Rakoczi et de la Guerre des Mécontents. *Cahiers Saint-Simon,* n° 7 (1979) 15–25. o.

Lebert 1903. *Lebert, Fernand:* La bibliothèque de la ville de Meaux et les bibliothécaires. *Bulletin de la Société littéraire et historique de la Brie,* III. (1903) V. sz. 5–240. o.

Markiewicz 2003. *Markiewicz, André:* Les livres du roi : la bibliothèque personnelle de Stanislas léguée en 1766 à la bibliothèque publique de Nancy. In: Stanislas et son Académie. Ed. *Jean-Claude Bonnefont.* Nancy, 2003. 37–55. o.

Mikes 1794. *Mikes Kelemen:* Török országi levelek, mellyekben II-dik *Rákótzi Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Történetei más egyébb emlékezetes dolgokkal eggyütt barátságossan eléadatnak.* Szerk. *Kultsár István.* Szombathely, 1794.

MLM Médiathèque Luxembourg de Meaux (Meaux-i Luxembourg Városi Könyvtár, Meaux)

Montecuccoli 2017. *Montecuccoli, Raimondo:* Mémoires ou Principes de l'art militaire. Ed. *Tóth Ferenc.* Budapest–Paris, 2017.

ÖStA Österreichisches Statsarchiv (Osztrák Állami Levéltár, Bécs)

Penke 2000. *Penke Olga:* Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák. Budapest, 2000.

Poulet 1910. *Poulet, Henri:* Les volontaires de la Meurthe aux armées de la Révolution. Paris–Nancy, 1910.

Reisz T. 2003. *Reisz T. Csaba:* Magyarország rövid földrajza. A Compendium Hungariae geographicum ismertetése. *Fons,* X. (2003) 2. sz. 291–318. o.

Rupelle 1977. *Rupelle, Jacques de la:* Le maréchal de Bercheny de Szekes. *Vivat Hussar,* 12. k. (1977) 3–209. o.

SHD Service Historique de la Défense (Francia Hadtörténeti Levéltár, Vincennes)

Surreaux 2013. *Surreaux, Simon:* Les Maréchaux de France des Lumières. Histoire et dictionnaire d'une élite militaire dans la société d'Ancien Régime. Paris, 2013.

Thaly 1868. Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. Szerk. *Thaly Kálmán.* Pest, 1868.

Tolnai 1987. Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai, 1759–1761). Szerk. *Tolnai Gábor.* Budapest, 1987.

Tóth 1997. *Tóth Ferenc:* A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézirata. *Fons,* 4. (1997) 3. sz. 253–300. o.

Tóth 2000. *Tóth, Ferenc:* Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815). Budapest, 2000.

Tóth 2009. *Tóth, Ferenc:* Notes de lecture en marge des Mémoires. Les lectures des mémorialistes francophones hongrois au cours de l'Ancien Régime. In: La réception des Mémoires d'Ancien Régime : discours historique, critique, littéraire. Ed. *Jean-Jacques Tatin-Gourier.* Paris, 2009. 101–122. o.

Tóth 2010. *Tóth Ferenc:* Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában I. *Hadtörténelmi Közlemények,* 123. (2010) 4. sz. 886–908. o.

Tóth 2016. *Tóth Ferenc:* Magyar huszárok francia földön – Hussards hongrois en France. Budapest, 2016.

Tóth 2019. *Tóth Ferenc:* Az erényes politikus példaképe. Bercsényi László gróf francia életrajza egy 18. századi lotaringiai politikai értekezésben. *Magyar Könyvszemle,* 135. (2019) 2. sz. 234–240. o.

Tóth 2021. *Tóth Ferenc:* Rejtőzködő hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kézirattárában. *Magyar Könyvszemle,* 137. (2021) 3. sz. 345–366. o.

Tóth 2007. *Tóth Gergely:* Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae..." című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése. Budapest, 2007.

Tott 2008. *Tott, François Baron de:* Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely, 2008.

Turpin de Crissé 1754. *Turpin de Crissé, Lancelot:* Essai sur l'art de la guerre. Paris, 1754.

Voltaire 2020. *Voltaire:* Histoire de la guerre de 1741. Szerk. Jacques Maurens. Paris, 2020.

Wenck 1966. *Wenck, G*érard*:* Les hussards en émigration. *Vivat Hussar,* 1. k. (1966) 71–95. o.

Wrede 1901. *Wrede, Alphonse F. von:* Geschichte des K. und K. Wehrmacht. III. Band 2. Hälfte. Wien, 1901.

Windisch 1953. *V. Windisch Éva:* Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 57. (1953). 1. sz. 29–56. o.

Zachar 1986. Jeney A Portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint. Hága, 1759. Ford. és szerk. *Zachar József.* Budapest, 1986.

Zachar 1987. *Zachar József:* Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Budapest, 1987.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS COMTE DE BERCHENY

The Latest Research on the History of the Library Owned by the Bercsényi Family in France

(Summary)

Count László Bercsényi's name is best remembered primarily because of his military career and his role in uniting the Hungarian emigration to France after the Rákóczi War of Independence. At the height of his career, he was also awarded the title of Marshal of France as the only Hungarian, but the library created by him and his successors was no less unique within cultural history. This publication deals with the library, which perfectly reflects the culture of the famous Hungarian-born general and his family, once in their castle that still stands today in the village of Luzancy. The library had been confiscated during the Revolution when a detailed list of books was also prepared, which, together with some of the books, is in the manuscript collection of the city library in nearby Meaux. The catalogue was already published by Gyula Forster in a work dedicated to László Bercsényi. The author of this publication seeks to reconstruct the items on this detailed book list with the help of thorough bibliographic research. In the course of further research in the city library of Meaux, with the help of the *ex libris* of László Bercsényi and his sons, some original pieces of their former library were also identified. Based on the published list, the author would like to outline the contents of the collection with a comprehensive description – highlighting the works related to military science and Hungary – and to reassess its significance by placing it in the contemporary context of French and European cultural history. The library, created by László Bercsényi and further enriched with the help of his successors, gives an idea of multifaceted interests and opposing influences in which religious literature and the notions of enlightenment and libertarianism coexist side by side. Based on the intriguing mosaic of Hungarian-related works, a unique collection of Hungarikums emerges, which can be considered both as an intellectual depository accumulated by the leading family of Hungarian emigration to France or even as a family collection that laid the foundation for a later national library.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS COMTE DE BERCHÉNY

Neue Forschungen über die Geschichte der Bibliothek der Familie Bercsényi in Frankreich

(Resümee)

Der Name von Graf László Bercsényi ist vor allem für seine militärische Laufbahn und seine Rolle bei der Vereinigung der ungarischen Emigration in Frankreich nach dem Freiheitskampf von Rákóczi bekannt. Auf dem Höhepunkt seiner Karriere war er der einzige Ungar, dem der Titel eines Marschalls von Frankreich verliehen wurde, aber auch die kulturhistorische Bedeu-

tung der von ihm und seinen Nachfolgern geschaffenen Bibliothek ist nicht zu vernachlässigen. Diese Quellenpublikation befasst sich mit einem wichtigen Spiegelbild der Bildung des berühmten Generals ungarischer Abstammung und seiner Familie, nämlich ihrer Bibliothek, die während der Revolution aus ihrem noch heute bestehenden Schloss im Dorf Luzancy beschlagnahmt wurde. Als die Bibliothek während der Revolution beschlagnahmt wurde, wurde ein detailliertes Verzeichnis der Bücher erstellt, das zusammen mit einem Teil der Bücher im Manuskriptarchiv der Stadtbibliothek im nahe gelegenen Meaux zu finden ist. Das detaillierte Verzeichnis der Bücher wurde bereits früher von Gyula Forster in einem László Bercsényi gewidmeten Werk veröffentlicht. Der Verfasser der vorliegenden Publikation versucht, die Posten auf der Liste durch gründliche bibliografische Recherche zu rekonstruieren. Jüngste Forschungen in der Stadtbibliothek von Meaux haben mit Hilfe der Exlibris von László Bercsényi und seinen Söhnen auch zur Identifizierung einiger Originalstücke in ihrer ehemaligen Bibliothek geführt. Auf der Grundlage des veröffentlichten Verzeichnisses möchte der Verfasser den Inhalt der Sammlung in einer umfassenden Darstellung skizzieren, militärwissenschaftliche und Werke mit ungarischem Bezug hervorheben und ihre Bedeutung im Kontext der Kulturgeschichte Frankreichs und Europas in dieser Zeit neu bewerten. Die von László Bercsényi geschaffene und von seinen Nachfolgern weiter ausgebaute Bibliothek offenbart ein breites Spektrum an Interessen und entgegengesetzten Einflüssen, in dem religiöse Literatur und die Ideen der Aufklärung und Freizügigkeit nebeneinander Platz finden. Das interessante Mosaik ungarischer Werke offenbart eine besondere Sammlung ungarischer Artefakte, die als Fundgrube geistiger Schätze betrachtet werden kann, die von der führenden Familie ungarischer Emigranten in Frankreich zusammengetragen wurden, oder aber als Familiensammlung, die später den Grundstein für eine nationale Sammlung bilden sollte.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS COMTE DE BERCHÉNY

Recherches récentes sur l'histoire de la bibliothèque de la famille Bercsényi de France

(Résumé)

Le nom du comte László Bercsényi est surtout connu par la postérité pour sa carrière militaire et son rôle dans le rassemblement de l'émigration hongroise en France après la guerre d'indépendance de Rákóczi. Au sommet de sa carrière, il fut le seul Hongrois à recevoir le titre de maréchal de France. Néanmoins, la bibliothèque que le célèbre général d'origine hongroise et ses descendants ont créée a également son importance dans l'histoire de la culture. Cette publication de source traite de cette bibliothèque qui fut confisquée durant la Révolution dans leur château toujours existant dans la commune de Luzancy. Au moment de la saisie de la bibliothèque, une liste détaillée des ouvrages fut établie. Cette liste détaillée et certains livres se trouvent dans la collection de manuscrits de la bibliothèque municipale de Meaux. La liste avait déjà été publiée par Gyula Forster dans un écrit consacré à László Bercsényi. L'auteur de la présente publication tente de reconstituer les éléments de la liste au moyen d'une recherche bibliographique approfondie. Les recherches récentes à la bibliothèque de Meaux ont également permis, avec l'aide des *ex libris* de László Bercsényi et de ses fils, d'identifier certains des originaux de leur ancienne bibliothèque. Sur la base de la liste publiée, l'auteur souhaite donner un aperçu global de la collection, avec une attention particulière aux ouvrages de science militaire et à ceux ayant trait aux Hongrois, et réévaluer son importance dans le contexte de l'histoire culturelle de la France et de l'Europe à cette époque. Créée par László Bercsényi et enrichie par ses descendants,

la bibliothèque englobe à la fois la littérature religieuse, les idées des Lumières et du libertinage reflétant ainsi un large éventail d'intérêts et des influences contraires. L'intéressante mosaïque d'ouvrages ayant trait aux Hongrois révèle une collection exceptionnelle de *hungarikums* qui peut être considérée comme un ensemble de trésors intellectuels amassés par la principale famille de l'émigration hongroise en France ou une collection familiale à la base d'une future collection nationale.

Ференц Тот

ЭКСЛИБРИС ГРАФА ДЕ БЕРЧЕНИ

Новейшие исследования об истории библиотеки семьи Берчени во Франции

(Резюме)

Имя графа Ласло Берчени сохранилось для потомков впервую очередь из-за его военной карьеры и роли, которую он сыграл в поддержке венгерской эмиграции во Францию после войны за независимость Ракоци. На пике своей карьеры он был единственным венгром, получившим титул маршала Франции, но нельзя пренебрегать культурно-историческим значением библиотеки, созданной им и его преемниками. Эта публикация источника занимается одним из важных отражений образованности знаменитого генерала венгерского происхождения и его семьи, их библиотекой в их дворце, которая до сих пор стоит в деревне Лузанси, и была конфискована во время революции. При конфискации библиотеки во время революции, был также сделан подробный список книг, которые вместе с некоторыми книгами находятся в рукописной библиотеке городской библиотеки в ближайшем городе Мо. Подробный список книг уже был опубликован и Дьюлой Форстером в работе, посвященной Ласло Берчени. Автор настоящей публикации пытается реконструировать тезисы списка с помощью тщательного библиографического исследования. Во время новейщих исследований в городской библиотеке Мо с помощью экслибриса Ласло Берчени и его сыновей также удалось идентифицировать некоторые из оригинальных произведений их бывшей библиотеки. Основываясь на опубликованном списке, автор хотел бы всесторонно изложить содержание сборника с подробным описанием, выделив военную науку и работы, связанные с Венгрией, и переоценить его значение в контексте с бывшей истории французской и европейской культуры. Библиотека, созданная Ласло Берчени и увеличенная с помощью его преемников, дает картину многогранных интересов и противоположных влияний, в которой религиозная литература уживается с идеями просвещения и свободы. На основе интересной мозаики работ, относящихся к Венгрии, вырисовывается особая коллекция венгерских артефактов, которую одновременно можно представить как интеллектуальное сокровище, накопленное ведущей семьей венгерской эмиграции во Франции, или даже как семейную коллекцию, которая заложила основу для более поздней национальной коллекции.

MŰHELY

KRANZIERITZ KÁROLY

ZSIGMOND KIRÁLY DOBORI MEGTORLÁSA

Eberhard Windecke emlékiratának egy epizódja

Eberhard Windecke (1380–1440) Luxemburgi Zsigmond királyról és koráról íródott munkája már számos tanulmánynak és monográfiának képezte tárgyát. Az érdeklődés nagyon is érthető, hiszen a mainzi kereskedő emlékirata[1] a késő középkor egyetlen olyan írása, amely kifejezetten egy német-római király és császár életének, valamint korának bemutatására vállalkozott.

Windecke 1437-ben született emlékirata a korban szokásos módon tollba mondással készült, s benne a diktáló és az írnokok történetírói képzettsége egyaránt jól kimutatható. A „botcsinálta" jelzővel Kondor Márta találóan foglalta össze Windecke és írnokai felkészültségét, de az emlékirat nem is a műfaji jellegzetességei miatt fontos a kutatók számára,[2] hanem – Skorka Renátát idézve – azért, mert a „15. század közepén született mű nem csupán Zsigmond életét vagy – tágabb körben – a késő középkor politika-, egyház-, mentalitás-, életmód-, valamint kultúrtörténetét tanulmányozó történészek számára kimeríthetetlen gazdagságú forrás".[3] Itt célszerű, vagy inkább szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy az emlékirat hadtörténeti vonatkozású fejezeteinek jelentősége sem elhanyagolható, amely jelen tanulmányból világosan ki is fog derülni.

Bár az emlékirat szerkezetét és műfaját, mint ahogy arra már utaltunk, számtalan kritika érte, ennek ellenére fontos számba vennünk, hogy mit mondhatunk a mű legértékesebb részével, a tartalommal kapcsolatban. Windecke, kereskedő ember lévén – vélhetően korabeli jegyzeteire támaszkodva – összegek vonatkozásában még évtizedek távlatából visszatekintve sem tévedett. Az évszámokkal kapcsolatban ellenben többször megcsalta emlékezete.[4]

---

[1] Eberhard Windecke művét Wilhelm Altmann sorolta át – helyesen – a krónika műfajából az emlékirat műfajába. *Altmann* 1893. VII. o. Itt köszönöm meg Veszprémy László, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetből Skorka Renáta és Péterfi Bence észrevételeit.

[2] Vö. *Kondor* 2009. 180. o.

[3] *Skorka* 2007. 443. o.

[4] Uo. 444–445. o.

A jelen vizsgálat célja a tartalmi „ellenőrzés", épp olyan módon, miként azt Skorka Renáta tette *A krónikás és a negyvenezer liliomos aranypénz* című tanulmányában, igazolva, hogy Luxemburgi Zsigmond Windeckét – ahogy az az emlékirat 22. fejezetében szerepel – 1410 elején fogadta először szolgálatába.[5] A közeljövőben hasznos lenne Skorka módszerét követve mélyebben megvizsgálni az emlékirat magyar vonatkozású részeit, azaz kimutatni az elbeszélése valós és fiktív elemeit. E nyomon elindulva jelen tanulmány a Zsigmond magyar király Bosznia ellen vezetett hadjáratáról szóló, 20. fejezet elemzésére vállalkozik.[6]

Mindenekelőtt azonban tisztázni kell, hogy miért vált Zsigmond külpolitikájának fontos szereplőjévé Bosznia az 1400-as évek legelején? Az oszmán állam agresszív balkáni expanziós politikája már Zsigmond uralkodásának kezdetén éreztette hatását. Az addig elsősorban balkáni területeken hódító oszmán erők 1389-es rigómezei diadalukat követően már magyar területeket is elértek, mivel ekkor Szerbia a szultán vazallusa lett, ami közvetett szomszédságot eredményezett az oszmán állammal. A déli politikai helyzet már Nagy Lajos király halálát követően sem kedvezett a magyar hatalmi érdekeknek. Ez romlott tovább az 1389-től rendszeressé váló oszmán rablóportyákkal, melyek délen elsősorban a Szerbiával határos területeket – Temes, Krassó, Keve, Bács, Szerém és Valkó vármegyéket – érintették.

Zsigmondnak és báróinak erre kellett megoldást találniuk, ami közel sem volt egyszerű feladat. A király az 1389 és 1392 közötti időszakban minden évben személyesen vezetett hadjáratot a déli területek tehermentesítésre,[7] ezek azonban csupán rövid távra jelentettek megoldást. Az oszmánok balkáni hatalmának megtörésére Zsigmond egy nemzetközi erőkkel támogatott keresztes hadjáratot szervezett. A keresztes sereg azonban 1396-ban, a nikápolyi csatában megsemmisítő vereséget szenvedett. Zsigmond ennek ellenére már 1397-ben újabb keresztes fellépést tervezett, amely viszont az előző évi kudarc hatására sem nemzetközi, sem belpolitikai téren nem nyert támogatást.[8] Ezért a magyar védelempolitika egészen 1403 végéig a déli határok közvetlen megóvására, az ellenséges betörések elhárítására koncentrált. Ennek köszönhetően az említett időszakban jelentősebb támadó hadjáratra nem került sor.

Az oszmánokkal szembeni politikában változás 1402–1403-ban következett be. Ekkor jelentős átalakuláson ment át mind a Balkán hatalmi erőtere, mind pedig a magyar belpolitika. Az oszmánok 1402-ben Ankaránál súlyos vereséget szenvedtek a Timur Lenk mongol fejedelem (1370–1405) vezette seregtől.[9] Ezt követően az oszmán állam majd' egy évtizedre a belpolitikai harcok színterévé vált. A balkáni területeken a legtöbb hódításukat megtartották, de expanziós politikájuk megtorpant, valamint európai

[5] *Skorka* 2007. 443–450. o.
[6] *Altmann* 1893. 20. o.
[7] Az 1389 és 1392 közötti török hadjáratokról bővebben lásd *Engel* 1998.
[8] Bővebben: *Kranzieritz* 2012b.
[9] *Colin* 2002. 16. o. és *Hallam* 1989. 304–305. o.

érdekszférájuk északi területein meggyengült a befolyásuk. Ezt az erővesztést kihasználva Lazarevics István szerb despota (1389–1426) kilépett az 1389 óta tartó szultáni függésből, és felvette a kapcsolatot a magyar udvarral.[10]

Eközben, 1403-ban a Magyar Királyságnak súlyos belpolitikai válsággal kellett megküzdenie. A magyar bárók egy csoportja ugyanis fellázadt Zsigmond ellen, és az Anjou-házból való László nápolyi királyt (1390–1414) hívták meg a trónra. A trónkövetelő már az 1390-es évek elejétől kisebb-nagyobb megszakításokkal, de szilárd támaszra talált a Zsigmonddal több esetben szembehelyezkedő Boszniában. Itt fontos megjegyezni, hogy Boszniában a királyi cím I. Tvratko 1391-es halálát követően csupán jelképes volt, a belpolitikát a főurak irányították, közülük is kiemelkedett Hervoja vajda (1350?–1416). A vajda László hű szövetségesének bizonyult, aki 1401 és 1403 között a nápolyi király és természetesen saját nevében elfoglalt számos, a magyar koronához tartozó dalmát és horvát várat. Zsigmond trónja megtartása érdekében harcokra kényszerült, amelyeket hű bárói sikerrel vívtak meg. A magyar belpolitikai helyzet rendezése mellett Zsigmond 1404 elejére a déli problémát jelentő szerb, boszniai és oszmán kérdést is újra napirendre emelte.

A balkáni hatalmi struktúrában a már említett oszmán erővesztés jelentős változásokat eredményezett, aminek köszönhetően Zsigmond alkalmat látott egy magyar befolyási övezet kialakítására a déli határ menti államokból. Ez három területet érintett: Havasalföldet, Szerbiát és Boszniát. Havasalföld vajdája, Mircea (1386–1418) már 1395 óta magyar szövetségben állott – a magyar–havasalföldi kapcsolatok szorosabbra fűzését akkor még az 1396-os keresztes hadjárat előkészületei tették szükségessé. Szerbia despotája a szultáni fennhatóság alól kivonva magát 1404 elejére vált magyar szövetségessé, ám hogy ez mennyire volt erős, és pontosan milyen formát öltött, későbbi kutatások feladata lesz kideríteni. 1404 tavaszára már csak egyetlen, de annál jelentősebb akadály emelkedett a magyar védelmi tervek megvalósulása előtt: a védőzóna harmadik tagja, Bosznia, pontosabban Hervoja vajda és szövetségi rendszere.

Zsigmond igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni az aktuális boszniai királlyal, Ostojával (1398–1404), de az igazi hatalom Hervoja kezében összpontosult. Amellett, hogy Boszniára szükség volt a Magyar Királyság déli határainak védelmi láncolatához, az országot fenyegető egyéb veszélyek is szükségessé tették a határozott magyar fellépést. Az 1403-as lázadás leverését és Nápolyi László magyar királyi ambíciónak visszaszorítását követően sem sokat változott a helyzet a dalmát és horvát területeken. A hatalmat Hervoja gyakorolta, éppúgy, mint 1403 előtt. Ugyanakkor a meggyengült, de a balkáni befolyásukat megtartó oszmánok is Hervoja személyében találták meg a szövetségest. Ezt Zsigmond is tisztán láthatta. Így annak érdekében, hogy Nápolyi László újabb trónszerzési kísérletét megakadályozhassa és az oszmánokat távol tarthassa országától, komoly lépésekre szánta el magát, és fegyveresen avatkozott be

[10] *Kranzieritz* 2016. 264–265. o.

Bosznia belügyeibe. (Zsigmond oszmánellenes katonapolitikájának egyik, ha nem egyetlen tartós eredménye az ütközőállamok rendszerének kiépítése és fenntartása volt, amely évtizedeken ét védte a Magyar Királyság déli határait.)

Az események „valósága”

Az „emlékirat” a dobori eseményekről Skorka Renáta fordításában a következőképpen szól:

> „Zsigmond király hatvanezer fegyveresével Bosznia királya ellen vonul, és három évet töltve az állam meghódításával, elfoglal egy hatalmas várost, lefejeztet százhetvenegy országnagyot, és az ország uralkodóját Budára kíséri.
>
> Tudnod kell, hogy 1405-ben Zsigmond király vagy hatvanezer emberből álló seregével a Bosnyák Királyságba vonult, mivel annak királya fellázadt ellene. Három teljes évet télen-nyáron táborban töltött, meghódította az országot, elfogta a bosnyák uralkodót, és Budára vitette, továbbá százhetvenegy országnagynak fejét vétette, s azokat Dobor várának falairól a folyóba hajíttatta. Így szerezte meg Boszniát és érte el, hogy Hervoja és Sandalj, a legnagyobb bosnyák urak és fejedelmek Budára siettek, és kegyelmébe ajánlották magukat: amit ő nagylelkűen el is fogadott.”[11]

Az idézett részlet kétségkívül több figyelemre méltó információt tartalmaz, jóllehet Windecke a boszniai hadjárat(ok)ban nem volt jelen.[12] Így a mainzi kereskedő elbeszélése csakis kortárs visszaemlékezéseken és/vagy a kutatás számára ismeretlen írott forrás(ok)on alapulhatott.

A jelen vizsgálat elsődleges forrásai Eberhard Windecke kéziratnak 15. századból ránk maradt másolati példányai. Ezek közül a jelen tanulmány négyre támaszkodhat:[13]

	Kézirat	**Jelzet**	**Jelenlegi őrzési hely**
1.	Goerres-féle	V^1	Bécs
2.	„második” bécsi	V^2	Bécs
3.	gothai	G	Erfurt
4.	hannoveri	H	Hannover

1. táblázat: A Windecke-féle „emlékirat” 15. századi másolati példányai

[11] Windecke emlékiratai 31. o. 20. sz.

[12] *Skorka* 2009a. 61. o. és *Skorka* 2009b. 41. o.

[13] Az ötödik, Zentralbibliothek Zürich állományában őrzött „E” jelzetű másolat digitalizálása akadályokba ütközött, ezért az nem állt a vizsgálat rendelkezésére.

A rendelkezésre álló adatok tükrében érdemes a szöveg első felével kezdeni a vizsgálatot. Bizonyított tény, hogy a Bosznia ellen indult hadjáratok sora 1404-ben vette kezdetét és 1410-ig hét, kisebb-nagyobb magyar expedíció zajlott le.[14]

Év	**A hadjárat vezetője**
1404	Maróti János macsói bán
1405	Zsigmond magyar király
1406	Ozorai Pipo temesi ispán
1407	Zsigmond magyar király
1408 (két hadjárat)	Zsigmond magyar király
1410	Zsigmond magyar király

2. táblázat: Az 1404 és 1410 közötti boszniai hadjáratok és vezetőik az eddigi kutatások alapján[15]

A 2. táblázat igazolja Windecke évszámra vonatkozó állítását, hiszen 1405-ben tényleg lezajlott egy Bosznia elleni magyar hadjárat, amelyet a magyar király vezetett. Az állítás azonban csupán részben igaz, mert a katonai akciók sora – ahogy arra már utaltunk – nem ekkor kezdődött. Windecke pontatlan akkor is, amikor azt állítja, hogy a szóban forgó (1405. évi) katonai vállalkozás három teljes éven át, télen-nyáron tartott, amelynek eredménye lett volna Bosznia meghódolása. Dobor várát Zsigmond és serege 1408. évi első, május–június hónapban lezajlott hadjárata alkalmával foglalta el, de ez nem jelentette a Bosznia feletti teljes győzelmet. Ehhez az 1405. évi hadjáraton túl bizonyítottan még hat, egymástól időben jól elkülöníthető hadjáratra volt szükség, amelyeknek nem mindegyikében vett részt a magyar király.[16]

Windecke pontatlan, amikor a magyar intervenció okát a boszniai király, Ostoja lázadásában látta, ugyanis 1404-ben éppen a bosnyákok királya kért segítséget Zsigmondtól trónjának megtartásához az ellene fellépő tartománybeli főurakkal szemben.[17] Mindez egy újabb kérdést vet fel az emlékirat szövegével kapcsolatban: ha éppen a boszniai király megsegítésére indított hadjáratot 1404-ben Zsigmond, akkor ki lehetett az a bosnyák „uralkodó", akit az emlékirat szerint a magyarok elfogtak, majd Budára vittek 1408-ban? Zsigmond magyar király segítségét Stjepan Ostoja boszniai király (1398–1404) kérte, akit a boszniai belpolitikában egyre nagyobb befolyással bíró főurak minden eszközzel igyekeztek megfosztani hatalmától. A magyar segítség

[14] Lásd bővebben *Kranzieritz* 2016. és *Filipović* 2019. 200–208. o.

[15] *Kranzieritz* 2016. 290–293. o.; *Engel* 2003. 503–504. o.; *Ćirković* 1964. 204–211. o.; *Engel – C. Tóth* 2005. 84., 86–88., 91. o.

[16] Skorka Renáta Windecke 1405. évi boszniai hadjáratának eseményeit egy 1412. évihez köti. *Skorka* 2009a. 30. o. és *Skorka* 2009b. 46. o.

[17] *Lovrenović* 2006. 111–114. o. és *Filipović* 2019. 200–201. o.

ellenére Ostoja helyett, aki ezt követően is viselte királyi címét, 1404-ben a boszniai főurak Hervoja és Sandalj vajdák vezetésével II. Stjepan Tvrtkót választották meg királynak (1404–1408). II. Tvrtko később – vélhetően 1408 szeptemberében, az év második boszniai hadjáratának eredményeképpen – esett magyar fogságba és került Budára.[18] Ebből kiderül, hogy a Windecke által említett „bosnyák uralkodó" nem más, mint II. Tvrtko.[19]

Windecke egyértelműen teljes magyar győzelemről beszél a dobori eseményeket követően. Ennek a sikernek a tanújeleként értékeli Hervoja és Sandalj vajdák meghódolását. Nézzük, mit tudhatunk Hervojáról és Sandaljról a dobori eseményeket követően! Valóban meghódoltak volna a magyar királynak, vagy csak Windecke emlékezete sűrítette össze az eseményeket?

Hervoja vajda esetében ismert, hogy még 1408 végén Budára ment és Zsigmond király szolgálatába állt, aki ezt el is fogadta.[20] Sőt, megtarthatta többek között spalatói hercegi címét, horvátországi birtokait, valamint felvételt nyert az 1408. december 12-én alapított Sárkány-rendbe is.[21] Zsigmond birtokadományban is részesítette a bosnyák vajdát, megkapta Orbász és Szana megyéket, valamint Pozsegavárt. Sandalj vajda meghódolásáról azonban nem szólnak a források, ahogyan budai tartózkodásáról vagy Zsigmonddal történt tárgyalásáról sem. Ellenben ismert, hogy Sandalj 1409-ben a magyar király ellenfeleként tűnt fel az általa és a Hervoja-ellenes erők által újra felkarolt Ostoja királlyal együtt.[22] Ezért Windecke elbeszélésének csupán részben adhatunk hitelt, hiszen Hervoja pártváltása bizonyított, ugyanakkor Sandalj esetében meghódolási szándékára ekkor még csak közvetett források sem utalnak. Sandalj vajda és a vele szövetségre lépett Ostoja boszniai király ellen Zsigmondnak 1410-ben újabb hadjáratot kellett vezetnie. Végül Sandalj is meghódolt a magyar királynak.

Látható tehát, hogy Windecke nem csupán a hadjáratokat, de azok végeredményeit is összevonta. És mivel a Bosznia feletti magyar befolyás így legkorábban 1410 végére valósulhatott meg, a Dobor váránál történt események korántsem jelenthették – magyar szempontból – a boszniai probléma teljeskörű lezárását, arra egészen 1410-ig várni kellett.[23]

Szükséges a magyar sereglétszámról is szót ejteni. Windecke egyértelműen túlzásba esett, amikor 60 000 fős magyar sereget említett emlékiratában.[24] De mennyire is túlzó ez a szám? Összehasonlításképpen nézzük meg az 1396. évi nikápolyi csatát!

[18] *Kranzieritz* 2016. 267. o.
[19] Uo. 286. o. és *Klaić* 1900. 334. o.
[20] *Lovrenović* 1987. 186. o.
[21] *Klaić* 1900. 336. o.; *Kranzieritz* 2012a. 961. o.; *Baranyai* 1926. 46–50. o.
[22] *Mályusz* 1984. 111. o. és *Filipović* 2019. 209. o.
[23] *Mályusz* 1984. 111. o. és *Filipović* 2019. 212–214. o.
[24] Skorka Renáta is felhívta a figyelmet disszertációjában a Windecke által sokszor használt abszurd számadatokra, ami alól az adott esetben a magyar sereg létszáma sem volt kivétel. *Skorka* 2009a. 105. o.

Az akkor felvonult keresztény sereg létszáma 7500 és 12 000 fő között mozgott, azaz még egy jelentősebb, európai szinten támogatott összefogás révén sem lehetett a korban 60 000 főt, de még 20 000 főt sem felsorakoztatni egy-egy komolyabb katonai vállalkozásra.[25] A középkori krónikákban a tömegek, így tehát a seregek esetében is rendre a valóságtól elrugaszkodott létszámok szerepelnek, ezek azonban elsősorban nem a szerzői túlzás eredményei. A jelenség annak tudható be, hogy a középkori emberek merőben érzéketlenek voltak a statisztikai valószínűség iránt, sőt a számszerű pontosság iránti tisztelet is teljesen idegen volt tőlük – ezzel magyarázhatóak a számokhoz kötődő becslésekben mutatkozó durva túlzások.[26]

A magyar sereg Windecke által megadott nagysága kétségkívül eltúlozott, ugyanakkor a számadat egységes valamennyi rendelkezésre álló szövegváltozatban.[27] Ugyanez nem mondható el a Dobor váránál kivégzettek esetében.

A dobori „áldozatok”

Az emlékirat fentebb citált szövegrészének talán legtalányosabb és forrásokkal legkevésbé igazolható része a Dobor várának elfoglalását követő véres megtorlás. Már önmagában az kérdéses, hogy valóban megtörtént eseménnyel van-e dolgunk. További találgatásra ad okot, hogy ténylegesen hány főt végezhettek ki, mivel a megtorlások áldozataival kapcsolatban a szakirodalomban számos eltérő számadat bukkant fel. (Ez utóbbiról később részletesen is lesz szó.)

A magyar krónikások, mint Thuróczy János[28] (1435?–1489?), vagy a munkáját felhasználó Antonio Bonfini[29] (1427/1434–1502) magukról a Bosznia ellen vezetett magyar hadjáratokról nem szólnak műveikben. Vajon Thuróczy miért hagyta ki krónikájából ezt az eseményt? Lehet, hogy egyszerűen nem is tudott róla, vagy nem tartotta volna olyan fontosnak? Erre jelenleg nem tudunk választ adni.

A lengyel Jan Długosz (1415–1480), a magyar krónikásokkal ellentétben szentelt egy rövid részt az említett boszniai eseményeknek, vélhetően az 1408. évi hadjáratnak, amelyben lengyelek is részt vettek a magyar király oldalán.[30] (Legalábbis Vjekoslav Klaić horvát történész szerint a lengyel történetíró a szóban forgó dobori eseményekről tudósított.[31]) Ugyanakkor Długosz esetében meg kell jegyezni, hogy krónikájában, a *Historia Polonicá*ban jól érzékelhető Zsigmond személye iránti erős ellenszenve.[32]

---

25 *Kranzieritz* 2015. 180–181. o.; *Rázsó* 1973. 417. o.; *Delbrück* 1923. 498. o.
26 *Bloch* 2002. 96–97. o.
27 V^1 kézirat 39. o.; V^2 kézirat 276–277. 9. és 10. lap; G kézirat 38–39. o.; H kézirat XV. fejezet 6. lap
28 *Thuróczy* 2001.
29 *Bonfini* 1995.
30 *Bottló* 1932. 13. o.
31 *Klaić* 1900. 335. o.
32 *Bottló* 1932. 23. o.

Ebben a kontextusban célszerű a Zsigmondra vonatkozó, erkölcsileg aggályos részeket fokozott kritikával kezelni.

Visszatérve az eseményekhez, Długosz elbeszéléséből annyi derül ki, hogy az 1408. évi hadjárat folyamán több várat elfoglaltak, valamint számos bosnyákot fejeztek le vagy dobtak le a várfalról.[33] Długosz és Windecke elbeszélése között van hasonlóság, de vajon ez mennyire igazolhatja a Windecke által előadottakat? A válasz egyszerű: semennyire. A mainzi kereskedő emlékezete szerint a magyar király „fejét vétette, s azokat Dobor várának falairól a folyóba hajíttatta". Csakhogy: 1. A hivatkozott lengyel krónikarészletben nem szerepel Dobor vára vagy más boszniai helyszín. 2. Długosz két kivégzési módszerről ír: a boszniaikat vagy lefejezték, vagy pedig ledobták a falról. 3. A lengyel krónikás nem tesz említést a kivégzettek társadalmi rangjáról, valamint számáról sem.

Az előbbiek ismeretében – és vitatkozva Klaić álláspontjával – véleményem szerint Długosz nem konkrét esetről beszélt, hanem a kivégzést mint általános szokást, a kor egy-egy fegyveres konfliktusának jellemzőjét írta le. Ebben a formában a Windecke-féle történetet általánosságban erősítheti, de nem támasztja alá annak lefolyását, illetve korántsem bizonyítja a dobori események megtörténtét. Ennek ismeretében, ha hitelt adunk magának az esemény megtörténtének, akkor is jóval kisebb lehetett a megtorlás áldozatainak száma, és elsősorban a magyar koronának meghódolni nem akarók büntetése lehetett a fővesztés. Egyúttal az sem zárható ki, hogy Windecke szándéka mindössze annyi volt, hogy egy ilyen véres epizóddal érzékeltesse a boszniai harcok hevességét – amely mások elbeszélése nyomán úgy élt emlékezetében, hogy 1405-ben indult és három évig folyamatosan, télen-nyáron folyt –, valamint Zsigmond győzelmének nagyságát.

Windecke, kereskedő ember lévén, a számok világában jól mozgott. Ez alól kivételt a sereg létszámának meghatározása jelentett, amelyet fentebb már érintettünk. Ezek után kérdés, hogy mennyire lehetnek hitelesek a szövegben felbukkanó más számok. Ennek részletesebb vizsgálata nem célja jelen munkának, azonban annyi elmondható, hogy azokat célszerű fenntartásokkal kezelni.

Visszakanyarodva a „Zsigmond nevéhez fűződő megtorláshoz", kétségtelen, hogy az áldozatok számának komparatív vizsgálata eddig kívül esett a tudományos érdeklődés körén. Vizsgálatom először a szakirodalmi forrásanyaggal, majd az emlékiratról készült kritikai munkákkal, végül pedig a 15. századi másolatban fennmaradt kéziratokkal foglalkozik. Az emlékirat fennmaradt példányai pontosan közlik az áldozatok számát és – hála a Windecke-kutatóknak – ezen értesülések a szakirodalom lapjain is megjelenhettek. Nézzük tehát a szakirodalomban és az emlékiratról készült kritikai munkákban megjelent számokat!

[33] „…multa castra, que feciebant resistenciam, gladio conquirit, multos Boznenses aut damnat capite aut deicit de muro…" *Dlugoss* 1997. 26. o.

Év-szám	Szerző	Áldozatok száma			Hivatkozott forrás
		126	171	Egyéb	
1728	Johann Burckhard Mencke[34]	•			kritikai kiadvány, az E, G, V^1 jelzetű kéziratokon alapul
1764	Pray György[35]	•			*Mencke* 1728.
1816	Virág Benedek[36]	•			*Pray* 1764.
1838	Joseph Ritter von Aschbach[37]	•			*Mencke* 1728.
1862	Szalay László[38]	•			*Mencke* 1728.
1869	Ignaz Aurelius Fessler[39]	•			*Mencke* 1728.
1871	Horváth Mihály[40]	•			*Mencke* 1728.
1885	Vjekoslav Klaić[41]	•			*Mencke* 1728.
1886	Theodor von Hagen[42]		•		kritikai kiadvány, az E, G, V^1 jelzetű kéziratokon alapul
1893	Wilhelm Altmann[43]		•		kritikai kiadvány, az E, G, V^1, V^2, H jelzetű kéziratokon alapul
1895	Rónai Horváth Jenő[44]	•			nincs hivatkozás
1895	Pór Antal és Schönherr Gyula[45]			120	feltehetőleg *Klaić* 1885.[46]
1895	Rónai Horváth Jenő[47]	•			nincs hivatkozás
1900	Vjekoslav Klaić[48]	•			*Altmann* 1893.

34 *Mencke* 1728. 1086. o. 18. cap.

35 „…qui captum regem, et centum ac viginti fex partim ex Proceribus, partim ex Nobilibus Bosniae in victorum poteftatem veniffe commemorat.” *Pray* 1764. 226–227. o.

36 *Virág* 1816. 373. o.

37 *Aschbach* 1838. 9. o. 19. jegyz., 232. o.

38 *Szalay* 1862. 336. o.

39 *Fessler* 1869. 303. o.

40 *Horváth* 1871. 442. o.

41 *Klaić* 1885. 305. o.

42 *Hagen* 1886. 18–19. o.

43 „…und hundert und 71 det er den kopf abeslahen, das worent itel landesherren, und über einen grossen velb zu Thobra von dem slob abewerfen in daz wasser…” *Altmann* 1893. 20. o. XX. capt. 34. sz.

44 *Rónai Horváth* 1895. 231. o.

45 *Pór – Schönherr* 1895. 479. o.

46 A kötetben megadott hivatkozási adatok alapján egyedül Klaić 1885-ben megjelent munkájából származhat a 120 fős adat. Vö. *Pór – Schönherr* 1895. 2. jegyz.

47 *Rónai Horváth* 1895. 231. o.

48 „Goreći od osvete dade zarobljenoj vlasteli, a bijaše ih 126, glave odrubiti te im trupla s visoke stijene doborskoga grada u rijeku Bosnu pobacati.” *Klaić* 1900. 334. o.

Év-szám	Szerző	Áldozatok száma			Hivatkozott forrás
		126	171	Egyéb	
1902	Ferdo Šišić[49]			> 170	*Altmann* 1893., *Klaić* 1902.
1908	Gebé Andor[50]	•			*Mencke* 1728.
1911	Marczali Henrik[51]			120	nincs hivatkozás
1923	William Miller[52]			>100	nincs hivatkozás
1926	Baranyai Béla[53]	•		120	*Šišić* 1902.
1935	Bánlaky József[54]	•			*Mencke* 1728., *Klaić* 1885.
1935	Mihailo Dinić[55]		•		*Altmann* 1893.
1942	Hóman Bálint[56]	•			nincs hivatkozás
1962	Ivo Bojanovski[57]		•		*Klaić* 1900.
1964	Sima Ćirković[58]		•		nincs hivatkozás
1973	Rázsó Gyula[59]	A mészárlást említi, létszám nincs.			*Klaić* 1900.
1981	Pavo Živković[60]			170	*Dinić* 1935.
1984	Mályusz Elemér[61]		•		*Altmann* 1893.
1985	Szakály Ferenc[62]	•			nincs hivatkozás, csak felhasznált szakirodalom
1986	Engel Pál[63]			120 vagy 171	nincs hivatkozás

[49] „…preko sto i sedamdeset…" *Šišić* 1902. 203., 280. o. 213. és 214. jegyz.
[50] *Gebé* 1908. 128. o.
[51] *Marczali* 1911. 254. o.
[52] CMH 1923. 566. o. (A vonatkozó részt William Miller állította össze.)
[53] *Baranyai* 1926. 9., 47. o. A Baranyai Béla által a hivatkozási helyen megadott szakirodalmakból egyedül Šišić munkájában szerepel közelítő számadat (*Šišić* 1902. 203., 280. o. 213. és 214. jegyz.), de az se nem 120, se nem 126 fő. Baranyai feltehetőleg rosszul vagy hiányosan hivatkozott.
[54] *Bánlaky* 1935. 334. o.
[55] *Dinić* 1935. 252. o.
[56] *Hóman – Szekfű* 1942. 371. o.
[57] *Bojanovski* 1962. 86. o.
[58] *Ćirković* 1964. 210. o.
[59] *Rázsó* 1973. 426. o.
[60] *Živković* 1981. 58. o.
[61] *Mályusz* 1984. 44. o.
[62] MH 1985. 1. k. 89. o. (A vonatkozó részt Szakály Ferenc írta.) A felhasznált szakirodalom között megtalálható Horváth Mihály, Bánlaky József, Rónai Horváth Jenő és a Hóman Bálint – Szekfű Gyula szerzőpáros munkája.
[63] MTK I. k. 242. o. (A vonatkozó részt Engel Pál állította össze.)

Év-szám	Szerző	Áldozatok száma			Hivatkozott forrás
		126	171	Egyéb	
1993	Wilhelm Baum[64]	•			*Fessler* 1869.
1994	John V. A. Fine[65]			170	nincs hivatkozás
1996	Jörg K. Hoensch[66]		•		*Altmann* 1893.
2001	Engel Pál[67]			120	nincs hivatkozás
2002	Csukovits Enikő[68]		•		nincs hivatkozás, csak ajánlott szakirodalom
2006	Dubravko Lovrenović[69]		•		nincs hivatkozás
2012	Vicent Melià i Bomboí[70]	A mészárlást említi, létszám nincs.			nincs hivatkozás
2012	Bárány Attila[71]			120	*Engel* 2001.
				170	*Fine* 1994.
2017	Bárány Attila, B. Szabó János, Veszprémy László [72]			120	nincs hivatkozás
2019	Emir O. Filipović[73]	A dobori kivégzés nem szerepel.			

3. táblázat: Összehasonlító számadatok az 1408. évi Zsigmond-féle megtorlás (feltételezett) áldozatairól

A 3. számú táblázat adatsoraiból az alábbi megállapításokat lehet levonni:

1. Egyfelől bizonyítást nyert, hogy egységes szakirodalmi álláspontról a kivégzettek számát illetően nem beszélhetünk. Másfelől szembetűnő, hogy döntően – egy-két kivételtől eltekintve – két szám, a 126 és a 171 jelenik meg. Az eltérésre, valamint annak feltehető eredetére később visszatérek.

2. A táblázatból világosan látszik, hogy az egyes kutatók milyen forrásokra vagy szakirodalomra támaszkodtak munkájuk során.

64 „Nach einer siegreichen Schlacht und der Eroberung der Feste Dobor ließ er 126 bosnischen Herren den Kopf abschlagen." *Baum* 1993. 56. o.

65 *Fine* 1994. 465. o.

66 *Hoensch* 1996. 69. o.

67 „In May he occupied Dobor and ordered the slaughter of some 120 captured Bosnian nobles…" *Engel* 2001. 233. o.

68 *Kristó* 2002. 106. o. (A vonatkozó részt Csukovits Enikő írta.)

69 *Lovrenović* 2006. 141. o.

70 *Melià i Bomboí* 2012. 35–36. o.

71 *Bárány* 2012. 368. o.

72 MH 2017. 244. o. A hivatkozott szakirodalomban felsorolt munkák (440–441. o.) nem tartalmaznak adatokat a dobori eseményekre. A kötetben megadott létszám forrása ismeretlen.

73 Emir O. Filipović 2019-ben megjelent, Bosznia középkori történelmével foglalkozó munkája a dobori „eseményekről" nem szól, miközben az 1408. évi magyar hadjárattal foglalkozik. *Filipović* 2019. 207–208. o.

Vjekoslav Klaić mindkét könyvében egyaránt 126 főben állapítja meg a kivégzettek létszámát, miközben a forrásaként megjelölt Windecke-kiadásokban ettől eltérő számokat találunk. Az 1885. évi munkájában a Mencke-féle szövegváltozatra, míg az 1900-ban megjelent könyvében már az időközben, 1893-ban Wilhelm Altmann (1862–1951) gondozásában kiadott kritikai kiadásra hivatkozik.[74] Az áldozatok száma Klaićnál nem változott (126), miközben Altmann már 171 kivégzettről írt. Hasonló eset figyelhető meg Baranyai Bélának 1926-ban, a *Századok* hasábjain megjelent tanulmányában is. Ebben 126 illetve 120 főről tesz említést, miközben az Altmann-féle kritikai kiadást használta.[75] A bizonytalanság áthidalásának példája érhető tetten Ferdo Šišić munkájában, aki Klaić és Altmann eltérő adatait úgy próbálta meg áthidalni, hogy pontos számot nem adott meg, csupán annyit, hogy 170-nél több áldozata volt a dobori eseményeknek.[76] Ezek a példák is bizonyítják, hogy a kivégzettek számát érintő komparatív vizsgálatok kívül estek a kutatók érdeklődési körén.

Most azonban kanyarodjunk vissza az első pontban említett dilemmához, azaz az áldozatok eltérő számához. A kielégítő válasz érdekében azokhoz a kritikai munkákhoz kell visszanyúlnunk, amelyeknek szerzői a kézirati hagyomány egyik vagy másik, ha nem éppen mindegyik példányát felhasználták.

A sort Johann Burckhard Mencke (1674–1732) nyitotta meg, aki három korabeli kéziratot használt fel az első, nem teljes kritikai kiadásához.[77] Az ellentmondás már Mencke munkáján belül megmutatkozik, ugyanis a fejezetet megelőző, szervesen a kézirathoz tartozó rövid összefoglalóban és a főszövegben szereplő számadatok sem egyeznek. A rövid összefoglalóban *„hundert und sechs und sechzig”* ('száz és hat és hatvan'), azaz 166 fő, míg a fejezet főszövegében *„hundert sechzigk und zweinzig”* ('százhatvan és húsz'), azaz 180 fő szerepel.[78] Ez az eltérés egyértelműen mutatja, hogy magának Menckének is nehézséget okozott a pontos létszám meghatározása. Arra, hogy a Mencke-féle kiadásra hivatkozó kutatók *(vö. 3. táblázat)* hogyan olvastak 126-ot, megoldásként kínálkozhat, hogy a *„hundert sechzigk und zweinzig”* félreolvasva, pontosabban összeolvasva *hundertsechsundzwanzig*ot adhatott, ami ténylegesen 126-ot jelent. Ez azonban csupán feltételezés és kevéssé valószínű, ugyanis Mencke kritikai munkájában a kézirat szavai nem folynak össze, egyértelműen külön állnak. Mencke pontatlanságának valószínűsíthető oka, hogy a 180-as számon nem sokat cizellált, csupán átírhatta az általa felhasznált gothai kéziratból (G): *„hundert sechczigk und zweinczig”*.[79]

[74] *Klaić* 1890. 305. o. és *Uő* 1900. Prilog I. II. o.
[75] *Baranyai* 1926. 6. o. 1. jegyz., 120., 126. o.
[76] *Šišić* 1902. 280. o. 213. jegyz.
[77] *Skorka* 2009a. 4. o.
[78] *Mencke* 1728. 1086. o. 18. cap.
[79] G kézirat 39. o. 20. fejezet.

Bár Mencke kritikai kiadása korántsem tekinthető teljesnek, sokáig ez volt az egyetlen rendelkezésre álló. Vagyis az őt követő szakirodalmakban az általa „közölt" szám jelent meg. Windecke emlékiratának modern német nyelvre történő „lefordítására" 1886-ban Theodor von Hagen vállalkozott. Mencke művéhez hasonlóan ez a kiadás sem teljes, több ponton hiányosan került nyomtatásba. E fogyatékosságai ellenére Hagen könyve jelen vizsgálat szempontjából fontos, mivel a dobori kivégzettek létszámát 171 főben határozta meg.[80] Ugyanezzel a számmal értett egyet Wilhelm Altmann is 1893-ban megjelent kritikai kiadásában, amely mind az öt fennmaradt, 15. századi kéziratot felhasználta.[81]

A fentiek alapján kérdés, hogy a kutatók által közölt számok (126 vagy 171) közül melyik a „helyes" (ha egyáltalán állíthatunk ilyet)? A legegyszerűbb lenne Wilhelm Altmann 1893. évi kritikai kiadását tekinteni megbízhatónak, mivel szintén bevonta vizsgálataiba valamennyi emlékirati példányt, amelyeket Johann Burckhard Mencke is használt. Vajon ahány kézirat, annyi szám fordul elő? A válasz megadásához szükséges megvizsgálnunk a rendelkezésre álló négy kéziratot:

Kézirat	**Áldozatok száma**	
	összefoglalóban	**főszövegben**
G	166 (hundert und sechs und sechzing)[82]	180 (hundert sechczigk und zweinczig)[83]
H	171 (hundert und LXXI)[84]	171 (hundert und LXXI)[85]
V^2	171 (hundert und lxxi)[86]	121 (hundert und xxi)[87]
V^1	171 (hunderten und lxxi)[88]	171 (hunderten und sübenczig und eyn)[89]

4. táblázat: A dobori áldozatok száma az emlékirat különböző 15. századi másolati példányaiban

A kézirati hagyomány, mint azt a 4. számú táblázat mutatja, nem egységes, sőt egy-egy köteten belül is tapasztalható eltérés. Kézenfekvő feltételezés lenne az ellentmondó adatokat a megtorlás ténye és mértéke körüli bizonytalanságként értelmezni.

80 *Hagen* 1886. 18–19. o.
81 *Skorka* 2009a. 7. o. vö. *Altmann* 1893. 20. o. XX. capt. 34. sz.
82 G kézirat 38. o. 19. fejezet alja.
83 G kézirat 39. o. 20. fejezet.
84 H kézirat XV. fejezet 6. lap.
85 H kézirat XV. fejezet 6. lap.
86 V^2 kézirat 9. lap 16. fejezet (276).
87 V^2 kézirat 10. lap 16. fejezet (278).
88 V^1 kézirat 39. lap 20. fejezet.
89 V^1 kézirat 39. lap 20. fejezet.

Véleményem szerint azonban sokkal inkább arról van szó, hogy az emlékirat sokszorosítása közben a másolók egyszerűen figyelmetlenek voltak, vagy értelmezési gondjaik merülhettek fel.

Az előbbi, a figyelem hiánya feltételezhető a V^2 kézirat esetében, ahol a másoló vagy hozzátett egy római ötvenest jelölő „L”-et *(„hundert und lxxi”),* vagy inkább lehagyott *(„hundert und xxi”),* melynek eredménye, hogy az összefoglalóban 171, míg a főszövegben 121 fő szerepel. A kivégzettek pontos száma „szerzői” vagy „eredeti példány” hiányában – már soha nem derülhet ki.

Összefoglalás

Megállapítható, hogy Windecke művének boszniai hadjáratot/háborút leíró része elnagyolt. A lehetséges okok keresése csak parttalan találgatásokat eredményezne. Kérdés ugyanakkor, hogy a szerző mennyire készült élete során a magyar király és saját életének megírására – erre jelenleg nem tudjuk a választ. A munka elkészítésére kapott megbízásakor elbeszélő és/vagy ismeretlen forrásokból – vélhetően saját feljegyzésekből – származó információk bevonásával kellett felidéznie a közelmúltbeli és az évtizedekkel korábbi történéseket. A boszniai eseményekről hallott értesüléseit több mint három évtized távlatából mondta tollba.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy a Windecke által elmondott események „részigazságokat” tartalmaznak ugyan, de a tényleges történések rekonstruálásához az alábbi kiigazítások, pontosítások szükségesek.

1. A Bosznia elleni magyar katonai fellépés nem 1405-ben kezdődött, miként Windecke állítja, hanem 1404-ben. Valamint nem egy hadjáratról volt szó, amely három évig tartott, hanem egymástól független hét katonai fellépésről, amelyek hat évet öleltek fel.

2. A Windecke által megadott 60 000 fős magyar sereglétszám erős túlzás. Ezt mutatja, hogy az 1396. évi, nemzetközi összefogással megvalósult keresztes hadjárat sem tudott 12 000 fegyveresnél többet felvonultatni.

3. Windecke elmondásával szemben a magyar király nem Ostoja bosnyák király ellen fogott fegyvert 1404-ben (Windecke szerint 1405-ben). Zsigmond pont az ő megsegítésére avatkozott be az addigra feszültté váló boszniai belügyekbe.

4. A magyar király 1408-ban a Hervoja és Sandalj boszniai főurak által időközben Bosznia trónjára emelt II. Tvratkót vetette fogságba és vitette Budára.

5. Windecke állításával szemben Hervoja és Sandalj vajdák közül csupán előbbi meghódolása és Budán való tartózkodása igazolható az 1408. évi katonai eseményeket követően. Utóbbi – mint Zsigmond király ellenfele – 1409-ben tűnik fel a boszniai politikai színtéren Ostoja boszniai király oldalán.

6. Az 5. pontból egyenesen következik, hogy Windecke állításával szemben a Dobor vára mellett 1408-ban bekövetkezett események korántsem jelentették a magyar–bosnyák harcok lezárását, hiszen már abban az évben sor került a következő magyar

hadjáratra, majd 1410-ben még egy expedícióra. A dobori magyar győzelem egyetlen eredményének Hervoja 1408. évi vagy 1409 eleji meghódolását tekinthetjük. A harcok végleges lezárulására 1411-ben került sor, amikor Sandalj vajda és Ostoja király egyaránt elfogadta a magyar fennhatóságot.

A dobori megtorlás vonatkozásában véleményem szerint élhetünk azzal a gyanúval, hogy az vagy meg sem történt, vagy ha mégis, akkor korántsem volt olyan mértékű, miként arról a kivégzést és a kivégzettek számát illetően Windecke tudósított. Az utóbbiban tapasztalható jelentős eltéréseket a kéziratok másolása közben adódó figyelmetlenségek okozhatták. Nem csupán a kéziratok között nincsen következetesség, hanem egy köteten belül is eltérő adatokkal lehet találkozni. A zavart a kutatói generációk tovább fokozták: a Windecke-féle munka első kritikai kiadásában szereplő számadatot többen félreértelmezték, ezért 166 fő helyett helytelenül 126 fő gyökeresedett meg a szakirodalomban. Utóbbi számadat azért is vált érdekessé, mert ilyen áldozatszám a kéziratokban nem is szerepel *(lásd 4. táblázat).* Az Altmann-féle kritikai kiadás már 171 áldozatot említ, az eredeti példány hiányában ugyanakkor könnyelműség lenne kijelenteni, hogy az áldozatok száma 171 volt. A bizonytalanságot erősíti, hogy a V^2 kéziratban a 171 *(„hundert und lxxi")* fő csupán a fejezethez tartozó és azt megelőző összefoglalóban szerepel, miközben a főszövegben már 121 *(„hundert und xxi")* áldozatról olvasunk.

Az emlékirat kétségkívül fontos forrásbázisa volt és lesz a Zsigmond-kort kutatók számára, dacára tartalmi fogyatékosságainak, amelyekre a boszniai eseményeket leíró fejezet vizsgálata egyértelműen rávilágított. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a boszniai és egyéb, Windecke által elbeszélt eseményeket csakis további forráscsoportok bevonásával lehet hitelt érdemlően rekonstruálni. Egy átfogó kutatás célja lehet – mélyfúrások révén – annak megválaszolása, hogy a Windecke emlékiratában szereplő magyar vonatkozású események mennyire válnak részletesebbé és pontosabbá, ahogy időben közeledünk a munka megszületésének időpontjához.

Rövidítések

E	Ebner'schen kézirat – Zürich, Zentralbibliothek Zürich Ms. A 8.
G	Gothai kézirat – Erfurt, Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, A 23.
H	Hannoveri kézirat – Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek, Ms XIII 917.
V^1	Goerres-féle kézirat – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 13975.
V^2	„Második" bécsi kézirat – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2913.

Bibliográfia

Altmann 1893. *Altmann, Wilhelm:* Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin, 1893.

Aschbach 1838. *Aschbach, Joseph Ritter von:* Geschichte Kaiser Sigismunds. Erster Band. Hamburg, 1838.

Bánlaky 1935. *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. IX. k. Budapest, 1935.

Bárány 2012. *Bárány, Attila:* Attempts for Expansion: Hungary, 1000–1500. In: The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. Ed. *Nora Berend*. (Ashgate Variorum. The Expansion of Latin Europe, 1000–1500.) Farnham, 2012.

Baranyai 1926. *Baranyai Béla:* Zsigmond király úgynevezett Sárkány-rendje. Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez. Különlenyomat a *Századok* 1926. évi számaiból. Budapest, 1926.

Baum 1993. *Baum, Wilhelm:* Kaiser Sigismund. Hus, Konstanz und Türkenkriege. Köln, 1993.

Bloch 2002. *Bloch, Marc:* A feudális társadalom. Budapest, 2002.

Bojanovski 1962. *Bojanovski, Ivo:* Stari grad Bobovac i njegova konzervacija. *Naše starine,* VIII. (1962) 71–96. o.

Bonfini 1995. *Bonfini, Antonio:* A magyar történelem tizedei. Ford. *Kulcsár Péter.* Budapest, 1995.

Bottló 1932. *Bottló Béla:* Dlugosz János Historia polonicaja mint magyar történeti forrás, 1385–1418. Budapest, 1932.

CMH 1923. The Cambridge Medieval History. Vol. IV. The Eastern Roman Empire (717–1453). Ed *J. R. Tanner – C. W. Previtė-Orton – Z. N. Brokke.* Cambridge, 1923.

Hallam 1989. Chronicles of the Crusades. Ed. *Elizabeth M. Hallam*. New York, 1989.

Ćirković 1964. *Ćirković, Sima:* Istorija srednjovekovne bosanske države. Sarajevo, 1964.

Delbrück 1923. *Delbrück, Hans:* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. III. Das Mittelalter. Zweite, neu durchgearbeitete Auflage. Berlin, 1923.

Dinić 1935. *Dinić, Mihailo:* Vesti Eberharda Vindekea o Bosni. *Jugoslovenski istorijski časopis,* 1. (1935) 3–4. sz. Beograd 1935. 352–367. o.

Dlugoss 1997. *Dlugoss, Ioannes:* Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 10–11. Varsavia, 1997.

Engel 1998. *Engel Pál:* A török–magyar háborúk első évei (1389–1392). *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 3. sz. 561–577. o.

Engel 2001. *Engel, Pál:* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. London–New York, 2001.

Engel 2003. *Engel Pál:* A 14–15. századi bosnyák–magyar kapcsolatok kérdéséhez. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. *Csukovits Enikő.* Budapest, 2003. 494–511. o.

Engel – C. Tóth 2005. *Engel Pál – C. Tóth Norbert:* Itineraria regum et reginarum, 1382–1438. Budapest, 2005.

Fessler 1869. *Fessler, Ignaz Aurelius:* Geschichte von Ungarn. 2. Aufl. hrsg. v. *Ernst Klein.* Bd. 2. Der Zeit der Könige aus verschiedenen Häusern von 1301 bis 1457. Leipzig, 1869.

Filipović 2019. *Filipović, Emir O.:* Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463). Sarajevo, 2019.

Fine 1994. *Fine, John V. A.:* The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, MI, 1994.

Gebé 1908. *Gebé Andor:* Bosnyákország történelme a legrégibb időtől a magyar fennhatóság alatt (1102–1527). Ungvár, 1908.

Hagen 1886. *Hagen, Theodor von:* Das Leben König Sigmunds von Eberhard Windecke. Leipzig, 1886.

Hoensch 1996. *Hoensch, Jörg K.:* Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München, 1996.

Hóman – Szekfű 1942. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula:* Magyar történelem. II. k. Budapest, 1942.

Horváth 1871. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. IX. könyv. Pest, 1871.

Imber 2002. *Imber, Colin:* The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power. Basingstoke, 2002.

Klaić 1885. *Klaić, Vjekoslav:* Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches. Leipzig, 1885.

Klaić 1900. *Klaić, Vjekoslav:* Povijest Hrvata: Od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. Zagreb, 1900.

Kondor 2009. *Kondor Márta:* Egy középkori kereskedő-polgár emlékei. *Korall,* 10. (2009) 38. sz. 178–182. o.

Kranzieritz 2012a. *Kranzieritz Károly:* A Lašva környéki csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 4. sz. 959–985. o.

Kranzieritz 2012b. *Kranzieritz Károly:* Változások a Délvidéken. Az 1397. és 1398. év katonai eseményei. In: Micae Mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. *Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter.* Budapest, 2012. 97–108. o.

Kranzieritz 2015. *Kranzieritz Károly*: A nikápolyi csata magyar résztvevői. *Hadtörténeti Közlemények,* 128. (2015) 1. sz. 162–183. o.

Kranzieritz 2016. *Kranzieritz Károly:* Zsigmond király boszniai hadjáratai (1404–1408). A déli védőállamok utolsó tagjáért vívott harcok. In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk.: *Pósán László – Veszprémy László*. Budapest, 2016. 263–293. o.

Kristó 2002. Magyarország vegyes házi királyai (1301–1526). Szerk. *Kristó Gyula*. Kaposvár, 2002.

Lovrenović 1987. *Lovrenović, Dubravko:* Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest,* 20. (1987) 1. sz. 183–193. o.

Lovrenović 2006. *Lovrenović, Dubravko:* Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska), 1387–1463. Zagreb–Sarajevo, 2006.

MH 1985. Magyarország hadtörténete. 1–2. k. Szerk. *Borus József.* [Budapest], 1985.

MH 2017. Magyarország hadtörténete I. k. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2017.

MTK Magyarország történeti kronológiája. I. k. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Solymosi László*. Budapest, 1981.

Mályusz 1984. *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984.

Marczali 1911. *Marczali Henrik:* Magyarország története. Budapest, 1911.

Melià i Bomboí 2012. *Melià i Bomboí, Vicent:* El Papa Luna: el hombre que miró fijamente a los ojos del dragón. Castellón, 2012.

Mencke 1728. *Mencke, Johann Burckhard:* Eberhard Windeck. In: Scriptores rerum Germanicarum. Bd. I. Leipzig, 1728. XV. fej. 1074–1288. o.

Pór – Schönherr 1895. *Pór Antal – Schönherr Gyula:* Az Anjou ház és örökösei (1301–1439). In: A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1895. 121–127. o.

Pray 1764. *Pray, Georgius:* Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti. Pars II. Vindobonae, 1764.

Rázsó 1973. *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények,* 20. (1973) 3. sz. 403–441. o.

Rónai Horváth 1895. *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. (Magyar Hadtörténelmi Könyvtár 3.) Budapest, 1895.

Šišić 1902. *Šišić, Ferdo:* Vojvoda Hrvoje Vukčič Hrvatinič i njegova doba (1350–1416). Zagrebu, 1902.

Skorka 2007. *Skorka Renáta:* A krónikás és a negyvenezer liliomos aranypénz. *Történelmi Szemle,* 49. (2007) 3. sz. 443–450. o.

Skorka 2009a. *Skorka Renáta:* A kalandor krónikás. Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem 2009.

Skorka 2009b. *Skorka Renáta:* Eberhard Windecke itinerárium. *Világtörténelem Új folyam*, 31. (2009) Tavasz–nyár. 34–50. o.

Szalay 1862. *Szalay László:* Magyarország története. XIV. könyv. Pest, 1862.

Thuróczy 2001. *Thuróczy János:* A magyarok krónikája. Ford. és jegyz. *Bellus Ibolya – Kristó Gyula.* Budapest, 2001.

Virág 1816. *Virág Benedek:* Magyar századok. Buda, 1816.

Windecke emlékiratai Eberhard Windecke emlékiratai Zsigmond királyról és koráról. Ford., s. a. r. és a bev. tanulmányt írta *Skorka Renáta*. (História könyvtár, Elbeszélő források 1.) Budapest, 2008.

Živković 1981. *Živković, Pavo:* Tvrtko II Tvrtković: Bosna u prvoj polovini xv stoljeća. Sarajevo, 1981.

Károly Kranzieritz

KING SIGISMUND'S RETRIBUTION AT DOBOR
An Episode in the Memoir of Eberhard Windecke

(Summary)

The work written by Eberhard Windecke (1380–1440) on King Sigismund of Luxembourg and his age is an important source material for medieval studies, primarily for researchers of the reign and time of Sigismund, King of Hungary (1387–1437), Germany (1411–1437), and Bohemia (1419–1437), later Holy Roman Emperor (1433–1437).

The examined source, Windecke's memoir, offers material for researchers of the history of late medieval politics, church, life, and culture. However, the present study calls attention to its

less well-researched military historical aspect, examining the short chapter on the campaign led by the Hungarian king to Bosnia through the analysis of four surviving non-autograph manuscripts of Windecke's work. The paper answers the question whether the Bosnian events, as dictated by the merchant from Mainz, correspond to the facts based on and thus verified by historical sources. The author also points out that Windecke contracted several military events taking up six years into one short chapter. His description proves to have bits of truth in it, although these are too scarce and shallow to be enough for the reconstruction and the evaluation of the actual events. The part most difficult to clarify in Windecke's chapter was whether or not the retribution ascribed to Sigismund after his occupation of the fortress of Dobor occurred and how harsh it was if it did.

Károly Kranzieritz

DIE VERGELTUNG SIGISMUNDS BEI DOBOR
Eine Episode der Memoiren von Eberhard Windecke

(Resümee)

Eberhard Windeckes (1380–1440) Werk über König Sigismund von Luxemburg und seine Zeit ist eine wichtige Quelle für die Mittelalterforschung, auch für die Zeit Sigismunds, König von Ungarn (1387–1437), römisch-deutscher König (1411–1437), König von Böhmen (1419–1437) sowie später römisch-deutscher Kaiser (1433–1437).

Die Memoiren sind eine wertvolle Quellenbasis für Forscher, die sich für die politische, kirchliche, Lebens- und Kulturgeschichte des Spätmittelalters interessieren. Die vorliegende Studie will jedoch die Aufmerksamkeit auf die bisher wenig untersuchten militärhistorischen Aspekte der Memoiren lenken, indem sie das Kapitel der Memoiren Windeckes, das den Feldzug des ungarischen Königs gegen Bosnien beschreibt, anhand der vier erhaltenen nichtautographen Exemplare der Memoiren analysiert. Dabei beantwortet die Studie die Frage, inwieweit die vom Mainzer Kaufmann diktierten Ereignisse in Bosnien mit den quellengestützten und damit verifizierten Fakten übereinstimmen. Sie zeigt auch deutlich, dass Windecke fast sechs Jahre bewaffneter Ereignisse in dem untersuchten kurzen Kapitel verdichtet hat. Gleichzeitig wird auch aufgezeigt, dass das, was in dem Kapitel beschrieben wird, zwar auf Tatsachen beruht, aber zu wenig und zu oberflächlich ist, um eine fundierte Bewertung und Rekonstruktion der Ereignisse zu ermöglichen. Die schwierigste Frage im Zusammenhang mit dem Inhalt des Kapitels war die Frage nach der Tatsache und dem Ausmaß der Vergeltung, die König Sigismund nach der Einnahme der Burg Dobor ausübte.

Károly Kranzieritz

LA RÉPRESSION EXERCÉE PAR SIGISMOND À DOBOR
Un épisode des mémoires d'Eberhard Windecke

(Résumé)

L'ouvrage d'Eberhard Windecke (1380–1440) sur le roi Sigismond de Luxembourg et son époque est une source importante pour les recherches médiévales, notamment pour l'époque Sigismond en tant que roi de Hongrie (1387–1437), des Romains (1411–1437) de Bohème (1419–

1437), puis empereur du Saint-Empire romain germanique (1433–1437).

Les mémoires de Windecke sont une base de sources précieuses pour les chercheurs qui s'intéressent à l'histoire politique, ecclésiastique, culturelle et du mode de vie de la fin du Moyen Âge. Néanmoins, cette étude cherche à attirer l'attention sur les aspects d'histoire militaire de ces mémoires, jusqu'alors peu étudiés, notamment les passages d'un chapitre tirés des quatre copies non autographes conservées de ses mémoires dans lesquels Windecke commence à analyser la description de la campagne du roi de Hongrie contre la Bosnie. Ce faisant, l'étude répondra à la question de savoir dans quelle mesure les événements de Bosnie tels que dictés par le marchand de Mayence correspondent aux faits vérifiés sur la base des sources. L'étude démontre que Windecke a condensé près de six ans d'incidents armés dans le court chapitre examiné. Dans le même temps, il s'est également avéré que les faits décrits dans ce chapitre reposent sur une base factuelle, mais qu'elle est trop faible et superficielle pour permettre l'évaluation et la reconstitution des événements. La question la plus difficile qui se pose au sujet du contenu de ce chapitre concerne le fait et l'étendue de la répression exercée par le roi Sigismond après la prise du château de Dobor.

Карой Кранциеритз

МЕСТЬ СИГИЗМУНДА ПРОТИВ ДОБОРА.
Эпизод из мемуаров Эберхарда Виндеке

(Резюме)

Работа Эберхарда Виндеке (1380–1440) о короле Сигизмунде Люксембургском и его времени была написана для изучения средневековья, в том числе Сигизмунда, короля Венгрии (1387–1437), Германии (1411–1437) и Чехии (1419–1437), затем Немецко-Римского императора (1433–1437) относительно этого периода времени представляет собой важную базу источника для исследователей.

База источников мемуара служит исследователям, которых интересует политическая, церковная, бытовая и культурная история позднего Средневековья. При этом настоящее исследование стремится обратить внимание на малоизученные до сих пор военно-исторические аспекты мемуара, когда Виндеке начинает анализировать главу, описывающую поход венгерского короля на Боснию, на основе четырех сохранившихся неавтографных примерах мемуара. В рамке этого исследование дает ответ на то, насколько события в Боснии, продиктованные купцом из Майнца, согласуются с основанными на источниках и, таким образом, подтвержденными фактами. В нём также однозначно указывается, что Виндеке сжал почти шесть лет оружейных военных событий в короткой рассматриваемой главе. Одновременно оказывается и то, что описанное в главе имеет некоторую реальность, но недостаточную и поверхностную для содержательной оценки и реконструкции событий. Среди содержательных частей главы самым трудным вопросом был факт и степень возмездия короля Сигизмунда после захвата замка Добор/Добой.

Sallay Gergely Pál

„Hadiszalagon, kardokkal”

Az első világháború hatásai az osztrák–magyar kitüntetési rendszerre

BERTA KRISTÓF

ADALÉKOK A MARGIT-ÁLLÁS ÁTTÖRÉSÉNEK 1944. DECEMBER 21. ÉS 22. KÖZÖTTI DÖNTŐ ESEMÉNYEIHEZ

„...és ereje veszett minden hős kezének." (Zsoltárok könyve 76,6)

1944. december 23-án a szovjet 46. hadsereg csapatai a Margit-állás áttörésével elhárították az utolsó nagyobb akadályt, amely elválasztotta őket Budapesttől. A főváros teljes bekerítése sem volt már ekkor messze; december 24-én az esti órákban a szovjet 6. gárda-gépesítettdandár harckocsijai, élükön a 25. harckocsiezreddel Budakeszi felől betörtek Budapestre, teljes meglepetést okozva a védők között, és az így kialakult pánikhangulatot kihasználva, számos harcieszközt és fegyverest gázoltak le, megindítva e szörnyű nyitánnyal a főváros ostromát.

A magyarországi harcok kutatásának jelentős lendületet adtak az online elérhetővé vált – elsősorban szovjet – források, amelyek az utóbbi években számos kiváló könyv és tanulmány alapjául szolgáltak. Ezek segítségével, valamint a korábban elérhető német–magyar levéltári iratokkal, illetve a két forráscsoport összevetésével lehetővé vált a harci események aprólékosabb és szemléletesebb bemutatása. Tanulmányomban e sokszínű forrásanyagot alapul véve és az elmúlt évek szakirodalmára támaszkodva a Margit-állás[1] áttörésében kulcsszerepet játszó napokat kívánom részletesen bemutatni. Munkám megírása során a szakirodalomnak másodlagos szerep jutott, felhasználása pedig főképp azt a célt szolgálta, hogy a témát érintő legfontosabb német–magyar iratokat egybegyűjtve megismerjem és beépítsem a tanulmányba, azonban a szerzők állításait minden esetben igyekeztem a levéltári iratok segítségével igazolni. Természetesen tanulmányoztam többek közt Ungváry Krisztián alapvető művét, a *Budapest ostromát*[2], vagy Kamen Nevenkin kétkötetes A *Budapest Erőd*[3] című munkáját is, és arra jutottam, hogy ezek nem tartalmaztak olyan információkat, amelyeket korábbi kutatások, vagy az általam használt levéltári források tanulmányozása során már ne

[1] A Margit-állás kiépítése 1944 őszén kezdődött meg. A főellenállási vonal a Dunántúlon Nagytétény (Duna) térségéből kiindulva a Budapest–Székesfehérvár vasútvonal mentén húzódott a Balaton keleti partjáig, majd tovább a tó északi partja mentén Keszthelyig, onnan pedig délnyugati irányban a Dráva felé. A védelmi állás 2, helyenként 3 védőövből állt, amelyek közül a fővédőöv mélysége 7–10, míg az azt követő védőöveké 5–7 kilométer volt. Az állások kiépítettsége változó mértékű volt. A Velencei-tótól keletre, illetve a Balaton és a Velencei-tó közötti szakaszon állt a legmagasabb szinten. Itt főképp 2-3 soros futóárkok, fa-föld bunkerek, géppuskaállások, harckocsiállások, aknamezők és harckocsiárkok kerültek nagyobb tér- és távközökkel kialakításra. A védelem gerincét – főképp a Velencei-tó és a Váli-völgy közötti szakaszon – a körkörös védelemre berendezett települések alkották.

[2] *Ungváry Krisztián:* Budapest ostroma. Budapest, 2016.

[3] *Nevenkin, Kamen:* A Budapest Erőd. 1–2. k. Budapest, 2020.

ismertem volna. A német Dél Hadseregcsoport és a 6. hadsereg iratanyaga is csak kis részben szolgált olyan új, részletes információkkal, amelyeket korábban nem ismertem volna, például Számvéber Norbert *Páncélosok a budapesti csatában*[4] című művéből.

A Velencei-tó érintésével húzódó Margit-állás fontos állomása volt a magyarországi hadszíntéren zajló harcoknak. A körülmények és a védők szívós ellenállása, páncélosok támogatásával végrehajtott ellenlökései miatt a védelmi állás áttörése nem jelentett olyan könnyű feladatot a támadóknak, mint ahogy arra kezdetben számítottak. A szovjet vezetés elképzelései szerint a 37. lövészhadtesttel együttműködve a 10. gárdalövészhadtestnek kellett a fő csapást mérnie a Velencei-tó keleti szélétől észak felé támadva. A lövészerők sikerének továbbfejlesztése a 2. gárda-gépesítetthadtest feladata volt, amelynek Etyek térségéből kellett Budapest felé törnie. Az áttörés helyszíne

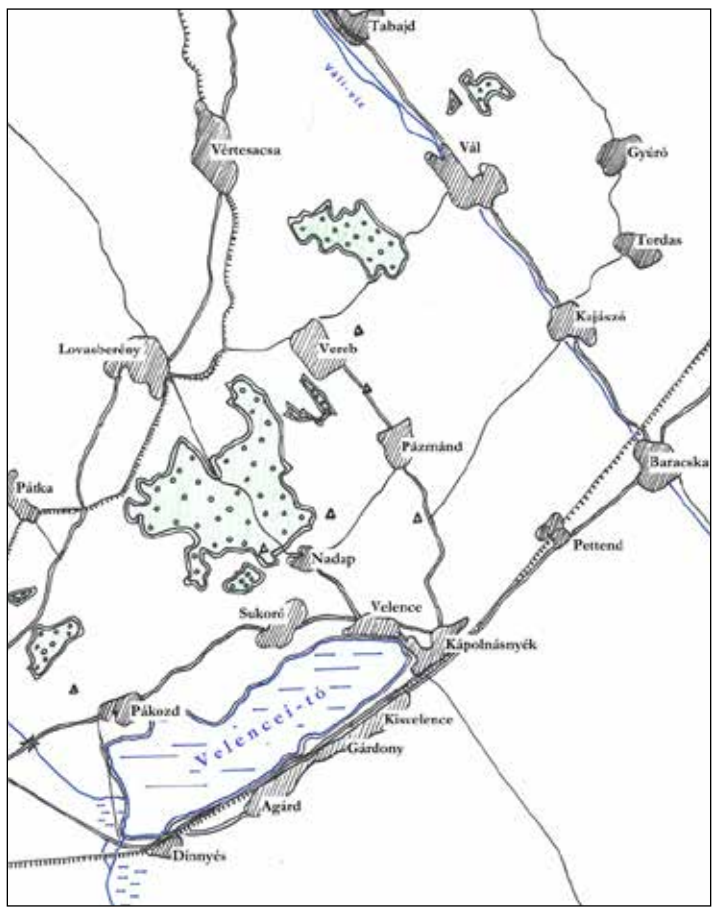

1. térkép: A Margit-állás áttörésének színtere a Velencei-tó térségében (Berta Kristóf)

[4] *Számvéber Norbert:* Páncélosok a budapesti csatában. Budapest, 2018. (A továbbiakban *Számvéber* 2018.)

kevés túlzással „adta magát”. Az észak felé tartó főbb közlekedési útvonalak, valamint a Váli-völgy mentén elterülő sík terep kedvező körülményeket teremtett a gépesített és harckocsizó csapatok bevetéséhez és gyors előretöréséhez.

Ahhoz, hogy a következő, részletesebb elemzést megérthessük, szükséges a korábbi események nagy vonalakban történő áttekintése. 1944. december 9-ére a szovjet 2. Ukrán Front 46. hadseregének, valamint a 3. Ukrán Front 4. gárda-hadseregének alárendeltségébe tartozó csapatok felzárkóztak a Margit-állásra, a védelmet azonban nem tudták leküzdeni, mert ehhez nem volt megfelelő a magasabbegységek hadműveleti felépítése. A felkészülésre a 46. hadsereg három lövészhadtestének (10. gárda-, 37. és 23. lövészhadtest) nagyjából egy hét jutott, attól függően, hogy a dunai átkelést követően milyen gyorsan voltak képesek megvetni a lábukat az elért terepszakaszokon. A Szigetszentmiklós és Martonvásár közötti sávban harcoló 23. lövészhadtestnek ez december 15-én sikerült, míg a Martonvásár–Pettend sávban lévő 37. lövészhadtest már december 14-e körül elérte azt a terepszakaszt, ahonnan az áttörés céljából december 20-án megindult.

December 13-ától kezdve a 3. Ukrán Front többi alakulatához hasonlóan a Kisvelence[5] és Pettend között elhelyezkedő szovjet 10. gárda-lövészhadtest részei[6] is ideiglenes védelembe mentek át, jóllehet a harcrend átszervezése folyamán végig kisebb, puhatolózó támadásokat indítottak annak érdekében, hogy kedvezőbb terepszakaszokat vehessenek birtokba a tervezett támadásra készülve. Ezekre a védők ellenlökésekkel válaszoltak, azzal a céllal, hogy helyreállítsák az – elsősorban – Budapest–Székesfehérvár vasútvonalra támaszkodó védelmüket.

A csaknem egyhetes védelmi időszakban különböző módszerekkel folyamatos felderítést végeztek a csapatok. Egyes esetekben nagyobb szabású harcfelderítést is végrehajtottak a szovjetek.[7] A terep és a védők megismerésére nagy szükség volt, miután az áttörésben részt vevő 10. gárda-lövészhadtest hadosztályai korábban kivétel nélkül más területeken harcoltak, a hadtest végleges harcrendjét pedig csak december 17-ére sikerült kialakítani, így az új viszonyokkal való ismerkedésre kevés idő maradt.

Ezzel egy időben a németek főképp páncéloserőket vontak össze a térségben annak érdekében, hogy megindíthassák a Dunántúlra betört szovjet csapatok kiszorítását célzó, „Spätlese” (Késői szüret) fedőnevű hadműveletet. Jóllehet, ezt a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt több alakalommal is elhalasztották, a csapatösszevonások következtében beérkezett páncélosok ugyanakkor fontos szerepet játszottak a későbbi harcokban, időben jelentősen meghosszabbítva azokat.

---

[5] Napjainkban Velence-Újtelep.

[6] 1944. december 13-ától a hatékonyabb vezetés érdekében a 46. hadsereggel együtt a 3. Ukrán Front alárendeltségébe került egységek. Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeraciji (Orosz Föderáció Védelemi Minisztériumának Központi Irattára, Podolszk. A továbbiakban: CAMO) f. 401, op. 9511, gy. 445, kezdőlap: 1. A 46. hadsereg hadinaplója.

[7] Erre 1944. december 18-án került sor a 10. gárda-lövészhadtest sávjában.

A meteorológiai viszonyokkal a hadműveletek során végig fontos befolyásoló tényezőként kellett számolnia a szembenálló feleknek. A hónap elején enyhe, csapadékos időjárás volt, amely megnehezítette, sőt sok esetben lehetetlenné tette a jobb minőségű utakon kívüli mozgást, valamint a támadó páncélosok szétbontakozását. A hőmérséklet csak december 21-e után maradt tartósan fagypont alatt. *(1. ábra)* A 10. gárda-lövészhadtest sávjában található, jól járható utak többnyire a támadási iránnyal párhuzamosan futottak, azonban több körvédelemre berendezett településen is keresztülhaladtak, ezért a támadóknak a felázott földutakat is igénybe kellett venniük, hogy sikert érjenek el. Emellett a domborzati viszonyok, valamint a kisebb-nagyobb vízfolyások elhelyezkedése is a védőknek kedvezett. Ez pedig végső soron némileg ellensúlyozta a német–magyar csapatok élőerő-hiányát.

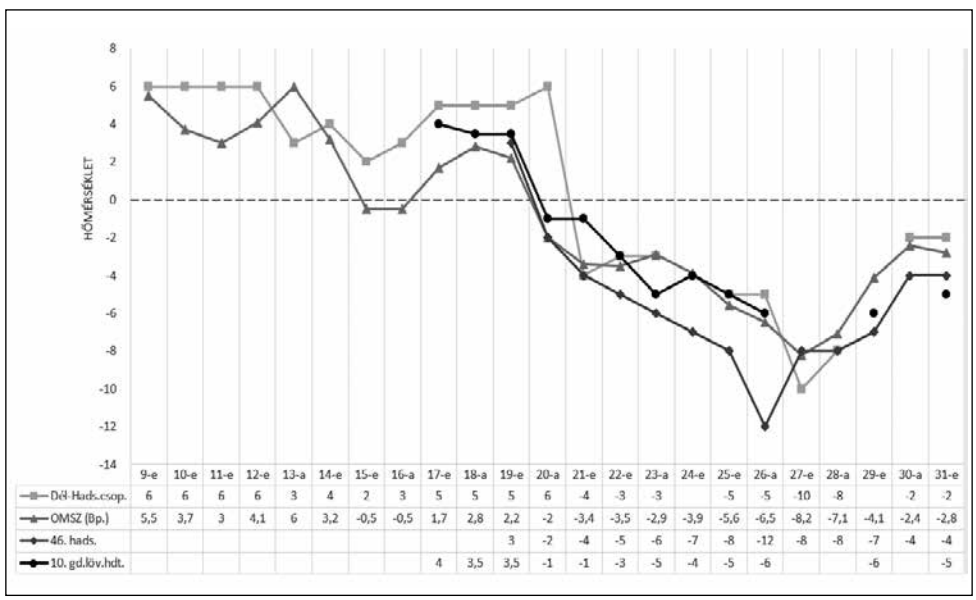

	9-e	10-e	11-e	12-e	13-a	14-e	15-e	16-a	17-e	18-a	19-e	20-a	21-e	22-e	23-a	24-e	25-e	26-a	27-e	28-a	29-e	30-a	31-e
Dél-Had.csop.	6	6	6	6	3	4	2	3	5	5	5	6	-4	-3	-3		-5	-5	-10	-8		-2	-2
OMSZ (Bp.)	5,5	3,7	3	4,1	6	3,2	-0,5	-0,5	1,7	2,8	2,2	-2	-3,4	-3,5	-2,9	-3,9	-5,6	-6,5	-8,2	-7,1	-4,1	-2,4	-2,8
46. had.											3	-2	-4	-5	-6	-7	-8	-12	-8	-8	-7	-4	-4
10. gd.lövhdt.									4	3,5	3,5	-1	-1	-3	-5	-4	-5	-6			-6		-5

1. ábra: Hőmérsékletváltozások 1944. december folyamán különböző források alapján (A szerző összeállítása)[8]

December 20-án a 46. hadsereg és bal oldali szomszédja, a – Székesfehérvár térségében harcoló – szovjet 4. gárda-hadsereg is megindította támadását, amelynek célja Budapest körülzárása és a fővárosban védekező „budapesti csoport” felszámolása volt.

[8] Az Országos Meteorológiai Szolgálat adatainak forrása a OMSZ „Éghajlati adatsorok 1901–2020” adatbázisa – azon belül a budapesti mérőállomás adatait vettem figyelembe (https://www.met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/eghajlati_adatsorok/Budapest/adatok/napi_adatok/index.php, a letöltés időpontja: 2022. május 14.), míg a Dél-Hadseregcsoport időjárásadatait a hadseregcsoport napi jelentéseiből gyűjtöttem össze: NARA Microfilm Publication, T331, R160, Kriegstagebuch Ia der Heeresgruppe Süd, Kriegstagebuch vom Dezember, 1944. (1944.12.16–31.)

A 10. gárda-lövészhadtest támadása kezdetben nehezen bontakozott ki, azonban a hadművelet második napján a gépesített csapatok bevetése elősegítette a támadók fokozottabb térnyerését.

Az említett időjárási, illetve terepviszonyok, valamint a bevetett erők és eszközök együttesen eredményezték azt, hogy a december 20-a és 24-e közötti hadműveleti időszakban december 22-én zajlottak a legkeményebb és a legnagyobb veszteségekkel járó összecsapások.

December 21-én előbb a 2. gárda-gépesítetthadtest, majd másnap a 18. harckocsihadtest harcbavetése adott új lendületet a támadóknak. Előbbi magasabbegység súlyos harcok során északkelet felé törve a nap végére elérte Vál térségét, és 22-én reggel birtokba is vette a települést. A 18. harckocsihadtest a 10. gárda-lövészhadtest lövészerőivel közösen harcolva részt vett Vereb és Lovasberény elfoglalásában, illetve a Velencére betört német páncélozott harccsoport további térnyeréseinek megakadályozásában. December 23-án a védőknek már csupán kisebb helyi jellegű ellenlökések megvalósítására maradt ereje, azonban tartósan sehol sem tudták megvetni a lábukat. Az előző két nap harcai nemcsak abból a szempontból voltak jelentőségteljesek, mert azok során nagy térnyerést voltak képesek elérni a támadók, hanem azért is, mert a védők erőinek zöme ezekben a harcokban forgácsolódott szét. Ez a két nap azonban a támadók számára sem volt „sétagalopp"; a szovjetek számos súlyos csapást szenvedtek el, és az általuk vétett hibákért több esetben nagy árat fizettek.

Az események ezen rövid szintéziséből jól kitűnik, hogy miért éppen ez a két nap került vizsgálódásom középpontjába. A következőkben négy fejezetre tagolva négy nagyobb harci eseményen keresztül kívánom részletesen bemutatni az 1944. december 21–22-én zajló, a térség, valamint a harcoló felek sorainak szempontjából döntő összecsapásokat.

A szovjet 180. lövészhadosztály védelmének áttörése Nadap térségében 1944. december 21-én

1944. december 20-án 20 órára a 10. gárda-lövészhadtest lövészhadosztályai – első lépcsőben a balszárnyon a 180. lövészhadosztály, illetve a jobbszárnyon a 49. gárda-lövészhadosztály, második lépcsőben a 109. gárda-lövészhadosztály – nem tudták maradéktalanul teljesíteni az első napra kapott harcfeladatukat[9] – amelynek értelmében 7 kilométer mélyen kellett volna betörniük az ellenség védelmébe –, és csupán

[9] A 180. lövészhadosztály esetében ez röviden a következő volt: Törje át a sávjában védekező ellenség védelmét, és jusson ki a Pázmánd (kizárva)–Velence terepszakaszra. CAMO f. 968, op. 1, gy. 233. A németek és magyar csatlósaik – főleg szálasisták – budapesti csoportosításának bekerítésére és megsemmisítésére irányuló hadművelet leírása a 180. lövészhadosztály sávjában 1944. 12. 14-től 1945. 02. 13-ig. (A továbbiakban: A németek és magyar csatlósaik 1944.12.14.–1945.02.13.)

Pázmánd déli előterében, valamint Velence nyugati részén tudtak megkapaszkodni.[10] Másnap hajnalban a hadtest első lépcsőjében harcoló két lövészhadosztály rövid pihenőt követően megerősített lövészszázadokkal[11] igyekezett előnyösebb pozíciókat elérni, hogy teljesíthesse a napi feladatot, ami a német és magyar erők makacs ellenállása miatt az éjszaka folyamán – amikor a szovjet erők nyugat felől próbáltak meg betörni Pázmándra – nem sikerült, ezt a kísérletet a védők visszaverték.[12] December 21-én reggelre csupán a jobbszárnyon harcoló 49. gárda-lövészhadosztály erői értek el eredményt: az alakulat nagyjából 1 km-t tudott haladni.[13] Balszárnyával a pázmándi szőlőhegy présházai között nyomult előre, miközben a magyar 2/I. huszárosztály megmaradt erőinek zömét fenyegette. A huszárok a két szovjet hadosztály részei általi bekerítéstől tartva északnyugat felé visszavonultak. 8 óra körül a 149. gárda-lövészezred erői elérték a falu déli részét. A 147. gárda-lövészezred átkelt a Pázmánd délkeleti részén lévő, erősen felázott legelőkön, és ugyancsak 8 óra tájban már a település keleti részén harcolt. A lövészezredek kemény, közelharcot sem nélkülöző utcai harcban megtisztították Pázmándot a védőktől, és 8 óra 30 perc körül birtokba vették a települést.[14] A 49. gárda-lövészhadosztály bal oldali szomszédja, a 180. lövészhadosztály az éjszakai harcokat követően 8 órára mindössze Velencét tudta teljes egészében birtokba venni. A hadosztály jobbszárnyán harcoló 21. és 86. lövészezredek legfeljebb 500-600 métert tudtak előrenyomulni.[15]

A késő délelőtti órákban felgyorsult a hadtest balszárnyának térnyerése. Az előző nap még nehézkessé tette a 180. lövészhadosztály előnyomulását jobb oldali szomszédja, most azonban épp ez az egység segítette a gyors haladást: a 49. gárda-lövészhadosztály nagy sikerrel szorította vissza a védőket Pázmánd térségében, ezzel veszélyeztette az itt védekező magyar csapatokat, amelyek emiatt kénytelenek voltak feladni korábbi állásaikat és visszavonulni.[16] Ennek ellenére a lövészeknek és a velük együtt harcoló önjáró lövegeknek[17] korántsem lehetett könnyű dolguk. A balszárnyon küzdő 42. lövészezred épp csak kijutott Velence házai közül, amikor le kellett küzdenie a Sukoró és Velence közötti szőlők közelében védekező erőket. A hadosztály közepén a 21. lövészezred és az azt támogató SzU–76 rohamlövegek nyílt, emelkedő

[10] CAMO f. 832, op. 1, gy. 110, kezdőlap: 356. A 10. gárda-lövészhadtest törzsének hadműveleti jelentése.

[11] CAMO f. 832, op. 1, gy. 110, kezdőlap: 357. A 10. gárda-lövészhadtest törzsének harcjelentése.

[12] CAMO f. 500, op. 12472, gy. 382. kezdőlap: 338. A német 6. hadsereg napi jelentései 1944. december 5. és 31. között. Vö. Deutsch-Russisches Projekt zur Digitalisierung Deutscher Dokumente in Archiven der Russischen Föderation, Dokumente zum Zweiten Weltkrieg. https://wwii.germandocsinrussia.org (A letöltés időpontja: 2022. május 14.) (A továbbiakban DRP)

[13] CAMO f. 832, op. 1, gy. 110, kezdőlap: 358. A 10. gárda-lövészhadtest törzsének harcjelentése.

[14] CAMO f. 1158, op. 1, gy. 80. A 49. gárda-lövészhadosztály törzsének hadinaplója.

[15] CAMO f. 832, op. 1, gy. 110, kezdőlap: 358. A 10. gárda-lövészhadtest törzsének harcjelentése.

[16] *Tomka Emil* naplója. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, 48.) Nyíregyháza, 2001. (A továbbiakban: *Tomka* 2001.) 168. o.

[17] A 991. önjáró tüzérezred két ütege a 21. lövészezred sávjában támogatta a lövészerőket. CAMO f. 4373, op. 0046130c, gy. 0013, kezdőlap: 70.

terepen tartottak a Csúcsos-hegy (268-as háromszögelési pont) irányába. Felderítési adatok alapján tudjuk, hogy itt több helyen megfigyeltek 7,5 cm-es páncéltörő ágyúkat, amelyek nagy veszélyt jelenthettek mind a gyalogságra, mind pedig az önjáró lövegekre.[18] 21-én reggel 7 órakor ezek a lövegek még leadtak néhány lövést Pettend térségére, zavarva a szovjet gépesített csapatok összevonását.[19] Elképzelhető, hogy ezeket a szovjet tüzérség már korábban leküzdötte, vagy pedig elvontatták azokat. Nadap védői 9 óra után nem sokkal visszavonultak a faluból, így a szovjetek birtokba vehették azt.[20] A 180. lövészhadosztály 13 órára már szilárdan tartotta magát a Pázmánd (kizárva)–Gyula-major–268. háromszögelési pont–Nadap–Sukorótól 1 km-re keletre terepszakaszon.[21] A délután folyamán, egészen 14 óráig ez a helyzet nem, vagy legalábbis csekély mértékben változott, amiben nagy szerepet játszott az erős ellenséges tüzérségi tűz és az ismétlődő ellenlökések,[22] amelyek a 180. lövészhadosztály sávjával szemben elterülő Lovasberényi-erdőből indultak ki.

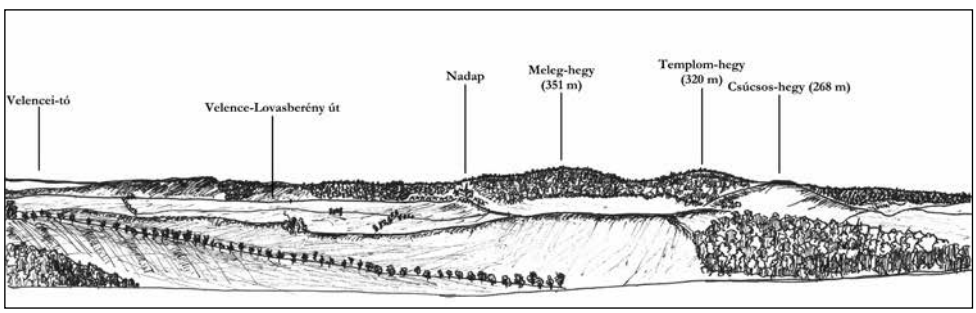

2. térkép: Kilátás a Velence és Nadap közötti területre és fontosabb magaslatokra a Cseplek-hegy (223 m) felől (Berta Kristóf)

Jelenlegi vizsgálódásunk középpontjában ugyan a Nadap környéki események állnak, azonban feltétlenül fel kell rajzolnunk azt a keretet, amelyben érthetővé válik a német páncélos ellentámadás oka.

Reggel 8 órakor megtörtént a 2. gárda-gépesítetthadtest harcbavetése Pázmándtól délkeletre, a 109. gárda-lövészhadosztály sávjában (erről bővebben később). Miután a Vereb elleni frontális támadás nem járt sikerrel, a 109. gárda-lövészhadosztály és a 2. gárda-gépesítetthadtest erői átcsoportosítást hajtottak végre, előrevonták a tüzérséget, és keleti

[18] Ezek közül az egyik Nadaptól nagyjából 300 méterre, a Nadap–Pázmánd út mentén volt, a másik a 125-ös magaslattól 200 méterre nyugatra, az ún. Csontrét szélén. CAMO f. 9821, op. 0000001, gy. 0034. A 31. gárda-lövészhadtest célpontjainak koordinátái (lista), ill. CAMO f. 13005, op. 0042205c, gy. 0005. A 107. aknavetőezred felderítési jelentése.

[19] CAMO f. 10839, op. 0000001, gy. 0017, kezdőlap: 74. A 100. gárda-tüzérezred törzsének felderítő jelentése.

[20] CAMO f. 500, op. 12472, gy. 387, kezdőlap: 329.

[21] CAMO f. 832, op. 1, gy. 115. A 108. lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

[22] Uo. 1, gy. 110. A 10. gárda-lövészhadtest törzsének harcjelentése.

irányból megkerülték a Vereben kialakított, jól szervezett és erős páncélelhárító körletet, anélkül, hogy fölszámolták volna azt. A gépesített csapatok, „kibővítve” a hadtest sávjában elért korábbi térnyerést, nagyjából 3,5 km-re megközelítették Vált. A feszült helyzet szükségessé tette, hogy a német vezetés bevesse a tartalékban lévő páncélozott harccsoportokat. Amíg a 8. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportja Kajászótól dél felé igyekezett sikert elérni, addig a jobbszárnyon a 6. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportja Velence és Pázmánd irányába tört. A páncélozott harccsoport főerői nagyjából 20-25 harckocsival Pázmánd felé tartottak, azonban nem értek el komolyabb sikert, miután 17 óra körül beleütköztek a 2. gárda-gépesítetthadtest harckocsizó és gépkocsizó lövész erőibe.[23] Valószínűleg a sötétedés is akadályozta a harc kibontakozását. Mindenesetre döntő sikert egyik fél sem ért el. A németek továbbra is tartották Verebet, onnan újabb ellenlökést viszont nem indítottak. Nagyobb sikerrel járt a páncélozott harccsoport jobbszárnyon támadó kikülönített csoportjának akciója, amely Lovasberény térségéből megindulva a Lovasberény–Nadap műút mentén, a Vereb-vasúti megállóhely térségében elhelyezett német önjáró tarackok[24] támogatásával[25] lendült rohamra.

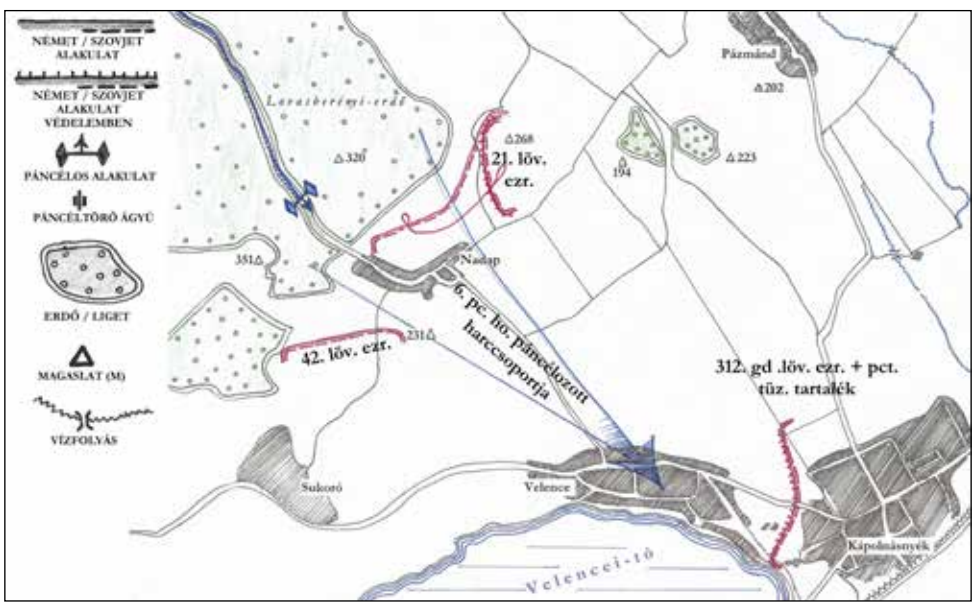

3. térkép: Német páncélos betörés Velencére (Berta Kristóf)

[23] CAMO f. 3426, op. 0000001, gy. 0079. A 2. gárda-gépesítetthadtest harci jelentése.

[24] A 76/I. páncélos-tüzérosztály Hummel és Wespe önjáró tarackjai adtak innen tűztámogatást a páncélosoknak. *Számvéber* 2018. 454. o.

[25] *Tomka* 2001. 169. o.

Korábbi ismereteink szerint valamikor 15 és 16 óra között a német 11/I. páncélososztály, a 114/II. páncélgránátos-zászlóalj és az 57/3. páncélos-utászszázad a műúton haladva, valamint a Lovasberényi-erdőben futó földutakon mozogva kijutott az erdő szélére, és északról, valamint nyugat felől rátört a Nadapon védelemben lévő szovjet 21. lövészezred erőire. Súlyos harc bontakozott ki, melynek eredményeként a németek birtokba vették Nadapot, majd páncélosaikkal és a gyalogság egy részével tovább törve elérték Velence északnyugati szélét. E szűkszavú összefoglaló kevés ahhoz, hogy rávilágítson az események részleteire. A teljes kép megismerésében a 21. lövészezred hadinaplójának december 21-ei bejegyzése nyújt segítséget. Ez alapján a következőket tudhatjuk meg:

Nagyjából két órával azután, hogy a 21. lövészezred birtokba vette Nadapot és a 268-as háromszögelési pontot, a németek erős ellenlökések sorozatát indították meg az ezred állásai ellen. Ez várható is volt, hiszen amíg a Lovasberényi-erdő nem volt a szovjetek kezében, addig a Nadapot kezükben tartó erők végig számíthattak arra, hogy támadás éri őket. Az első ellentámadásra 15 órakor került sor. A németek – a szovjet jelentések szerint – hozzávetőleg 1-2 zászlóaljnyi gyalogossal és 5 harckocsi támogatásával megtámadták a 3. lövészzászlóalj állásait Nadap északkeleti részén. A támadás valószínűleg a 42. lövészezred állásait is érintette, mert az alakulat katonái az ellenséges roham hatására visszavonultak, ezzel védtelenné vált a 21. lövészezred balszárnya, amely kénytelen volt Nadap körül körkörös védelmet kialakítani.

A 180. lövészhadosztály egyik hadműveleti összefoglalója megjegyzi a német támadással összefüggésben, hogy a 42. lövészezred parancsnoka, Civin alezredes, parancsnoki tartalékával – egy lövészszázaddal, valamint egy páncéltörőpuskás századdal – ezredétől a 21. lövészezred parancsnoki harcálláspontjára távozott, a 268-as háromszögelési pont (Csúcsos-hegy) déli oldalára.[26] Arra vonatkozóan nem találtam információt, hogy Civin alezredes korábban hol tartózkodhatott, de valószínű, hogy Sukoró és Nadap között lehetett, a 42. lövészezred közelében. Miután az a veszély fenyegetett, hogy a Nadapot megkerülő és Velencéig törő német páncélosok elszigetelik őket a 10. gárda-lövészhadtest többi részétől (ahogy az történt is), az ezredparancsnok döntése érthető volt.[27]

Azonban a szovjetek az első támadást még sikerrel visszaverték. 16 órakor újabb támadás érte a 3. lövészzászlóaljat. Ez alkalommal 10 német harckocsi vonult fel a szovjetek ellen, amelyeken géppisztolyos kísérőgyalogság ült. Kemény harc alakult ki, amely során a lövészzászlóalj egy harmadik ellenlökést is visszavert – ebben 17 harckocsi vett részt –, jóllehet nem volt lehetősége erősen fogyatkozó lőszerkészletének feltöltésére.

[26] CAMO f. 968, op. 1, gy. 233. A németek és magyar csatlósaik 1944.12.14.–1945.02.13.

[27] Másnap aztán az ezredparancsnoknak és a vele tartó csoportnak, a Velencei-tavat megkerülve – Pákozd felől – vissza kellett térnie a 42. lövészezredhez.

Több esetben került sor közelharcra is, a 3. lövészzászlóalj ugyanis ötször indított szuronyrohamot az ellenség visszaszorítása érdekében. A 21. lövészezred katonáinak ellenállása a nehéz helyzetben azonban már nem tartott sokáig, ugyanis a szovjetek nem kaptak tüzérségi támogatást, helyzetük pedig tovább romlott, amikor a német harckocsik több oldalról is betörtek a településre.

A lövészek mellett a falutól délre és keletre tartózkodott a 991. önjáró-tüzérezred 1. és 2. ütege, állományukban 4, illetve 3 darab SzU–76 önjáró löveggel.[28] A kialakult utcai harc során az 1. üteg egyik önjáró lövegét, amely a lövészek harcát támogatta, a falu központjában kilőtték, míg a másik kettőt a szovjet jelentések szerint a német tüzérség semmisítette meg.

A harcokban a németek 3 harckocsit veszítettek, amelyeket az 1. üteg önjáró lövegei lőttek ki 200 méteres távolságból, lesállásból.[29] Lévén, hogy ilyen körülmények között nem tudott tovább kitartani, a 21. lövészezred kivonta erőit Nadapról, és visszavonult a Csúcsos-hegytől délre lévő pincék közelébe, majd a dűlők nyugati oldalán találva menedéket, új védelmi állásokat foglalt el.[30]

A 180. lövészhadosztály sávját a németek tehát áttörték, kettészakítva a hadosztályt, és Velence északnyugati részéig nyomultak.

A szovjetek a kudarc későbbi kiértékelésében a betörés okaként egyértelműen az elmulasztott felderítést jelölik meg. Miután azonban a Lovasberényi-erdő végig a németek kezén volt, a felderítés során nem valószínű, hogy sokkal több információhoz tudtak volna jutni. Leginkább akkor állná meg a helyét a felderítés elmulasztásának hibáztatása, ha egy gyors, meglepetésszerű támadásról, majd egy röviddel azután bekövetkező áttörésről lenne szó, azonban a 21. lövészezred irataiból kitűnik, hogy nem ez történt.

A szovjet erők kiszorítása véleményem szerint inkább amiatt következett be, mert a baloldali szomszéd, a 42. lövészezred már az első német támadások idején visszavonult. Az alakulat jobbszárnya a 231-es háromszögelési pont közelében volt, ahonnan a támadók visszaszoríthatták őket, jóllehet erről nem tesznek említést az ezred elérhető jelentései. A keletkezett résen a németek lassan a 21. lövészezred hátába kerülhettek, ezzel súlyosbítva a szovjetek helyzetét. Emellett a támadók erőfölénye is elvitathatatlan, hiszen egy-két zászlóaljnyi szovjet lövész és 7 önjáró löveg ellen nagyjából 15-20 harckocsi és 2 zászlóaljnyi gyalogos vette fel a harcot. A körülmények is a németeknek kedveztek. Az első támadást nem sokkal szürkület előtt hajtották végre, mikor pedig besötétedett, könnyen megkerülhették a települést. A Nadapot addig kezükben tartó szovjeteket tehát kimerítették az ismételt ellenlökések, amelyek

[28] CAMO f. 4373, op. 0046130c, gy. 0013. A 991. önjáró tüzérezred harcjelentése.
[29] Uo.
[30] CAMO f. 6138, op. 274327, gy. 9. A 21. lövészezred hadinaplója.

eredményeként hátra kellett hagyniuk állásaikat, hogy a Csúcsos-hegy pincéi és présházai közt találjanak menedéket és a védelem szempontjából kedvezőbb állásokat.

A 2. gárda-gépesítetthadtest harcbavetése Vereb térségében

Amint arról az előbbiekben már részletesebben szóltunk, 1944. december 20-án a késő esti órákban és 21-én hajnalban a 10. gárda-lövészhadtest két – első lépcsőben harcoló – lövészhadosztálya folytatta feladatának végrehajtását, miután a támadás első napján azt nem tudta teljesíteni. A hadtest jobbszárnyán felújította támadását a 49. gárda-lövészhadosztály is, és reggelre birtokba vette Pázmándot. Ekkorra már szétbontakozott a magasabbegység mögött a 109. gárda-lövészhadosztály, azzal a céllal, hogy biztosítsa a nap folyamán harcba lépő gyorscsoport bevetését és azzal egy időben ismét támadásba lendüljön.

A 2. gárda-gépesítetthadtest azt a feladatot kapta, hogy észak felé támadva fejlessze ki a 10. gárda-lövészhadtest lövészalakulatainak sikerét. Mivel az említett lövészalakulatok az erős ellenállás miatt nehezen tudtak továbbnyomulni a Nadap–Pázmánd vonalról, a gépesített hadtestre várt az a feladat is, hogy a térségben zajló harcokat a támadók javára döntse el, és a lövészek sikerét kifejlesztve északkeleti irányba törjön, majd december 21-én a nap végére elérje Bicske körzetét.[31]

A budapesti támadó hadművelet megkezdésekor az alakulat frissen feltöltve került Magyarországra, azonban mire december 21-én harcba vetették a 10. gárda-lövészhadtest sávjában, jelentős veszteségek érték mind az erők, mind pedig az eszközök tekintetében. Két gépesítettdandárjának harckocsiállománya a teljes feltöltöttséghez viszonyítva 25%-os volt (az 5. gárda-gépesítettdandár nem rendelkezett harckocsikkal).[32] A hadtesthez tartozó harckocsidandár ebből a szempontból előnyösebb helyzetben volt, mert harckocsiállományának 52%-a bevethető állapotban volt.[33] Élőerő tekintetében jobb helyzetben voltak a gépesítettdandárok, hiszen a teljes feltöltöttséghez viszonyítva lövészeiknek nagyjából 60%-a[34] rendelkezésre állt.[35] Mindezek ellenére így is jelentős erőt képviselt az alakulat, hiszen állományába tartozott 10 db JSz–2

[31] CAMO f. 243, op. 2900, gy. 890, kezdőlap: 1. A 3. Ukrán Front hadinaplója.

[32] Az 1944. október 29-ei, teljesnek tekinthető feltöltöttséggel a gépesítetthadtest 185 darab T–34-es és 21 darab JSz–2-es harckocsival rendelkezett. Ezek közül 170 darab T–34-es tartozott a gépesítettdandárok állományához, s ebből 35-35 db jutott a három gépesítettdandárnak. 1944. december 20-án ez a szám gépesítettdandáronként 9 darabra csökkent.

[33] Az 1944. október 29-ei, teljesnek tekinthető feltöltöttséggel a gépesítetthadtest 37. gárda-harckocsidandárja 65 db T–34-es harckocsival rendelkezett, míg 1944. december 20-ára ez a szám 34 darabra csökkent.

[34] A 4. gárda-gépesítettdandár állományában 1944. december 20-án 2049 fő, míg a 6. gárda-gépesítettdandár állományában 2134 fő maradt a kezdeti 3477, illetve 3517 főből.

[35] CAMO f. 3426, op. 0000001, gy. 0042, kezdőlap: 28. A 2. gárda-gépesítetthadtest hadműveleti jelentése.

harckocsival a 30. gárda-nehézharckocsi-ezred, amely – ahogy az a későbbiekben is világosan látszik majd – az áttörések során mindig jelentős előnyt biztosított a támadó gépesített hadtestnek.

	1944. 10. 29.	**1944. 11. 10.**		**1944. 12. 20.**	
	db (100%)	**db**	**Maradék (%)**	**db**	**Maradék (%)**
T–34/85 harckocsi	185	128	69%	59	32%
JSz–2 nehézharckocsi	21	14	67%	10	48%
Önjáró lövegek	42	23	55%	15	36%
Aknavetők	154	138	90%	107	69%
Páncéltörő ágyúk	79	74	94%	59	75%
	fő (100%)	**fő**		**fő**	
Tiszti állomány	2 065	1 800	87%	1 646	80%
Altiszti állomány	4 990	4 199	84%	3 134	63%
Legénységi állomány	8 990	7 579	84%	5 342	59%
Élőerő összesen	16 045	13 578	85%	10 122	63%

1. táblázat: A 2. gárda-gépesítetthadtest fegyverzetében és élőerejében 1944. október 29. és december 20. között bekövetkezett fogyatkozások

Azt követően, hogy hajnalban a lövészerők szétbontakoztak és kiszorították a védőket Pázmándról, teljesültek a 2. gárda-gépesítetthadtest harcbavetésének feltételei. Reggel 8 órakor rádión és telefonon elhangozott a „Tornádó" jelszó, amelyre megindult a hadtest támadása. A 4. és 6. gárda-gépesítettdandárok átlépték a gyalogság harcrendjét, és röviddel 8 óra után harcérintkezésbe léptek az ellenséggel, amely ekkor a Felsőpettend–Vereb vonalon védekezett.[36] A terep itt északi irányba fokozatosan emelkedik, így a védők által elfoglalt védelmi vonal jó rálátást biztosított a támadó gépesített és lövészalakulatokra.

10 és 11 óra között a német 8. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportja Kajászószentpéter felől harckocsikkal és nagyjából 2 századnyi gyalogossal támadást indított az észak felé törő 6. gárda-gépesítettdandár és 306. gárda-lövészezred, illetve a jobboldali szomszéd, 108. gárda-lövészhadosztály ellen. Ezt az ellenlökést a szovjetek visszaverték, és folytatták a támadásukat.

11 óra körül a 2. gárda-gépesítetthadtest második lépcsőjében lévő – ekkor Felsőpettenden összpontosuló – 37. gárda-harckocsidandárja a 251. gárda-önjáró tüzérezredd el együttműködve megkezdte északnyugati irányú előrenyomulását

[36] CAMO f. 3320, op. 0000001, gy. 0018, kezdőlap: 267. A 6. gárda-gépesítettdandár harcjelentése.

a 184-es háromszögelési pont irányába. Ezt lassította egy nem várt esemény, a harckocsidandár 13 harckocsijának elakadása a Pázmándtól délkeletre elterülő, felázott területen.[37]

A 109. gárda-lövészhadosztály balszárnyán harcoló 309. gárda-lövészezred ugyanekkor a Pázmánd–Vereb műút mentén nyomult előre az erős német elhárítótűzben, és 12 óra 30 perc körül megvetette lábát a Pázmánd északi peremén elhelyezkedő házak közelében. Innen jó darabig nem tudott továbbhaladni, mert nem sokkal azután, hogy kijutott a falu peremén húzódó terepszakaszra, Vereb felől német ellenlökésre került sor. A két községet összekötő műút mentén német páncélosok tűntek fel. Támadásuk a szovjet elhárítás – és valószínűleg a továbbra is laza talaj – miatt nem nyert tért Pázmánd felé, de mindenképp késleltette a szovjetek további hadmozdulatait.

A délutáni órákban a 306. gárda-lövészezred jobbszárnya továbbra is a 160-as háromszögelési pont (Guba-hegy) közelében tartózkodott, míg balszárnya attól nyugatra, a 151-es háromszögelési ponttól 1 km-re északra lévő hídtól nem messze harcolt.[38]

A 306. gárda-lövészezred, és így a hadtest jobbszárnya lassan nyert tért, ennek egyik oka lehetett, hogy a 108. gárda-lövészhadosztály súlyos harcokat vívott Kajászótól délre. Kajászóról, és az attól 2 km-re nyugatra lévő Jenő-majortól több ízben érte a hadosztályt páncélosokkal támogatott német ellenlökés.[39] Csak e rohamok elhárítását követően folytathatta támadóharcát az erősen megtépázott hadosztály[40], addig azonban a bal oldali szomszéd 306. gárda-lövészezrednek is csökkentenie kellett az előrenyomulás ütemét. A községet és a majort végül csak nehéz harcok árán, 22 órára sikerült elfoglalnia a szovjeteknek.[41] Ebben az is közrejátszhatott, hogy a bekerítést elkerülendő, a német 978. és 979. népi-gránátosezredek[42] részei jobbnak látták az éj leple alatt visszavonni erőiket a jobban védhető Vál térségébe. A településtől

[37] A területet, ahol a harckocsik elakadtak, a szovjetek (a talaj jellege alapján) helytelenül mocsárnak azonosítják. Abban az időben a mai Határ utca végén legelő terült el, mivel a gyakori felázás miatt termőterületnek alkalmatlan volt. CAMO f. 3123, op. 1, gy. 2. A 37. gárda-harckocsidandár hadinaplója.

[38] CAMO f. 832, op. 1, gy. 115, kezdőlap: 281. A 109. gárda-lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

[39] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 15, kezdőlap: 242. A 108. gárda-lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

[40] A 108. gárda-lövészhadosztály december első felében részt vett Ercsi térségében a dunai átkelésben, Ercsi és Ráckeresztúr elfoglalásában, majd a Margit-állás áttörésében. Az áttörés érdekében vívott harcok második napján, tehát december 21-én a hadosztály harcoslétszáma (az alapfegyvernemi századok és a felderítő alegységek tagjai) 1581 fő volt, míg a teljes élelmezési létszám 4419 fő. CAMO f. 1299, op. 1, gy. 14, kezdőlap: 395. Kimutatás a 108. gárda-lövészhadosztály részeinek harcoló és teljes állományáról.

[41] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 10, kezdőlap: 103. „Harc Budapestért" (a 108. gárda-lövészhadosztály részvétele a budapesti csatában – B. K.)

[42] Az 1944 második felétől felállított népi-gránátoshadosztályok a gyalogoshadosztályoknál alacsonyabb létszámúak voltak, de több sorozatlövő-fegyverrel látták el őket. A „népi" előnévnek jelen esetben csak propagandaszerepe volt.

2 kilométerre délre vetették meg lábukat, és a szovjetek reggeli támadásáig tartották is állásaikat.[43]

A 2. gárda-gépesítetthadtest reggeli harcbavetése annak ellenére, hogy meggyorsította a lövészerők térnyerését, nem hozta meg a várt sikert. Az ismétlődő német páncélos ellenlökések és a Vereb felől vezetett erős elhárítótűz miatt a gépesített és harckocsizó csapatok a délelőtti és kora délutáni órákban nem tudtak jelentősen elszakadni a lövészerőktől, napi feladatukat nem tudták teljesíteni. Az újonnan harcba lépő szovjet alakulatok bevetése arra sarkallta a német vezetést, hogy a 6. és 8. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportjaival délután ismételten indítson ellenlökést Nadap, Vereb, illetve Kajászó térségében.

A német páncélozott harccsoportok ellentámadása 15 és 16 óra között megindult az említett települések közelében. Ekkor a 2. gárda-gépesítetthadtest arcvonalán a németek szilárdan tartották a 184-es háromszögelési pont–Vereb–tovább délnyugati irányban terepszakaszt – reggeltől kezdve tehát mindössze 2–2,5 km-t hátráltak –, és ezekről a területekről különféle tüzérségi eszközökkel lőtték a gépesített csapatokat.[44] Miután a 6. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportjának Verebre beérkezett főerői beleütköztek a szovjet csapatokba, nem tudtak Pázmánd felé nyomulni, és csak megszilárdították a kialakult helyzetet. 17 óra körül a 6. gárda-gépesítettdandár, valamint a 30. gárda-nehézharckocsi-ezred erői már e harccsoportnak 10-12 harckocsijával küzdöttek a Verebtől keletre lévő 184-es magaslat[45] déli lejtőjén.

A 37. gárda-harckocsidandár, valamint a 251. gárda-önjáró tüzérezred a 184-es magaslat nyugati oldalán ugyancsak felvette a harcot a német páncélosokkal. A gépesített hadtest balszárnyán a 4. gárda-gépesítettdandár Vereb felé támadva beleütközött a falu déli részén védekező német páncélosokba és páncéltörő lövegekbe, ami miatt nem tudott továbbnyomulni, és a megszerzett terepszakaszon maradt.[46] Innen a késő esti órákra északkelet felé nyomulva kijutott a Belső kút–184-es háromszögelési pont terepszakaszra.[47]

A nap végére a 2. gárda-gépesítetthadtest erői a Váli-erdő déli szélén összpontosultak, és felkészültek arra, hogy másnap folytassák támadásukat Vál irányában. A 49. és a 109. gárda-lövészhadosztályok szintén előkészületeket tettek arra, hogy felújítsák támadásukat, valamint kedvezőbb terepszakaszok elérésével biztosítsák a 18. harcko-

[43] CAMO f. 500, op. 12472, gy. 382, kezdőlap: 386. A német 6. hadsereg napi jelentései 1944. december 5. és 31. között. Vö. DRP.

[44] CAMO f. 3320, op. 0000001, gy. 0018, kezdőlap: 267. A 6. gárda-gépesítettdandár törzsének harcjelentése

[45] Vereb és Belső kút között található. A magyar térképeken (Magyarország Katonai Felmérése, 1941; https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=osm%2C29&bbox=2031535.3591202556%2C5965112.678623475%2C2134648.9102769583%2C6001955.326256931, a letöltés időpontja: 2022. május 14.) háromszögelési pontnak jelölik.

[46] CAMO f. 243, op. 0002928, gy. 0013. A 2. gárda-gépesítetthadtest harcjelentése.

[47] CAMO f. 3318, op. 1, gy. 1, kezdőlap: 1a. A 4. gárda-gépesítettdandár törzsének hadinaplója.

csihadtest másnapi ütközetbe vetését. A Váli-erdőben összpontosuló szovjet erőkről a németek már 21-én este tudomást szereztek, és másnap kora reggel (6 óra 46 perckor) a III. páncéloshadtest parancsnoksága ismételten jelezte, hogy erős ellenséges páncéloserők tartózkodnak az erdős területen.[48]

A 6. páncéloshadosztály Velencére betört páncélozott harccsoportjának tevékenysége december 22-én

„December 21-én reggel jöttek be az oroszok. Egy napig voltunk így és megéreztük saját bőrünkön az Isten nélküli élet minden vívmányát. Még aznap este a német páncélosok visszajöttek, visszaszorították az oroszt és egy napig, december 23-ig [pontosabban 22-ig – B. K.] ismét német lett Velence" – emlékezett vissza a kritikus decemberi napokra a település plébánosa.[49]

Azt követően, hogy a németek gyalogsággal és harckocsikkal kiszorították Nadapról a szovjet 21. lövészezred erőit, továbbtörtek Velence felé, és december 21-én éjszaka a mai Meszleny út és Halász utca elágazásáig jutottak. A továbbiakban Kápolnásnyéket kellett volna elfoglalniuk, ebben azonban meggátolta őket a 10. gárda-lövészhadtest e célra összevont páncélelhárító köteléke, amely biztosította a közeli kereszteződéseket, valamint a bevetett hadtestparancsnoki tartalék, a 312. gárda-lövészezred. Ezen alakulatok Kápolnásnyék nyugati szélén vetették meg a lábukat. A szovjetek célja az volt, hogy az éjszaka folyamán felderítést végeznek, elszigetelik a betört ellenséges erőket, hogy a későbbiekben felszámolhassák azokat.

Az ellenség felszámolására pedig minden esélyük meg is volt, azt – akkori ismereteik alapján – joggal remélhették. December 22-én a hajnali órákban a 3. Ukrán Front parancsnoka a 10. gárda-lövészhadtest sávjában – Kápolnásnyék felől a Velencei-tó keleti végében – azzal a feladattal vetette be a 18. harckocsihadtestet, hogy fejlesszse ki a 10. gárda-lövészhadtest támadását Bicske irányában. A 18. harckocsihadtest 181. harckocsidandárjának főerői János-tanya (Pázmándtól 1 km-re délnyugatra) térségében képeztek tartalékot, miközben a dandár egyik harckocsiszázada azt a feladatot kapta, hogy védje Kápolnásnyék nyugati részét és felügyelje a Nadapról Velencére tartó műutat.[50]

Tekintsük most át a szűkebb térségben kialakult helyzetet, hogy ezt követően a velencei eseményekre fókuszálhassunk!

A Nadapról kiszorított szovjet 21. lövészezred a 268-as háromszögelési pont déli lejtőin vett fel új állásokat, azonban itt sem jutott sok ideje megpihenni. December

[48] CAMO f. 500, op. 12472, gy. 382, kezdőlap: 395. A német 6. hadsereg napi jelentései 1944. december 5. és 31. között. Vö. DRP.

[49] Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár No. 4577. 361/1945, gépelt: Dr. Burján Imre plébános jelentése, 1945. június 5.

[50] CAMO f. 3415, op. 1, gy. 61. A 18. harckocsihadtest harci naplója.

22-én hajnali 4 órakor, miután Nadapon rendezték soraikat, a németek hozzávetőleg 20 harckocsival és az azokon lévő kísérőgyalogsággal támadást indítottak a Nadap–nadapi pincék[51], valamint Kápolnásnyék irányából a 21. lövészezred állásai ellen.[52]

A németek nyilvánvalóan nem engedhették meg, hogy a Nadap közelében és Sukorón tartózkodó szovjetek elvágják a Velence–Lovasberény műutat. A 21. lövészezred naplója leírja, hogy a támadókkal szemben egész nap sikeresen kitartottak a hegyen lévő állásaikban – amiben valószínűleg annak is nagy szerepe volt, hogy a tüzérség folyamatosan tűz alatt tartotta a német harckocsikat. Az általuk ejtett magyar hadifoglyok elmondása alapján a térségben harcoló magyar egységek parancsot kaptak a magaslat elfoglalására, és arra, hogy ezt követően törjenek tovább Kápolnásnyék felé.[53] Ez azt is megerősíti, hogy ezekben a harcokban nem csak németek vettek részt, hanem a szovjet jelentések alapján magyar katonák is csatlakoztak a támadáshoz. Erről korábban egy forrás sem tudósított, így a harci napló ezen említése különösen értékes.

A Magyar Nemzeti Levéltár által digitalizált szovjet hadifogolykartonok vizsgálata nyomán még pontosabb képet kaphatunk arról, hogy milyen számban estek fogságba a térségben zajló harcok során magyar katonák.[54] 267 olyan személy kartonjának vizsgálatát végeztem el, akik december 20-a és 24-e között estek fogságba a harcok által érintett települések valamelyikén. A hadifoglyok valós száma nyilvánvalóan magasabb lehetett, azonban az arányokat jól érzékeltetik az eredmények. Az elemzés során megerősítést nyert az a feltevés, hogy a korábban már ismert alakulatok mellett a térségben számos „alakulattörmelék" is harcolt, amelyekről eddig kevés ismerettel rendelkeztünk. A jelenleg zajló vizsgálatok alapján úgy látszik, hogy a magyar alakulatok összetétele a Balaton és a Velencei-tó közötti területen, a Székesfehérvárért vívott harcok alatt is hasonló volt, tehát nagy számban voltak megtalálhatók megsemmisült alakulatok katonái.

Velencén éjszaka a szovjetek kis erőkkel folytathattak felderítést, mert az iratokból az derül ki, hogy kevés ismerettel rendelkeztek a valós helyzetről. Kitartottak a Kápolnásnyék nyugati szélén kialakított védelmi állásokban, emellett megerősítették azt a 15. önálló páncéltörő-tüzérosztállyal, a 86. lövészezred 2. lövészzászlóaljának önálló légvédelmi géppuskás századával és a 42. lövészezred egy lövészszázadával, valamint az ezred páncéltörőpuskás századával.[55] Nem kizárt, hogy az utóbbi két század volt az,

[51] A Csúcsos-hegy déli oldalán lévő pincék

[52] CAMO f. 6138, op. 274327, gy. 9. A 21. lövészezred harci naplója.

[53] CAMO f. 6138, op. 274327, gy. 9. A 21. lövészezred harci naplója.

[54] MNL OL „Szovjet táborok magyar foglyai" online adatbázis. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai (A letöltés időpontja: 2022. október 12.)

[55] CAMO f. 1428, op. 1, gy. 3. A németek és magyar csatlósaik – főleg szálasisták – budapesti csoportosításának bekerítésére és megsemmisítésére irányuló hadművelet leírása a 180. lövészhadosztály sávjában. (A továbbiakban: A németek és magyar csatlósaik…)

Dátum (1944)	Átment	Fogságba esett	Nincs adat	Összesen
December 20.	19	59	9	87
December 21.	2	14	5	21
December 22.	11	49	1	61
December 23.	3	3		6
December 24.	1	11		12
Ismeretlen	5	7	1	13
Mindösszesen	**41**	**143**	**16**	**200**

2. táblázat: Magyar hadifoglyok, akik 1944 decemberében a vizsgált térségben estek fogságba[56]

amelyik Civin alezredessel együtt előbb a Csúcsos-hegyre[57], majd a 42. lövészezred parancsnoki harcálláspontjára ment.[58]

Ekkor a szovjetek még 8–15 német harckocsi betöréséről tudtak, és nem kezdték meg azonnal az ellenség felszámolásának megszervezését. Reggel 7 és 9 óra között a 180. lövészhadosztály alárendeltjei 10 harckocsit figyeltek meg, amelyek Nadapon keresztül Velencére érkeztek.[59] Délelőtt a németek több alkalommal hajtottak végre támadást az ellenség Kápolnásnyék nyugati részén kialakított védelme ellen. Mivel a szovjetek nem rendelkeztek olyan páncéltörő eszközökkel, amelyekkel számukra biztonságos távolságról megsemmisíthették volna a német harckocsikat, viszonylag közel kellett engedniük azokat. Ez azonban rendkívül kockázatos volt. Ha ugyanis tüzével a szovjet tüzérség idejekorán felfedte a helyzetét a német harckocsik előtt, azok nagy eséllyel, 1-2 lövéssel megsemmisítették a lövegeket. A szovjet védelem ugyan hatékonyan megakadályozta a betört ellenséget abban, hogy elvágja a Kápolnásnyék–Pázmánd műutat, azonban nem tudták meggátolni, hogy az úton menetoszlopban

[56] A szerző összeállítása azon 200 magyar katona hadifogoly-kartonjai alapján, akik Kápolnásnyék, Velence, Pettend, Nadap, Pázmánd, Sukoró, Lovasberény, Vereb, Vál, Alcsút, Felcsút, Vértesboglár és Bicske területén estek fogságba 1944. december 20-a és 24-e között. (Az Országos Levéltárban fellelt 267 karton közül 67 olyan személyekre vonatkozik, akik a vizsgált időszak előtt estek fogságba.) Az „ismeretlen" oszlop azokat a honvédeket tartalmazza, akikről csak annyit tudunk, hogy december folyamán estek fogságba, azonban a fogságba esés helyéből arra lehet következtetni, hogy az a vizsgált időszakban történt. A ténylegesen foglyul ejtettek mellett („Fogságba esett") voltak olyanok, akik az ellenséghez önként átmenve adták meg magukat s lettek hadifoglyok („Átment"), illetve néhány esetben az erre vonatkozó rubrika üresen maradt a kartonokon („Nincs adat").

[57] CAMO f. 1428, op. 1, gy. 3. A németek és magyar csatlósaik…

[58] A 180. lövészhadosztály harci jelentése megjegyzi, hogy az ezredparancsnok és a törzsfőnök az ezredparancsnoki harcálláspontonon van, amely ekkor Kisvelence északnyugati részén volt. CAMO f. 6222, op. 0049334c, gy. 0016, kezdőlap: 254. A 42. lövészezred törzsének harcjelentése.

[59] CAMO f. 832, op. 1, gy. 115, kezdőlap: 286. A 180. lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

közlekedő járműveikre tüzet nyissanak. A szovjet források beszámolnak arról, hogy a német harckocsik egy része Velence északi részéről, nagy távolságról lőtte a szovjet gépkocsikat. Ezt a szovjetek tehetetlenül szemlélték, mivel az ellenséges harckocsikat – a nagy távolság miatt – nem tudták megsemmisíteni.[60]

A németek a délelőtti órákban nem tudtak döntő sikert elérni Velencén. 12 óra körül a szovjet 170. harckocsidandár és megerősítői Pázmánd és a Lovasberényi-erdő között előretörtek és Lovasberény felé fordultak, veszélyeztetve ezzel a 6. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportjának visszavonulását. A német vezetés – felismerve a helyzet veszélyes voltát – 13 óra előtt a harccsoportot visszarendelte Lovasberénybe, az alakulat ellátótámaszpontjára.[61]

Nem sokkal később, 13 órakor a szovjet 180. lövészhadosztály törzse megkezdte a betört ellenség felszámolásának megszervezését. A végrehajtásra azonban már nem került sor, mert a németek 13 óra 10 perc körül megkezdték erőik kivonását Nadapon keresztül Lovasberény irányába.[62] Ezzel tulajdonképpen a német páncélosbetörés „önmagát számolta fel", miután nem ért el döntő sikert, miközben a szovjetek sem tudtak vele szemben elégséges intézkedést foganatosítani.

Egyik fél sem tudta elérni a célját, mert kölcsönösen hibákat követtek el. A németek esetében valószínűleg az lehetett a legnagyobb probléma, hogy csak kis létszámú gyalogsággal rendelkeztek, harckocsikkal pedig nem tudták megtartani a merész vállalkozás során megszerzett terepszakaszt. Ugyancsak fontos tényező volt, hogy a Kajászó térségében harcba vetett 8. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportja nem tudott döntő sikert elérni, ezáltal nem jutottak ki Kápolnásnyék térségébe. A szovjetek ugyanakkor túlságosan is óvatosak voltak, és nem tettek idejében kísérletet az ellenség elszigetelésére és felszámolására. Feltehetően nem rendelkeztek elegendő felderítési adattal, és jóformán már csak akkor tudták megállapítani a németek valóságos erejét, amikor azok elhagyták a falut. Ekkor a kezdetben 15–20 német harckocsi helyett a szovjet forrásokban már nagyjából 70-ről[63] tettek említést, ami nyilvánvaló túlzás, és talán csak mentségül szolgált, hogy miért nem tudtak hatékonyan fellépni ellenük. Ezek az adatok ugyanakkor alkalmasak arra, hogy az erők nagyságrendjét érzékeltessék.

A harcok során a pázmándi irányt lezáró szovjet 181. harckocsidandár összesen 7 harckocsit veszített, miközben 2 ellenséges harckocsi kilövését jelentette.[64] Ugyanebben a térségben a Csúcsos-hegyen védekező 21. lövészezred a jelentésében 4 ellenséges harckocsi és nagyjából 30 katona megsemmisítéséről számol be, miközben saját vesztesége 4 halott és 18 sebesült volt.[65] A betöréskor összeállított szovjet páncél-

[60] CAMO f. 1428, op. 1, gy. 3. A németek és magyar csatlósaik…
[61] *Számvéber* 2018. 479. o.
[62] CAMO f. 1428, op. 1, gy. 3. A németek és magyar csatlósaik…
[63] Uo.
[64] CAMO f. 3415, op. 1, gy: 61. A 18. harckocsihadtest harci naplója.
[65] CAMO f. 6138, op. 274327, gy. 9. A 21. lövészezred harci naplója.

elhárító kötelékben harcoló 627. tüzérezred 3 tüzérosztálya összesen 8 harckocsi és 1 páncélozott szállítójármű kilövését jelentette. A tüzérezred saját veszteségeiről nincs információnk.[66]

Német–magyar védelmi harcok Vereb térségében 1944. december 22-én

1944. december 21-én az esti órákban a 3. Ukrán Front törzsében döntés született arról, hogy a 18. harckocsihadtestet a 4. gárda-hadsereg áttörési sávjának jobbszárnya helyett a 10. gárda-lövészhadtest sávjában, Vereb–Vértesacsa–Bicske irányban vetik be.

A 18. harckocsihadtest döntő erőt képviselt, és viszonylag sok ideje volt arra, hogy felkészüljön a számára kiadott harci feladat végrehajtására. A hadtest néhány héttel korábban, 1944. december 5-én Batina térségében kelt át a Dunán, majd három nap múlva, december 8-án Mezőkomárom és Enying térségében foglalt összpontosítási körzetet. Ezt követően december 16-ig az alakulat eszközeinek javítását és karbantartását végezték el.[67]

December 22-én hajnalban (3 óra körül) a hadtest harckocsidandárjai Pázmánd északi, északnyugati és nyugati részén foglaltak állást, ahol felkészültek arra, hogy reggel 8 órakor támadást indítsanak Vereb–Vértesacsa irányban. A hadtest jobbszárnyán a 110. harckocsidandár, míg balszárnyán a 170. harckocsidandár volt. Amint arról korábban már volt szó, a 181. harckocsidandár főerőivel a Pázmándtól délkeletre lévő János-tanya térségében tartózkodott, miközben egy harckocsiszázadával a Kápolnásnyék–Pázmánd műutat felügyelte.

A 18. harckocsihadtest sikeres reggeli harcbalépése érdekében a 10. gárda-lövészhadtest két első lépcsőben támadó lövészhadosztályának a december 21-éről 22-ére virradó éjszaka kedvezőbb terepszakaszt kellett elérniük. A balszárnyon támadó 49. gárda-lövészhadosztály azt az utasítást kapta, hogy megerősített csoportokkal vegye birtokba a Vereb–Pázmándtól 3 km-re keletre lévő erdő keleti széle terepszakaszt, töltse fel állományát lőszerrel és egyéb ellátmánnyal, vonja előre a tüzérséget és 5 órára érje el a támadás előtti készenlétet.[68] A hadtest jobbszárnyán a 109. gárda-lövészhadosztály szintén felkészült a másnapi támadásra: a 309. gárda-lövészezred három felderítő csoportot küldött ki Vereb irányába azzal a feladattal, hogy „szerezzenek

[66] CAMO f. 11667, op. 0000001, gy. 0008. A 627. tüzérezred harctevékenységének naplója.

[67] CAMO f. 3415, op. 0000001, gy. 0017_2. A 18. harckocsihadtest jelentése az ellenség budapesti csoportjának bekerítésére és a németek Budapesttől északnyugatra történő ellentámadásának visszaverésére vonatkozóan.

[68] CAMO f. 1158, op. 0000001, gy. 0156, kezdőlap: 318. A 49. gárda-lövészhadosztály törzsének harcparancsa.

110. harckocsidandár	T–34/85 harckocsi	58
	57 mm-es páncéltörő löveg	1
	82 mm-es aknavető	1
	Gépkocsi	80
	Harcoslétszám	**80**
170. harckocsidandár	T–34/85 harckocsi	59
	76 mm-es páncéltörő löveg	1
	82 mm-es aknavető	4
	Gépkocsi	46
	Harcoslétszám	**102**
181. harckocsidandár	T–34/85 harckocsi	56
	57 mm-es páncéltörő löveg	3
	82 mm-es aknavető	4
	Gépkocsi	57
	Harcoslétszám	**72**
32. gépkocsizó lövészdandár	76 mm-es páncéltörő löveg	3
	57 mm-es páncéltörő löveg	2
	120 mm-es aknavető	5
	82 mm-es aknavető	29
	Gépkocsi	63
	Harcoslétszám	840
363. gárda nehéz önjáró tüzérezred	ISzU–122 önjáró löveg	20
1438. önjáró tüzérezred	SzU–85 önjáró löveg	20
1000. páncéltörő tüzérezred	76 mm-es páncéltörő löveg	23
292. aknavetőezred	120 mm-es aknavető	24
106. gárda-aknavetőosztály	M–13 rakétasorozatvető	3
419. önálló híradózászlóalj	T–34/85 harckocsi	4
	Gépkocsi	41
78. önálló motorkerékpáros zászlóalj	T–34/85 harckocsi	5
1694. légvédelmi tüzérezred	37 mm-es gépágyú	12
	DSK nehézgéppuska	8

3. táblázat: A 18. harckocsihadtest állománya 1944. december 19-én[69]

[69] CAMO f. 243, op. 2900, gy. 209, kezdőlap: 111. A 18. harckocsihadtest törzsének harci jelentése.

nyelvet", fedjék fel az ellenség tűzrendszerét és derítsék fel az ellenség védelmének peremvonalát.[70] A felderítés során két román katonát ejtettek foglyul.[71]

Vereb elfoglalása azonban nem sikerült a szovjeteknek. A harcokról szóló leírásokból arra következtethetünk, hogy Vereben a németek jelentős páncéloserőket és páncélelhárító eszközöket vontak össze, és megszervezték a falu körvédelmét. Erre vonatkozóan Hans Friessner vezérezredes, a Dél Hadseregcsoport parancsnoka 1944. december 9-én adott ki utasítást. Ez azon a keserű tapasztalaton alapult, hogy a korábbi harcok során a szovjet harckocsizó csoportok – messze elszakadva a lövészerőktől – gyors és mély betöréseket értek el, amelyeket megfelelő páncélromboló eszközök birtokában a védők el tudtak volna hárítani. Ez azonban nem történt meg, mert nem szervezték meg a települések támpontszerű védelmét. Annak érdekében, hogy a jövőben ezeket a betöréseket megakadályozzák, Friessner vezérezredes elrendelte, hogy a főellenállási vonal mögötti településeket körvédelemre kell berendezni úgy, hogy a fő megközelítési útvonalak védelmére összpontosítsák az erőket, hiszen a harckocsik főként az utakon tudtak mozogni. Jóllehet, az utasítás a páncélelhárító közelharceszközökre helyezi a hangsúlyt, a hatékony páncélelhárításban nagy szerepet kaphattak páncéltörő ágyúk is (bár pontos információk erre vonatkozóan a felderítési anyagokból nem derülnek ki).[72]

Annak érdekében, hogy a 49. gárda-lövészhadosztály teljesítse feladatát és reggel birtokba vegye Verebet, felkészült arra, hogy reggel 8 órakor 5 perces tüzérségi tűzcsapást követően támadásba menjen át. Három lövészezredével egyenként nagyjából 1 km széles sávban a Vereb–Pázmánd műút és a Lovasberényi-erdő közötti terepszakaszon tartózkodott.

Miután még az esti órákban egy kisebb német páncélos csoport felderítése a szovjet hadosztály sávjában felfedte az előrevetett csoportokat is, a németek számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjetek reggel megismétlik támadásukat.[73] A támadás előkészítésének ezen formája ismert volt mind a magyarok, mind pedig a németek előtt. Tudták, hogy a szovjetek általában hajnalban, vagy röviddel dél előtt, illetve a sötétség beállta előtt indítanak támadást, azt követően, hogy a védők állásaihoz közelebb vonták az erőiket. Ebből következően a németek a szovjet támadás hatékony elhárításának jól ismert és begyakorolt módszerét alkalmazták:[74]

---

70 CAMO f. 6860, op. 0039947c, gy. 0002, kezdőlap: 532. A 309. gárda-lövészezred törzsének harcjelentése.

71 Ritka esetről lehet szó. Feltételezhetően a Vörös Hadsereg gyakorlatának megfelelően a katonáknál talált román nyelvű iratok tükrében állapították meg róluk, hogy románok. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy erdélyi magyarokról volt szó. A katonák foglyul ejtésének tényén kívül mást nem jegyez meg a jelentés.

72 CAMO f. 500, f. 12480, gy. 34. Géptávirat: Friessner vezds-től 44. XII. 9-én. (Magyarra fordított változat, gépelve.)

73 CAMO f. 1158, op. 1, gy. 65, kezdőlap: 53. A 49. gárda-lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

74 CAMO f. 500, op. 12480, gy. 313. 2. sz. Emlékeztető az orosz támadó harceljárásról. (Géppel írt magyar nyelvű feljegyzés.)

6 óra 30 perctől Vereb felől tüzérségi tűzcsapás érte a 49. gárda-lövészhadosztály lövészezredeinek állásait, amely megrongálta a távközlési vonalakat is. 7 óra 35 perckor Verebtől délre 10 német Panther harckocsi jelent meg, és kísérőgyalogsággal áttörték a hadosztály jobbszárnyán elhelyezkedő 144. gárda-lövészezred állásait, majd nagyjából 1 kilométer mély betörést értek el, megelőzve ezzel a szovjet támadást.

Az áttörő német páncélosok a 26/I. páncélososztály alárendeltségébe tartoztak, kíséretüket pedig a 114. páncélgránátos-ezred egy lövészpáncélos-százada adta. A csoport azt az utasítást kapta, hogy vegye birtokba Pázmándot. A 7 szovjet harckocsi és 9 páncéltörő ágyú[75] megsemmisítésével járó támadás félúton, a 152-es magaslat közelében elakadt.[76]

Valamivel később német támadás érte a 144. gárda-lövészezred baloldali szomszédját, a 147. gárda-lövészezredet is, melynek során 7 német harckocsi és 5 páncélozott szállítójármű támadta meg a lövészezred 1. és 3. lövészzászlóalját. Ekkora már szervezettebbé vált a szovjetek ellenállása, és jól vezetett tüzérségi tűzzel megállították a Lovasberényi-erdő északi széle felől támadó német gyalogságot.[77] Ugyanakkor a szovjetek a harckocsikat támogató gyalogságot is el tudták vágni a harckocsiktól, ezzel nagy veszteségeket okozva a lövészeknek.[78]

Az elkeseredett harc részletei ismerhetőek meg a szovjet kitüntetési felterjesztésekből. Ezekből tudható, hogy a 144. gárda-lövészezred egyik katonája, Hrisztofor Kirillovics Almazov vöröskatona a harcok közben – nem törődve az ellenséges tűzzel – elsősegélyt nyújtott több sebesült társának, majd 15 katonát és tisztet hozott ki fegyvereikkel együtt a harctérről, rászolgálva ezzel keresztnevére.[79] Tettéért december 26-án felterjesztették a „Bátorságért" érdemrendre.[80] Hozzá hasonlóan, ugyancsak a Vereb és Pázmánd körzetében vívott harcok során Nyikolaj Alekszandrovics Rasevszkij 21 katonát mentett ki a harctérről, amiért szintén megkapta a „Bátorságért" érdemérmet.[81]

Csak a 18. harckocsihadtest támadásának megindulását követően csökkent a 49. gárda-lövészhadosztályra nehezedő nyomás, amelynek hatására a német páncélos csoport a 219. rohampáncélos-osztály egy részével Vereb térségében egy időre védelembe ment át, és itt erősen megvetette lábát. A szovjet 110. harckocsidandár a délelőtti órákban

[75] Ezek valószínűleg a 49. gárda-lövészhadosztály tüzérségéhez tartozó 56. önálló páncéltörő tüzérosztály lövegei lehettek, amelyek Pázmánd északi kijáratánál voltak tüzelőállásban. A hadosztály tüzérsége erre a napra 3 db 76 mm-es ZiSz–3 löveg elvesztését jelentette. CAMO f. 1158, op. 0000001, gy. 0161, kezdőlap: 420. A 49. gárda-lövészhadosztály tüzér törzsének hadműveleti jelentése.

[76] *Számvéber* 2018. 472. o.

[77] CAMO f. 1158, op. 1, gy. 65, kezdőlap: 53. A 49. gárda-lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

[78] CAMO f. 1158, op. 0000001, gy. 0086. A 49. gárda-lövészhadosztály tevékenységének összefoglalása 1944. 12. 20 és 23-a között a Margit-vonal áttöréséről és az ellenség budapesti csoportjának bekerítéséről.

[79] A legenda szerint Szent Kristóf egy hatalmas folyón a vállán vitte át az átkelni kívánókat.

[80] CAMO f. 33, op. 686196, gy. 1246.

[81] Uo.

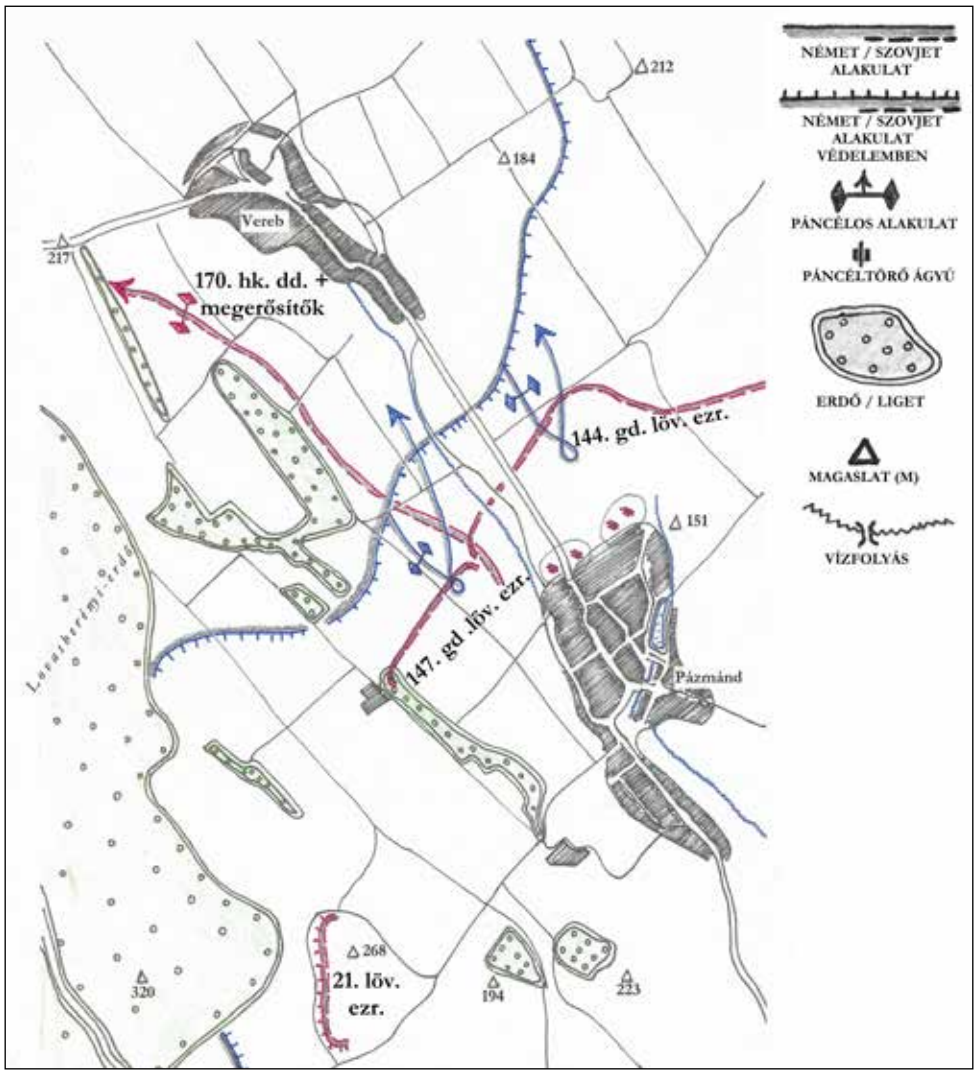

4. térkép: A verebi áttörés hadmozdulatai december 22-én délelőtt (Berta Kristóf)

megpróbálta áttörni ezt a védelmet, amikor Pázmándtól északra megindulva Vereb délkeleti része felé tört, itt azonban körülbelül 20 német harckocsiba ütközött, és a kialakult harc során elvesztett 16 harckocsit, majd ezt követően visszavonulni kényszerült.

A reggeli órákban Váltól nagyjából 3 km-re délre és délnyugatra a szovjet gépesített csapatok sikerrel újították fel támadásukat. 9 óra körül a 2. gárda-gépesítetthadtest erői déli, délnyugati irányból támadást indítottak Vál ellen, míg Kajászószentpéter irányából a 37. lövészhadtest 108. gárda-lövészhadosztálya nyomult a falu felé.[82]

[82] CAMO f. 1299, op. 1, gy. 15, kezdőlap: 243. A 108. gárda-lövészhadosztály törzsének harcjelentése.

A gépesített hadtest balszárnyán a 6. gárda-gépesítettdandárral együttműködve harcba lépett a 30. gárda-nehézharckocsi-ezred is, és a Váli-víz mentén nyomult előre. Mielőtt azonban az ezred elérte volna a települést, az egyik harckocsi parancsnokát arról tájékoztatták, hogy 8 német páncélos indult a támadás elhárítására.

Erről az alakulat naplója következőképpen számolt be: „Trubinov[83] ügyesen szénakazalnak álcázta harckocsiját (JSz–2) és bevárta a német harckocsik megjelenését. Amint azok 1500 méteren belülre értek a harckocsihoz, Trubinov tüzet nyitott, és az első lövés felgyújtotta az ellenség vezető harckocsiját, egy Királytigrist [valószínűleg inkább egy Panthert – B. K.], ezt követően a többi harckocsi visszavonult és eltűnt."[84]

A rohamot vezető szovjet harckocsik – részben talán épp az előbbi haditettnek köszönhetően – áttörték a német védelmet. A védők gyorsan visszavonultak a Váltól északkeletre lévő magaslatokra, így arra sem volt lehetőségük, hogy a Váli-vízen átívelő hidakat felrobbantsák. A szovjet erők 9 órára elérték a falu központját.[85] Amint azt korábban láthattuk, a németek előtt pontosan ismert volt, hogy a szovjetek milyen erőkkel fenyegetik Vált délnyugat felől. Ennek tudatában meglepő, hogy nem alakítottak ki hatékonyabb védelmet a település nyugati szegélyén. Az, hogy csupán gyér fedezőerők voltak a térségben, valószínűleg a gyalogság általános hiányából adódott.

A szovjetek valamivel 11 óra után elfoglalták Vált, és észak felé nyomultak tovább.[86] A térségben harcoló 8. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportjának maradéka a szovjet támadást követően Tabajd felé vonult vissza, hogy ott később a 130/I. páncélososztállyal egyesülve[87] a település déli részén védelembe menjen át.[88] Annak érdekében, hogy megakadályozzák a szovjet páncéloserők sikerének északi irányba történő kifejlesztését, a német vezetés utasította az előző napon Velencére betört 6. páncéloshadosztály páncélozott kötelékét, hogy Lovasberényen keresztül vonuljanak Vértesacsa felé, és a Tabajd irányába támadó szovjet erők balszárnyára mérjenek csapást nyugat felől.[89] A szovjet 18. harckocsihadtest és a lövészerők Vereb térségéből kibontakozó támadása miatt a páncélozott harccsoport másnap – erőit megosztva – Vértesacsa és Tabajd térségében védekezett, így a tervezett támadás elmaradt.[90]

---

83 Vaszilij Iljics Trubinov (szül. 1912. december 15.), gárda-hadnagy. Többek között ezért a haditettéért kapta meg később a Vörös Csillag Érdemrendet. CAMO f. 33, op. 690306, gy. 541.

84 CAMO f. 3426, op. 0000001, gy. 0012, kezdőlap: 118. A 30. gárda-nehézharckocsiezred harci cselekményeinek leírása a budapesti hadműveletben.

85 CAMO f. 3426, op. 1, gy. 8. A 2. gárda-gépesítetthadtest hadműveletei.

86 HM HIM Hadtörténeti Levéltár Budapest, Kriegstagebuch Ia der Heeresgruppe Süd, Kriegstagebuch, 16–31. Dez 1944. 627. tekercs (a továbbiakban: HL KT Ia), 7211210. felvétel.

87 A páncélososztály Székesfehérvár térségéből elindulva, Csákváron keresztül megindult Tabajdra. HL KT Ia, 7211210. felvétel.

88 CAMO f. 500, op. 12472, gy. 382, kezdőlap: 382. A német 6. hadsereg napi jelentései 1944. december 5. és 31. között. Vö. DRP.

89 HL KT Ia, 7211202. felvétel.

90 Uo.

A gépesített csapatok sikerét kihasználva, a 306. gárda-lövészezred szintén Vál felé nyomult a 171-es háromszögelési pont–Bélápa-puszta irányba.[91] Az ezred bal oldali szomszédja, a 309. gárda-lövészezred ugyanekkor Verebtől keletre tartózkodott a 184-es magaslat déli részén, miután a hajnali órákban megerősített lövészszázadokkal kedvezőbb állásokat ért el.[92]

Mielőtt az ezred megkezdte volna előrenyomulását a 251-es magaslat felé, Vereb irányából német ellenlökés érte, amelyben 20-30 harckocsi és egy zászlóaljnyi gyalogos vett részt Az előretörő harckocsikat a 309. gárda-lövészezred tüzérei – akárcsak a Velencére betört német páncélosok esetében – közel engedték magukhoz, majd megsemmisítették. A védelem megerősítése érdekében a 309. gárda-lövészezred parancsnoka, Nyikolaj Nyikolajevics Penykov gárda-alezredes további két 76 mm-es páncéltörő ágyút vonatott előre. A német ellenlökések nagyjából 13 óra körül megszűntek, és a támadók Vereben vetették meg a lábukat.

A 309. gárda-lövészezred parancsnoka úgy határozott, hogy a 2. lövészzászlóalj – együttműködve a 18. harckocsihadtest 110. harckocsidandárjával és az 1438. önjáró tüzérezreddel – kelet felől megkerüli Verebet, és a falu keleti részébe betörve felszámolja az ellenség ellenállását. Ugyanekkor az ezred 1. lövészzászlóaljának a Vereb–Pázmánd műút mentén kellett előrenyomulnia Vereb déli része felé.[93] Nyugat felől a 32. gépkocsizó lövészdandár támadta a falut.

A kora délutáni órákra Vereb védőinek helyzete tarthatatlanná vált. 13 óra után nem sokkal a német 6. páncéloshadosztály páncélozott harccsoportja megkezdte a visszavonulást Nadapon keresztül Lovasberény felé, így a szovjet 180. lövészhadosztály részei is lassan előrébb húzódhattak. Pázmánd északnyugati részéről megindulva a 170. harckocsidandár és megerősítői áttörték Vereb-vasúti megállóhely közelében a német–magyar védelmet, és Vértesacsa irányában támadtak tovább. A harckocsizók sikerét kihasználva a 49. gárda-lövészhadosztály erői ugyancsak Vértesacsa felé törtek. 15 óra körül a németek kivonták páncélos és lövészerőik zömét Verebről, és Csákvár felé vonultak vissza, így a település rövidesen, 16 órakor a szovjetek kezére került. Csaknem 6 órás harc után a 10. gárda-lövészhadtest erői, együttműködve a 18. harckocsihadtesttel, felszámolták Vereb német–magyar védelmét.

Jelentős veszteségeket szenvedve a szovjetek a nap végére visszaszorították a német–magyar védőket a Vértesacsa–Tabajd–Gyúró vonalra, és felkészültek arra, hogy a következő napon észak felé tovább folytassák a támadást.

A szovjetek sikerében nagy szerepe volt annak, hogy a december 23-át megelőző két napban eredményesen visszaverték a védők kisebb-nagyobb ellenlökéseit, így a későbbi hatásos védekezésre alkalmatlanná tették őket. A következő napokban a védők csak

[91] CAMO f. 1302, op. 1, gy. 8. A 109. gárda-lövészhadosztály törzsének harcparancsa.
[92] CAMO f. 1302, op. 1, gy. 8. A 109. gárda-lövészhadosztály törzsének harcparancsa.
[93] CAMO f. 968, op. 1, gy. 233. A 109. gárda-lövészhadosztály támadóharca a budapesti csoport bekerítésében és megsemmisítésében.

a kedvező terepadottságok kihasználásával és a páncéloserők jelentős igénybevételével tudták ideig-óráig tartani állásaikat. Ekkorra a térségben küzdő magyar csapatok zöme a Vértes felé húzódott vissza, míg a németek Bicske előterében harcoltak.

Az ismertetett harci eseményeket sokféle tényező befolyásolta és terelte a vázolt irányba. Ezek között találjuk például a földrajzi viszonyokat, a térség természetes vizeinek hálózatát, a települések elhelyezkedését és az úthálózatot, az erők és eszközök csoportosítását és – megítélésem szerint az egyik legfontosabbként – az időjárás változásait, de olyan változókat is számításba kell vennünk, mint a katonák harcértéke és a harckészségüket befolyásoló elemek.

Mindezek együttes hatására az erők és eszközök kölcsönös, fokozott mértékű – mindkét részről jelentős személyi és anyagi veszteségekkel járó – bevetése során végül a szovjet csapatok értek el döntő sikert. Megnyílt az út Budapest nyugati városrésze felé.

Dátum (1944)	**49. gárda-lövészhadosztály**	**109. gárda-lövészhadosztály**	**180. lövész-hadosztály**
December 20.	74		56
December 21.	91	38	110
December 22.	166	27	72
December 23.	67	24	7
December 24.	96	20	96

4. táblázat: A szovjet lövészhadosztályok veszteségei – sebesültek és halottak összesítve (A szerző összeállítása)

Kristóf Berta

DATA TO THE DECISIVE EVENTS OF DECEMBER 21–22, 1944
DURING THE BREAKTHROUGH OF THE MARGIT LINE

(Summary)

In close connection with the Siege of Budapest, heavy fighting took place in December 1944 in Transdanubia. Troops of the Soviet 3rd Ukrainian Front, fighting between Budapest and Lake Balaton, prepared to break through the Margit Line earlier this month in order to eliminate the troops defending here and then, in cooperation with the 2nd Ukrainian Front, create the outer and inner ring of encirclement of the Hungarian capital from the west. In my study, I tried to present an excerpt of this breakthrough in the smallest detail, relying on several sources, most of which have not yet been published.

The main venue of the events was the area of Pázmánd, Vereb and Lovasberény, northeast of the Velence Hills, where the shooting forces of the Soviet 10th Guards Rifle Corps, together with a Soviet tank corps and a mechanized corps, broke through the defensive line of the German-Hungarian forces with an average depth of 15 to 18 kilometres on December 23 1944, after four days of gruelling fighting. As a result of the combination of forces and assets deployed in the fight and external circumstances affecting the clashes, such as geographical or meteorological conditions, the most gruelling fighting took place on 21–22 December. Both sides exerted their full strength and sought to achieve their stated goal at the cost of heavy losses. The Soviets prevailed in this struggle. On 23 December, the defenders could still form a somewhat contiguous line, but lacking manpower, the sections of terrain they had taken possession of had to be abandoned soon. A detailed analysis of these two decisive fighting days reveals the main reasons behind the successful breakthrough of Margit Line in the Lake Velence area.

Kristóf Berta

BEITRÄGE ZU DEN ENTSCHEIDENDEN EREIGNISSEN DES DURCHBRUCHS DER MARGARETHEN-STELLUNG AM 21–22. DEZEMBER 1944

(Resümee)

In engem Zusammenhang mit der Belagerung von Budapest kam es im Dezember 1944 zu schweren Kämpfen in Transdanubien. Die Truppen der sowjetischen 3. Ukrainischen Front, die zwischen Budapest und dem Balaton (Plattensee) kämpften, bereiteten sich Anfang des Monats darauf vor, die Margarethen-Stellung zu durchbrechen, um nach der Auflösung der sich hier verteidigenden Truppen zusammen mit der 2. Ukrainischen Front von Westen her einen äußeren und inneren Ring um die ungarische Hauptstadt zu bilden. In meiner Studie habe ich versucht, diesen Durchbruch in allen Einzelheiten darzustellen, wobei ich mich auf Quellen gestützt habe, von denen die meisten noch nicht veröffentlicht wurden.

Der Hauptschauplatz des Geschehens war das Gebiet nördlich und nordöstlich des Velencer Gebirges, die Gegend um Pázmánd, Vereb und Lovasberény, wo die Schützen des sowjetischen 10. Garde-Schützenkorps zusammen mit einem sowjetischen Panzerkorps und einem mechanisierten Korps am 23. Dezember 1944 nach vier Tagen intensiver Kämpfe die deutsch-ungarische Verteidigung mit einer durchschnittlichen Tiefe von 15–18 Kilometern durchbrachen. Aufgrund der Zusammensetzung der Truppen und der Ausrüstung sowie der Kombination äußerer Umstände, die die Kämpfe beeinflussten, wie z. B. die geografischen und witterungsbedingten Gegebenheiten, fanden die schwierigsten Kämpfe am 21. und 22. Dezember statt, als beide Seiten versuchten, ihre Ziele mit aller Kraft und auch um den Preis hoher Verluste zu erreichen. In dieser Schlacht setzten sich am Ende die Sowjets durch. Am 23. Dezember waren die Verteidiger noch in der Lage, eine einigermaßen zusammenhängende Linie zu bilden, mussten aber aufgrund von Personalmangel die von ihnen besetzten Geländeabschnitte bald wieder aufgeben. Eine detaillierte Analyse dieser beiden entscheidenden Kampftage zeigt die Hauptgründe für den erfolgreichen Durchbruch des Abschnitts der Margarethen-Stellung im Bereich des Velencer Sees auf.

Kristóf Berta

COMPLÉMENTS AUX ÉVÉNEMENTS DÉCISIFS DE LA PERCÉE DE LA POSITION MARGIT LES 21 ET 22 DÉCEMBRE 1944

(Résumé)

En étroite relation avec le siège de Budapest, de violents combats ont eu lieu en Transdanubie en décembre 1944. Les troupes du 3e front ukrainien des Soviétiques, qui combattaient entre Budapest et le lac Balaton, se préparaient au début du mois à percer la position Margit après l'élimination des troupes la défendant dans le but de créer, en collaboration avec le 2e front ukrainien, l'anneau extérieur et intérieur encerclant la capitale hongroise depuis l'ouest. Dans mon étude, je tente de présenter de manière très détaillée un élément de cette percée en m'appuyant sur un certain nombre de sources dont la plupart n'ont pas encore été publiées.

La scène principale des événements fut la région de Pázmánd, Vereb et Lovasberény située au nord et au nord-est du Mont Velence où les fusiliers du 10e Corps de fusiliers de la Garde soviétique avec un corps blindé et un corps mécanisé ont percé, le 23 décembre 1944 après quatre jours de combats acharnés, la défense germano-hongroise d'une profondeur moyenne de 15 à 18 kilomètres. En raison de la composition des forces, des équipements engagés et des circonstances extérieures qui ont influencé les combats, notamment la géographie et les conditions météorologiques, les combats les plus dures ont eu lieu les 21 et 22 décembre, lorsque les deux camps ont tenté d'atteindre leurs objectifs de toutes leurs forces et au prix de grandes pertes. Dans cette bataille, les Soviétiques l'ont emporté. Le 23 décembre, les défenseurs ont encore réussi à former une ligne plutôt cohérente, mais, par manque d'effectifs, ils ont été rapidement contraints d'abandonner les secteurs qu'ils avaient occupés. Une analyse détaillée de ces deux jours de combats décisifs révélera les principales raisons de la percée réussie de la position Margit dans la région du lac Velence.

Кристоф Берта

ДОПОЛНЕНИЯ К ПРОРЫВУ ПОЗИЦИИ МАРГИТ ДЛЯ РЕШАЮЩИХ ФИНАЛЬНЫХ СОБЫТИЙ МЕЖДУ 21–22 ДЕКАБРЯ 1944 ГОДА

(Резюме)

В тесной связи с осадой Будапешта в декабре 1944-ого года шли тяжелые бои на задунайском крае. Войска советского 3-его Украинского фронта, ведущие бои между Будапештом и Балатоном, в начале месяца после ликвидации оборонявшихся здесь войск готовились к прорыву Маргитской позиции с целью создать внешнее и внутреннее кольца венгерской столицы с запада при взаимодействии со 2-ым Украинским Фронтом. В своем исследовании я постарался представить детали этого прорыва в мельчайших подробностях, опираясь на многочисленные источники, большинство из которых еще не было опубликовано.

Основное место событий район к северу от гор Веленце, в северо-восточном направлении, районы Пазманд, Вереб, Ловашберень, где находились стрелки советского 10-ого гвардейского стрелкового корпуса вместе с советским танковым корпусом и механизированным корпусом совместно после четырёхдневного напряженного сражения прорвал оборону немецко-венгерских сил на средней глубине 15–18-и километров. В связи с со-

ставом брошенных в битву сил и средств, а также внешние условия, влияющие на битву – такие как географические условия или метеорологические обстоятельства – взаимоповлияли на самые тяжелые битвы 21–22-ого декабря, когда напригая полностью силы с двух сторон ценой больших потерь старались достичь поставленной цели. В этой борьбе победили советские. 23-его декабря защитники ещё были способны создать несколько связную линию фронта, но из-за нехватки живой силы вскоре им пришлось отдать завоеванные ими участки местности поля. В ходе подробного анализа этих двух решающих дней боев проливается свет на важнейшие причины успешного прорыва участка позиции Маргит в районе озера Веленце.

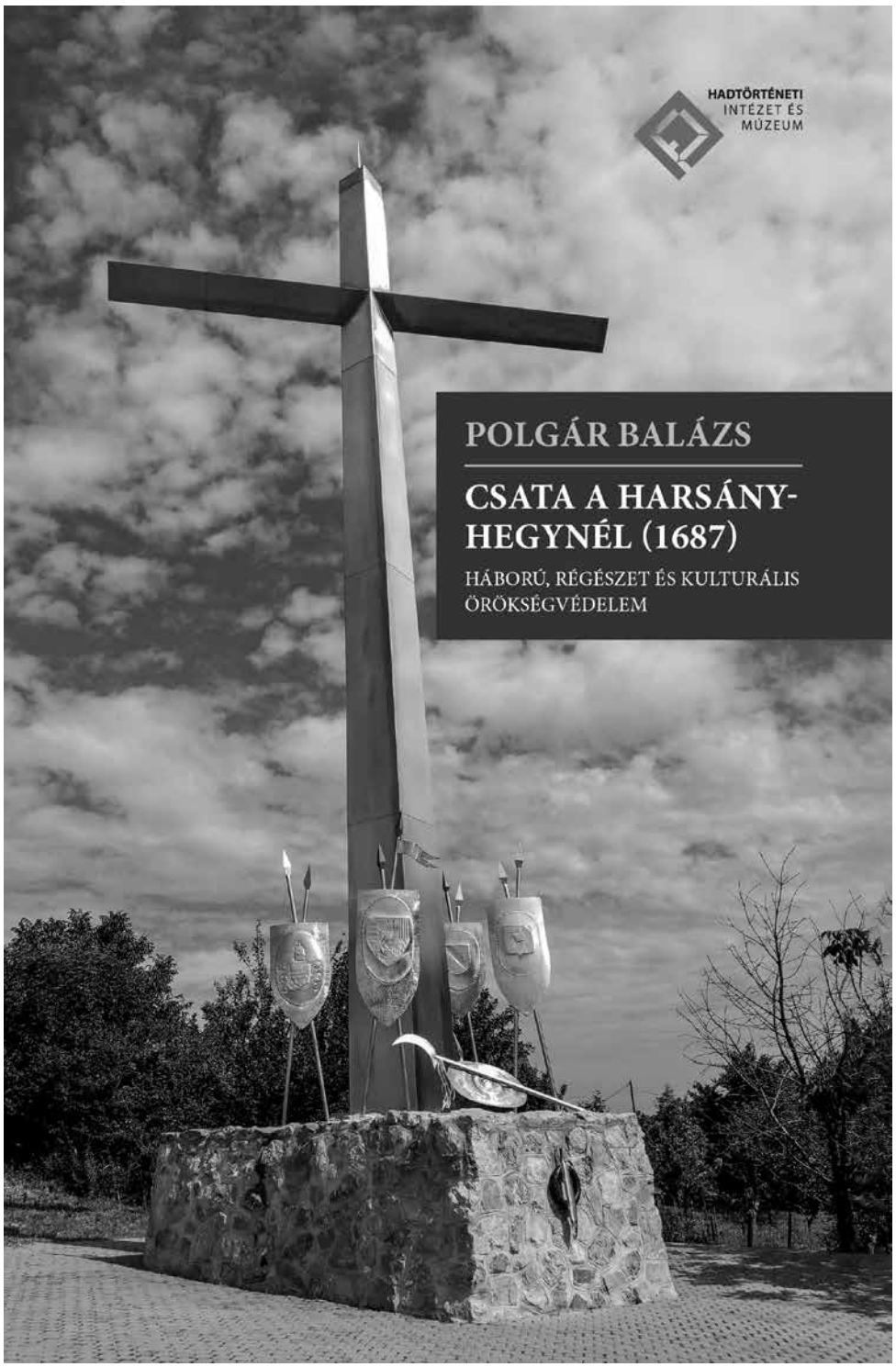

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

POLGÁR BALÁZS

CSATA A HARSÁNY-HEGYNÉL (1687)

HÁBORÚ, RÉGÉSZET ÉS KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELEM

SZEMLE

B. SZABÓ JÁNOS – FARKAS GÁBOR FARKAS (SZERK.)

ÖRÖK MOHÁCS: SZÖVEGEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK

(Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020. 968 o.
ISBN 978-963-416-215-5)

A *Mohács 1526–2026: rekonstrukció és emlékezet* című projektet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem azzal a céllal hozta létre, hogy a magyar történelem eme fordulópontjának méltó emléket állítson, a témában a negatív sztereotípiákat eloszlassa, a csatát elvesztő magyarok kitartó helytállására rámutasson, és ezt a köztudatba beemelje. Ennek keretében készült a B. Szabó János és Farkas Gábor Farkas által összeállított válogatáskötet is. B. Szabó János egyik korábbi munkájában már megfogalmazta azt az igen fontos problémát, miszerint a vonatkozó „összes ismert forrás nem jelent még meg magyar nyelven, illetve a csatavesztés körül kialakult emlékezethalmazból nem formálódott ki az a történeti narratíva, amelyik igazán segíthetne eme történelmi sorsfordulónk újragondolásában."[1] Ezt a hiányt a mostani kötet próbálja pótolni: egy precízen szerkesztett, bő jegyzetanyaggal ellátott, színvonalas kiadványt vehetünk a kezünkbe, amely szakmai igényességről tesz tanúbizonyságot.

A könyv Fodor Pál és a szerzők előszavával kezdődik, amely kijelöli a tájékozódási pontokat az ezt követő forrásrengeteg értelmezéséhez. Az eddig ismertek mellett újonnan feltártak is megjelennek, illetve egy széles fordítói gárda több külföldi forrást is lefordított ez alkalomból magyar nyelvre. Ez a – válogatás ellenére – nagy volumenű forrásgyűjtemény három nagy fejezetből áll, amelyek további tíz alfejezetre tagolódnak, az eligazodásban pedig segít egy jól szerkesztett forrásjegyzék, amely a lelőhelyeket tartalmazza. A kötet használatát ezenkívül egy tematikus csoportosítású válogatott bibliográfia, valamint hely- és névmutató is megkönnyíti. A rendkívül gazdag kötet minden forrására természetesen nem térhetünk ki, ezért a bemutatásnak azt az útját választottuk, hogy csupán kiemelünk illusztrációképpen néhány meghatározó szemelvényt. A válogatási szempont nyilvánvalóan szubjektív, de talán megfelelő, hogy a Mohács-kérdés néhány fontos sarokpontjára rávilágítsanak.

Ahogyan az előszóban olvasható, a mohácsi csata nem értelmezhető önmagában, pusztán csak az összecsapás lefolyásának szempontjából: „Mohács három egymásba

[1] *B. Szabó János:* A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat). In: Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Szerk. *Fodor Pál – Varga Szabolcs.* Budapest, 2019.

fonódó történet. Nemcsak, vagy nem is elsősorban az 1526. augusztus 29-én délután megvívott csata története, hanem jóval több annál. Egyrészt a csatához vezető, azt megelőző – változó hosszúságú, de javarészt mégis a Jagellók országlásához kötött – kor története. Másrészt a csata máig nyúló utótörténete, tele egymással perlekedő értelmezésekkel és ideológiai konstrukciókkal." (7. o.) Ez a hármas tagolás jelenik meg a források közreadásának rendezőelveként is – a kronologikus sorrend mellett –, így az első nagyobb tematikus egység, az *Írott források a csatáról* (1526) című fejezet a csata előtt keletkezett, az előzményekre rávilágító, valamint magáról az összecsapásról szóló forrásokat tartalmazza. Ennek első alfejezete, *A csata előzményei* Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levélrészletével indul, melyet Jacopo Sadoleto pápai titkárnak Budáról, 1526. január 14-én írt, s amely a magyar végvidék fenntartásának anyagi nehézségeiről számol be: a végvári katonaság fizetetlenségéről és Tomori Pál kalocsa-bácsi érsek, főkapitány ebből fakadó elkeseredett lemondási szándékáról. A gazdag forrásbázisból kiemelhető például az a korábban ismeretlen jelentés, amelyet Agostino da Mula, friuli helytartó írt 1526. február 17-én, mivel ebből megtudhatjuk, hogy Frangepán Kristófnak mind II. Lajos, mind Habsburg Ferdinánd – ekkor még osztrák főherceg – kulcsszerepet szánt a csata levezénylésében. A következő források a török hadjárat előkészületeire világítanak rá, amelyek megerősítik a kutatás korábbi eredményeit az oszmánok folyamatos és intenzív nyomásgyakorlásáról a balkáni térség egészén, a magyarországi hadjárat céljából. További források szólnak az európai diplomácia megelőző tárgyalásairól. Kiemelhetők ezek közül a II. Lajos magyar király által írt segítségkérő levelek Andrea Grittihez, a velencei dózséhoz; a már korábban is a kutatás látóterébe került VIII. Henrik, angol királyhoz írt levelek; továbbá például az V. Károly német-római császárhoz vagy a már említett Ferdinánd ausztriai főherceghez írt levelek és jelentések. Rendkívül fontos az a Pápai Állammal folytatott, kiterjedt diplomáciai levelezés is, amely a kötetnek hangsúlyos részét teszi ki. A magyar politikai és katonai elit felkészülésére az uralkodónak, II. Lajosnak, valamint feleségének, Mária királynénak a Batthyány Ferenc horvát-szlavón bánnal, Tomori Pál érsekkel, Brodarics István kancellárral, Várady Pál egri püspökkel folytatott intenzív levelezése mutat rá. Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy téves az a korábbi álláspont, amely szerint a magyar király, a magyar diplomácia nem tett erőfeszítéseket a csatát megelőző időszakban a védelem megszervezésére. Figyelemre méltóak azok a levelek, amelyek „alulnézetből" ábrázolják a korabeli szituációt. Például: egy velencei kereskedő vagy „egy Törökországban élő személy" – egy eredetileg ulmi származású raguzai német kereskedő – beszámolója az oszmánok által meghódított területek mindennapjairól, a lakosság életéről, a kereskedelem lehetőségeiről a megszállt területeken. Ezek a források nemcsak a Mohács-kutatás forrásai, hanem a korabeli társadalomtörténeti jelenségekkel foglalkozó szakemberek számára is fontosak.

Ide sorolhatók a *Beszámolók a csatáról* című tematikai egységben felsorakoztatott, újonnan feltárt források is, például a német és olasz kereskedők augusztus végi,

szeptember eleji értesülései, levelei. Ezek tökéletesen rámutatnak arra, hogy a kereskedőhálózatban milyen gyorsan terjedtek az információk, még ha azok nem is voltak pontosak. Ez a rész egyébként az európai kereskedő- és pénzarisztokrácia legkiemelkedőbb családja, a Fuggerek aktuálisan Velencében működő, Johann nevű tagjának információival indul, aki kiterjedt magánlevelezést folytatott budaiakkal. Tőle értesülünk a mohácsi katasztrófa, a 25 000-es hadsereg szétverése és a király halálának híréről. A beszámolók között felsorakoztatott hadi- és követi jelentésekből, a kereskedők leveleiből és egyéb magánlevelekből egybehangzóan rajzolódik ki a közös haderő megsemmisülése, azonban a király helyzetére, sorsára, halálára vonatkozó említések és híradások eltérőek. Míg Johann Fugger tóba fulladásról írt, egy Gaspare Lanteri nevű goriziai kereskedő a király megmeneküléséről értesült, Josef Estaier németajkú kereskedő Velencében pedig a teljes bizonytalanságról adott hírt az uralkodó hollétével kapcsolatban. A hivatalos beszámolók, a diplomáciai jelentések és a kereskedői értesülések közös vonása, hogy a korabeli Európában mindenki csak bizonytalan információval rendelkezett a csatavesztést illetően. Így 1526. szeptember 3-ára a vereség híre elért a horvát-szlavón bán udvarába, Frangepán Kristófhoz is, aki ekkor még nem értesült II. Lajos haláláról, ezért a király épségéről írt, és felszólította a szlavóniai nemességet a magyarok pártfogására. Említhetjük azt a korábban magyarul nem olvasható levelet is ebben a vonatkozásban, amelyet egy Szentgyörgyi-Bazini Ferenc nevű, a bajor hercegi udvarban tartózkodó magyar nemes írt, s amelyben a király hollétének bizonytalanságát említi. Ez a beszámoló azért is érdemel említést, mert időrendileg ez az a forrás, amely elsőként ad hírt magáról a csatavesztésről, és tartalmaz egy viszonylagos összeírást is a veszteségekről. Ennek megértéséhez segítséget nyújtanak a pontos lábjegyzetek, amelyek itt is – mint a kötetben végig – az olvasót segítik abban, hogy „ne tévedjen el" a nevek között, s a forrásokból kapott információkat teljes mértékben pontosítják.

A gyászjelentések, a király halálának bizonyossága és a csata elvesztéséről szóló hírek mellett/után a szeptemberi levelekben lassan megjelennek a részletek is az összecsapás lefolyásáról, kimeneteléről, mozzanatairól, a király halálának vélt okairól és Szapolyai János tetteiről. Az újonnan feltárt diplomáciai iratok, források egyaránt a kutatás által korábban megfigyelt jelenséget támasztják alá, miszerint az eseményekről szóló beszámolók nagyon eltérő részletességűek. Ebből a forráscsoportból talán Thomas Wolsey kancellár VIII. Henrik angol királynak szóló levelét emelhetjük ki, amely nyilvánvalóan rávilágít arra is, hogy Európában mindenkit érdekelt és érintett a mohácsi csata kimenetele.

Végül a csatáról szóló beszámolókat tartalmazó fejezet kapcsán meg kell említeni, hogy a korábbi, a témában megjelent forrásgyűjteményektől eltérően ez a kötet nem választja szét a keresztény és oszmán forrásokat, az európaiak mellett ez utóbbiak is ugyanabban a kronologikus rendben szerepelnek. Újdonságként szolgál például I. Szulejmán szultán rendkívül korán, néhány nappal az események után, 1526.

szeptember 5-én vagy 6-án írt levele Andrea Gritti velencei dózséhoz, melyben az eseményeket a török nézőpontból mutatja be, említést téve a magyar király meneküléséről és a nyomába indított török csapatokról. Mind a keresztény, mind az oszmán források tematikus elrendezésben tartalmazták a csapatösszeírásokat mindkét fél részéről.

A második nagy tematikai egység a kötetben az *Emlékezetkultúra* címet viseli. A mohácsi csata egész Európa szinte minden társadalmi csoportjának az érdeklődését felkeltette. Az első pillanattól fogva megjelentek a különböző műfajú, tartalmú források a csata emlékezetéről a legkülönfélébb szerzőktől, amelyek az évtizedek során aztán folyamatosan formálódtak, átalakultak a politikai nézőponttól (is) függően. Ez indokolja a Mohács emlékezetét tárgyaló források hosszas taglalását, bemutatását, ismertetését. *A csata történelmi emlékezete* című alfejezet az eddigiekhez hasonlóan kronologikus rendben mutatja be a kora újkori, az 1526. év végétől egészen 1712-ig keletkezett forrásokat. 1527 elejéről származik például egy ismeretlen szerző tollából az *„Álomszerű" haditerv Szapolyai János ellen* című forrás, amelyben hangsúlyos szerepet kap az erkölcsi romlás miatt elszenvedett sorscsapás, és ezzel kapcsolatban az erdélyi vajda, Szapolyai János szerepe. Arról az izgalmas kérdésről, hogy egy ország bukásához vezethet-e annak királyának erkölcsi romlása, a már jól ismert (Paolo Giovio, humanista nevén) Paulus Iovius történetíró művei számolnak be. Ioviuson kívül a további három humanista kortárs írásait is olvashatjuk a szemelvények között: Brodarics István magyar kancellárét, Caspar Ursinus Veliusét (aki német humanista költő és történetíró volt, s egyben I. Ferdinánd király gyermekeinek nevelője), valamint a cseh krónikás, Jan Dubravius püspök írásait. A magyar, cseh, német történeti irodalom mellett megjelennek a török és az eddig kevésbé ismert lengyel beszámolók és források is.

Az *Irodalom, politika, kultusz* című rész a korábbi kutatáshoz képest néhány olyan újabb művet emel be a köztudatba, mint például a Behári oszmán költő tollából született elbeszélő költemény Magyarország elfoglalásáról, amelyet Sudár Balázs fordításában olvashatunk, vagy az 1780 körül született, Mohácsról szóló énekek. A felsorakoztatott kora újkori szemelvényekből kiderül, hogy a csatának nemcsak történeti, hanem irodalmi emlékezete, hatása is volt, a lírától az epikáig. Lényeges eleme a kora újkori Mohács-emlékezetnek, hogy ezt a történelmi eseményt a mindenkori politika hogyan interpretálta mind a politikai, mind a történeti, mind pedig az irodalmi művekben, és hogyan válhatott egyfajta negatív kultusszá a Mohács-jelenség.

Végül a kötet harmadik és egyben utolsó nagy egységében – *Tudományos vita és mitológia* – az első alfejezet *A csata helyszíne* címet viseli. Érdekességét, aktualitását a csata helyszínének régészeti kutatása, feltárása adja, amely az évszázadok során gyakorlatilag toposszá, sőt allegóriává is vált. A lokalizációs problémák következtében a mohácsi síkon elszenvedett vereség egy olyan térben bekövetkezett esemény szimbólumává vált egyben, amely a téma rejtélyességét is sugallja, nemcsak egy sorsdöntő

katonai vereség tényét. Az utókor történészei elődeik, a csatáról beszámoló (közel) egykorú történetírók munkáira alapozva szemlélték a tájat, és próbálták igazolni vagy ellenkezőleg, megcáfolni az ő írásaikat arra vonatkozóan, hol is zajlottak pontosan az események. Kápolnai Pauer István 1889-ben erdős közegről írt. Dudás Gyula úgy vélte, hogy a csata helyszíne már a Duna medrében vagy árterében lehetett. Sokan Brodarics István munkájára támaszkodva próbálták bemérni a csata helyszínét, melylyel kapcsolatban Perjés Géza hadtörténész 1976-ban azt írta, hogy a kancellár a „tájat" kémlelte és nem a „terepet".

A magyar haditerv című alfejezetben történészek és hadtörténészek koncepciói következnek arról, hogy ki hogyan ítélte meg a csapatnemek felállítását és csoportosítását a csatatéren. A legkorábbi vonatkozó munka Kápolnai Pauer Istvántól származik 1889-ből, de olvashatjuk többek között Gyalókay Jenő, Kubinyi András, Perjés Géza, Négyesi Lajos vagy B. Szabó János szakmai meglátásait, haditerv-rekonstrukcióit, és ezzel együtt a Brodarics művéről szóló forráskritikájukat. A vélemények ütköztetése kitűnő választás, mert érzékelteti a hadtörténeti kérdésességből fakadó szakmai vitákat. Ezeket a polémiákat részletesen *A klasszikus Mohács-vita* című alfejezet fejti ki. Előbb az 1966–1976 között zajló szakmai diskurzus követhető nyomon a csatavesztés utáni helyzetről, amely odáig gyűrűzött, hogy kérdésessé vált az is, kinek van egyáltalán létjogosultsága történeti művet írni. Ez a vita újra feléledt 1980-ban, 1991-ben és 2001-ben is Fodor Pál és Perjés Géza között a „szulejmáni ajánlat" kapcsán. *A Mohács-vita értékelései* című részben a 21. század történészei a klasszikus vitára visszatekintve kiértékelik a különböző álláspontokat.

A könyvben külön alfejezetet szántak a szerkesztők a II. Lajos halálát feldolgozó műveknek, műrészleteknek. A legkorábbi beemelt írás 1832-ből származik, és egészen 2016-ig válogattak a szerkesztők a tanulmányokból, monográfiákból, ami azt mutatja, hogy napjainkig aktuális és sokakat izgató téma a Mohács-kérdés – a mindenkori olvasó végigkísérheti a primer források alapján „megállapított" cselszövések és összeesküvések sorozatát, és a valóban elgondolkodtató lehetőségeket.

Végezetül az utolsó alfejezet a kötetben a *Mohács és a néprajz* címet kapta. Ez a rövid, de annál több érdekességet kínáló rész három szövegrészletet vonultat föl. Az első 1923-ból származik Szendrey Zsigmond néprajzkutatótól, aki röviden összefoglalta Mohács eredetmondáját, a II. Lajosról elterjedt néphagyományt és egyéb népmondákat, illetve a Csele-patakba fulladásról szóló népdalt. Sáfrány Zsuzsannától *A mohácsi csata emléke egy néprajzi tárgyon* című tanulmány részlete került be a kötetbe – ennek a munkának a beemelése Mohács emlékezetének kutatásába, úgy véljük, hatalmas jelentőségű, mert a kutatásban általa először kerülnek a gondolkodás előterébe a tárgyi források az írottakkal egyenrangú pozícióban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kötet értékét tovább növelhette volna, ha szerepelnének benne a műtárgyakról készült képek is, mert általuk az olvasó számára „kézzelfoghatóvá" válhattak volna az ismertetett tárgyak.

A forrásgyűjtemény egy „regényes”, gördülékeny, a mozgalmasság érzetét keltő összeállítás. A mindenkori olvasó nem egy száraz szemelvénygyűjteményt vehet a kezébe, hanem egy egybefüggő, hatalmas forrás-korpuszt élvezhet, amely tele van megoldott és megoldatlan kérdésekkel és megannyi rejtett ponttal is. A szakmai és a laikus közönség nemcsak a korábbiakban megjelent forrásokat, írásokat, de a közelmúltban feltártakat is (újra)olvashatja, és összehasonlításokat végezhet, új megállapításokat tehet, vagy újabb, vitára sarkalló kérdéseket fogalmazhat meg. Mindez annak köszönhető, hogy a kötetben nagy hangsúlyt kap a mohácsi csata interdiszciplináris vizsgálata, így utóhatása is kiolvasható már a kortársak és az utókor emlékezetéből. Ezek együttese miatt érezhetjük azt, hogy napjainkra a mohácsi csata nemcsak egy történettudományi, régészeti aktualitás, hanem immáron egyfajta „kultikus esemény” is.

Barna Szilvia

FONDA ALMERIGO – HERMANN RÓBERT

ZALA VÁRMEGYÉTŐL A BÉCSI MAGYAR KIRÁLYI NEMESI TESTŐRSÉGIG
Galsai Kovách Ernő honvéd őrnagy emlékiratai
I. kötet

(Line Design Kiadó, Budapest, 2020. 312 o. ISBN 978-963-480-019-4)

Igen nagyszámú érdekes és adatgazdag visszaemlékezés látott már napvilágot az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc időszakából, melyek mind-mind fontos adalékokkal gazdagították a korszakra vonatkozó ismereteinket. A most bemutatott kötet szintén ezek közé tartozik. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi Galsai Kovách Ernő emlékiratát, amely a korszakkal foglalkozó kutatók számára eddig is ismert volt, és a dokumentum egyes részletei már publikációkban meg is jelentek. A szöveg azonban hatalmas terjedelmű, összesen nyolc kötetet, illetve füzetet tesz ki. Ezek között néhány rész több szövegváltozatban is fellelhető, de így is közel ezeroldalnyi emlékiratot tartalmaz, amely a szerző gyermek- és ifjúkorától egészen 1856 végéig, a szabadságharc utáni várfogságából történő szabadulásáig tárgyalja életét és élményeit. Ennek a többrészes iratanyagnak az első kötete – a kezdetektől a szerző 1848. őszi, Bécsből történő hazatéréséig tartó rész – látott most napvilágot. A szöveget Fonda Almerigo és Hermann Róbert rendezte sajtó alá.

A kötet Kemény Krisztián kitűnő bevezető tanulmányával indul. A szerző ebben röviden ismerteti Galsai Kovách Ernő életrajzát. Az 1825. szeptember 12-én a Zala megyei Türjén, római katolikus vallású magyar nemesi családban született emlékíró szüleinek egyetlen fiúgyermeke volt, így rá várt a feladat, hogy a család további tár-

sadalmi emelkedését elősegítse. Édesapja önkéntes katonaként vett részt a napóleoni háborúkban, majd a katonaság ellátásáról gondoskodó megyei katonai biztosként tevékenykedett. Ernőt elemi iskolai tanulmányai után gimnáziumba íratta. Bár a család egyre javuló anyagi helyzete lehetővé tette, hogy a fiút egyre jobb gimnáziumokba járathassák (az édesapa, elnyerve a megyei várnagyi tisztet, Zalaegerszegre tette át székhelyét), Ernő iskolai eredményei messze voltak a kiváló szinttől. Az érettségi után családja a mérnöki pályát szemelte ki számára, ehhez azonban el kellett mélyednie a német nyelv ismeretében, hogy később Bécsben tanulhasson. Így került a Katonai Határőrvidék területén fekvő belovári katonai nevelőintézetbe, ahol műszaki ismeretek megszerzésére is lehetősége nyílt. Ernő itt megtalálta és megállta a helyét, kitűnő tanulmányi eredményt ért el, ezért apja a katonatiszti pályát is engedélyezte fia számára. További előlépési lehetőségnek tűnt a bécsi Magyar Királyi Nemesi Testőrségbeli szolgálat, ehhez azonban két év katonai alkalmazást kellett igazolni. Ezért Ernő belépett a cs. kir. 5. (varasd-kőrösi) határőrezredbe, ahol 1842 nyarán ezredkadét lett. Miután 1844-ben elvégezte a katonai tanintézetet, és időközben Zala megye ajánlásával felvételt nyert a Testőrségbe, 1845. május 1-jétől Bécsben kezdte meg testőri hivatalát.

Egészen 1848 szeptemberéig szolgált a császárvárosban, ahol az uralkodó és családja mellett ellátott díszelgő feladatokon túl az ifjú katonatisztek ötéves, magasabb tiszti képzésben is részesültek. Az itt töltött évek után Ernő számára biztosnak látszott a hosszú távú katonatiszti pálya. Apja rendkívül büszke volt fiára, aki itt is jól tanult, és igyekezett megóvni magát a bécsi magas társasági élet veszélyeitől: az eladósodástól és a kicsapongó, könnyelmű életmód buktatóitól. Politikai nézeteit hazafisága és a törvényesség, az uralkodóház iránti tisztelet jellemezték.

Így érkezett el 1848 márciusa. Kovách Ernő civil ruhában szemtanúja volt a bécsi forradalmi eseményeknek, majd testőrtársaival részt vett a Burg védelmében. A történések nem különösebben lelkesítették, és kifejezetten rosszallással fogadta a rendteremtés elmaradását, a polgárság és a „csőcselék" felfegyverzését. A magyar polgári átalakulás eseményeit, az első felelős magyar kormány kinevezését azonban örömmel fogadta. Miután az udvar májusban Innsbruckba távozott, a Testőrség feladat nélkül maradt, az órák és a vizsgák elmaradtak, új testőröket nem vettek fel, a régieket nem osztották be katonai szolgálatra, a szabadságolásokat beszüntették. Ernő így továbbra is Bécsben maradt, és aggodalommal figyelte a magyarországi nemzetiségi mozgalmakról érkező híreket. Magánéletében annyi változás történt, hogy egyre komolyabb szálak fűzték egy helyben megismert leányhoz, Johanna Löhrhöz, a hamarosan felgyorsuló események azonban nem tették lehetővé e kapcsolat továbbélését.

1848 augusztusára a birodalom nyugati felében rendeződni látszott a forradalom által felbolygatott helyzet. A prágai felkelést leverték, az Itáliában zajló háború is eldőlni látszott, az udvar visszatért Bécsbe. A Testőrségnél is újraindult a megszokott élet, a magyarországi hírek azonban egyre aggasztóbbak lettek. A nemzetiségek felkelése, a horvát veszély növekedése nyugtalanították a nemzeti érzelmektől áthatott

testőröket, az pedig kifejezetten felháborította őket, amikor Josip Jellačić horvát bánt bécsi látogatásakor a cs. kir. helyőrség fáklyászenével köszöntötte. A bán ezt követő hivatalos rehabilitálása, méltóságaiba történt visszahelyezése, valamint a magyar országgyűlés küldöttségét vezető ifj. Pázmándy Dénes felhívása a hazatérésre sarkallták a Magyar Királyi Nemesi Testőrség tagjait. Szeptember 10-ei gyűlésükön néhány fő kivételével testületileg a lemondás és a szolgálatból való kilépés mellett döntöttek, amit be is nyújtottak főkapitányuknak. Kovách Ernő is a hazatérés pártján állt, teljesíteni akarta nemzete iránt érzett kötelességét. A távozási engedély azonban csak nem akart megérkezni, végül maga az emlékíró is a magyar kormány segítségével, magánúton tért haza.

Kovách rögtön felajánlotta szolgálatait a hadügyminisztériumnak. 1848. szeptember 24-ei hatállyal a 30. honvédzászlóalj főhadnagyává nevezték ki. Mivel inkább táborkari tiszti beosztásra vágyott – és adódott is lehetősége –, rövid ideig ilyen minőségben szolgált, de végül vissza kellett térnie eredeti alakulatához, és többnyire csapattisztként harcolta végig a szabadságharcot. Részt vett Arad ostromában, Szeged védelmében és a délvidéki hadműveletekben. 1849. július 14-én a kishegyesi ütközetben a cs. kir. határőrök fogságába esett. 1849. április végétől zászlóaljának parancsnoka volt, de július 5-ei őrnagyi kinevezéséről nem értesült. A császári hadbíróság mint a harctéren elfogott honvéd századost és szökött testőrt ítélte el. 1850. február 25-én kötél általi halálra ítélték, amit kegyelemből március 10-én 16 év vasban töltendő várfogságra enyhítettek. Végül 1856. december 2-án, amnesztiával szabadult. Fogságát végig Aradon töltötte.

Szabadulása után előbb mérnökként, majd a kiegyezés után az igazságügyi minisztérium alkalmazottjaként, fegyintézeti igazgatóként helyezkedett el. Volt honvédtisztként nyugellátásban is részesült. Mint tisztviselő 1890-ben vonult nyugdíjba, 1915. május 5-ei haláláig Vácon élt. 1858-ban megnősült, több gyermeke született.

Kovách Ernő ígéretesen indult pályája a szabadságharcban történt szerepvállalása miatt megtört ugyan, de szerencsésen átvészelt börtönévei után – ahol még magasabb matematikai tanulmányokat is folytatott egyik rabtársa segítségével –, sikeresen kezdte újra életét. Mérnöki vizsgát tett és elhelyezkedett a szakmában, majd a kiegyezés után pályát módosítva nemcsak biztos megélhetést szerzett, de a dualizmus kori magyar társadalom kiemelkedő, megbecsült tagja lett. A szabadságharcban nyújtott teljesítménye is elismerésre méltó. Táborkari tisztként ugyan nem igazán vált be, de csapattisztként kiválóan teljesített, amit bajtársai és felettesei is elismertek. Ahogyan Kemény Krisztián fogalmaz tanulmányában: „1848–1849-ben ez sem volt kevés." Galsai Kovách Ernő a teljesítményének köszönhetően a 48-as hősök közé emelkedett.

Visszaemlékezései ennek ellenére keserűségét mutatják. Úgy tűnik, élete végéig nem volt elégedett befutott pályájával. Emlékezéseiben folyamatosan jelzi, mennyire balszerencsésen alakult az élete, amiért nem tudta elérni a fiatalon kitűzött célt, a társadalmi emelkedést.

A kéziratról és a szövegközlés módjáról Hermann Róbert írt megjegyzéseket. Ebből kiderül, hogy Kovách Ernő emlékirataiból először maga a szerző publikált részeket. Később történészi forrásközlések is megjelentek, ezeket Hermann Róbert fel is sorolja bevezetője végén. A szöveg népszerűségének az a magyarázata, hogy Galsai Kovách a szabadságharc és a megtorlás időszakáról az egyik legrészletesebb és legterjedelmesebb kéziratot hagyta az utókorra. Emellett a szöveg igen gazdag forrása a reformkor társadalom- és mentalitástörténetének is. A Magyar Királyi Nemesi Testőrségre vonatkozó visszaemlékezések közül is kiemelkedik részletességével és adatgazdagságával.

Az emlékiratfüzér I. része fejezetekre bontva olvasható a kötetben. Először *A családom eredete* és az *Édesanyám családja* című két fejezetben Kovách Ernő a Kovách és a Rákóczy családok eredetét, szülei életútját és saját gyermekéveit ismerteti. A következő két fejezet a gimnáziumi tanulóévekről és a belovári katonai intézetben folytatott tanulmányok idejéről értekezik. Ezekben sok érdekességet olvashatunk a korabeli iskolai és katonai tanintézeti viszonyokról, valamint a reformkori Zala vármegye életéről is. Részletesen ismerteti az egykori betyár, Sobri József és társainak történetét és a banda felszámolását. Beszámolót olvashatunk az 1843. évi Zala megyei követválasztásokról éppúgy, mint a Katonai Határőrvidék viszonyairól, vagy Bécs városáról.

Az egyik legérdekesebb fejezet a Nemesi Testőrség kötelékében tett szolgálat, a testület belviszonyainak, a bécsi udvari élet szokásainak leírását tartalmazza. Igen sok részletet tudhatunk meg a Testőrség történetéről, a szolgálat helyszíneiről és körülményeiről. Kovách részletezi a ruházatot, a fegyverzetet, a szolgálat mellett kapott magas szintű tiszti képzés mibenlétét. A bécsi társadalmi élet, a testőrök magánviszonyainak ismertetése sem maradhat ki. Leírást kapunk az udvarnál szolgálatot teljesítő más testőrségekről, az udvari mulatságok, hivatalos fogadások légköréről, egyes személyekről. Kovách Ernő szolgálata során elkísérte az uralkodót az 1847–1848-as pozsonyi országgyűlés megnyitására is, így erről is beszámol.

Szintén külön fejezetet kapott az 1848-as bécsi forradalom, valamint az azt követő időszak leírása. Igen érdekes követni a folyamatot, ahogy a dinasztiához és a fennálló rendhez hű testőrtiszt átváltozik magyar hazafivá, aki 1848 szeptemberében már a hazájába küldő parancsot be sem várva siet a hon védelmére. Rengeteg apró életkép, kis színes történet, a társadalmi mentalitás, a személyek jellemzése, az egyes nemzetiségek, a korabeli viszonyok bemutatása teszi érdekessé a történelmi visszaemlékezést. Olvashatunk a császári koronát unalmukban felpróbáló testőrökről, a szerző udvari táncmulatságon való részvételéről, ahol az ifjú Ferenc József mellett táncolt és a császárné már nem használt tányérjából evett, valamint feladatteljesítése során történt bolyongásáról a Burg lakosztályai között, amikor merő véletlenségből be-benyitott a titkos konferencián ülésező tanácsosok szobájába.

„Aki ezt maga nem látta és tapasztalta, annak fogalma sem lehet soha erről az 1848-as év tündéries hatásáról az emberek lelkületére, mely valósággal előttem a későbbi években is, mint egy tündérálom tűnik fel, mely képes az ember lelkületét, azét,

aki ezt átélte […] megbűvölni és lelkesedésbe hozni!" – írja egy helyütt az emlékirat szerzője. Összességében elmondható: a kötet szövegének átírója, a szerző dédunokája, Fonda Almerigo, valamint a sajtó alá rendező Hermann Róbert munkájukkal nagy szolgálatot tettek a korszakkal foglalkozó szakemberek és az érdeklődő nagyközönség számára. Hermann gondosan lábjegyzetelte a szöveget, ehhez felhasználta Kovách Ernő saját jegyzeteit és az anyagból többször publikáló Molnár András megjegyzéseit is. A kötet végén névmutató, helynévmutató és tárgymutató segíti az olvasói tájékozódást. Mi, az emlékező és a korszakot tanulmányozó utókor csak megköszönhetjük a szerzőnek, hogy papírra vetette emlékeit, a kötetet gondozóknak pedig, hogy közreadták az értékes kéziratot. Csak remélni tudjuk, hogy az emlékirat többi része is hamarosan megjelenik.

Solymosi József

MARUZS ROLAND – SZENTVÁRY-LUKÁCS JÁNOS

HAJLÍTHATATLANOK
Magyar Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katonáink, 1939–1945

(Dextramedia Gyártó, Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest, 2022. 124 o. ISBN 978-963-892-124-6)

Az elmúlt húsz esztendőben több olyan kiadvány látott napvilágot, amely az 1945 előtti időszak egyik legmegbecsültebb harctéri kitüntetésével, a legénység és a tisztek számára eltérő változatban adományozható Arany Vitézségi Éremmel foglalkozik. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett személyeket összefogó kötet[1] 2001-ben jelent meg Illésfalvi Péter, Kovács Vilmos és Maruzs Roland munkájának eredményeként. Tíz évvel később került nyomdába ugyanezen mű javított és bővített kiadása.[2] 2018-ban látott napvilágot az I. világháborúban Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett magyar katonák adatbázisa, *Virtus dolgában töretlen*[3] címmel, Maruzs Roland szerkesztésében.

E sorozatba illeszthető a Maruzs Roland és Szentváry-Lukács János szerzőpáros 2022-ben megjelent, *Hajlíthatatlanok* című munkája, amely a Magyar Arany Vitézségi Érmet (MAVÉ) elnyert katonák életrajzait tartalmazza. A kötet ebben a formában

[1] *Illésfalvi Péter – Kovács Vilmos – Maruzs Roland:* Vitézségért. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Budapest, 2001.

[2] *Illésfalvi Péter – Kovács Vilmos – Maruzs Roland:* Vitézségért. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Szeged, 2011.

[3] Virtus dolgában töretlen. Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katonák az első világháborúban. Szerk. *Maruzs Roland.* Sopron, 2018.

nem jöhetett volna létre Szentváry-Lukács János több mint két évtizedes kutató- és gyűjtőmunkája nélkül. Fáradhatatlan és kitartó tevékenységének egyik kézzel fogható eredménye, hogy a MAVÉ-vel kitüntetett katonák még fellelhető sírjait az ő kezdeményezésére a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság 2007-ben védetté nyilvánította. A kötet megjelenését sajnos nem érhette meg, mivel 2021 szeptemberében tragikus hirtelenséggel elhunyt.[4] Munkájának nagyságrendjét jól jellemzi az a tény is, hogy a kötetben szereplő portrék mintegy harmadát ő gyűjtötte össze, számos esetben az adott személy egyetlen ismert arcképét.

A mű előszavát követően a néhány oldalas bevezetőben a Magyar Arany Vitézségi Érem történetének összefoglalását olvashatjuk, a történelmi előzményekkel együtt. Ebből kiderül, hogy a MAVÉ-t negyven alkalommal adományozták (14-et posztumusz), 38 esetben a *Honvédségi Közlöny,* illetve a *Honvédségi Rendeletek* hasábjain is megjelent a kitüntetés ténye. További két személy esetében egyéb dokumentumokkal igazolható az elismerés. A fentieken kívül még 36 katonát terjesztettek fel MAVÉ-re, de őket végül más, alacsonyabb kitüntetésekkel jutalmazták. Három rendfokozat nélküli honvéd nyerte el a Magyar Arany Vitézségi Érmet, a többi kitüntetett majdnem egyenlő arányban tisztesi, illetve altiszti rendfokozatot viselt.

A kötet törzsét a negyven, Magyar Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katona életrajza adja, amelyeket az adományozás időrendi sorrendjében vonultattak fel a szerzők. Az első két kitüntetés az 1939. január 6-án Munkácson lezajlott „vízkereszti csatához" köthető. Szarka István és Rozs József a csehszlovák támadás visszaverése során mutatott önfeláldozó tetteikért kapta a MAVÉ-t, mindketten posztumusz. Érdekesség, hogy a haditettek végrehajtása idején a kitüntetés még nem is létezett, ugyanis azt csak április 14-én alapította Horthy Miklós kormányzó. Szarkát és Rozsot eredetileg Bátorsági Éremre terjesztették fel, de végül mindketten az újonnan alapított Magyar Arany Vitézségi Érmet kapták meg.

Az egyes kitüntetettek életrajzainak terjedelme közel sem egyforma, ez azonban nem róható fel a szerzőknek. A háború végén bekövetkező iratpusztulás mellett sokszor a család sem tudta a hős katonák emlékét megőrizni, hiszen 1945 után – mint annyi minden másról – erről sem „illett" beszélni. Különösen igaz volt ez a trianoni határokon kívüli településekről származók esetében, így fordulhat elő, hogy a ma Romániához tartozó Micskén (Mișca) született Lakatos Sándor tizedes életrajza alig fél oldalra rúg.

Szerencsére több személynél is sikerült bővebb adatokat összegyűjteni, így az ő életrajzaik – a körülményekhez képest – teljesnek mondhatók. A kötetből nem egy esetben különös életutakat is megismerhet az olvasó. Ilyen például Nyékhegyi Gézáé, aki korábban hivatásos honvédtisztként szolgált, majd politikai ambíciói miatt lemondott

[4] A róla szóló nekrológot lásd *Sallay Gergely Pál:* Szentváry-Lukács János (1944–2021). In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 21. Szerk. *Uő – Závodi Szilvia.* Budapest, 2022. 169–171. o.

a rendfokozatáról. Tartalékosként önként jelentkezett frontszolgálatra, főtörzsőrmesterként érdemelte ki a MAVÉ-t, egy 1942. augusztus 11-én Sztarij Oszkolnál lezajlott összecsapásban. Az itt elszenvedett sebesüléseibe tíz nappal később belehalt, így posztumusz ítélték oda számára az Érmet, egyszersmind korábban viselt tiszti rendfokozatát, és az 1924-ben kiérdemelt Magyar Koronás Bronzérmét is visszakapta.

Hasonlóan figyelemre méltó vitéz Delacasse Gábor testőr őrmester életútja is. A spanyol felmenőkkel rendelkező, kiváló testőr altiszt tapasztalatszerzés végett került a magyar 2. hadsereg kötelékébe, ahol számos, kitüntetéssel jutalmazott haditettet vitt véghez. A Magyar Arany Vitézségi Érmet egy 1943. január 8-án sikeresen végrehajtott vállalkozással érdemelte ki, azonban a doni áttörést követő harcokban hősi halált halt.

Különös figyelemre tarthat számot a MAVÉ-t elnyert katonák háború utáni sorsa. Volt, aki emigrációba kényszerült, mint a Magyar Királyi Honvéd Légierő egyetlen Arany Vitézségi Érmese, vitéz Szobránci (Szoják) Sándor főtörzsőrmester, aki Ausztráliában, Melbourne-ben hunyt el 1983-ban.

Az itthon maradók zömének nyugdíjmegvonás, mellőzöttség, félreállítás jutott osztályrészül, többen háborús sérüléseik miatt rokkantként tengődtek, nem egyszer fizikai munkásként. Pataky (Pilipár) Dezsőt három év hadifogság után hazatérésekor, állítólagos háborús bűneiért letartóztatták. A vádat végül ejtették, ám több mint két esztendőt töltött börtönben. 1956-ban a járási nemzetőrség parancsnokának választották, amiért később eljárás indult ellene, de végül felmentették. Madarasi Gábor tisztként szolgált a háború után, őt a Rajk-per kapcsán letartóztatták, két évet töltött börtönben. A hadirokkant Kádas Géza nyugdíját megvonták, portásként tudott elhelyezkedni. Néhányan megérték a rendszerváltást is, az utolsó Magyar Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katona, vitéz Fehér Ernő őrvezető 2010-ben hunyt el.

A kötet közepén 16 oldalas – részben színes – képmelléklet található, számos archív felvétellel, korabeli dokumentumok és a kitüntetés fotóival. Az életrajzok fejlécében piktogramok jelzik az adott személy által elnyert kitüntetéseket.

A könyv végén egy táblázat tartalmazza az érdemszerzők nevét, haditettük, illetve a kitüntetés közzétételének dátumát. Itt kapott helyet a kitüntetéseket jelző piktogramok feloldása, valamint a kötetben szereplő portrék jegyzéke.

A keménytáblás, jó minőségű fényes papírra nyomott kötet bár nem nagy terjedelmű, de nagy értékeket hordoz. Negyven emberi sorsot mutat be, amelyeken keresztül az olvasó bepillantást nyer a II. világháborúban szolgáló magyar katonák küzdelmeibe. A művet haszonnal forgathatja mindenki, a hadtörténészek mellet a Horthy-korszak, a II. világháború, vagy a falerisztika iránt érdeklődő laikusok is.

A könyv bolti forgalomban egyelőre nem elérhető, csak internetes megrendelés útján lehet hozzájutni.

Bálint Ferenc

KRÓNIKA

SÜLI ATTILA

„KOSSUTH LAJOS ELFOGYOTT REGIMENTJE"

Időszaki kiállítás a magyar honvédek időskori gondozásának történetéről (2022. október 14. – 2023. március 31. – Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény)

A Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjteményben 2022. október 14-én megnyílt kiállítás a Honvédmenház és a veterángondozás témáját dolgozza fel. A tárlat aktualitását az adta, hogy 150 éve, 1872. szeptember 29-én avatták fel az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban részt vett, idős katonák számára épült Honvédmenházat a mai Soroksári út 114. szám alatt. Az épületben eredetileg 80, később 150 honvéd kapott állandó szállást.

A kiállításmegnyitón részt vettek hagyományőrzők – a Mogyoródi Sándor-huszárok és Történelmi Lovas Hagyományőrzők Egyesülete és a 52. Sorgyalogezred Hagyományőrző Egyesület, valamint a budai 2. honvédzászlóalj tradícióit ápoló csapat (Budakeszi Katonai Hagyományőrző Egyesület) is. Az utóbbi tevékenyen kivette a részét a tárlat elkészítéséből is.[1] Ugyanis az 1848-ban a fővárosban alakult 2. honvédzászlóalj első parancsnoka, Cserey Ignác őrnagy (később ezredes) volt a kiegyezés után a Honvédmenház vezetője. E minőségében vett részt Kossuth Lajos 1894. évi temetésén.

Dr. Hermann Róbert egyetemi tanár, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese méltató beszédében az alábbiakat hangsúlyozta: „A háború túlélői minden korszakban nagy gondot okoztak, hiszen nem tudtak visszailleszkedni a társadalomba és egyfajta terhet képeztek. Akik a háború folyamán maradandó sérüléseket szenvedtek, különösen nagy problémát jelentettek. Ők az utcán kolduskénti, kéregetőként jelentek meg, mivel nem mindenkinek volt családja. 1867-ig nem számíthattak állami ellátásra, a közvélemény nyomására kezdtek intézkedni. 1869-ben született meg a menház ötlete, amit 1872-ben átadtak és 1944-ig működött. A társadalom figyelemmel fordult feléjük, adományokkal, dohánnyal látták el az ott élő katonákat."[2]

---

[1] Az egykori épület makettje Horváth Domokos keze munkája, illetve Ress Zoltán az egyesület vezetőjével, Berlinger Gáborral közösen állította össze a kiállításhoz kapcsolódó, a *Magyar Honvédség Online* weboldalon megismerhető háttéranyagot.

[2] *Petróczy Levente:* Megnyílt a „Kossuth Lajos elfogyott regimentje" című kiállítás. *Magyar Honvédség Online,* 2022. október 15. https://honvedelem.hu/hirek/megnyilt-a-kossuth-lajos-elfogyott-regimentje-cimu-kiallitas.html (A letöltés időpontja: 2023. január 10.)

Azt is kiemelte, hogy, a kiállítás remekül szemlélteti a korábbi időkben élő társadalmi szolidaritást, hiszen a háború után az embereknek maradt annyi erejük, hogy a szükséget szenvedők, elesettek felé forduljanak és támogassák őket. Hozzáállásuk példaértékű a jelen és jövő kor emberei számára is.

A tárlatot Szoleczky Emese főmuzeológus, valamint Ress Zoltán és Gönczi Ambrus történész-muzeológusok rendezték.

A kiállítás történeti hátterét képező országos honvédegyleti mozgalmat Ress Zoltán már évek óta szorgosan kutatja, ez a téma képezi készülő doktori értekezésének anyagát. Külön növeli munkájának értékét, hogy a témakör feldolgozása eddig csak elvétve, helytörténeti szinten történt meg. A feladat egyáltalán nem könnyű, de nagyon tanulságos. A már említett szakirodalmi hiányosságok mellett a levéltári forrásanyag is töredékes, ráadásul a határon túli közgyűjtemények kutatása – az elmúlt két év pandémiás helyzetétől függetlenül is – sok nehézségbe ütközik. Ennek ellenére Ress Zoltán már eddig is nagyon komoly eredményeket ért el a téma bemutatása terén.

A Honvédmenház-kutatás másik úttörőjének Farkas Katalin történész tekinthető. Farkas 2013-ban megjelent tanulmányában – *Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai a kiegyezést követő években*[3] – a honvédegyleti mozgalom 1860-as éveinek egyik meghatározó személyét állította a középpontba – állapította meg helyesen Ress Zoltán doktori értekezésének bevezetőjében.[4] Vidats János pályafutásának bemutatása tovább mélyíti a honvédegyleti mozgalomról alkotott képünket, hiszen az ő javaslatára jött létre Budapesten a Soroksári úti Honvédmenház, amelynek nemcsak alapítója, de egyben első parancsnoka is volt. Az alapító politikai pályáját és a mozgalomban betöltött szerepét vizsgálva a szerző számos olyan politikai eredetű szembenállásra rávilágított, amelyek a mozgalmon belüli személyes ellentétekhez vezettek.

Farkas 2015-ben újra foglalkozott a témával *„Névtelen félistenek" viszontagságai. Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában* címmel.[5] Ebben a tanulmányában a honvédegyleti mozgalom működését végigkísérő szociális kérdéseket vette vizsgálat alá, amelyek az egykori veteránok egzisztenciáját érzékenyen érintő problémák voltak. Bemutatta a folyamatot, amely révén az egykori honvédek segélyezésére uralkodói kegyből létrejött az 1867 és 1869 között működő Honvédsegélyező alap, majd ennek kifulladása után az Országos Honvédsegélyező Egyesület. Tanulmányában azt az évtizedeken át folyó küzdelmet is végigkísérte, amelynek a végén az egykori honvédek állami nyugdíjban részesültek. Áttekintette az 1872-ben alapított Honvédmenház történetét is, ami azért is rendkívül fontos, mert

[3] *Századok,* 147. évf. (2013) 5. sz. 1293–1332. o.
[4] *Ress Zoltán:* Az Országos Honvédegylet története, 1883–1924. Historiográfia. (Kézirat)
[5] *Hadtörténelmi Közlemények,* 128. (2015) 2. sz. 415–444. o.

az Országos Honvédegylet mindig kiemelt helyen kezelte az intézmény sorsát, és történetük tulajdonképpen szorosan összefonódott.

A Honvédmenház történeti hátterét tehát Farkas Katalin és Ress Zoltán kutatásai feltárták. A tárlat azonban az intézmény múltját a dokumentációs és tárgyi emlékanyag segítségével eleveníti fel.

Megismerhetjük a katonák gondozásának nemzetközi hátterét, elsősorban amerikai, francia és brit példákon keresztül. Ugyanakkor az úgynevezett „invalidusok háza" hálózat a Habsburg Birodalomban már korábban is létezett, így nem tekinthető véletlennek, hogy a 48-as honvédek ügyét felkaroló magyar politikai közvélemény is rendezni kívánta a kérdést. Ehhez nyújtott segítséget a fentebb már említett honvédegyleti mozgalom és Vidats János tevékenysége.

A tablókon megismerhetjük az intézmény működési rendjét és szervezetét. Fotókon keresztül beletekinthetünk a honvédmenház napi életébe, illetve egy enteriőr bemutatja egy tipikus szoba berendezését. Képet nyerhetünk az étkezések és a betegápolás rendjéről is. A vitrinekben kiállított műtárgyak mintegy fele a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből származik.

Végezetül a recenzens szeretné felhívni a figyelmet Gulyás Adrienn versére is, amely méltóképpen zárja le a tárlatot.

Az egykori honvédek körében az intézmény nem túl magas elfogadottságára példa Csiszér Gábor egykori Mátyás-huszár 1898-ban lejegyzett néhány sora: „Nos, hát én most sem várok semmit a hazától, csak egy csendes sírhelyet, melyben törődött agg testem elvégre nyugodalmat tanáljon! Különben is tudom, hogyha tán a honvéd menházba kérnék helyet, Bánfi úr[6] elég kegyelmes lenne elutasítani kérésemmel, miért, hogy én még most sem tudok az 1848-iki magasztos eszmékről lemondani s az azokat sárba tipró delegátus kormánynak[7] hozsannát kiáltani? Nos hát had jöjjenek azok a magas hozsannák velem a síromba! Tán nem soká késik már az a várt idő!"[8]

Természetesen az idő múlásával a Honvédmenház helyzete is megrendült, hiszen az egykori honvédek eltávoztak az élők sorából. Maga az épület pedig a második világháború folyamán, 1944. április 3-án a szövetséges bombázások következtében súlyosan megsérült. A romokat 1947 után végleg elbontották. Sajnos a későbbi bejárások folyamán a menház alapkövét, amely alatt egy időkapszulában ott volt Vetter Antal altábornagy 2. osztályú kitüntetése, a Honvédmenház alaprajza, egy honvédsematizmus és számos 48-as relikvia, nem sikerült megtalálni.

E sorok írója csak elismeréssel tudja ajánlani az időszaki kiállítást mind a szűkebb szakmának, mind az érdeklődő közönségnek. Emellett szeretném felhívni a figyelmet, hogy a tárlathoz kapcsolódóan mind weboldal, mind facebook-oldal készült, ahol

[6] Bánffy Dezső báró (1841–1911), Magyarország miniszterelnöke 1895–1899 között.

[7] Az utalás az osztrák és magyar parlament delegációira, a kiegyezés elfogadóira vonatkozik.

[8] *Süli Attila:* Csiszér Gábor Mátyás-huszár visszaemlékezése. In: Acta Siculica 2015–2017. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy, 2017. 269. o.

a téma iránt vonzódók elmélyíthetik ismereteiket. Tervek szerint a tárlathoz készül majd katalógus és egy virtuális kiállítás is. Emellett a rendezők szeretnék vándorkiállítás formájában mind vidéken, mind a szomszédos országokban élő magyarlakta régiókban is bemutatni a kiállítást.

TÓTH DOMINIK

BESZÁMOLÓ A „GÖDÖLLŐ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN" CÍMŰ KONFERENCIÁRÓL

A Gödöllői Királyi Kastély színházterme adott otthont 2022. december 9-én a *Gödöllő a második világháborúban* címmel megrendezett konferenciának. Az előadók a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), a Gödöllői Városi Múzeum (GVM), a Gödöllői Királyi Kastély Közhasznú Nonprofit Kft. (GKK) és az Enviroverse Hungary Kft. munkatársai közül kerültek ki.

A konferencia nyitányaként köszöntőt mondott Újváry Tamás, a GKK ügyvezető igazgatója és Kerényiné Bakonyi Eszter, a GVM igazgatónője. Köszönetet mondtak a szervezésért, valamint kifejezték abbéli örömüket, hogy a konferencia fókuszában a város – kissé elfeledett – második világháborús történelme áll.

A délelőtti szekció első előadását *Magyar páncélvonatok a második világháborúban* és a *Budapest-körüli harcokban* címmel Illés András (HM HIM) tartotta meg. A téma aktualitásához hozzájárult az a tény is, hogy a címben említett haditechnikai eszköz, a jelenleg is dúló orosz–ukrán háborúban is felbukkant.

A szakember hangsúlyozta, hogy főleg az első világháború éveiben elterjedő, páncélzattal ellátott és felfegyverzett vasúti szerelvények egyáltalán nem ad hoc módon, hanem előzetes tervek alapján épültek meg. A könnyű- és nehézfegyverzet egyaránt megtalálható volt rajtuk, sőt nem volt ritka a légvédelmi fegyverzet telepítése sem. Magyar viszonylatban az eszköz az első világháborúban kezdte pályafutását, 1918 előtt tizenegy darab készült el Magyarországon, és főként biztosító feladatokra szánták őket.

Az előadásból az is kiderült, hogy a második világháború idején a hazai gyártású páncélvonatok harci alkalmazására az 1944–1945-ös harcok alatt került sor. Az eszközök a budapesti és a főváros környéki harcokban játszottak igazán komoly szerepet. Páncélvonat működött és látott el harcfeladatokat egyebek mellett a mai gödöllői HÉV vonalán is, sőt később a városon belüli harcokban is volt szerepük: a villamos sínekre gördített, majd megrongált futóművű lövegkocsik alkalmi géppuskaállásként is funkcionáltak.

Bakondi József (HM HIM) *Páncélosok és harceljárásaik a Budapest és környéki hadműveletekben, 1944. október – 1945. február* című előadásának első részében

a páncélos hadviselés elméletének kidolgozóiról ejtett szót (Basil Henry Liddell-Hart, John Frederick Charles Fuller, Heinz Guderian, Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij). Kiemelte, hogy a tűzerő–védelem–mozgékonyság erényhármasának, és a gépesítés fontosságának felismerése a teoretikusok részéről nagyban hozzájárult a páncélozott harcjárművek gyakorlati alkalmazásának sikereihez.

Az előadó rámutatott arra is, hogy a fentiekre támaszkodva a második világháború alatt a német fél tudta a leglátványosabb harctéri sikereket felmutatni. Gyors, látványos (kezdeti) sikereiket összfegyvernemi, sőt olykor összhaderőnemi műveletekkel érték el. A harckocsik személyzetének kiképzésére igen nagy hangsúlyt fektettek: ez kezdetben tizenhét hétig tartott, de a háború előrehaladtával előbb tizenkettő (1943), majd hat hétre (1944) csökkent. Ennek során a legnagyobb hangsúlyt a harcjárművezetésre és az irányzóképzésre helyezték. A hadnagy ezen a ponton megjegyezte, hogy a mai modern hadseregekben (az Amerikai Egyesült Államok Hadseregét is ideértve) is jellemzően hat hetet fordítanak erre a szakképzésre.

Ezzel szemben a Szovjetunió hadseregében az alapszintű harckocsivezetés képességének elsajátítása volt a cél, mivel a képzés terén a mennyiségi követelmény dominált a minőségivel szemben. Mindezek ellenére a budapesti harcok idejére már kikristályosodott az a metódusa a harckocsikra alapozó, négy lépcsőben (roham-, sikerkifejlesztő-, légi-, tartaléklépcső) végrehajtott támadásnak, amely ellen a szemben álló fél mindössze ellenlökések sorozatával tudott reagálni.

A gödöllői királyi kastély a második világháború éveiben címet kapta Kaján Marianna előadása (GKK). Az egykori királyi rezidencia 1920 és 1944 közötti története volt fókuszban, amikor az objektum Horthy Miklós kormányzó és családja pihenőhelyeként funkcionált.

A kormányzói család jellemzően az augusztus–szeptemberi hónapokat töltötte itt, ezért az esetleges karbantartási munkálatokat minden év július 31-ig be kellett fejezni. A hallgatóság megtudhatta, hogy a család mellett ilyenkor a helyszínre érkeztek a testőrség kijelölt tagjai, valamint a kiszolgáló személyzet is, jelentősen felduzzasztva az itt lakó állandó személyzet létszámát. Bár az 1930–1940-es években felújítások zajlottak le a kastélyban – a kormányzó és családja ugyanazokat a szobákat használta, mint annak idején a királyi pár –, a bútorzat nagypolgári jellegén nem változtattak. Ekkoriban a kastély egyszerre volt protokoll helyszín, tiszti üdülő és hivatali bázis.

Az előadó megjegyezte, hogy Horthy Miklós akkor is itt tartózkodott, amikor Teleki Pál miniszterelnök megérkezett Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter azon kérését tolmácsolandó, hogy Magyarország területén fegyverzeti szállítmányok haladhassanak át a Szovjetunió elleni támadáshoz. A birodalmi külügyminisztert visszautasító válasz ugyancsak itt fogalmazódott meg. Özv. Horthy Istvánné és fia, ifj Horthy István a kormányzó nélkül is szívesen időzött a kastélyban – a légi bombázások kezdete is itt érte őket.

Az előadás zárószakaszában elhangzott, hogy 1944 őszén a kastélyt német csapatok szállták meg, illetve parancsnoki főhadiszállást alakítottak ki a Mária Terézia-terem környéki szobákban. 1944. december 10-ei távozásukkor minden mozdítható tárgyat és hasznosnak vagy értékesnek vélt eszközt magukkal vittek.

A gánti cserkésztábor 1945 nyarán címmel egy helytörténeti kuriózumról tartott előadást Czeglédi Noémi (GVM). A prezentáció tartalma a két világháború között megalakult öt cserkészcsapat egyikére, a 44. sz. Rákóczi-ra fókuszált. (A másik négy: 20. sz. Erődi Ödön, 187. sz. Zrínyi, 802. sz. Szent Korona, 943. sz. Ráday Pál cscs.) Az elhangzottakból kiderült, hogy a csapat jogelődjét még 1918 előtt Kassán alapították, az igazoló csapatszemlére 1925. június 6-án került sor. A két háború közti időszakból kiemelendő Buczkó Emil parancsnok és Szopek Loránd parancsnokhelyettes. Jelmondatuk: „Alkalmazkodás az elvek feladása nélkül".

A háború befejezése a cserkészcsapat számára is új korszakot nyitott, de a munka szinte azonnal újraindul, és a szülői akarat, valamint a támogatás is megvolt a folytatásra. A 44-esek ekkor új csapatparancsnokot kaptak egy energikus, fiatal tanár, bizonyos Fényi Ottó személyében. Alig másfél hónappal a magyarországi harcok befejezése után, 1945. május 27-én cserkészgyűlést szerveztek a gödöllői erdőben. Ezután Fényi Ottó szervezésbe fogott, hogy a Gánt község (Fejér vármegye) határában tartandó tábor a lehető legzökkenőmentesebben bonyolódjon le. Munkáját a Magyar Kommunista Párt helyi szervezete is segítette. A végeredmény egy nehézségektől nem mentes, de maradandó emlékeket hagyó tábor lett.

A konferencia előadásai között helyet kapott egy, a régészetnek, illetve történettudománynak részét nem képező, de a vonatkozó kutatásokat nagyban elősegítő terület képviselőjének prezentációja is. Enyedi Péter (Enviroverse Hungary Kft.) *Országosan elérhető mikrodomborzati téradatok a régészet szolgálatában* címmel megtartott előadásában ismertette, hogy a földfelszínnek drónokkal, merevszárnyú repülőeszközökkel, illetve műholddal, valamint LIDAR-ral [Light Detection and Ranging – lézer alapú távvezérlés] történő felmérése hogyan segítheti a régészeti feltárásokat.

A debreceni központú cég, ahogy arra a szakember rámutatott, 12 éve van jelen a légi távvezérlés területén, de a térinformatika terén is húsz éves tapasztalattal rendelkezik. Az elmúlt bő egy évtizedben részt vettek az egykori hortobágyi bombázó lőtéren végzett tereprendezés előkészítő munkálataiban, de a MTA Bölcsészettudományi Központja Régészeti Intézetének megbízásából sikeresen mérték fel a Pilis meghatározott területeit is. Zárásként az előadó elmondta, hogy jelenleg egy, az ország egész felszínét érintő felmérésen dolgoznak, amely a jövőben elősegítheti a Gödöllő környéki régészeti feltárásokat is.

A konferencia délutáni szekciójának első előadását Soós Péter (HM HIM) tartotta meg *Az Attila-vonal és erődítési elemeinek terepi nyomai* címmel. Az erődítés mibenlétének, majd 1944 nyara és ősze hadieseményeinek áttekintése után a Budapest előterében létesített Attila-vonal kiépítése került fókuszba.

Az előadó prezentációjában kifejtette, hogy az Attila-vonal rendeltetése nem csak a főváros, de a pesti hídfő védelme is volt. Hozzátette, a tervezést nem kellett az alapoktól kezdeni, lévén az első világháború idején is kiépült egy védműrendszer Budapest körül, így a munkálatok során szerzett tapasztalatok és a tervrajzok elvben rendelkezésre álltak. A főváros előterében – Gödöllő érintésével – egy hármas tagolású (harckocsi- és harcárkokból, tüzérségi állásokból stb. álló), védőgyűrű épült ki (Attila I, II és III) egyenként 70, 60 és 35 km-es arcvonalszakasszal. Az építésben – melynek során több, mint 500 000 m^3 földet mozgattak meg – részt vettek a Magyar Királyi Honvédség alakulatai, a Szlovák Köztársaság Védelmi Erejének egy műszaki hadosztálya, munkaszolgálatosok, továbbá a polgári lakosság tagjai.

A harcok végeztével az árkokat és az erődítések döntő hányadát betemették, napjainkra ezek nyomai jobbára erdővel borított terepszakaszokon, illetve a vadászterületeken mutathatók ki. Az Attila-vonal némely eleme Gödöllőn, illetve vonzáskörzetében is megfigyelhető, mint például harcárok Marikatelepnél és Szárítópusztán, vagy harckocsi- és lövészárok Domonyvölgyben.

Polgár Balázs (HM HIM) *A második világháború régészete: az Attila-vonal kutatásának régészeti perspektívái* című előadásában a hallgatóság áttekintést kapott a régészet, azon belül a konfliktusrégészet (prehistorikus és historikus kor régészetének közös ága – *utólagos pontosítás az előadótól*) rövid történetéről, az Amerikai Egyesült Államok polgárháborús csatatere, a Little Bighorn feltárásának mintaadó voltáról, valamint arról, hogy a műfaj Magyarországon sem előzmények nélküli. Az előadó kiemelte, hogy a HM HIM egyik alapítója, vitéz Aggházy Kamil is tett hadirégészeti megfigyeléseket a budai vár Anjou-sétányán.

A magyarországi hadirégészet kutatási területe a napóleoni háborúk, pontosabban az ötödik koalíciós háború (1809), valamint a hidegháború végéig (1991) tartó időszakot öleli fel. Már a feltárások előkészítésénél is komplex (történeti kutatást, szakirodalmi elemzést és terepbejárást is magában foglaló) kutatásmódszerrel folyik a munka, amelynek lebonyolítása a későbbi szakaszokban az illetékes önkormányzatokkal együttműködve, akár önkéntesek bevonásával történik. Ez alól nem kivétel az Attila-vonal egyes szakaszainak feltárása sem.

Az előző prezentációhoz témáját tekintve szervesen illeszkedett Kulcsár Viktor (HM HIM) *Második világháborús konfliktusrégészeti kutatások Gödöllő térségében* című előadása. A konferencia hallgatósága megtudhatta, hogy a szakszerű feltárási munkákat komolyan hátráltatja a 2000-es évek közepe óta jelenlévő illegális „fémkeresőzés" jelensége, aminek csalhatatlan bizonyítékai az újra és újra fellelt ún. „rablógödrök", illetve az internetes fórumok vonatkozó témái. A kutató hangsúlyozta, hogy az említett illegális tevékenység több szempontból káros, elég csak az adatrögzítés/dokumentáció teljes mellőzésére, vagy a fellelt tárgyak elmaradó konzerválására, tisztítására gondolni.

Az előadó a bemutató második szakaszában ismertette az elmúlt időszak ásatásainak egyik igen jelentős helyszínét, a Mogyoród határában lévő T–34/76 kilőtt szovjet harckocsi roncslelőhelyét. Unikális volta abban rejlik, hogy a tárgyalt időszakból nagyon ritkán találnak a régészek ún. *in situ* leletet. Jelen esetben konkrétan sikerült azonosítani a harckocsit, így kiderült, hogy kilövés után az alvázat a lánctalpról lebontották, illetve elvontatták, a helyszínen azonban visszamaradtak lánctalprészek, illetve kisebb méretű roncsdarabok, amelyek – régészeti értelemben – a kilövés helyszínén eltemetődtek.

Az előadás zárásaként szó esett a Gödöllőtől mintegy 15 km-re lévő Dány és Valkó települések közötti terepbejárásról. Az itt előkerült francia eredetű, de román gyártmányú gránátelemek egyedinek számítanak a térségben, ugyanis a Budapest-környéki harcokból csak innen hagyományozódtak ránk ilyen eszközök maradványai.

A konfliktusrégészet egy érzékenyebb területét érintő előadást tartott Aranyossy-Péter Máté (HM HIM) *Az Attila-vonal magyar katonasírjai Gödöllőn és térségében* címmel. Elmondta, hogy az elesett katonák azonosítása, illetve újratemetése a legtöbb esetben egy összetett kutatómunka végeredménye, amely Gödöllő esetében sincs másképp.

Hangsúlyozta, hogy az egyetlen meglévő gödöllői hősi temetőben (Gödöllői Premontrei Apátság temetője) nyugvókon kívül kívül még több, a környék harcaiban elesett hősi halott is azonosításra, illetve újratemetésre vár, lévén máshol, esetenként családi sírban nyugszanak. Az előadás végén a hallgatóság megismerkedett a Gödöllőhöz tartozó Babatpusztán fellelt fémnévtáblával, amely feltehetően eredetileg egy fejfához tartozott, és amin a Miklicz Emil név volt olvasható. Utóbb kiderült, az illetőt a család eltemette, de olykor – mint az ismertetett esetben is – előfordul, hogy a helyszínen marad a hősi halotthoz köthető néhány használati tárgy.

A délutáni szekció és egyben a konferencia utolsó előadását Fábián Balázs tartotta meg (GVM), melynek címe: *A gödöllői hadifogolytábor.* Ebben a hallgatóság némi betekintést nyerhetett Gödöllő történetének legtöbb emberáldozattal járó időszakába, azaz a második világháború magyarországi harcainak lezárultát követően *malenkij robotra* elhurcoltak sorsába.

Ahogy arra az előadó rámutatott, az NKVD már 1945 kora tavaszán gyűjtött be kényszermunkára 14 és 60 év közötti civil fiúkat/férfiakat Gödöllő térségében is, ahol a magyarországi kényszermunka-táborok egyik legembertelenebbje működött a Premontrei Gimnázium épülete mellett, illetve később a főépület bevonásával. Az objektum zsúfolásig meg volt töltve kényszermunkára erőszakkal befogott civilekkel, sőt – ahogy a kutató hangsúlyozta – arra is többször volt példa, hogy az újonnan begyűjtöttek hely hiányában napokig az udvaron várakoztak. A tábor magán hordozta a hasonló létesítmények legtöbb vonását: a ruhákat füstöléssel fertőtlenítették, hevenyészve ásták meg a szabadtéri latrinákat. A visszaemlékezésekre hivatkozva arról is

említést tett, hogy nem állt rendelkezésre a megfelelő mennyiségű ivóvíz sem, illetve a cigaretta „valutaként” szolgált a „cserekereskedelemben”.

A tábor szerepe 1945. március 17. és 19. között némileg megváltozott. Miután a fogva tartottakat Ceglédre csoportosították át, a gödöllői objektum internálótáborként működött tovább.

Összegezve a konferencián elhangzottakat elmondható, hogy az elmúlt időszakban igen sok új adattal, információval sikerült a régészeknek, történészeknek Gödöllő második világháborús történetének felkutatásához hozzájárulni, ám a szakemberek elmondásai alapján a jövőben elvégzendő kutatások még több, hasonló rendezvény megtartásához szolgáltatnak alapot.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

KEMÉNY KRISZTIÁN

A SZOLNOKI ÜTKÖZET

1849. MÁRCIUS 5.

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

TARTALOM

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — A tárnokvölgyi csata helye a hun–magyar hagyományban 3

GALAMBOSI PÉTER — III. Henrik német király 1042. évi hadjárata Magyarország ellen 21

BENE KRISZTIÁN — Magyarok 1939–1940-ben a francia hadseregben. Általános jellemzők és egyéni életutak 47

VÁNYAI MÁRTON — Csend a vihar előtt. A Vörös Hadsereg harctevékenysége a kitörés előtti órákban Buda területén 83

FORRÁSKÖZLEMÉNY

TÓTH FERENC — Ex libris Comte de Bercheny. Újabb kutatások a franciaországi Bercsényi család könyvtára történetéről 115

MŰHELY

KRANZIERITZ KÁROLY — Zsigmond dobori megtorlása. Eberhard Windecke emlékiratának egy epizódja 173

BERTA KRISTÓF — Adalékok a Margit-állás áttörésének 1944. december 21 és 22. közötti döntő eseményeihez 195

SZEMLE

B. SZABÓ JÁNOS – FARKAS GÁBOR FARKAS (SZERK.) — Örök Mohács: szövegek és értelmezések *(Barna Szilvia)* 225

FONDA ALMERIGO – HERMANN RÓBERT — Zala vármegyétől a bécsi Magyar Királyi Nemesi Testőrségig. Galsai Kovách Ernő honvéd őrnagy emlékiratai. I. kötet *(Solymosi József)* 230

MARUZS ROLAND – SZENTVÁRY-LUKÁCS JÁNOS — Hajlíthatatlanok. Magyar arany vitézségi éremmel kitüntetett katonáink 1939–1945. *(Bálint Ferenc)* 234

KRÓNIKA

SÜLI ATTILA — „Kossuth Lajos elfogyott regimentje". Kiállítás a magyar honvédek időskori gondozásának történetéről 237

TÓTH DOMINIK — Beszámoló a „Gödöllő a második világháborúban" című konferenciáról 240

TABLE OF CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — The Battle of the Tárnok Valley and its Place in the Hun-Hungarian Tradition 3

PÉTER GALAMBOSI — The Campaign of Henry III, King of Germany Against Hungary in 1402 21

KRISZTIÁN BENE — Hungarians in the French Army in 1939–1940. General Attributes and Personal Careers 47

MÁRTON VÁNYAI — The Calm before the Storm. Military Actions of the Red Army in Buda During the Hours Preceding the Break-Out 83

SOURCE PUBLICATON

FERENC TÓTH — Ex libris Comte de Bercheny. The Latest Research on the History of the Library Owned by the Bercsényi Family in France 115

WORKSHOP

KÁROLY KRANZIERITZ — King Sigismund's Retribution at Dobor. An Episode in the Memoir of Eberhard Windecke 173

KRISTÓF BERTA — Data to the Decisive Events of December 21–22, 1944 during the Breakthrough of the Margit Line 195

REVIEW

JÁNOS B. SZABÓ – GÁBOR FARKAS FARKAS (ED.) — Ethernal Mohács: Texts and Interpretations *(Szilvia Barna)* 225

FONDA ALMERIGO – RÓBERT HERMANN — From Zala County to the Royal Hungarian Bodyguard in Vienna. Memoirs of Ernő Galsai Kovách, Major of the Honvéd Army. Vol. I. *(József Solymosi)* 230

ROLAND MARUZS – JÁNOS SZENTVÁRY-LUKÁCS — The Rock-Ribbed Ones. Hungarian Soldiers Decorated with the Hungarian Gold Medal of Bravery between 1939 and 1945 *(Ferenc Bálint)* 234

CHRONICLE

ATTILA SÜLI — „Lajos Kossuth's diminished regiment." An Exhibition on the History of Taking Care of Elderly Honvéds 237

DOMINIK TÓTH — A Report on the Conference „Gödöllő in World War II" 240

INHALT

MITTEILUNGEN

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Die Schlacht von Tárnokvölgy und ihr Platz in der hunnisch-ungarischen Tradition 3

PÉTER GALAMBOSI — Der Feldzug des deutschen Königs Heinrich III. gegen Ungarn im Jahr 1042 21

KRISZTIÁN BENE — Ungarn in der französischen Armee im Jahr 1939–1940. Allgemeine Merkmale und individuelle Lebenswege 47

MÁRTON VÁNYAI — Ruhe vor dem Sturm. Die Kampftätigkeit der Roten Armee auf dem Gebiet von Buda in den Stunden vor dem Ausbruch 83

QUELLENPUBLIKATIONE

FERENC TÓTH — Ex libris Comte de Bercheny. Neue Forschungen über die Geschichte der Bibliothek der Familie Bercsényi in Frankreich 115

WERKSTATT

KÁROLY KRANZIERITZ — Die Vergeltung Sigismunds bei Dobor. Eine Episode der Memoiren von Eberhard Windecke 173

KRISTÓF BERTA — Beiträge zu den entscheidenden Ereignissen des Durchbruchs der Margarethen-Stellung am 21–22. Dezember 1944 195

RUNDSCHAU

JÁNOS B. SZABÓ – GÁBOR FARKAS FARKAS (HRSG.) — Ewiges Mohács: Texte und Interpretationen *(Szilvia Barna)* 225

FONDA ALMERIGO – RÓBERT HERMANN — Vom Komitat Zala bis zur königlich ungarischen adeligen Leibgarde. Die Memoiren von Honved-Major Ernő Galsai Kovách. Bd. I. *(József Solymosi)* 230

ROLAND MARUZS – JÁNOS SZENTVÁRY-LUKÁCS — Die Unbeugsamen. Unsere mit der ungarischen Goldenen Tapferkeitsmedaille ausgezeichneten Soldaten, 1939–1945 *(Ferenc Bálint)* 234

CHRONIK

ATTILA SÜLI — „Das aufgezehrte Regiment von Lajos Kossuth." Ausstellung über die Geschichte der Altenpflege der ungarischen Honved-Soldaten 237

DOMINIK TÓTH — Bericht über die Konferenz „Gödöllő im Zweiten Weltkrieg" 240

TABLE DES MATIÈRES

PUBLICATIONS

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — La bataille de Tárnokvölgy et sa place dans la tradition hunnico-hongroise 3

PÉTER GALAMBOSI — La campagne de l'empereur germanique Henri III contre la Hongrie en 1042 21

KRISZTIÁN BENE — Les Hongrois dans l'armée française en 1939-1940. Caractéristiques générales et carrières individuelles 47

MÁRTON VÁNYAI — Le calme avant la tempête. L'opération de l'Armée rouge dans la zone de Buda dans les heures précédant la sortie 83

PUBLICATION DE SOURCE

FERENC TÓTH — Ex libris Comte de Bercheny. Recherches récentes sur l'histoire de la bibliothèque de la famille Bercsényi de France 115

ATELIER

KÁROLY KRANZIERITZ — La répression exercée par Sigismond à Dobor. Un épisode des mémoires d'Eberhard Windecke 173

KRISTÓF BERTA — Compléments aux événements décisifs de la percée de la position Margit les 21 et 22 décembre 1944 195

REVUE

JÁNOS B. SZABÓ – GÁBOR FARKAS FARKAS (ED.) — L'éternel Mohács : textes et interprétations *(Szilvia Barna)* 225

FONDA ALMERIGO – RÓBERT HERMANN — Du comitat de Zala à la Garde nobiliaire royale hongroise de Vienne. Mémoires d'Ernő Galsai Kovách, major de l'armée hongroise. Volume I. *(József Solymosi)* 230

ROLAND MARUZS – JÁNOS SZENTVÁRY-LUKÁCS — Les inflexibles. Nos soldats récompensés par la Médaille d'or de la vaillance militaire de Hongrie, 1939–1945 *(Ferenc Bálint)* 234

CHRONIQUE

ATTILA SÜLI — „Le régiment perdu de Lajos Kossuth." Exposition sur l'histoire de la prise en charge des soldats hongrois âgés 237

DOMINIK TÓTH — Compte rendu du colloque « Gödöllő dans la Seconde guerre mondiale » 240

СОДЕРЖАНИЕ

ПУБЛИКАЦИИ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Битва при Тарноквёлдье и ее место в гунно-венгерской традиции 3

ПЕТЕР ГАЛАМБОШИ — Военный поход немецкого короля Генриха III. против Венгрии в 1042-ом году 21

КРИСТИАН БЕНЕ — Венгры во французской армии в 1939–40 гг. Общие характеристики и индивидуальные жизненные пути 47

МАРТОН ВАНЬЯИ — Затишье перед бурей. Боевая деятельность Красной Армии в часы перед прорывом в районе Буды 83

ИСТОЧНИК ПУБЛИКАЦИЯ

ФЕРЕНЦ ТОТ — Экслибрис графа де Берчени. Новейшие исследования об истории библиотеки семьи Берчени во Франции 115

МАСТЕРСКАЯ

КАРОЙ КРАНЦИЕРИТЗ — Месть Сигизмунда против Добора. Эпизод из мемуаров Эберхарда Виндеке 173

КРИШТОФ БЕРТА — Дополнения к прорыву позиции Маргит для решающих финальных событий между 21–22 декабря 1944 года 195

ОБЗОР

ЯНОШ Б. САБО – ГАБОР ФАРКАШ ФАРКАШ (ИЗД.) — Вечный Мохач: тексты и истолкования *(Сильвия Барна)* 225

АЛЬМЕРИГО ФОНДА – РОБЕРТ ГЕРМАНН — От графства Зала до Венгерской Королевской Дворянской Гвардии в Вене. Воспоминания майора Эрнё Ковача Галшаи. Том I *(Йожеф Шоймоши)* 230

РОЛАНД МАРУЖ – ЯНОШ СЕНТВАРИ-ЛУКАЧ — Непреклонные. Солдаты награжденные Венгерской золотой витьязской медалью «За доблесть» 1939–1945 гг. *(Ференц Балинт)* 234

ХРОНИКА

АТТИЛА ЩУЛИ — „Регимент (полк) лайоша кошута кончился”. Выставка об истории ухода за венгерскими национальными гвардейцами в старости 237

ДОМИНИК ТОТ — Отчет о конференции «Гёдёллё во второй мировой войне» 240

ZRÍNYI KIADÓ

Tördelő: Teszár Edit

Nyomdai kivitelezés:
HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató
Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság,
Kreatív Tervező és Sokszorosító Osztály
Felelős vezető: Pásztor Zoltán

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: László Pászti
Redakteur: Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Redaktionskomitee
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Péter Szabó, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Beratungsausschuss
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-59

Redaktion und Verlagsbüro
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-36

E-Mail-Adresse:
hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Internetversion:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Abonnement
4800,- HUF/Jahr, 1200,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb
Magyar Posta Rt.
Geschäfts- und Logistikzentrum

Abonnement für das Ausland im Büro für Zeitungsabonnements
Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Ungarn
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ласло Пасти
Редактор: Грета Шомоджи, Жофия Медьеши

Редакционная коллегия
Янош Б. Сабо, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Норберт Ц. Тот, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Пал Гермушка, Роберт Херманн (председатель), Чаба Хорват, Миклош Хорват, Дюла Кедвеш, Йожеф Келеник, Каталин Мариа Кинчеш, Габор Кишш, Балаж Лазар, Ференц Ленкефи, Кальман Месарош, Имре Окватх, Ференц Поллманн, Гергей Пал Шаллаи, Петер Сабо, Шандор Сакай, Норберт Самвебер, Янош Й. Варга, Ласло Толл, Ласло Веспреми

Консультативный совет
Габор Агоштон, Тибор Хайду, Дьёрдь Марко, Геза Палфи, Имре Окватх, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Ференц Тот

Издает: Институт и Музей Военной Истории Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-59

Редакция и Издательство
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-36

Адрес E-Mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek @gmail.com
Электронный вариант:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Абонементная плата по подписке
На 1 год 4800, на 1 квартал 1200 форинтов

Распространяет
Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей
В Бюро подписки на газеты
Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Венгрия
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 1200,- Ft

E számunk tartalmából

„1944. december 23-án a szovjet 46. hadsereg csapatai a Margit-állás áttörésével elhárították az utolsó nagyobb akadályt, amely elválasztotta őket Budapesttől. A főváros teljes bekerítése sem volt már ekkor messze; december 24-én az esti órákban a szovjet 6. gárda-gépesítettdandár harckocsijai, élükön a 25. harckocsiezredd el Budakeszi felől betörtek Budapestre, teljes meglepetést okozva a védők között, és az így kialakult pánikhangulatot kihasználva, számos harcieszközt és fegyverest gázoltak le, megindítva e szörnyű nyitánnyal a főváros ostromát.

A magyarországi harcok kutatásának jelentős lendületet adtak az online elérhetővé vált – elsősorban szovjet – források, amelyek az utóbbi években számos kiváló könyv és tanulmány alapjául szolgáltak. Ezek segítségével, valamint a korábban elérhető német–magyar levéltári iratokkal, illetve a két forráscsoport összevetésével lehetővé vált a harci események aprólékosabb és szemléletesebb bemutatása."

(Berta Kristóf)

„A második világháború kirobbanását követően a francia hadvezetés számított az ország területén tartózkodó külföldiek részvételére a háborús erőfeszítésekben, ezért megkönnyítette számukra a francia fegyveres erőkhöz való csatlakozást, illetve támogatta egyes nemzeti alapon szerveződő kötelékek felállítását is. Ennek következtében közel 100 000 külföldi állampolgár vett részt az 1940-es franciaországi hadműveletekben, akik között a rendelkezésre álló levéltári anyagok segítségével mintegy 2000 magyart is be lehet azonosítani. Az adatok tanúsága alapján utóbbiak többsége az Idegenlégió különböző alakulatainak kötelékébe nyert besorolást, ugyanakkor jelentős részük nagy valószínűséggel még a kiképzőtáborokban tartózkodott a hadműveletek megindulásakor, így nem vett részt tevékenyen a harcokban. Velük ellentétben a kiképzésüket már korábban befejezők súlyos veszteségekkel járó harcokat folytattak, amelynek következtében sokan vesztették életüket vagy kerültek hadifogságba. Paradox módon ez utóbbi tette lehetővé a magyar önkéntesek jobb megismerését, mivel így a többféle forrásra támaszkodva a korábbinál jóval részletesebb kép adható közre a francia haderő kötelékében 1939–1940 folyamán szolgálatot vállaló magyarokról."

(Bene Krisztián)

9 770017 654084 23001